

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1939–1998

11
КЛАС

ББК 63.3(0)6я721
В 85

*Рекомендовано Міністерством освіти України
(Лист № 1/11-510 від 13.03.98 р.)*

Автори-упорядники:
Я.М.БЕРДИЧЕВСЬКИЙ, Т.В.ЛАДИЧЕНКО,
І.Я.ЩУПАК

В 85 **Всесвітня історія: 1939–1998:** Навч. посібник для 11 кл. серед. загальноосвіт. шк. /Авт.-упоряд.: Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко, І.Я.Щупак. — 2-ге вид., перероб. — К.: А.С.К., 2000. — 576 с.

ISBN 966-539-156-9

Навчальний посібник повною мірою відповідає шкільній програмі 1999/2000 н. р. із всесвітньої історії. Автори-упорядники прагнули зібрати воедино різноманітний фактичний матеріал, документи, запропонувати цікаві запитання, завдання, тести.

Посібник передбачає вдумливу самостійну роботу вчителів та учнів.

ББК 63.3(0)6я721

ISBN 966-539-156-9

© Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко,
І.Я.Щупак, упорядкування, 1998.

ТЕМА 1

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (1939-1941 рр.)

ПОЧАТОК ВІЙНИ.

ПОДІЇ 1939 — ЧЕРВНЯ 1941 РОКІВ

1. Причини, характер та періодизація Другої світової війни
30-ті роки позначилися гострою кризою у міждержавних відносинах. Виник заплутаний клубок глобальних суперечностей, які врешті-решт кинули людство у вогнище нової війни.

Існує кілька причин, що призвели до нової світової війни.

По-перше — Версальська система, яка поставила Німеччину в дуже складне становище; Японія та Італія також вважали себе обділеними. Усі вони стали на шлях боротьби за черговий переділ світу.

По-друге — загострення суперечностей між великими державами внаслідок глибокої економічної кризи. Одні країни виходили з неї шляхом державного регулювання, проведення економічних реформ при збереженні демократичних засад у розвитку суспільства. В інших було встановлено тоталітарні режими, що проповідували расизм, націоналізм, мілітаризм в економічній та духовній сферах.

По-третє, до розв'язання воєнного конфлікту призвела політика потурання агресорам, яку провадили Велика Британія і Франція, сподіваючись своїми поступками задовольнити їхні "апетити", а також безпосередня підтримка агресорів з боку СРСР, що підписав пакт Ріббентропа—Молотова.

Розпочалася ця війна як загарбницька. Держави "Антикомінтернівського пакту" мріяли за її допомогою розширити власні території, завоювати ринки збуту та джерела сировини. З другої половини 1940 р. в країнах, окупованих гітлерівцями, виникає і розгортається рух Опору. Для них — це війна справедлива, визвольна.

Існують два підходи до періодизації Другої світової війни.

За одним — Друга світова війна розподіляється на п'ять періодів. Перший — з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р.; другий — з 22 червня 1941 р. по 19 листопада 1942 р.; третій — з 19 листопада 1942 р. по 6 червня 1944 р.; четвертий — з 6 червня 1944 р. по 8 травня 1945 р.; п'ятий — з 8 травня по 2 вересня 1945 р.

За іншим — Друга світова війна хронологічно поділяється на три великих періоди. Перший період — з 1 вересня 1939 р. до червня 1942 р.; для нього характерний дедалі більший масштаб війни за збереження переваги сил агресорів. Другий період — з червня 1942 р. по січень 1944 р. — час переламу в ході війни, коли ініціатива і перевага в силах переходять до країн антигітлерівської коаліції. Третій період — з січня 1944 р. по 2 вересня 1945 р. — заключний етап війни, в перебігу якого досягнуто перевагу країн антигітлерівської коаліції реалізовано в розгромі армій супротивника, коли позначилася криза правлячих режимів держав-агресорів і відбувся їхній крах.

2. Напад Німеччини на Польщу

Друга світова війна (1939-1945 рр.) розпочалася з нападу гітлерівської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Воєнні плани вермахту враховували можливість вступу до війни Великої Британії та Франції і передбачали розгром Польщі в ході "блискавичної війни" ("бліцкригу"), щоб встигнути після цього перекинути війська на захід. Для цього 2/3 вермахту було зосереджено проти Польщі, що забезпечило перевагу над польською армією.

За планом "Вайс", затвердженим ще 11 квітня 1939 р., стратегічне зосередження й розгортання німецьких військ завершилося 25 серпня. Проти Польщі було кинуте 62 дивізії, у тому числі 7 танкових. Німецьким військам протистояли польські збройні сили у складі 39 дивізій, що мали втричі менше танків і в 5 разів менше літаків.

1 вересня 1939 р. о 4.45 німецька авіація завдала ударів по аеродромах, вузлах комунікацій, економічних та адміністративних центрах Польщі. Німецький лінкор "Шлезвіг Гольштейн", що заздалегідь прибув до польського узбережжя, відкрив вогонь по півострову Вестерплятте. Сухопутні сили вермахту перейшли кордон і вдерлися до Польщі з півночі — зі Східної Пруссії, з заходу — зі Східної Німеччини і з півдня — із Словаччини.

Лідери нацистської держави розглядали війну проти Польщі як перший етап боротьби за світове панування. Тільки 3 вересня об 11 годині уряд Великої Британії, маючи зобов'язання перед Польщею, оголосив війну Німеччині, а шістьма годинами пізніше те ж зробила Франція. Деякі європейські країни, а також США заявили про свій нейтралітет. Італія оголосила себе країною, "що не воює". Однак уряд Муссоліні, пов'язаний з Німеччиною

"сталевим пактом", був готовий надавати союзникові як політичну, так і економічну підтримку.

У ході битв, що розпочалися, німецьке командування використало таранні удари танкових з'єднань, які пробивали лінію оборони польських військ і забезпечували їхнє швидке просування вглиб країни. Німецька авіація повністю захопила панівне положення в повітрі.

Першими прийняли на себе удар агресора героїчні захисники Вестерплатте в районі Гданського порту. Сім днів польські військовослужбовці на чолі з майором Сухарським тримали оборону півострова, але сили були нерівні. Всіх 182 учасників оборони, що загинули, і тих, хто лишився живими, було нагороджено найвищою військовою нагородою Польщі — орденом "Віртуті Мілітарі".

Хоча плани вермахту не були реалізовані повністю, вже 16 вересня столицю Польщі Варшаву було оточено. Обложена Варшава билася до 21 вересня. 17 вересня до Польщі ввійшла Червона Армія. Польська держава фактично припинила існування, хоча бої тривали до початку жовтня. Радянські і німецькі війська в Польщі розмежовувала лінія по ріках Нарва, Вісла, Сян, як і було передбачено секретним додатковим протоколом від 23 серпня 1939 р.

28 вересня 1939 р. Ріббентроп знов прибув до Москви. Цього разу було укладено радянсько-німецький договір про "Дружбу і кордон", який також супроводжувався секретними протоколами. Договір зафіксував поділ Польщі, уточнював лінію радянсько-німецького кордону: тепер її було пересунуто на схід порівняно з умовами секретного протоколу від 23 серпня; вона проходила за орієнтовною етнографічною межею проживання поляків, з одного боку, українців і білорусів — з іншого. Землі з чисто польським населенням залишилися в складі Німеччини, а натомість до "сфери інтересів СРСР" було передано Литву. Ці зміни дали можливість назвати поділ Польщі "визвольним походом заради возз'єднання із Західною Україною і Західною Білоруссю". Вони також свідчили про небажання радянського керівництва давати Британії та Франції привід для оголошення війни СРСР, оскільки радянська армія так і не перетнула так звану "лінію Керзона", яку самі англійці визначили в 1920 р. як оптимальний радянсько-польський кордон.

2 жовтня здалися останні частини польської армії, що оборонялися. Польська кампанія вермахту скінчилася. Збройні сили Польщі зазнали поразки. Польська армія втратила 66,3 тис. вбитими, 133,7 тис. пораненими. Майже

420 тис. потрапили до полону. Втрати нацистської армії становили 10,6 тис. вбитими, 30,3 тис. пораненими, 3,4 тис. зниклими безвісти. Німецько-польська війна тривала трохи більше місяця. Німеччина, вивівши з війни Польщу, розпочала зосередження військ на своїх західних кордонах для дальшого наступу проти армій англо-французької коаліції.

3. Вступ Червоної Армії в Західну Україну та Західну Білорусію і приєднання їх до СРСР

17 вересня 1939 р. за угодою з Німеччиною Червона Армія перейшла польсько-радянський кордон, що означало фактичний вступ СРСР у Другу світову війну.

Червона Армія мала величезну перевагу. 18 вересня польський уряд і головне командування армії виїхали до Румунії, віддавши наказ не вступати у сутички з радянськими військами і відводити польські збройні сили до румунського кордону. 22 вересня радянські війська ввійшли до Львова, територія Західної України опинилася під контролем Червоної Армії. До радянського полону потрапило багато польських військовослужбовців, доля яких склалася трагічно, — тільки 15 тис. польських офіцерів було розстріляно під Харковом і в Катинському лісі під Смоленськом 1940 р.

Населення Західної України з надією та ентузіазмом зустрічало радянські війська, воно прагнуло об'єднання зі східноукраїнськими братами.

Для надання законності радянському режимові в Західній Україні 22 жовтня 1939 р. під ретельним контролем нових властей було проведено вибори до Народних зборів за випробуваною радянською виборчою системою — без альтернативних кандидатів. Наприкінці жовтня Народні збори ухвалили декларацію про возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Аналогічне рішення було ухвалено в Білорусі, де Західна Білорусь возз'єдналася з Радянською Білоруссю.

1-2 листопада 1939 р. П'ята сесія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про включення Західної України і Західної Білорусі до складу СРСР і возз'єднання їх з УРСР та БРСР.

4. Включення до складу Радянського Союзу Північної Буковини, Бессарабії, Латвії, Литви та Естонії

У червні 1940 р. уряд СРСР зажадав від Румунії вивести війська з Бессарабії і тієї частини Північної Буковини, де

проживало здебільшого українське населення. Уряд Румунії, не маючи підтримки з боку Німеччини, віддав наказ своїм військам залишити означені в ультиматумі території. Там було встановлено радянську владу. Північна Буковина і Придунайські українські землі ввійшли до складу УРСР. Законодавче закріплення нових територій у складі СРСР відбулося шляхом утворення нової союзної республіки — Молдавської РСР — і розподілу території Бессарабії між МРСР і УРСР.

Восени 1939 р. радянське керівництво нав'язало урядам країн Прибалтики "договори про взаємну допомогу" на умовах використання СРСР їхніх військово-морських баз. 28 вересня такий договір було підписано з Естонією, 5 жовтня — з Латвією, 10 жовтня — з Литвою. Сталінське керівництво сприяло створенню в Прибалтиці маріонеткових народних фронтів і, спираючись на свої збройні сили та місцевих комуністів, влітку 1940 р. фактично примусило уряди Латвії, Литви та Естонії утворити коаліційні уряди, які контролювалися Москвою та Комінтерном. При виборах кандидати до найвищих органів влади республік висувалися лише компартіями та робітничими організаціями. Внаслідок таких виборів обрано Сейми Латвії та Литви, Державну раду Естонії. 3—6 серпня 1940 р. Сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про входження проголошених ЛитРСР, ЛатвРСР, ЕРСР до складу Радянського Союзу.

Вступ військ Червоної Армії до Західної Білорусі, Західної України, Литви, Латвії, Естонії, Північної Буковини, Бессарабії, здійснювана примусовими засобами радянізація не вирішили численних проблем західних територій, але породили масу проблем, конфліктів і трагедій, які мусили випробувати на собі наступні покоління.

5. Радянсько-фінська війна (листопад 1939 — березень 1940 років)

Крім прибалтійських держав, радянське керівництво вважало своєю зоною впливу й Фінляндію і протягом 1938 р. вело переговори про складення угоди про взаємодопомогу. Проте фінська сторона не виявляла активності.

У жовтні 1939 р. СРСР запропонував Фінляндії здати йому в оренду строком на 30 років порт Ханко, передати в обмін на територію в Карелії ряд островів у Фінській затоці. Ці пропозиції також не мали підтримки з боку Фінляндії.

Сталін був ображений тим, що якась маленька країна стоїть на заваді його планам. Радянське керівництво взяло курс на збройне вирішення питання. Використавши прикордонний інцидент 30 листопада 1939 р., СРСР розпочав війну проти Фінляндії, яка тривала 105 днів. Ця мала війна стала безславною для СРСР. У бойових діях з радянського боку взяло участь 960 тис. бійців, з боку Фінляндії — 400 тис. У період з листопада 1939 р. по лютий 1940 р. стратегічна ініціатива належала фіннам, радянські війська зазнавали поразок. Лише в лютому 1940 р. радянським військам вдалося перейти в наступ, прорвати оборону фіннів, штурмом оволодіти Выборгом.

Війна затягнулася, обидві сторони прагнули миру. У березні 1940 р. було підписано радянсько-фінську мирну угоду, за якою СРСР отримав в оренду острів Ханко для створення воєнно-морської бази; встановлювалась нова лінія радянсько-фінського кордону, за якою Карельський перешийок з Выборгом відійшов до СРСР.

Війна проти Фінляндії підірвала міжнародний престиж СРСР:

— 14 грудня 1939 р. його було виключено з Ліги Націй як країну-агресора;

— зросла недовіра до СРСР як можливого союзника у війні з Німеччиною з боку Великої Британії, Франції та їхніх союзників у Європі;

— війна засвідчила Німеччині слабкість радянської військової машини.

Ця "мала війна" коштувала радянському народові "великої крові": 70 тис. чол. загинули та пропали безвісти, 176 тис. були поранені та обморожені (тоді як фінська сторона втратила загиблими 23 тис., поранених нараховувала 44 тис.).

6. Загарбання Німеччиною Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії

У переддень активних дій проти англо-французьких військ німецьке командування вирішило захопити стратегічно важливі для розгортання операцій у Північній Атлантиці Данію і Норвегію, не рахуючись з їхнім нейтралітетом.

1 квітня Гітлер після уточнень плану затвердив остаточний варіант операції "Везерюбунг" і призначив час вторгнення — 4 години 15 хвилин 9 квітня 1940 р. Першою жертвою стала Данія.

Бойових дій у Данії фактично не було. Через годину після вторгнення уряд цієї країни і король прийняли рішення не чинити протидії гітлерівським військам і капітулювати. Щоправда, де-не-де відбулися сутички між німецькими і датськими військами, але вони мали випадковий характер. При загарбанні Данії гітлерівці втратили двоє вояків убитими і 10 пораненими.

Інакше склалося в Норвегії. Норвезькі міста, розташовані на узбережжі, мали досить надійну берегову оборону. Збройні сили Норвегії, особливо флот, були достатньо боєздатними. Перший етап бойових дій тривав з 9 по 14 квітня і виявився фактично вирішальним для долі країни: більшу її частину було захоплено, владу пізніше передано ватажкові норвезьких фашистів Відкуну Квіслінгу, король і уряд були вивезені з залишками норвезької армії до Англії. Це сталося 10 червня 1940 р. У Норвегії розгортається рух Опору.

В цей час вже повним ходом йшла підготовка до наступу проти англо-французьких військ. Німецьке командування планувало завдати основного удару через території нейтральних Бельгії і Люксембурга, а також Голландії. Головний удар було спрямовано у стик кордонів Бельгії і Люксембурга з Францією через гори Ардени і далі в обхід англо-французьких військ на порт Кале до узбережжя протоки Ла-Манш.

О 5.35 10 травня 1940 р. сухопутні війська вермахту розпочали вторгнення до Голландії, Бельгії, Франції. 13 травня німецькі війська прорвали фронт союзників на річці Маас. Через день голландські збройні сили капітулювали. У Британії були надзвичайно стурбовані просуванням гітлерівських військ і цього ж дня почали створювати загони цивільної оборони. 17 травня німецькі війська вступили до столиці Бельгії Брюсселя, наступного дня Гітлер видав декрет про приєднання до Німеччини трьох бельгійських округів. На 20 травня війська вермахту вийшли до Кале, оточивши і притиснувши до узбережжя біля Дюнкерка 340-тис. угруповання союзних військ. Британське командування розпорядилося про евакуацію цього угруповання на свою територію. Протягом двох тижнів під безперервним вогнем, використовуючи всі судна, здатні взяти людей на борт, включаючи і прогулянкові яхти, британці евакуювали більшу частину військ з-під Дюнкерка, залишивши всю техніку ворогові.

В ході наступу німців у Голландії та Бельгії в Британії відбулася зміна кабінету. Н. Чемберлен, який пишався два роки тому тим, що "привіз вічний мир з Мюнхена", змуше-

ний був піти у відставку, не зумівши вирішити питання зміцнення національної безпеки країни. Було утворено коаліційний уряд на чолі з Уїнстоном Черчіллем, який відіграє видатну роль у розгромі гітлерівського нацизму в Другій світовій війні.

Черчіль Уїнстон-Леонард Спенсер — англійський державний діяч, лідер Консервативної партії, народився 30 листопада 1874 р. у м. Бленхейм (графство Оксфордшир). З роду герцогів Мальборо. Закінчив аристократичну школу в Харроу і Військову академію в Сандхерсті. В 1897-98 рр. служив в англійських військах в Індії. Під час англо-бурської війни був воєнним кореспондентом "Морнінг пост", 1900 р. обраний до палати громад від консерваторів. 1904 р. перейшов до ліберальної партії і представляв її в парламенті (1906-1922 рр.). 1924 р. повернувся до Консервативної партії. В 1906-1908 рр. — заступник міністра колоній, в 1908-1910 рр. — міністр торгівлі, в 1910-1911 рр. — міністр внутрішніх справ, в 1911-1915 рр. — морський міністр, в 1917-1918 рр. — міністр військового постачання, в 1918-1921 рр. — військовий міністр і міністр авіації, в 30-ті роки — в опозиції до керівництва консерваторів, в 1939-1940 рр. — морський міністр, у 1940-1945 рр., 1951-1955 рр. очолював британський уряд. Внутрішня і зовнішня політика Черчілля була спрямована на зміцнення потуги Британської імперії. Вкрай негативно ставився до Радянської Росії, однак після нападу Німеччини на СРСР виступив із заявою про підтримку Радянського Союзу. Один з ініціаторів "холодної війни". Уряд Черчілля підписав Паризькі угоди 1954 р. і договір про утворення СЕАТО. Після відставки в 1955 р. відійшов від активної політичної діяльності, але мав значний вплив на англійський уряд. Помер 1965 р.

Призначення У. Черчілля прем'єр-міністром Великої Британії сприяло консолідації патріотичних сил країни і успішному відбиванню гітлерівської агресії.

7. Поразка Франції

Після закінчення бойових дій під Дюнкерком німецьке командування розпочало другу стратегічну операцію проти Франції: 31 травня 1940 р. генштаб сухопутних військ вермахту надіслав до військ директиву, що містила план операції під кодовою назвою "Рот".

Після того як союзні війська зазнали нищівної поразки в Бельгії та Північній Франції, французьке командування мало обмежені сили для відбиття наступу гітлерівців. У головкома Вейгана залишалася 71 дивізія з великим некомплектом особового складу і озброєнь. У чотирьох танкових дивізіях нараховувалося по 50–80 танків. План оборони країни, з яким виступив головнокомандувач 25 травня 1940 р., ґрунтувався на дотриманні класичних оборонних канонів, але виключав мобілізацію народу для оборони країни.

Вдосвіта 5 червня німецька авіація завдала перших потужних ударів обороні французьких військ на Соммі. а 6 червня розгорнувся потужний наступ танкових з'єднань вермахту. Незважаючи на впертий опір, нацистські війська навалюно просувалися до Парижа. 10 червня до війни проти Франції та Великої Британії вступила фашистська Італія, яку з Німеччиною пов'язував, окрім іншого, і "сталевий пакт" — договір про воєнний і політичний союз, підписаний 3 травня 1939 р.

Становище на фронті було катастрофічним. 12 червня на західній дільниці оборонної позиції перед Парижем противник форсував Сену. Зі згоди уряду Вейган оголосив Париж відкритим містом і віддав наказ здати столицю без бою. Вранці 14 червня гітлерівські війська вступили до Парижа. Три чверті населення залишило столицю, жителі міст і сіл рушили на південь, рятуючись від окупації. 16 червня У. Черчилль здійснив останню спробу утримати Францію від капітуляції шляхом об'єднання двох держав у "непорушний франко-британський союз" з єдиними конституцією, парламентом, урядом і збройними силами, але французьке керівництво відхилило її.

Капітуляція означала втрату незалежності Франції, але частина верхівки свідомо йшла на її підписання, сподіваючись на вигідне економічне співробітництво з німецькими монополіями після війни. Прем'єр-міністр Рейно подав у відставку. 16 червня престарілий маршал Петен сформував новий уряд, а 22 червня 1940 р. Франція капітулювала. Угоду про перемир'я було підписано в Комп'єнському лісі, де 22 роки тому, 11 листопада 1918 р., у білому салон-вагоні командувач військ Антанти маршал Фош продиктував умови перемир'я переможеній Німеччині.

Згідно з угодою, французький уряд припиняв воєнні дії з Німеччиною, французькі збройні сили підлягали демобілізації і роззброєнню. Уряд Петена дістав право мати

армію для "підтримання внутрішнього порядку". Нацистська Німеччина окупувала більшу частину території Франції.

Окупація поширилася на північні найбільш розвинені області і райони країни, а також на Атлантичне узбережжя. В окупованій зоні вся влада передавалася німецькому командуванню, а французький уряд зобов'язувався нести видатки на утримання німецьких окупаційних військ.

24 червня було підписано франко-італійську угоду про перемир'я. Франція зазнала жорстокої і принизливої поразки. Французька армія втратила 84 тис. вбитими, 1547 тис. солдатів та офіцерів опинилися в німецькому полоні.

Наприкінці червня 1940 р. гітлерівські власті створили в окупованій зоні військову адміністрацію. Петен і його оточення, що розташувалися з 1 липня 1940 р. в невеликому містечку Віші (Південна Франція), прагнули затвердити в решті Франції диктаторський режим і встановити якомога тісніші зв'язки з Берліном. Вішістський уряд став символом поразки і зрадництва. Погляди патріотичних сил Франції були звернені до Лондона, де розпочинав свою діяльність патріотичний рух "Вільна Франція" на чолі з генералом де Голлем.

8. Агресія на Балканах

Балкани та Південно-Східна Європа в цілому посідали особливе місце в стратегічних планах Німеччини та Італії, де кожна з цих держав переслідувала свої цілі:

1. Тут були досить міцні позиції Британії.

2. Із завоюванням цього регіону створювався плацдарм для нападу на СРСР.

3. Південно-Східна Європа була своєрідним ключем до проток Босфор і Дарданелли, до всього Близького Сходу.

Для нападу на Югославію та Грецію було зосереджено понад 80 німецьких, італійських і угорських дивізій, розташованих у Болгарії, Румунії, Угорщині, Австрії та Албанії. Вони нараховували біля 2000 танків і понад 2000 бойових літаків. Югославська армія налічувала 40 не повністю укомплектованих піхотних і кавалерійських дивізій, а в розпорядженні Греції було 15 дивізій. Крім того, в Греції діяв Британський експедиційний корпус у складі 2 дивізій і танкової бригади. Ані Югославія, ані Греція не мали танкових і моторизованих угруповань. Авіація у 5 разів поступалася німецькій.

5 квітня 1941 р. уряд Югославії уклав пакт про дружбу і ненапад з СРСР, але війська агресорів зненацька вторгли-

ся до Греції і Югославії. На Югославію, що не встигла навіть закінчити мобілізацію, відбувся наступ одразу з декількох напрямків — з Болгарії, Угорщини і Австрії. Завдяки величезній перевазі у силах загарбницькі війська прорвали оборону югославської армії і почали швидко просуватися вперед. 12 квітня вони досягли столиці Югославії Белграда. Югославський уряд і командування були цілковито деморалізовані. 17 квітня 1941 р. Югославія капітулювала.

Нацисти розчленували територію країни: було утворено "незалежні" Сербію і Хорватію; Італія отримала Чорногорію, Болгарія — Македонію; Угорщині було віддано Воєводину, а Словенію поділено між Німеччиною та Італією. Нацистська політика на Балканах, спрямована на підбурювання народів, залишила страшну спадщину в їхній національній психології. Основним знаряддям окупаційного режиму стала так звана "Незалежна держава Хорватія" (НДХ), до складу якої нацисти включили всю Боснію і Герцеговину, а також Санджак (південь Сербії і північна частина Чорногорії). Користуючись з підтримки гітлерівців, хорватські фашисти — усташі — розгорнули масовий геноцид сербського населення. Усташський терор викликав відповідну хвилю серед сербських націоналістів, що об'єдналися у четницькі формування. Сутички усташів і четників, особливо криваві у Східній Боснії та Герцеговині, з обох боків набували рис національно-релігійної війни католиків з православними, у якій жертвою стало також і мусульманське населення.

Розстановку сил і вектор розвитку подій в Югославії змінила національно-визвольна війна югославського народу проти фашистів та їхніх посіпак.

Греція також не змогла стримати наступу загарбницьких військ. 29 квітня представники грецького командування підписали акт про капітуляцію. Британський експедиційний корпус зазнав тяжких втрат, але все ж флотові вдалося евакуювати основні сили. У травні 1941 р. німецькі повітряно-десантні частини захопили острів Крит, важливу базу, що прикривала з півдня Балканський півострів. Таким чином, усі балканські країни опинилися під контролем агресорів.

? Запитання і завдання

1. Поясніть, у чому полягали причини виникнення Другої світової війни. Який характер вона мала з самого початку?

2. Чому воєнні дії у вересні 1939 р. можна вважати четвертим поділом Польщі?
3. Які цілі переслідував Радянський Союз, приєднуючи Північну Буковину, Бессарабію, Прибалтійські країни?
4. Покажіть на карті території, що відійшли до Німеччини і СРСР за договором 28 вересня 1939 р.
5. Проаналізуйте Радянсько-фінську війну та її наслідки.
6. Чому Німеччині так швидко вдалося розгромити армії Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії?
7. Чим, з вашої точки зору, пояснюється поразка Франції?
8. Як розвивалася агресія на Балканах? При відповіді використовуйте карту.
9. Складіть хронологічний ланцюжок означених подій:
  - вступ Червоної Армії на територію Західної Білорусії і Західної України;
  - напад Німеччини на Польщу;
  - агресія на Балканах;
  - капітуляція Франції;
  - вступ до війни Італії.
10. Складіть таблицю "Воєнні дії в Європі на першому етапі Другої світової війни" за схемою:

Країни-агресори	Жертви агресії	Коли і ким окуповані	Країни, що брали участь у війні	Нейтральні країни

Документи і матеріали

1. "Загибель Польщі" (зі спогадів У. Черчілля)

"Англійський уряд став свідком швидкого і майже механічного знищення більш слабкої держави згідно з засобами і давніми планами Гітлера.

За чисельністю та озброєнням польська армія не могла змагатися з нападниками, та її диспозицію її не можна було визнати розумною. Всі польські збройні сили були розкидані вздовж кордонів Польщі. Резервів у центрі не було. Гордо й тихато відкидаючи німецькі претензії, поляки, однак, боялися, як би їх не звинуватили у провокації, якщо вони проведуть мобілізацію завчасно, щоб протистояти силам, що накопичувалися навколо них. Тридцять дивізій, що представляли лише дві третини польської діючої армії, були готові або майже готові прийняти на себе перший удар. Швидкість, з якою розвивалися події, та енергійне втручання німецької авіації не

дозволили іншим частинам польських збройних сил вийти на передові позиції, доки все не було скінчено, і вони взяли участь лише в останніх фазах катастрофи. Таким чином, на великому протязі 30 польських дивізій опинилися один на один з майже вдвічі переважаючими силами, не маючи за своєю спиною жодного прикриття. Вони поступалися не лише кількісно; вони сильно відставали і в артилерії, а дев'яти німецьким танковим дивізіям могли протиставити лише одну бронетанкову бригаду. Дванадцять бригад польської кавалерії мужньо атакували полчища танків і бронемашин, але не могли завдати їм шкоди своїми шаблями і списами. 900 літаків першої лінії, з яких, мабуть, лише половина була сучасної конструкції, були захоплені зненацька, а багато знищено ще на землі”.

? Запитання до документа

1. З'ясуйте, чим зумовлене судження У. Черчілля про те, що польська армія не могла чинити опору противникові. Відповідь обгрунтуйте.

2. Умови перемир'я між Німеччиною і Францією Червень 1940 р.

“Стаття 1. негайне припинення воєнних дій. Уже оточені французькі війська повинні скласти зброю.

Стаття 2. Для забезпечення німецьких інтересів Німеччина окупує територію на північ і захід від лінії, що проходить через такі пункти: Женева, Доль, Шалон..., Пареле-Моньял, Мулен, Бурж, В'єрзон, потім через пункт за 20 кілометрів на схід від Тура, далі на південь, паралельно залізниці, що йде з Ангулема до Мон-де-Марсан і Сен Жан-п'є-де-Пор. Райони, що входять до цієї території і ще не окуповані, мають бути окуповані негайно після укладення цієї угоди.

Стаття 3. На окупованій території Німеччина повинна мати всі права окупаючої держави, за винятком місцевого управління. Французький уряд повинен забезпечити для цього всі необхідні умови...

Стаття 4. Французькі військові, військово-морські і військово-повітряні сили повинні бути демобілізовані і роззброєні в строк, який буде встановлено додатково, за винятком військ, потрібних для підтримання порядку. Кількість і озброєння цих військ будуть визначені відповідно Німеччиною та Італією. Французькі збройні сили, що перебувають на окупованій території, мають бути відведені на неокуповану

територію і демобілізовані. Перед цим ці війська повинні скласти зброю в тих місцях, де вони перебували в момент укладення перемир'я..."

? Запитання до документа

1. Чим, на вашу думку, відрізняються такі документи, як акт про капітуляцію і угода про перемир'я?
2. Яка частина Франції підлягала окупації, а яка залишалася під управлінням уряду Петена?

Запам'ятайте дати:

- 1 вересня 1939 р. — напад нацистської Німеччини на Польщу; початок Другої світової війни.
- 3 вересня 1939 р. — Велика Британія і Франція оголосили війну Німеччині.
- 17 вересня 1939 р. — Червона Армія перейшла радянсько-польський кордон, вступила на територію Західної Білорусії і Західної України.
- 28 вересня 1939 р. — підписання між СРСР і Німеччиною секретного договору про дружбу і кордони.
- 9 квітня 1940 р. — напад Німеччини на Данію, Норвегію.
- 10 травня 1940 р. — початок наступу на Голландію, Бельгію, Люксембург.
- 22 червня 1940 р. — капітуляція Франції.
- 28-29 червня 1940 р. — приєднання Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР.
- 3-6 серпня 1940 р. — прийняття до складу СРСР Латвійської, Литовської та Естонської РСР.
- 30 листопада 1940 р. —
- 12 березня 1941 р. — радянсько-фінська війна.
- 6-17 квітня 1941 р. — загарбання агресивними військами Югославії.
- 6-29 квітня 1941 р. — загарбання Греції.

ВОЄННІ ДІЇ У 1941-1942 РОКАХ

1. План Барбаросса

Увечері 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву про воєнні дії проти СРСР, що дістала порядковий номер 21 і умовне найменування "Барбаросса". Її було видрукувано лише у дев'яти примірниках, з яких три вручили головнокомандувачам сухопутних військ, ВПС і ВМФ, а шість сховано у сейфах командування вермахту. Директива № 21 містила лише загальний задум і висхідні вказівки про ведення війни проти СРСР.

Планом "Барбаросса" передбачався розгром Радянського Союзу протягом однієї короткочасної кампанії (7-8 тижнів) ще до того, як буде закінчено війну проти Великої Британії. Головними стратегічними об'єктами були визнані Ленінград, Москва, Центральний промисловий район і Донецький басейн. За планом "Барбаросса" для нападу на СРСР виділялося 152 дивізії (в тому числі 19 танкових і 14 моторизованих), 2 бригади. Сателіти Німеччини виставляли 29 піхотних дивізій і 16 бригад. Таким чином, якщо рахувати дві бригади за одну дивізію, всього виділялося 190 дивізій. Крім того, до війни проти СРСР залучалося дві третини усіх німецьких сил ВПС і значні сили флоту.

Згідно з планом "Барбаросса" німецько-фашистські війська, що готувалися до наступу, складали групи армій "Північ", "Центр" і "Південь", перед кожною з яких стояли особливі завдання. Група армій "Північ" (командувач генерал-фельдмаршал В. Лееб) наступала зі Східної Пруссії в напрямку на Даугавпілс, Псков, Ленінград з метою знищити радянські війська у Прибалтиці, захопити порти на Балтійському морі. Група армій "Центр" (командувач генерал-фельдмаршал Ф. Бок) повинна була завдати удару по флангах радянських військ у районі Білостока, з'єднатися в районі Мінська і продовжити наступ на Москву. Група армій "Південь" (командувач генерал-фельдмаршал Г. Рундштедт) мала знищити сили Червоної Армії в Західній Україні та на захід від Дніпра й продовжити наступ на Харків, Донбас і Крим.

2. Напад Німеччини на СРСР

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Її війська перейшли державний кордон від Льодовитого океану до Чорного моря й розпочали

наступ углиб території СРСР. Союзниками Німеччини виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія та Італія.

З початку війни радянські війська були об'єднані у два фронти — Південно-Західний і Західний. В боях брали участь моряки Дунайської і Пінської річкових флотилій і Чорноморського флоту. Війська Червоної Армії включали 170 дивізій і налічували біля 2,7 млн чол. особового складу, 37,5 тис. гармат і мінометів, 1475 нових танків (КВ і Т-34), 1540 бойових літаків нових типів, але дивізії не були повністю укомплектовані, тому противник мав перевагу в 3-4 рази.

Причини невдач Червоної Армії.

1. Значну роль відіграв фактор раптовості. Вночі на 22 червня, коли у радянського командування вже не було сумнівів у нападі Німеччини, до західних округів телеграфом було надіслано директиву про приведення військ до бойової готовності. Однак директива запізнювалася, ворог відкрив шквальний вогонь і завдав бомбових ударів по містах і селах, штабах, вузлах зв'язку, мостах, залізничних комунікаціях. Першого дня війни німецька авіація розбомбила 66 радянських аеродромів, знищивши 1200 літаків.

2. Крайні кадри Червоної Армії було репресовано. На початок війни внаслідок репресій тільки 7% командирів мали вищу військову освіту, а 37% не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військово-навчальних закладах.

3. У військах панувала система жорсткої централізації, управління й підпорядкування, що стримувало ініціативу командирів, породжувало схильність до шаблонів, застарілих схем. Багато вищих командирів (Ворошилов, Будьонний та інші) абсолютизували досвід громадянської війни, переносили його у цілком нові умови.

4. Переозброєння відбувалося вкрай поволі. Нові танки і літаки, інші види озброєнь було поставлено на серійне виробництво тільки у 1940-1941 рр.

5. Було демонтовано інженерні оборонні споруди на радянсько-польському кордоні 1939 р., вони опинилися у тилу Червоної Армії, а нові не були споруджені.

6. Радянська військова доктрина базувалася на тезі, схваленій Сталіним, що майбутня війна відбуватиметься на території ворога, тому використання оборонних споруд фактично не планувалося у стратегічному відношенні.

7. Радянське військове керівництво прорахувалося у визначенні можливого напрямку головного удару против-

ника. Пріоритетним у Генеральному штабі Червоної Армії вважався київський напрямок, а мінсько-смоленсько-московський — як другорядний; у підпорядкування Київського Особливого військового округу було передано великі сили.

8. Всупереч запевненням про готовність до переможної війни вище політичне керівництво не мало серйозного плану на випадок масштабних дій. Не було заздалегідь розподілено обов'язки відповідальних за різні сфери економічного і соціального життя, за евакуацію, переоснащення виробництва тощо. У перші дні війни Сталін був деморалізований, а всі головні питання замикалися особисто на ньому.

9. Народ країни, керівні кадри були дезорієнтовані психологічно договорами 1939 р. з Німеччиною, у багатьох були занадто великі ілюзії з цього приводу.

10. Побоюючись надати Німеччині привід для нападу на СРСР, Сталін не поспішав з приведенням військ до бойової готовності. Лише за 2-3 тижні до початку війни було мобілізовано частину воїнів запасу й розпочалася дислокація п'яти армій з внутрішніх округів до прикордонних.

11. Зосередження і розгортання військ не було завершено до початку війни. Більшість дивізій перших ешелонів армій прикриття перебувала в учбових таборах; артилерія, інженерні війська, зв'язок часто опинялися у відриві від своїх з'єднань.

Героїзм воїнів і хаос перших днів війни сплелися у одне нерозривне ціле.

З першого дня війни противник увів до дії основні сили. Танкові та моторизовані частини, що наступали на Даугавпілс—Вільнюс—Мінськ, вже ввечері 23 червня розширили прорив між Південно-Західним і Західним фронтами до 130 км. 28 червня Червона Армія залишила Мінськ. За перші три тижні воєнних дій німцями було захоплено території Латвії, Литви, південної частини Естонії, Молдавії, Білорусії та Правобережної України. З 170 дивізій Червоної Армії, що знаходилися на початку війни на західному кордоні, повністю вийшли з ладу 28, а 70 втратили до половини людей і бойової техніки. Але, незважаючи на раптовість нападу і деморалізацію, влада почала діяти. 22 червня було прийнято Указ Верховної Ради СРСР "Про воєнний стан". 30 червня 1941 р. утворено Державний Комітет Оборони (ДКО) на чолі з Й. В. Сталіним. ДКО зосередив усю повноту державної, воєнної та політичної влади.

3. Утворення антигітлерівської коаліції

Становище на радянсько-німецькому фронті прикувало увагу всього світу. Антифашистські сили, незважаючи на свою політичну орієнтацію, підтримали боротьбу народів СРСР проти фашизму. Утворився рух солідарності з Радянським Союзом. Характерним був виступ прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчілля по англійському радіо 22 червня 1941 р., коли він заявив: "Ніхто не був більш завзятим ворогом комунізму, ніж я... Але зараз усе це відходить до другого плану перед подіями, що розгортаються. Небезпека, що загрожує Росії, — це небезпека, яка загрожує нам і Сполученим Штатам таким же чином, як справа кожного росіянина, що відстоює своє вогнище і свій дім, — це справа вільних людей і вільних народів в усіх частинах земної кулі". 23 червня 1941 р. аналогічну декларацію виголосив уряд США.

Напад Німеччини на СРСР поклав початок формуванню антигітлерівської коаліції. Радянський уряд запропонував Великій Британії укласти угоду про спільні дії. 12 липня 1941 р. у Москві було підписано "Угоду між урядами СРСР і Великої Британії про спільні дії у війні проти Німеччини", в якій зафіксовано взаємні зобов'язання про надання допомоги і підтримки у війні, а також про відмову від укладення сепаратного миру з противником. Ця угода і поклатала початок створенню антигітлерівської коаліції.

2 серпня відбувся обмін нотами між СРСР і США про подовження на рік радянсько-американської торгової угоди і про економічне сприяння з боку США Радянському Союзові у війні проти фашистської Німеччини.

Важливим етапом у розвитку тристоронніх радянсько-британсько-американських відносин стала конференція представників трьох держав у Москві 29 вересня — 1 жовтня. Цю конференцію було присвячено взаємній військово-економічній допомозі. Було досягнуто домовленість з питання воєнного постачання, зафіксовану у протоколі конференції.

Зміцненню союзу народів у боротьбі з фашистськими агресорами сприяла Декларація Об'єднаних Націй, підписана 1 січня 1942 р. у Вашингтоні представниками чотирьох великих держав (СРСР, США, Великої Британії та Китаю) і 22 інших держав. Надалі до Декларації приєднався ще ряд країн. У Декларації проголошувалося, що повна перемога над фашистськими агресорами необхідна для захисту життя, свободи і незалежності народів. Важли-

вими дипломатичними документами, що скріпили антигітлерівську коаліцію, були радянсько-британський договір про "Союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її спільників у Європі і про співробітництво після війни" від 26 травня 1942 р., а також радянсько-американська угода "Про принципи, застосовувані до взаємної допомоги у веденні війни проти агресії" від 11 червня 1942 р.

У цілому антигітлерівська коаліція зміцнювалася не тільки офіційними угодами, а й глибокою і взаємною симпатією народів країн, що боролися з гітлеризмом.

4. Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті

У липні-вересні 1941 р. на радянсько-німецькому фронті розгорнулися битви величезного масштабу. На західному напрямі німецька група армій "Центр" 10 липня розпочала наступ на Смоленськ. Їй протистояли головні сили Західного фронту (командувач С. К. Тимошенко), що не встигли організувати тривку оборону і значно поступалися противникові в силах і засобах; потужні танкові угруповання противника форсували Дніпро і 16 липня захопили Смоленськ. Але контрудари Червоної Армії під Оршею, Вітебськом, Великими Луками і Смоленськом змусили фашистів уперше в ході Другої світової війни перейти до оборони, групу армій "Центр" було зупинено на підходах до Москви. В ході Смоленської битви з'єднанням, що найбільше відзначилися, вперше в Червоній Армії присвоєно найменування гвардійських.

7 липня розпочалася героїчна оборона столиці України Києва, що тривала 72 дні.

10 вересня танкові з'єднання Гудеріана вже були в Чернігові. 15 вересня танкові частини противника з'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині.

Однак під Одесою, де спільно з німецькими військами вели наступ 18 румунських дивізій, окупантів було зупинено. Це велике місто, важливий промисловий центр і порт, захищала Окрема Приморська армія, підтримувана Чорноморським флотом. Оборона Одеси тривала з 5 серпня по 16 жовтня 1941 р.

Восени 1941 р. німецьке командування здійснило вирішальний, на його думку, наступ на Москву (операція "Тайфун"). Два потужних ударних угруповання повинні були обійти Москву з півночі і півдня, оточити її, зруйнувати місто артилерійським обстрілом і повітряними нальотами, а населення змусити тікати. У валізах німецьких офіцерів

лежали мундири для параду на Красній площі. Величезне угруповання супротивника налічувало 78 дивізій (понад 1 млн чол.), 1700 танків, 950 літаків. Їй протистояли війська Західного, Резервного, Брянського, Калінінського фронтів, що налічували 95 дивізій (близько 800 тис. чол.). На напрямі головних ударів противник мав велику перевагу. 30 вересня — 2 жовтня він перейшов у наступ.

З кожним днем становище під Москвою ставало дедалі більш драматичним. 15 жовтня приймається рішення про евакуацію на схід значної частини урядових установ і підприємств міста. 16 жовтня загін німецької мотопіхоти, що прорвався до Москви, було зустрінuto танкістами в 15 км від Кремля. 20 жовтня в столиці було запроваджено стан облоги. Доля країни і результат всієї світової війни були на волосині.

Впертою героїчною обороною противник був зупинений наприкінці жовтня. 15-16 листопада розпочався новий наступ німецьких військ на Москву.

Зосередивши резерви і перегрупувавши сили, радянські війська силами Калінінського, Західного, Південно-Західного фронтів 5 грудня 1941 р. перейшли до вирішального контрнаступу і до січня 1942 р. відкинули гітлерівців від Москви на 100-250 км. Зимовий наступ Червоної Армії тривав до квітня 1942 р. У ході боїв під Москвою було розгромлено 38 дивізій противника. Хоча остаточно розгромити групу армій "Центр" не вдалося через обмеженість сил і засобів, Московська битва відіграла величезну роль у ході всієї війни. Це була перша велика поразка гітлерівців, що означало крах плану "блискавичної війни".

На початок 1942 р. співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті було приблизно рівним. Сталін видав директиву про початок наступу на всіх фронтах, щоб завершити розгром німців у 1942 р. У січні 1942 р. розпочався наступ дев'яти фронтів у смузі майже 2000 км. Однак прорив до Дніпра, розгром Донбаського і Харківського угруповань не відбулися. Червона Армія не досягла поставлених цілей, а гітлерівське командування навесні 1942 р. зуміло не тільки компенсувати втрати, а й збільшити загальну чисельність військ на Східному фронті. Вермахту вдалося ввести в оману радянське керівництво. Ставка очікувала нового наступу не на півдні, де його готували гітлерівці, а на московському напрямі, де були зосереджені основні сили.

На тяжку трагедію перетворилася битва під Харковом 12-29 травня, де були оточені війська Південно-Західного фронту під командуванням маршала С. К. Тимошенка. До полону потрапили 240 тис. бійців і командирів. Наближалася до своєї трагічної розв'язки героїчна оборона Севастополя (30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р.). 8 травня 1942 р. 11-а німецька армія перейшла в наступ на Керченському півострові і завдала серйозної поразки радянським військам. Після запеклих боїв 15-20 травня противник зайняв Керч, захопивши бойову техніку радянських військ, що евакуювалися з великими втратами на Таманський півострів. Наслідок операцій в районі Харкова і на Керченському півострові вкрай ускладнив ситуацію на південному крилі радянсько-німецького фронту. Стратегічна ініціатива знову перейшла до ворога.

5. Напад Японії на Пірл-Харбор і початок бойових дій на Тихому океані

Японія, підписавши Троїстий пакт, отримала від Німеччини та Італії санкцію на перетворення на зону "процвітання Японії" всієї Євразії на схід від 70° довготи.

Задум японського командування полягав у тому, щоб раптовим ударом розгромити Тихоокеанський флот США, захопити панування на морі і в повітрі, а після цього висадити десанти на Філіппінах, у Бірмі, Малайзії, Індонезії. Японія мала намір подати для світової громадської думки цю операцію як звільнення азіатських країн від гніту "білого імперіалізму" і включення їх до сфери "спільного процвітання в Азії".

7 грудня 1941 р. після 10-денного переходу японські кораблі наблизилися до Пірл-Харбора. З авіаносців злетіли бомбардувальники і торпедоносці. На 94 американських кораблях, серед яких виділялися розмірами 8 лінкорів, моряки готувалися до щоденної урочистої церемонії — підняття прапора о 8 ранку. У передчутті недільної відпустки вони квапилися закінчити ранкове прибирання. Раптом небо над Пірл-Харбором загуло сотнями моторів. Страшний вибух струсив гавань, — на триста метрів здійнявся стовп диму. Бомба влучила в бойові льохи лінкора "Арizona". Від корабля залишилася купа спотвореного металу, загинуло 1102 члени екіпажу. Ще 4 лінкори, вражені торпедами, затонули, три інші було сильно пошкоджено. Вийшло з ладу ще 10 бойових кораблів різних класів. Основну ударну ланку американського флоту — лінкори —

було знищено, водночас японці розгромили з повітря аеродроми на Гавайях, знищивши більше 250 літаків. Наліт на Пірл-Харбор тривав майже дві години. Успіху було досягнуто дуже невеликою ціною — з 353 японських бойових літаків збито тільки 29. У японців загинуло 55 чоловік, у американців — 2400.

Поразка в Пірл-Харборі вразила Америку. "Ізоляціоністи" зазнали повного краху. 8 грудня 1941 р. США і Велика Британія оголосили Японії війну.

11 грудня 1941 р. Німеччина та Італія оголосили війну США, звинувативши їх у "порушенні нейтралітету". За ними так само вчинили Румунія, Угорщина, Словаччина, Болгарія і Хорватія. Таким чином, війна охопила всі великі держави та їхніх союзників.

Починаючи з 7 грудня Японія повела масований наступ у зоні свого впливу. Японська авіація завдала потужного удару по англо-американських базах на Філіппінах, у Малайзії, величезних втрат зазнав британський Східний флот. 7 грудня японські війська з Індокитаю вступили на територію Таїланду, після чого і останній уклав з Японією договір про союз і фактично перетворився на васала Токіо. З Таїланду розпочався наступ на Бірму та Малайзію. Японський флот висадив десанти в Індонезії, на Філіппінах.

За 6 місяців війни Японія завдала нищівної поразки союзникам, завоювала повне панування на морі і в повітрі, захопила величезні території з населенням понад 150 млн чол., найбагатіші джерела нафти, олова, каучуку, продовольства та іншої стратегічної сировини. США та Британія втратили тільки в сухопутних військах понад 300 тис. чол., а втрати Японії склали 20 тис., союзники втратили 10 лінкорів і один авіаносець.

Чим можна пояснити такі значні успіхи Японії?

1. Японія значно краще була підготовлена до війни, її стратеги передбачали дедалі більшу роль авіації в морських битвах, японський флот мав повну перевагу в авіаносцях.

2. Сухопутні війська Японії добре взаємодіяли з флотом та авіацією, були краще підготовлені до дій у тропіках, вирізнялися більшою маневреністю, витривалістю та рухомістю.

3. США не мали значної сухопутної армії, армія і флот Британії були пов'язані воєнними діями в Європі та Африці.

4. Японія вела свої наступальні дії під гаслом "Азія для азіатів", "Визволення від білого імперіалізму" і не тільки діставала розуміння азіатських народів, але й час-

то домагалася співробітництва з урядами ряду країн Азії. В усякому разі, спершу місцеве населення протидії японським агресорам фактично не чинило. Однак незабаром ситуація змінилася. США і Велика Британія поспішно перекидали свої сили з Атлантики до Тихого океану, до того ж вони мали значно більший економічний потенціал, ніж Японія. Експлуатація завойованих територій неминуче викликала відсіч місцевого населення. У травні 1942 р. у морській битві між кораблями США і Японії в Кораловому морі, біля узбережжя Австралії, а в червні 1942 р. у морській битві біля острова Мідуей американський флот завдав японцям нищівної поразки. Японія втратила 5 авіаносців і перевагу в авіаносній авіації. Війна в Азії та на Тихому океані набула затяжного характеру.

6. Війна у Північній Африці

Домігшись успіхів у Північній Африці 1941 р., німецько-італійське командування прагнуло здійснити свої стратегічні плани: розгромити британські війська, ввійти до Єгипту, захопити Александрію, Каїр і Суецький канал і таким чином оволодіти всією Північною Африкою.

Німецько-італійськими військами у Північній Африці командував генерал-фельдмаршал Е. Роммель. Війська Роммеля склалися з 4 німецьких і 8 італійських дивізій. У червні 1942 р. німецько-італійське командування здійснило наступальну операцію під кодовим найменуванням "Тезей", метою якої було оволодіння Тобруком і вихід на єгипетський кордон. Після кровопролитних боїв 19 червня 1942 р. Тобрук було взято в облогу, і вже наступного дня німецькі танкові частини за підтримки авіації розпочали його штурм. 21 червня гарнізон капітулював, до полону потрапило 33 тис. англійських солдатів та офіцерів. Подолавши за час наступу майже 600 км, німецько-італійські війська здобули великі трофеї і завдали значних втрат британській армії, які досягли 80 тис. чол.

Англії закріпилися на заздалегідь підготовлених оборонних рубежах біля Ель-Аламейна. У зв'язку з успішним просуванням німецько-італійських військ Гітлер і Муссоліні відмовилися від наміченої операції "Геркулес", яка мала на меті загарбання Мальти, і вирішили продовжити наступ, "щоб відторгнути Єгипет від Англії". Тому Роммель готувався до проведення операції "Аїда". Становище 8-ї армії при Ель-Аламейні, що в 70 км на захід від

Александрії, було настільки тяжким, що командування припускало можливість дальшого відступу. Під серпень британські війська посилилися. В їхньому розпорядженні вже було 935 танків, в тому числі 200 одиниць типу "Грант", що називалися "останньою єгипетською надією" у країні пірамід. Змінилося командування: головнокомандувачем британських військ було призначено генерала Г. Александра, а командувачем 8-ї армії — генерала Б. Монтгомері.

Хоча 8-а армія і зазнала поразки у Північній Африці, їй вдалося знекровити противника й затримати його просування. Англо-американське керівництво дістало змогу зміцнити позиції в цьому регіоні, накопичити сили і підготуватися до рішучого наступу восени 1942 р. У жовтні—листопаді англійці здобули перемогу під Ель-Аламейном, англо-американські війська, висадившись в Алжирі й Марокко, розпочали наступ на Туніс, що став початком вигнання німецько-італійських військ з півночі Африканського континенту.

? *Запитання і завдання*

1. *Схарактеризуйте політичні цілі нападу Німеччини на СРСР.*
2. *Яке було співвідношення сил СРСР і Німеччини на початок війни?*
3. *Чим можна пояснити швидке просування гітлерівських військ углиб радянської території в 1941 р.?*
4. *Складіть хронологічний ланцюжок створення антигітлерівської коаліції.*
5. *Назвіть країни, що під час війни воювали:*
  - на боці СРСР;
  - на боці Німеччини.
6. *Складіть таблицю "Хід бойових дій у 1941-1942 рр." за схемою:*

Подія	Дата	Учасники	Результати та значення

7. *Чому, на вашу думку, Японія напала саме на США, а не на СРСР?*
8. *Чим пояснювалися успіхи Японії?*
9. *Схарактеризуйте воєнні дії у Північній Африці в 1942 р.*

Документи і матеріали

1. Директива Верховного Командування німецьких збройних сил № 21 від 18 грудня 1940 р. про напад на СРСР (план "Барбаросса") 18 грудня 1940 р.

"Німецькі збройні сили повинні бути готові до того, щоб ще до закінчення війни з Англією блискавичною воєнною операцією перемогти Радянську Росію (варіант "Барбаросса").

Для цього армія повинна надати всі з'єднання, що є в її розпорядженні, з тим лише обмеженням, що окуповані області мають бути захищені від усяких несподіванок.

Завдання військово-повітряних сил полягатиме в тому, щоб вивільнити для східного фронту сили, потрібні для підтримання армії, з тим, щоб можна було розраховувати на швидке проведення наземної операції, а також на те, щоб руйнування у східних областях Німеччини ворожою авіацією були мінімальні.

Основна вимога полягає в тому, щоб райони бойових дій і бойового забезпечення, що перебувають під нашою владою, були повністю захищені від повітряного нападу ворога і щоб наступальні дії проти Англії та особливо проти її шляхів підвезення аніскільки не послаблювались.

Центр ваги застосування воєнного флоту залишається і під час східного походу спрямованим переважно проти Англії.

Наказ про наступ на Радянську Росію я віддам у разі потреби за вісім тижнів до наміченого початку операції.

Приготування, що потребують більше часу, мають бути розпочаті (якщо вони ще не почались) уже зараз і закінчені до 15.5.41.

Особливу увагу треба звернути на те, щоб не був розгаданий намір здійснити напад.

Приготування Верховного Головнокомандування повинні провадитися, виходячи з таких основних положень:

Загальна мета

Військові маси російської армії, що перебувають у західній частині Росії, мають бути знищені у сміливих операціях з глибоким просуванням танкових частин. Треба перешкодити відступу боєздатних частин в простори російської території.

Потім швидким переслідуванням має бути досягнута лінія, з якої російська авіація вже не зможе здійснювати напади на німецькі області. Кінцева мета операції — відгородитися від азійської Росії по загальній лінії Архангельськ —

Волга. Таким чином, в разі потреби остання промислова область на Уралі, що залишається в Росії, може бути паралізована авіацією.

В ході цих операцій Балтійський флот росіян швидко втратить свої опорні пункти і таким чином стане небоездатним..."

? Запитання до документа

1. Які цілі ставилися в плані "Барбаросса"?
2. Чому приготування до нападу мали бути закінчені до 15.05.41 р.?

2. Підписання у Вашингтоні Декларації двадцяти шести держав про боротьбу з фашистськими агресорами
1 січня 1942 р.

"Уряди, що підписали цю Декларацію..., заявляють:

1) Кожний Уряд зобов'язується використати всі свої ресурси, воєнні чи економічні, проти тих членів Троїстого пакту і тих, що приєдналися до нього, з якими цей Уряд перебуває у війні.

2) Кожний Уряд зобов'язується співробітничати з іншими Урядами, які підписали цю Декларацію, і не укладати сепаратного перемир'я або миру з ворогами.

До вищенаведеної Декларації можуть приєднатися інші нації, які подають або можуть подавати матеріальну допомогу і сприяти боротьбі за перемогу над гітлеризмом".

? Запитання до документа

1. Що означала поява Декларації?

3. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученим Королівством Великобританії про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її спільників у Європі і про співробітництво та взаємну допомогу після війни

26 травня 1942 р.

"Частина I

Стаття I. В силу Союзу, встановленого між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученим Королів-

ством, Високі Договірні Сторони взаємно зобов'язуються подавати один одному воєнну та іншу допомогу і всіляку підтримку у війні проти Німеччини і всіх тих держав, які пов'язані з нею актами агресії в Європі.

Стаття 2. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не вступати ні в які переговори з гітлерівським урядом або якимсь іншим урядом у Німеччині, який безумовно не відмовиться від усіх агресивних намірів, і не вести переговорів або не укладати перемир'я або мирного договору з Німеччиною чи якоюсь іншою державою, пов'язаною з нею актами агресії в Європі, інакше, як за взаємною згодою.

Частина II

Стаття 3. 1. Високі Договірні Сторони заявляють про своє бажання об'єднатися з іншими державами-однорумцями для прийняття пропозицій про спільні дії в післявоєнний період з метою збереження миру і опору агресії.

Надалі до схвалення таких пропозицій вони вживуть після закінчення воєнних дій всіх заходів, що є у їхньому розпорядженні, щоб зробити неможливим повторення агресії і порушення миру Німеччиною або якоюсь іншою державою, пов'язаною з нею актами агресії в Європі..."

? Запитання до документа

1. Проаналізуйте умови договору між СРСР та Великою Британією.

Запам'ятайте дати:

- 22 червня 1941 р. — напад нацистської Німеччини та її сателітів на СРСР.
- 29 вересня —
1 жовтня 1941 р. — Московська конференція представників СРСР, США, Великої Британії.
- 30 вересня 1941 р. —
20 квітня 1942 р. — битва під Москвою.
- 7 грудня 1941 р. — бомбардування японською авіацією військово-морської бази США Пірл-Харбор.
- 1 січня 1942 р. — підписання у Вашингтоні 26 державами Декларації Об'єднаних Націй.

ПЕРЕБІГ ВІЙНИ У 1943 РОЦІ

1. Сталінградська битва, її наслідки та значення

До середини липня 1942 р. ударні сили німецьких військ прорвалися до великої луки Дону та його нижньої течії. Розгорнулася велика Сталінградська битва (17 липня 1942 р. — 2 лютого 1943 р.).

Битва, в якій з обох боків у середині листопада 1942 р. брало участь більше 2 млн чоловік, охопила територію площею до 100 тис. кв. км і тривала 200 днів і ночей. Ворог вів наступ силами 6-ї польової і 4-ї танкової армій за участю італійських, румунських, угорських військ і незабаром досяг околиці Сталінграда.

23 липня 1942 р. війська 6-ї армії (командувач генерал-полковник Ф. Паулюс) розпочали наступ з метою захопити Сталінград, Астрахань, закріпитися на Волзі. Німецький танковий клин, прорвавши оборону послаблених у боях частин Червоної Армії, вийшов до Волги. Авіація противника порушила телефонно-телеграфний зв'язок з Москвою. Для оборони міста спішним порядком створювалися робітничі загони, винищувальні батальйони, загони народного ополчення. Сталінград безупинно піддавали бомбардуванню, місто палало. Сил і матеріальних засобів для організації контрнаступу практично не було. 25 серпня місто на Волзі було оголошене у воєнному стані. ДКО вирішив відрядити туди Г. Жукова.

У серпні бої розгорнулися безпосередньо в місті.

В період з 17 серпня по 12 вересня радянські війська ціною величезної напруги і великих втрат зірвали план противника і зупинили його перед міським оборонним обводом. 13-15 вересня нацистські війська продовжували наступ до Волги, завдаючи основного удару в напрямку Мамаєвого кургану і вокзалу. На кінець 14 вересня ворог прорвався до вокзалу, а в районі Купоросне (південна околиця міста) вийшов до Волги. Після переправи до Сталінграда стрілецької дивізії під командуванням генерала О. І. Родимцева, який мав досвід керівництва боями на вулицях Мадрида 1936 р., війська з ходу контратакували противника і 16 вересня відбили Мамаїв курган. До 27 вересня тривала запекла сутичка за вокзал, що 13 разів переходив з рук до рук. Німцям здавалось, що місто от-от буде захоплене, але цього не трапилося.

У листопаді ворог кілька разів намагався наступати, але безрезультатно. За період з липня по листопад німецькі

війська втратили під Сталінградом до 700 тис. чол., понад 1000 танків, понад 2000 гармат і мінометів, понад 1400 літаків. Наступ агресорів було зупинено. Закінчився оборонний період Сталінградської битви.

Контрнаступ військ Південно-Західного і правого крила Донського фронтів розпочався після потужної артпідготовки рано вранці 19 листопада 1942 р. Ця подія знаменувала початок докорінного переламу у всій Другій світовій війні. 23 листопада передові частини Південно-Західного і Сталінградського фронтів замкнули кільце оточення сталінградського угруповання противника у міжріччі Дону і Волги. У "котлі" опинилися основні сили 6-ї армії і частина сил 4-ї танкової армії — 22 дивізії і 160 окремих частин загальною чисельністю 330 тис. чол. На цей же час війська Південно-Західного і Сталінградського фронтів утворили зовнішній фронт оточення, відстань від якого до внутрішнього фронту становила від 40 до 100 км.

8 січня 1943 р. радянське командування висунуло командуванню 6-ї армії вермахту ультиматум про капітуляцію, але останнє, за наказом гітлерівського керівництва, відхилило його. 10 січня радянські війська під командуванням К. К. Рокосовського розпочали ліквідацію оточеного під Сталінградом противника. 31 січня ліквідовано південне угруповання, його рештки на чолі з командувачем 6-ї армії Ф. Паулюсом, якого Гітлер щойно зробив генерал-фельдмаршалом, здалися в полон. 2 лютого здалися і залишки північної групи. На цьому Сталінградська битва завершилася.

Яке було значення Сталінградської битви?

1. Сталінградська битва була початком докорінного переламу в ході всієї Другої світової війни.

2. Збройні Сили СРСР захопили стратегічну ініціативу і не втрачали її до повного розгрому нацистської Німеччини.

3. Сталінградська битва створила сприятливі умови для розгортання наступу всіх фронтів на Південно-західному напрямі, сприяла успішним діям радянських військ під Ленінградом, на Кавказі, на інших ділянках фронту.

4. Розгром румунських та італійських армій поклав початок внутрішньополітичній кризі у цих країнах.

5. Перемога під Сталінградом активізувала рух Опору у Франції, Греції, Норвегії, Югославії, Албанії, Бельгії, в інших країнах.

6. Туреччина та Японія відмовилися розпочинати воєнні дії проти СРСР.

7. Зріс міжнародний авторитет СРСР, зміцнилася антигітлерівська коаліція.

2. Розгром німецьких військ на Орловсько-Курській дузі

Після поразки у Сталінградській битві і в ході зимового наступу Червоної Армії гітлерівське командування, плануючи річну кампанію 1943 р., вирішило провести великий наступ на радянсько-німецькому фронті з метою повернення втраченої стратегічної ініціативи. Для наступу противник обрав так званий Курський виступ, що утворився в ході зимово-весняного наступу радянських військ. Тут німці зосередили до 50 дивізій, майже 900 тис. чол., до 10 тис. гармат і мінометів, майже 2,7 тис. танків, понад 2 тис. літаків. Крім того, до флангів ударних угруповувань прилягало майже 20 дивізій. Операція дістала кодову назву "Цитадель". Під час підготовки операції радянське командування за допомогою всіх видів розвідки визначило, що наступ гітлерівців розпочнеться вранці 5 липня. Війська було приведено у повну бойову готовність.

Наступ головних сил на орловському напрямку розпочався о 5.30 5 липня. Гітлерівському командуванню не вдалося досягнути раптовості. На ділянці Воронезького фронту німецькі війська підійшли до невеликого села Прохорівка, де відбулася найбільша танкова битва Другої світової війни: водночас у зустрічному бою з обох сторін брало участь до 1200 танків, самохідних і штурмових гармат.

З 12 липня змінився характер битви. Тепер наступали радянські війська, німецькі частини переходили до оборони. У битві на Курській дузі противник кидав до бою добірні танкові й моторизовані дивізії "Мертва голова", "Велика Німеччина", "Адольф Гітлер", "Рейх", але стримати наступ радянських військ вже не міг. 5 серпня 1943 р. були визволені Орел і Белгород, яким уперше салютувала Москва, а 23 серпня визволено місто Харків, доля якого складалася особливо трагічно в роки війни.

Курська битва знаменувала завершення докорінного переламу в ході Другої світової війни. Гітлерівське командування зазнало фіаско в своїй спробі повернути втрачену стратегічну ініціативу, німецькі війська змушені були перейти до оборони.

За 50 днів безперервних бойових дій нацистська армія втратила до 30 дивізій, в тому числі 7 танкових і моторизованих, до 1,5 тис. танків, 3 тис. гармат, понад 3,7 тис.

літаків. Гітлерівський генерал Ф. Мелентін змушений був визнати, що "в Курській битві загинули кращі частини німецької армії".

Розвиваючи наступ, радянські війська наприкінці вересня вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування створило так званий "Східний вал", який було наказано утримувати до останньої людини. Внаслідок героїчного форсування Дніпра радянські війська визволили Запоріжжя (14 жовтня), Дніпропетровськ (25 жовтня), а в листопаді — столицю України Київ.

Червона Армія стрімко рушила до західних кордонів країни.

3. Висадка англо-американських військ у Сицилії

1943 р. став поворотним у долі фашистської Італії. Англо-американські війська успішно діяли у Північній Африці і практично оволоділи північною частиною континенту. 12 травня італо-німецькі війська капітулювали

Після успішної операції в Африці Рузвельт і Черчіль зустрілися в січні 1943 р. у Марокко, в м. Касабланка, для узгодження подальших дій. Замість висадки у Франції Черчіль запропонував використати оволодіння Північною Африкою для того, щоб завдати удару "по вразливому підбрюшшю держав вісі", тобто для операцій в Італії і на Балканах. Запропонований Черчіллем "Балканський варіант" не забезпечував швидкого розгрому Німеччини, оскільки воєнні дії мали розгортатися вдалині від її кордонів. Головна мета Британії полягала в тому, щоб взяти цей регіон під свій контроль, завадивши його звільненню радянськими військами.

Плани Черчілля передбачали просування Італійським півостровом, здійснення висадки в Греції та Югославії, досягнення вступу у війну Туреччини, а після цього вступ до Чехії, Австрії, Угорщини.

Хоча Рузвельт не був прихильником "Балканського варіанта", Черчіллю вдалося домогтися вигідного для нього проміжного рішення: здійснити після оволодіння Північною Африкою висадку в Сицилії, тобто на територію Італії. Висадка у Франції знову відкладалася і, по суті, ставилася під питання, оскільки оволодіння Сицилією, природно, мало на увазі подальший розвиток операції в Італії і, можливо, на Балканах.

Питання про Другий фронт було вирішено лише на новій зустрічі Рузвельта і Черчілля в травні 1943 р. у

Вашингтоні, де уряд США висловився про необхідність якнайшвидшого розгрому Німеччини і встановлення контролю над Західною Європою. На цій зустрічі було прийнято рішення про відкриття Другого фронту в Європі не пізніше 1 травня 1944 р. Вашингтонська конференція також схвалила план висадки союзницьких військ у Сицилії з метою виведення Італії з війни.

Здійснивши необхідну підготовку, англо-американське командування розпочало вторгнення до Італії. 10 липня 1943 р. під час битви на Курській дузі, коли всі основні сили гітлерівської Німеччини були прикуті до радянсько-німецького фронту, англо-американські війська, що базувалися у Північній Африці, здійснили висадку в Сицилії. Італійський гарнізон не чинив серйозного опору. Через два тижні союзники оволоділи Сицилією.

4. Капітуляція Італії

Після зустрічі Гітлера і Муссоліні 19 липня 1943 р. Італія виявилася змушеною продовжувати війну, не розраховуючи на допомогу Німеччини. Долю італійського диктатора на той час було вирішено. Змовники на чолі з міністром королівського двору П. Аквароне і начальником Генерального штабу генералом Амброзіо розробили план повалення Муссоліні.

24 липня зібралася "Велика фашистська рада", що не скликалася багато років. Муссоліні зробив доповідь про становище в країні і на фронті, про результати зустрічі з Гітлером. Все свідчило про повний крах внутрішньої та зовнішньої політики італійського фашизму. Після багатогодинних дебатів на голосування було поставлено проект резолюції, підготовлений одним із лідерів опозиції Гранді. У ньому передбачалося передати королю командування всіма збройними силами і надати йому "вищу ініціативу в прийнятті рішень". За прийняття резолюції проголосувало 19 членів фашистської ради, проти — 7.

25 липня Муссоліні заарештували, о 22 годині радіо передало повідомлення про його відставку. Далі було передано прокламацію короля, в якій говорилося, що він призначений командувачем всіма збройними силами. Главою уряду і міністром закордонних справ призначено маршала Італії П. Бадольйо. Повалення Муссоліні відбулося незвичайно легко, його близькі навіть і не намагалися прийти на допомогу. Звістку про падіння диктатора італійський народ зустрів із захопленням. По всій країні прокотилися багато-

людні антифашистські мітинги. Чимало приміщень фашистської партії було розгромлено. Уряд Бадольйо офіційно заявив, що продовжуватиме війну на боці Німеччини, але таємно увійшов у переговори з представниками Великої Британії та США.

8 вересня 1943 р. лондонське радіо оголосило про підписання перемир'я з урядом Бадольйо. Англо-американські війська за домовленістю з Бадольйо висадилися на півдні Італії. У відповідь німецькі війська, що перебували в Італії, роззброїли італійську армію, окупували Північну і Центральну Італію і перетнули шлях англо-американським військам. Виник Італійський фронт, що поділив Італію на північ від Неаполя на дві нерівні частини. У Північній та Центральній Італії діяв сформований німецькими окупантами італійський фашистський уряд. Його очолив Муссоліні, визволений німецькими десантниками. Південною частиною Італії, що займала менше третини території, керував уряд Бадольйо, який оголосив війну Німеччині і діяв під контролем англо-американської військової адміністрації. Висадка союзників в Італії не могла замінити Другого фронту. У вересні 1943 р. в Італії діяло близько 17 німецьких дивізій, тоді як на радянсько-німецькому фронті — 221 дивізія Німеччини та союзників.

Незважаючи на це, крах фашистського режиму і перехід Італії на бік союзників мали велике політичне значення. Італійська армія вийшла з боротьби. У Південній Італії фашизм зазнав краху, а в Північній і Центральній Італії він тримався тільки на німецьких багнетах.

5. Тегеранська конференція

Конференція за участю Голови Раднаркому СРСР Й. Сталіна, Президента США Ф. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчілля проходила в Тегерані з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. Тут уперше зустрілися глави урядів трьох провідних держав антигітлерівської коаліції. В роботі конференції брали участь також міністри закордонних справ, політичні та військові радники.

У центрі уваги Тегеранської конференції були проблеми подальшого ведення війни, особливо питання про відкриття Другого фронту. Від його вирішення залежали терміни закінчення війни в Європі, а отже, і долі мільйонів людей у всьому світі.

Делегація СРСР мала намір отримати чітку відповідь на питання про відкриття Другого фронту в Західній Єв-

ропі. Позиції ж делегатів США і Британії були надто суперечливі, що й визначило гостроту полеміки, яка розгорнулася. 28 листопада, перед відкриттям конференції, Сталін зустрівся з Ф. Рузвельтом у радянському посольстві, де президентові було запропоновано зупинитися з міркувань безпеки. Рузвельт заявив, що хотів би відволікти з радянсько-німецького фронту 30-40 дивізій противника. Сталін сприйняв це схвально.

1 грудня Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль парафували воєнні рішення Тегеранської конференції. У них були зафіксовані зобов'язання урядів США і Великої Британії здійснити протягом травня 1944 р. операцію "Оверлорд" одночасно з допоміжною операцією на Півдні Франції і зобов'язання СРСР здійснити наступ приблизно в ці ж терміни з метою не допустити перекидання німецьких сил зі Східного на Західний фронт. У декларації трьох держав, підписаній того ж дня і опублікованій після конференції, зазначалося, що СРСР, США, Велика Британія погодили плани знищення німецьких збройних сил і дійшли повної згоди відносно масштабу і термінів операцій, що будуть здійснені зі сходу, заходу і півдня.

Важливе значення для зміцнення єдності антигітлерівської коаліції і найшвидшого завершення війни мала заява глави радянського уряду про вступ до війни з Японією після капітуляції Німеччини. Вона стала відповіддю СРСР на неодноразові прохання Британії та США про його участь у війні на Далекому Сході.

На завершення конференції лідери трьох держав зазначили, що "працюватимуть спільно як під час війни, так і в наступний мирний час" і що наявна між ними згода забезпечить тривкий мир.

? Запитання і завдання

1. *Яка роль відводилася Сталінграду у стратегічних планах гітлерівців?*
2. *У чому полягало значення розгрому німців під Сталінградом?*
3. *Складіть хронологічний ланцюжок наступу Червоної Армії в 1942-1943 рр.*
4. *Які підсумки і міжнародне значення битви на Курській дузі?*
5. *Опишіть найбільшу танкову битву Другої світової війни.*
6. *Поясніть поняття "докорінний перелам у ході Другої світової війни".*

7. Складіть таблицю "Докорінний перелам у ході Другої світової війни" за схемою:

Фронти	Бойові операції	Результати
Радянсько-німецький		
Англо-американсько-німецький		

8. Коли і на якій конференції було прийнято рішення про відкриття Другого фронту?
9. Що спричинило капітуляцію Італії?

Документи і матеріали

1. Умови перемир'я з Італією 3 вересня 1943 р.

"3 вересня представники генерала Ейзенхауера і представники маршала Бадольо підписали такі умови воєнного перемир'я:

1. негайне припинення всіх воєнних дій італійськими збройними силами.

2. Італія докладе всіх зусиль до того, щоб не надати німцям можливостей, які могли б бути використані проти Об'єднаних націй.

3. Усі полонені або інтерновані громадяни Об'єднаних націй повинні бути негайно передані головнокомандуючому військами союзників, і жодна з цих осіб не може тепер або в якійсь іншій момент бути евакуйована до Німеччини...

8. Негайне виведення до Італії всіх італійських збройних сил і припинення всякої їхньої участі у нинішній війні з будь-якого району, в якому вони можуть бути тепер задіяні.

9. Італійський уряд повинен гарантувати, що в разі потреби він використає всі наявні збройні сили для того, щоб забезпечити швидко і точно виконання всіх умов цього перемир'я".

? Запитання до документа

1. Прокоментуйте кожне з положень цього документа, звертаючи увагу на те, чи було воно виконане.

2. Витяг з мемуарів "Втрачені перемоги" генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна

"... Сталінград є поворотним пунктом в історії Другої світової війни, оскільки на Волзі розбилася хвиля німецького

наступу... Але яка б не була тяжка втрата 6-ї армії, це не означало ще програшу війни на сході і тим самим війни взагалі. Все ще можна було домогтися нічийного результату, якби таку мету поставили перед собою німецька політика і командування збройних сил.

Причину загибелі 6-ї армії слід, зрозуміло, шукати в тому, що Гітлер — головним чином з міркувань престижу — відмовився дати наказ про залишення Сталінграда".

? Запитання до документа

1. Як оцінює Манштейн підсумки Сталінградської битви?
2. У чому він бачив причини поразки німецької армії під Сталінградом?

3. Із Декларації конференції керівників трьох союзних держав — Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки і Великої Британії в Тегерані 28 листопада — 1 грудня 1943 р.

"Ми, Президент Сполучених Штатів, Прем'єр-Міністр Великої Британії і Прем'єр Радянського Союзу, зустрічалися протягом останніх чотирьох днів у столиці нашого союзника — Ірану і сформулювали та підтвердили нашу спільну політику.

Ми висловлюємо нашу рішучість у тому, що наші країни працюватимуть спільно як під час війни, так і в наступний мирний час.

Що стосується війни, представники наших військових штабів брали участь у переговорах за круглим столом, і ми погодили наші плани знищення німецьких збройних сил. Ми дійшли повної згоди щодо масштабу і строків операцій, які будуть здійснені зі сходу, заходу і півдня.

Взаєморозуміння, досягнуте нами тут, гарантує нам перемогу.

Що стосується мирного часу, то ми впевнені, що існуюча між нами згода забезпечить тривкий мир. Ми повністю визнаємо високу відповідальність, що лежить на нас і на всіх Об'єднаних націях, за здійснення такого миру, який дістане схвалення переважної маси народів земної кулі і який усуне бідуювання і страхіття війни на багато поколінь.

Спільно з нашими дипломатичними радниками ми розглянули проблеми майбутнього. Ми прагнемо співробітництва і активної участі всіх країн, великих і малих, народи яких серцем і розумом присвятили себе, подібно до наших народів,

завданню усунення тиранії, рабства, гноблення і нетерпимості. Ми вітатимемо їх вступ до світової сім'ї демократичних країн, коли вони побажають це зробити.

Ніяка сила в світі не зможе перешкодити нам знищувати німецькі армії на суходолі, їхні підводні човни на морі і руйнувати їхні військові заводи з повітря.

Наш наступ буде нещадним і наростаючим.

Закінчивши наші дружні наради, ми упевнено чекаємо того дня, коли всі народи світу житимуть вільно, не зазнаючи тиранії і відповідно до своїх різних прагнень і своєї совісті.

Ми прибули сюди з надією і рішучістю. Ми виїжджаємо звідси справжніми друзями по духу і меті.."

? Запитання до документа

1. Що знаменувало прийняття спільної Декларації керівниками трьох союзних держав на конференції в Тегерані?

Запам'ятайте дати:

- 17 липня 1942 р. —
- 2 лютого 1943 р. — Сталінградська битва.
- 5 липня —
- 23 серпня 1943 р. — битва на Курській дузі.
- 10 липня 1943 р. — висадка англо-американських військ на Сицилії.
- 25 липня 1943 р. — крах фашистського режиму в Італії.
- 3 вересня 1943 р. — підписання Італією акта про капітуляцію.
- 28 листопада —
- 1 грудня 1943 р. — Тегеранська конференція глав урядів СРСР, США, Великої Британії.

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ У ПОНЕВОЛЕНИХ КРАЇНАХ. РУХ ОПОРУ

1. Нацистський "новий порядок" у Європі

Окупаційна політика фашистських держав була детально розроблена водночас з планами ведення війни. Про злочинні плани загарбників щодо народів Східної Європи переконливо свідчать так звані план "Ост", директива "Про особливу підсудність у районі здійснення плану "Барбаросса" і особливі заходи військ", вказівки про ставлення до радянських військовополонених та інші документи.

План "Ост" 25 травня 1940 р. було подано Гітлеру, який затвердив його як директиву. Цим планом передбачалися колонізація Радянського Союзу і країн Східної Європи, знищення мільйонів людей, перетворення на рабів рейху залишених живими росіян, українців, білорусів, поляків, чехів та інших народів Східної Європи. Планувалося виселити протягом 30 років 65% населення Західної України, 75% населення Білорусі, 80-85% поляків з території Польщі, значну частину населення Латвії, Литви, Естонії — всього 31 млн чоловік. Пізніше німецьке керівництво збільшило число осіб, які підлягали виселенню зі Східної Європи, до 46-51 млн. Намічалось на вивільнені землі переселити 10 млн німців, а місцевих жителів, що залишилися (за розрахунками гітлерівців — близько 14 млн), поступово "понімечити". Документи нацистського рейху свідчать, що СРСР підлягав розчленуванню і ліквідації. На його території передбачалося утворити чотири рейхскомісаріати — німецькі колоніальні провінції "Остланд", "Україна", "Москва", "Кавказ", управління якими мало здійснюватися спеціальним "східним міністерством" під орудою А. Розенберга.

Сенс "нового порядку", як нацисти називали встановлений ними режим, зводився до ліквідації незалежності і суверенітету, всіх демократичних і соціальних здобутків, безмежної економічної експлуатації і свавілля окупантів.

Економіку всіх поневолених країн було поставлено на службу загарбникам. Промисловість працювала на замовлення окупантів. Сільське господарство постачало їх продовольством, робоча сила використовувалася на будівництві військових об'єктів.

Мільйони жителів Європи були примусово вигнані на працю до Німеччини. Ближче до кінця війни нестача

робітників стала настільки гострою, що нацисти використовували навіть працю дітей. Для утримання населення в покорі широко використовувалася система заручництва і масових ексекцій. Символами цієї політики було повне знищення жителів сіл Орадур у Франції, Лідиче в Чехословаччині, Хатинь у Білорусі. За роки окупації в республіках Прибалтики, в Білорусі, Україні, Російській Федерації гітлерівці знищили більше 10 млн чоловіків, жінок, дітей. Нацистський режим демонстрував всьому світові свою антилюдську сутність.

Історія ніколи не пробачить фашизму ці нелюдські злочини, що іменувалися "новим порядком".

2. Холокост

Слово *холокост* означає катастрофу, або знищення єврейського народу в роки Другої світової війни.

"Новий порядок" передбачав здійснення особливої расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, а після цього і слов'янське населення Східної Європи. 1942 р. керівництво Німеччини прийняло рішення про початок фізичного знищення всіх євреїв у Європі. По всій її території запрацювали "фабрики смерті", концентраційні табори, найбільшими з яких були Освенцім (з травня 1940 по січень 1945 р. було знищено понад 4 млн чоловік), Майданек (знайшли свою смерть 1,5 млн в'язнів), Трєблінка на території Польщі; Дахау, Бухенвальд, Заксенгаузен і Равенсбрюк у Німеччині; Маутхаузен в Австрії. Там були ув'язнені військовополонені, цивільне населення, учасники руху Опору. Загалом у концтаборах опинилося 18 млн чоловік, 12 млн з яких були знищені. 6 млн з них були євреї. Тільки в Бабиному Яру окупанти знищили 195 тис. чоловік, 150 тис. з яких були євреями. Криваві погроми провадили спеціально створені зондер-команди.

За свідченням Янкеля Верніка, якому вдалося вийти живим з пекла Трєблінки, знищення людей (в першу чергу євреїв) відбувалося так: "До камер розміром у 25 квадратних метрів впускали від 450 до 500 чоловік. Було страшенно тісно. Один напирив на іншого. Вносили дітей, гадаючи, що цим врятують їх. На шляху до смерті їх били, штовхали прикладами, а також залізними палицями. На них пускали собак, які, гавкаючи, кусалися й кидалися на жертв. Кожен з криком, рятуючись від ударів і собак, сам поспішав в обійми смерті — біг у газову камеру. Ті, що були сильніші, переносили слабших. Шум тривав недовго. Двері з

тріском зачинялися, камера ставала могилою. Пускали мотор і з'єднували з вихлопними трубами, 15 хвилин — і всі були мертві, навіть не лежали, бо це було неможливо. Стояли, падаючи один на одного. Вже не кричали. Матері і діти в смертних обіймах..."

Після двох років панування гітлерівців у Галичині, у Львові та інших містах Східної Галичини євреїв майже не залишилось, вони загинули у львівському гетто, Яновському таборі та інших концтаборах, створених тут. Наприклад, єврейська громада Львова, яка існувала тут ще з XIII ст., до війни налічувала 160 тис. чоловік. Після звільнення міста в 1944 р. нарахували, за одними даними, 800, за іншими, — 300 чоловік. Всього на окупованій території колишнього Радянського Союзу, за підрахунками доктора Арадо, директора Інституту Пам'яті жертв нацизму й героїв Опору Яд Ва-Шем в Ізраїлі, перед війною проживало 2,75-2,9 млн євреїв. Після закінчення війни в живих залишилося кілька десятків тисяч. Тільки в Ізраїлі загинуло не менше 1,5 млн чоловік єврейської національності. Серед них були видатні вчені, духовні особи, ушлавлені лікарі, юристи, діячі мистецтва — художники, письменники, музиканти, які збагатили науку і культуру не тільки свого народу, а й усієї Європи, цивілізацію всього світу.

3. Рух Опору, його політична орієнтація та форми боротьби

Рух Опору — це визвольний рух проти нацизму і фашизму і встановлених ними порядків, за відновлення національної незалежності і державного суверенітету окупованих країн, а також країн фашистського блоку, за більш справедливий і демократичний устрій після визволення.

Форми його були різноманітними. В одних випадках це були збирання і передача союзникам цінної інформації, в інших — саботаж, зрив воєнних поставок, порушення ритму військового виробництва, диверсії. В ці ж роки стали створюватися перші партизанські загони у Польщі, Югославії, Албанії, Греції. Одним з перших актів європейського руху Опору стало повстання у варшавському гетто 1943 р. Майже місяць погано озброєні жителі гетто, приречені на знищення, билися з німецькими військами.

На території, окупованій Японією, становище було дещо іншим. В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Малайзія, Бірма, Індонезія і Філіппіни до війни не мали незалежності. Японська окупація означала лише зміну метрополії. Більше того, деякий час у народів цих країн були надії, що з рук Японії вони

отримають незалежність; адже вона висувала для виправдання своїх завоювань гасло "Азія для азіатів". Але ця ілюзія швидко розвіялася. Японський окупаційний режим виявився набагато жорстокішим за колоніальний. Анти-японський рух виник у Бірмі, Малайзії, Індонезії і на Філіппінах.

Одним із центрів європейського Опору стала Франція.

Для організації Опору Франція володіла потужною організацією "Вільна Франція", яку створив генерал Шарль де Голль 1940 р. у Лондоні. До руху Опору залучалися різноманітні соціальні прошарки: робітники, селянство, інтелігенція, офіцери, священники, банкіри, власники фабрик і заводів. Партійна приналежність не була завадою для об'єднання і консолідації. Учасники руху на чільне місце ставили звільнення Франції від нацизму. Хоча це не означало відсутності розбіжностей і протиріч між ними.

Патріотичні організації французького Опору 1942 р. об'єднали свої бойові групи в "таємну армію", що визнала керівництво генерала де Голля. В листопаді 1942 р. Комуністична партія Франції, що мала великий вплив у русі Опору, підписала угоду про спільні дії з силами "Франції, що бореться", якими керував генерал де Голль. Патріотичний фронт зміцнювався. 1943 р. виникли єдині керівні органи Опору і передусім Національна рада Опору, що стала вищим керівним органом руху Опору на території Франції. На місцях створювалися комітети визволення. Всі учасники Опору визнали загальне керівництво розташованого в Алжирі Французького Комітету Національного Визволення (ФКНВ), який з осені 1943 р. одноосібно очолив Шарль де Голль.

У Північній і Середній Італії, окупованих німецькими військами, керівництво рухом Опору здійснювали комітети національного визволення, що склалися, як правило, з представників демократичних партій. Деякі гірські райони Італії, звільнені від окупантів, перетворилися на своєрідні "партизанські республіки", де повновладними господарями були партизанські бригади ім. Дж. Гарібальді. Вперше гарібальдійці вступили в бої з гітлерівцями ще восени 1943 р. на півночі Італії. В горах створювалися демократичні органи влади на чолі з місцевими комітетами національного визволення. Разом з італійськими партизанами мужньо билися майже 5000 радянських громадян, які втекли з таборів для військовополонених. Серед них Федір Полетаєв — національний герой Італії і Герой Радянського Союзу.

У Польщі рух Опору набув великого розмаху. Тут не існувало колабораціонізму (співробітництва) з німецькими окупантами ані як політичної, ані як економічної течії. Терор, геноцид, вкрай жорстокий окупаційний режим не створювали умов для співробітництва. Гітлерівська расистська доктрина мала однією з цілей знищення польської державності і польської нації. 22% населення (6 млн) гітлерівці встигли знищити. Великий вплив мали загони Армії Крайової, керовані з Лондона емігрантським урядом, і загони Гвардії Людової, створені Польською робітничою партією (комуністична партія). Обидва ці військові формування вели боротьбу з окупантами, хоча між ними існували серйозні розбіжності щодо тактики і стратегії у визвольному русі, майбутнього устрою Польщі, що переростали у відверто ворожі відносини.

У серпні 1944 р., не очікуючи підходу радянських військ, Армія Крайова підняла повстання у Варшаві, безжально придушене німцями практично на очах у Радянської Армії. Існує точка зору, що радянські збройні сили були не в змозі допомогти повсталим, бо, увійшовши на територію Польщі, вони зазнали великих втрат у техніці й живій силі і фактично вичерпали наступальні можливості. Однак вирішальним у ставленні Москви до повсталі Варшави була та обставина, що боротьбу вели бойові частини, підпорядковані лондонському емігрантському урядові. Іншими словами, ідеологічні міркування і настанови знову взяли гору у кремлівському керівництві.

Важливим фронтом антифашистської боротьби залишалася Югославія. Керована комуністами Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ) на початок 1943 р. визволила дві п'ятих території країни. У січні 1943 р. війська німецько-італійських окупантів за підтримки хорватських усташів розпочали ретельно підготовлений наступ з метою оточення і знищення головних сил НВАЮ. Головні сили НВАЮ з боями пройшли до долини річки Неретва. Тут відбулася одна з вирішальних битв народно-визвольної війни в Югославії. Здобута патріотами перемога дала змогу врятувати майже 4 тис. поранених. У боях дістав поранення і Верховний головнокомандувач НВАЮ Й. Броз Тіто. Визвольний рух народів Югославії завоював міцні позиції.

Народи Чехословаччини чинили дедалі більший опір окупантам. Великого поширення набув саботаж на військових заводах, здійснювалися диверсії на залізницях, електростанціях. У країні зростало єднання всіх патріотич-

них сил незалежно від партійної та релігійної приналежності. В СРСР було створено 1-й Окремий чехословацький батальйон під командуванням Л. Свободи, що 8 березня 1943 р. прийняв бойове хрещення в боях за Соколово (на південь від Харкова). Після цього батальйон став бригадою, що увійшла до складу 38-ї армії генерала К. С. Москаленка.

Своєрідно розвивався рух Опору в Греції. Народно-визвольна армія вела операції на всій території країни, створювала визволені райони, де владу здійснювали народно-демократичні ради і комітети. Загони ЕЛАС фактично визволили основну частину Греції.

Не став на коліна перед загарбниками і радянський народ. Ані жорстокий терор, ані хитрощі нацистської пропаганди не зламали волю і мужність людей. Відразу ж після загарбання радянських земель німцями виникає підпільний і партизанський рух. 30 травня 1942 р. створюється Центральний штаб партизанського руху на чолі з першим секретарем ЦК КП(б) Білорусі П. К. Пономаренком. Наприкінці серпня до Москви на нараду були викликані керівники найбільших партизанських з'єднань, де було намічено конкретні плани по боротьбі з ворогом.

Найбільші групи і об'єднання партизан діяли в Ленінградській, Смоленській і Орловській областях Росії, у Білорусі, східних і північних областях України. Влітку і восени 1942 р. партизани стримували до 24 ворожих дивізій. Масові удари по залізницях у Білорусі, Смоленській та інших областях досягли апогею у серпні 1943 р., коли партизани розпочали "рейкову війну".

Патріотичний і антинацистський рух Опору відіграв визначну роль у перемозі над фашизмом і нацизмом. Його учасники обирали різноманітні форми і засоби боротьби з коричневою чумою за свободу і незалежність своїх країн. У русі Опору брали участь люди різних політичних і релігійних поглядів: радикали і республіканці, консерватори і демократи, комуністи і соціалісти, католики і православні, члени профспілок і безпартійні; люди різних рас і національностей, різних соціальних кл. Багатьом з них судилося покласти життя на спільний вівтар Перемоги над ненависним ворогом.

4. Внутрішнє становище та життя населення у США, Великій Британії, СРСР, Німеччині, Японії в роки війни

США

Усвідомлюючи, яку загрозу для міжнародної позиції США становить посилення нацистської Німеччини, аме-

риканський уряд став надавати дедалі більшу підтримку Великій Британії та Франції. В листопаді 1939 р. Конгрес США скасував ембарго на вивезення зброї. Після нападу Німеччини на Бельгію (травень 1940 р.) США заявили, що їхні симпатії на боці жертв агресії. Розгорнувся рух за співробітництво з народами, які билися проти нацизму. В березні 1941 р. було прийнято закон про передачу у позику або в оренду озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, різноманітних товарів і послуг країнам-союзникам по антигітлерівській коаліції в період Другої світової війни — закон про ленд-ліз. Видатки США за ленд-лізом з 11 березня 1941 р. по 1 серпня 1945 р. сягнули 46 млрд доларів (13% всіх воєнних видатків США за роки війни і понад 50% їхнього експорту). Постачання за ленд-лізом значною мірою сприяли розширенню виробництва у США в роки війни, зростанню державних замовлень, зменшенню безробіття, створенню нових робочих місць. З грудня 1941 р. американські військово-морські сили брали безпосередню участь у війні з Японією. Серед населення поширилися антияпонські настрої. Американці виявляли великий патріотизм і надавали підтримку своїй армії та флоту.

Велика Британія

Наступ Німеччини на Заході, окупація нею навесні 1940 р. ряду країн Західної Європи (в тому числі вторгнення до Франції) означали повний крах політики "вмиротворення". Уряд Н. Чемберлена 10 травня 1940 р. змушений був піти у відставку. Після подій у районі Дюнкерка (травень 1940 р.) і капітуляції Франції (червень 1940 р.) над Британією постала загроза німецького вторгнення. За цих умов новий коаліційний уряд, що складався з консерваторів, лібералів і лейбористів (за переважання перших), сформований У. Черчиллем, здійснив ряд надзвичайних заходів для переведення економіки країни на воєнні рейки і зміцнення збройних сил, передусім сухопутної армії; розпочалося формування загонів цивільної самооборони. Британський народ надав одностайну підтримку оборонним заходам уряду і виявив стійкість під час німецького повітряного наступу на Велику Британію. Битва за Англію 1940-1941 рр. стала героїчною сторінкою в історії англійського народу.

16 липня 1940 р. Гітлер підписав план "Морський лев", що передбачав висадку десанту в Англії. Протидію панівного на морі британського флоту німецьке командування мало намір подолати за допомогою авіації і підводних човнів. Німецькі літаки протягом декількох місяців бом-

бардували Лондон та інші англійські міста, щоб посіяти страх серед населення і зламати його волю до опору.

15 вересня 1940 р. більше 1000 німецьких бомбардувальників завдали масованого удару по Лондону. У ніч на 15 вересня було повністю зруйновано місто Ковентрі. Німецькі підводні човни за підтримки авіації прагнули блокувати Британські острови. Застосовуючи тактику "вовчої зграї", вони цілими групами атакували англійські транспортні кораблі, прагнучи відрізати Англію від джерел сировини і продовольства. Однак англійці не здавалися і завдавали серйозних втрат супротивнику. Під час повітряних нальотів на Англію німецька авіація втратила більше 1700 літаків. Велику допомогу Великій Британії подавали домініони, особливо Канада, яка мала значний промисловий потенціал.

СРСР

Нацистська агресія, втрата великих територій, де вироблялася значна частина промислової продукції, поставили економіку Радянського Союзу в найтяжчі умови. До грудня 1941 р. спостерігалось падіння промислового виробництва. По суті, більшість промислових підприємств західних районів країни було або захоплено ворогом, або вони були "на колесах" — переміщувалися на схід, або стояли просто неба на нових місцях. А фронту треба було в найкоротший термін дати все необхідне. За перші три місяці війни із західних районів було перебазовано понад 1360 великих, здебільшого військових, промислових підприємств і майже 10 млн жителів. Незважаючи на втрати, продовольчу скруту, нестачу житла, монтаж евакуйованих підприємств на нових місцях завершувався дуже швидко, — за 3-4 місяці випуск продукції цих підприємств вже досягав довоєнного рівня.

Вкрай тяжке становище склалося у сільському господарстві. Село знелюдніло. Більшість чоловіків пішла на фронт, їх замінили жінки, підлітки, старі люди. В МТС число жінок-трактористок і комбайнерів у 1942 р. складало більше 40%. Були також жіночі тракторні бригади, які під час сівби працювали в полі по 22 години на добу. В колгоспах запроваджувався збільшений, порівняно з передвоєнним, обов'язковий мінімум трудоднів, причому значно — в 1,5 рази. Мінімум трудоднів встановлювався і для підлітків починаючи з 12 років. Колгоспників та членів їхніх сімей, які не виробили обов'язкового мінімуму трудоднів, притягали до суду.

До кінця 1942 р. відновлювала свій потенціал оборонна промисловість країни. Вжиті заходи дали змогу ліквідувати військово-технічну перевагу Німеччини, на яку працювала практично вся Європа. Всього за 18 днів було сконструйовано грізну 152-мм гаубицю, а її масовий випуск освоєно за 40 днів. Розпочалися масове виробництво знаменитих "катюш", серійний випуск винищувачів Як-9, Як-3, бомбардувальника Ту-2 та іншої техніки.

На передньому краї боротьби з нацистською агресією була радянська наука. Але в беріївських застінках було ув'язнено багато визначних науковців. У роки війни там загинули М. І. Вавилов, П. А. Флоренський та інші.

У дні важких випробувань разом з народом були майстри культури. Статті, памфлети І. Г. Еренбурга, О. М. Толстого, М. О. Шолохова викривали фашизм, його злочини проти людства, мовили про найважливіше — про долю Батьківщини, обов'язок кожної людини.

У складі фронтових театрів, а їх було 25, працювали видатні режисери і артисти Ю. А. Завадський, А. Д. Дикий, С. М. Михоелс, Є. Н. Гоголева, М. І. Прудкін, М. І. Царьов та інші. У концертній діяльності в тилу і на фронті брали участь видатні артисти Л. О. Утьосов, К. І. Шульженко, Л. А. Русланова, Д. Ф. Ойстрах та ін.

У воєнні роки було створено художні фільми "Вона захищає Батьківщину", "Кутузов", "Небесний тихохід", "Двоє бійців". Патріотичною спрямованістю і громадянською мужністю вирізнялася творчість О. Довженка і Р. Кармена. Художнім літописом війни стали твори митців Кукриніксів, О. О. Дейнеки, С. В. Герасимова, А. О. Пластова.

Не залишилася осторонь всенародної боротьби з нацизмом і церква. Служителі церкви і в моральному, і в матеріальному плані подавали велику допомогу народу і країні для досягнення спільної мети — перемоги над ворогом.

Німеччина

Блискавична перемога над Польщею, окупація цілого ряду європейських країн і особливо швидка перемога над Францією викликали захват у Німеччині. На ознаменування перемоги над Францією 10 днів калатали дзвони і вивішувались державні прапори. Кінець війни здавався близьким, а втрати невеликими: 16 тис. вбитих у Польщі, менше 50 тис. вбитих у Франції. Із завойованих країн до Німеччини ринув потік товарів і продовольства. Загальна вартість матеріальних цінностей, вивезених Німеччиною з окупованих країн 1941 р., удвічі перевищувала її річний

національний дохід. Крім того, в 1942 р. промисловість окупованих країн дала вермахту різноманітних видів озброєння, боєприпасів, автомашин, суден більше ніж на 4 млрд марок, що становило до 25% всього воєнного виробництва Німеччини. На німецьку економіку працювали заводи Голландії, Данії, Норвегії, Чехії, Франції, Бельгії, не кажучи вже про країни-союзниці у фашистському блоці.

Однак 1943 р. різко змінив обстановку на фронтах і в самій Німеччині. Поразки під Сталінградом і Курськом змусили нацистів шукати виходу в новій, "надтотальній" мобілізації, подальшій концентрації влади в руках партійно-поліційного апарату, в посиленні масового терору. До армії стали брати людей, які раніше вважалися непридатними до військової служби, мобілізували частину фахівців, зайнятих у промисловості. Посилилася експлуатація європейських союзників Німеччини і окупованих країн.

Ще більших масштабів набув нацистський терор.

Воєнні невдачі Німеччини 1944 р. посилювали кризу режиму. Вона виявилась насамперед у змові проти Гітлера, організованій за активної участі групи вищих офіцерів вермахту. Їх об'єднувало усвідомлення даремності подальшого опору та його згубних наслідків для Німеччини. Вони хотіли закінчення війни і підписання перемир'я з союзниками. 20 липня 1944 р. учасник змови полковник Клаус фон Штауфенберг прибув до ставки Гітлера і залишив у кабінеті, де відбувалася штабна нарада, портфель з бомбою уповільненої дії, що вибухнула після того, як він пішов. Гітлер, однак, відбувся контузією та опіками. Основних учасників змови було заарештовано, страчено 5 тис. чоловік, в тому числі 56 генералів і 1 фельдмаршал; 4 фельдмаршали наклали на себе руки, не чекаючи арешту. Змова дала поштовх до жорстокіших репресій, розпочалося масове знищення всіх ув'язнених противників режиму. Нацизм агонізував, доживаючи останні місяці.

? *Запитання і завдання*

- 1. У чому полягав план "Ост"?*
- 2. Визначте особливості "нового порядку" в окупованих країнах Європи.*
- 3. Що таке холокост? Яку політику щодо євреїв провадили нацистські лідери?*
- 4. Схарактеризуйте рух Опору в окупованих країнах на прикладі однієї країни.*

5. Чим пояснюється участь у русі Опору різноманітних прошарків населення незалежно від політичних і релігійних переконань?
6. Складіть таблицю "Рух Опору в країнах Європи під час Другої світової війни" за схемою:

Країни	Форми боротьби	Керівні органи руху Опору

7. У чому виявилася єдність фронту і тилу в СРСР у роки Другої світової війни?
8. Порівняйте нацистський "новий порядок" в Європі і окупаційний режим Японії в Азії.
9. Як вплинула війна на життя населення США та Великої Британії?
10. Які форми опору існували в самій нацистській Німеччині?

Документи і матеріали

1. Із листа Й. Сталіна У. Черчіллю 16 серпня 1944 р.

"Після бесіди з п. Миколайчиком я наказав, щоб командування Червоної Армії інтенсивно скидало озброєння до району Варшави. Було також скинуто парашутиста-зв'язкового, кетрій, як доповідає командування, не домігся мети, оскільки був убитий німцями.

Надалі, ознайомившись ближче з варшавською справою, я переконався, що варшавська акція є безглуздою страшною авантюрою, яка коштує населенню великих жертв. Цього не сталося, якби радянське командування було поінформоване до початку варшавської акції і якби поляки підтримували з останнім контакт.

За становища, що склалося, радянське командування дійшло висновку, що воно повинно відмежуватися від варшавської авантюри, бо воно не може нести ані прямої, ані непрямой відповідальності за варшавську акцію".

? Запитання до документа

1. Яку позицію зайняло радянське керівництво щодо польського повстання?
2. Який цей мало наслідок для польського народу?

2. Комюніке Французького Національного комітету про звірства гітлерівців 23 липня 1942 р.

"З жовтня 1941 р. Німеччина почала застосовувати у Франції свої звичайні методи насильства... Зараз немає можливості встановити, скільки французів стало жертвами цих методів... Серед методів насильства, які застосовують німці, можна вказати:

1. Масові страти заложників. Після першої страти заложників у Нанті в жовтні 1941 р. по всій окупованій території Франції поширилася практика страти від п'ятидесяти до ста французів-заложників за кожного вбитого німця.

2. Насильницьке супроводження французькими цивільними особами німецьких військових ешелонів. Після випадку, що стався біля Каена з одним німецьким ешеленом, навантаженим зброєю, було вирішено, що надалі французьких цивільних осіб будуть силою поміщати в кожний німецький поїзд. Так, тридцять цивільних громадян загинули, коли один ешелон зійшов з рейок біля Віра.

3. Масові заслання... Тисячі осіб, що перебували в концентраційних таборах Паризького району, насамперед євреї, були відправлені групами по п'ятсот чоловік до Польщі й окупованої Росії.

4. Репресії щодо сімей так званих саботажників..."

? Запитання до документа

1. Які методи насильства застосовували гітлерівці стосовно цивільного населення Франції?

Запам'ятайте дати:

- 25 травня 1940 р. — прийняття плану "Ост".
- 30 травня 1942 р. — створення в СРСР Центрального штабу партизанського руху.
- 12 грудня 1943 р. — підписання радянсько-чехословацького договору.
- 15 березня 1944 р. — прийняття програми Національної Ради Опору Франції.
- 21 липня 1944 р. — створення Польського комітету національного визволення.
- 1 серпня —
2 жовтня 1944 р. — повстання у Варшаві.

ВОЄННІ ДІЇ У 1944 РОЦІ

1. Наступальні операції Червоної Армії

Вступаючи до нового 1944 р., Ставка поставила завдання перед Радянською Армією: повністю очистити від німецьких військ територію СРСР і вийти до державного кордону. Ставка Верховного Головнокомандування при плануванні подальшого ходу збройної боротьби виробила наступальні операції від Балтійського до Чорного морів, якими передбачалося завдання ряду потужних послідовних ударів на великій відстані один від одного. Таке перенесення напрямів ударів змушувало німецьке командування перекидати сили з однієї ділянки фронту на іншу, остаточно позбавляючи його ініціативи.

1944 рік розпочався наступом під Ленінградом. У період з 14 січня по 29 лютого війська Ленінградського фронту (командувач генерал Л. А. Говоров) і Волховського фронту (генерал К. А. Мерецков) у взаємодії з 2-м Прибалтійським фронтом, Балтійським флотом і партизанами завдали нищівного удару групі армій "Північ" і остаточно звільнили Ленінград від ворожої блокади. В ході операції було визволено Новгород, Ленінградську і Калінінську області, радянські війська вступили на територію Естонії. Практично водночас розвивалася операція по визволенню Правобережної України. Війська 1-го Українського фронту (М. Ф. Ватутін) і 2-го Українського фронту (І. С. Конєв) оточили і розгромили корсунь-шевченківське угруповання противника. 55 тис. солдатів та офіцерів було вбито і поранено, а 18 тис. разом з бойовою технікою і озброєнням взято в полон. У підсумку битв навесні 1944 р. Радянська Армія визволила більшу частину Правобережної України. У квітні 1944 р. війська 4-го Українського фронту (Ф. І. Толбухін) завдали удару по німецько-румунських військах у Криму. Укріплення на Перекопському перешийку і Сапун-горі було подолано героїчним штурмом. 9 травня 1944 р. війська 4-го Українського фронту і моряки Чорноморського флоту ввірвалися до Севастополя. Через три дні залишки гітлерівців змушені були скласти зброю на захід від Севастополя в районі мису Херсонес.

У червні 1944 р. розгорнулися події на Карельському перешийку. В ході цієї операції укріплення "лінії Маннергейма" було прорвано за тиждень, 20 червня визволено Выборг. Ставка, навчена гірким досвідом війни 1940-1941 рр. з Фінляндією, зупинила наступ військ на фінському кор-

доні. 25 серпня фінський уряд звернувся з проханням до радянського уряду розпочати мирні переговори. 19 вересня в Москві було підписано угоду про перемир'я. Фінляндія вийшла з гітлерівської коаліції.

Влітку 1944 р. збройні сили СРСР набагато переважали німецько-фашистські війська за всіма показниками. За цих обставин радянське командування прийняло рішення провести широкомасштабну операцію по визволенню Білорусі під кодовою назвою "Багратіон". До проведення операції залучалися війська чотирьох фронтів: 1-го Прибалтійського (генерал І. Х. Баграмян), 3-го Білоруського (генерал І. Д. Черняхівський), 2-го Білоруського (генерал Г. Ф. Захаров), 1-го Білоруського (генерал К. К. Рокосовський). Координували дії фронтів представники Ставки маршали Г. К. Жуков і О. М. Василевський. Наступ, що розпочався 23 червня 1944 р., розгорнувся на величезній території від Дніпра до Вісли. Радянські війська розгромили ворожі угруповання на флангах Білоруського виступу, оточили і знищили в районах Вітебська і Бобруйська 10 ворожих дивізій. В обороні противника утворилися пролами, до яких стрімко рушили радянські війська. 3 липня 1944 р. було визволено столицю Білорусі місто Мінськ. За 12 днів боїв у Білорусі гітлерівські війська зазнали повної катастрофи. Ворожий фронт виявився прорваним у смузі більше 400 км, а резервів, щоб закрити пролам, у гітлерівського командування не було. У розпал битв за Білорусь 17 липня 1944 р. майже 60 тис. полонених гітлерівських солдатів та офіцерів і 19 генералів під конвоєм радянських солдат пройшли вулицями столиці. Слідом за колонами полонених рухалися автомашини, які чистили асфальт, щоб і сліду коричневої нечисті не лишилося на вулицях столиці. На кінець липня землі Білорусі було повністю визволено від німецько-фашистських окупантів. Водночас розпочалося звільнення Литви, а після цього Латвії. В липні визволено столицю Литви Вільнюс, а 1 серпня — Каунас. Група армій "Центр" зазнавала однієї поразки за іншою.

2. Визволення території СРСР, перенесення воєнних дій у Східну Європу

Влітку і восени 1944 р. радянські війська вступили на територію Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини.

Вихід Радянської Армії широким фронтом до Центральної та Південно-Східної Європи відразу ж поставив

питання про подальші взаємовідносини країн цього регіону з СРСР. Утворення нового поясу антирадянських держав на західному кордоні було з точки зору радянського керівництва неприпустимо. Напередодні і в ході битв за цей великий і життєво важливий регіон СРСР став відкрито підтримувати прорадянськи налаштованих політиків у цих країнах, в основному з числа комуністів, водночас домагаючись від США та Великої Британії визнання своїх особливих інтересів у цій частині Європи. Враховуючи факт присутності там радянських військ, Черчілль 1944 р. визнав домінування СРСР в усіх цих країнах, окрім Греції.

1944 р. у Польщі до влади прийшов прорадянський Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Радянський уряд підтримав ПКНВ в його прагненні створити нову польську адміністрацію на визволеній території, виступив за роззброєння Армії Крайової, що підпорядковувалася польському емігрантському урядові в Лондоні. Це була попередня умова з боку СРСР у справі врегулювання радянсько-польських відносин.

5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив війну Болгарії, і радянські війська, не зустрівши ніякого опору, ввійшли до цієї країни. У Болгарії при звістці про появу радянських військ партизанські загони разом з армійськими частинами, що до них приєдналися, 9 вересня 1944 р. захопили столицю Софію. До влади прийшов уряд Вітчизняного фронту, де переважали комуністи. Радянські і болгарські війська, спільно визволяючи Болгарію від нацистів, вийшли до югославського кордону.

20 серпня 1944 р. Радянська Армія перейшла в наступ у Румунії, а 23 серпня король Румунії Міхай I, попередньо домовившись з антифашистськими партіями, що діяли нелегально, заарештував главу фашистського уряду маршала Антонеску і сформував антифашистський коаліційний уряд. Наступного дня новий уряд оголосив війну Німеччині.

Наприкінці вересня було розроблено спільний план дій частин 3-го Українського фронту і підрозділів Народно-визвольної армії Югославії. При штурмі Белграда командування фронтами виконало прохання югославів: їхні частини ввірвалися до міста першими. Після визволення Белграда було видано наказ Ставки закріпитися і "далі вглиб Югославії не просуватися". Югославські частини повністю очистили свою територію самостійно.

Тяжкі випробування випали на долю бійців 2-го Українського фронту, що вступив на територію Угорщини, яка

залишалася останнім союзником Німеччини. Уряд диктатора Хорті, а потім його наступника Салаші залишався вірним своїм зобов'язанням перед Німеччиною. Війська вермахту за активної підтримки угорської армії запекло опиралися. Окремим частинам 2-го Українського фронту довелося пізнати гірку долю оточення. Дві спроби оволодіти Будапештом виявилися невдалими. Кровопротитні бої в районі Будапешта і озера Балатон тривали до квітня 1945 р. На визволеній частині Угорщини ще 1944 р. було створено антифашистський тимчасовий уряд за участю комуністів, соціалістів, партії дрібних сільських господарів, що оголосив війну Німеччині.

Нові уряди Румунії, Болгарії та Угорщини порвали з Німеччиною, перейшли на бік союзників і уклали з ними угоди про перемир'я.

Тим часом драматично розвивалися події у Словаччині.

Із наближенням Радянської Армії до словацького кордону ліві сили разом з частиною офіцерів словацької армії почали готувати збройне повстання. Щоб утримати Словаччину під своєю владою, уряд Гітлера вирішив окупувати її та роззброїти словацьку армію. Дізнавшись про це, частина словацької армії повстала. 29 серпня 1944 р. розпочалося Словацьке національне повстання, в якому брали участь майже 60 тис. солдатів та офіцерів словацької армії і до 20 тис. партизанів. Повстання охопило третину території країни. Влада у визволених районах перейшла до Словацької Національної ради, що оголосила про повалення режиму і відродження Чехословацької республіки як спільної держави чехів і словаків. На прохання повстанців радянське командування постачало їх зброєю і спорядженням. Радянські війська, у складі яких діяв сформований в СРСР Перший чехословацький корпус, розпочали наступ, щоб з'єднатися з повстанцями. У винятково тяжких умовах вони подолали Карпатські гори і визволили східні райони Словаччини. Однак окупанти, зосередивши великі сили, придушили повстання. Частина партизан змогла піти до гір і продовжити там партизанську війну. Згодом вони з'єдналися з Радянською Армією.

Таким чином, визволивши восени 1944 р. Прибалтику і Заполяр'я, Радянська Армія завершила визволення території Радянського Союзу від німецьких загарбників і ввійшла до Центральної та Південно-Східної Європи. І не вина радянського солдата і офіцера, що на їхніх плечах до Європи прийшов тоталітарний режим сталінського зрадка.

Вони визволяли народи Європи від нацизму, і багато хто з них назавжди залишився на берегах Вісли, Дунаю, пам'ять про них символізують бронзові солдати з відкритими і чесними обличчями визволителів. Не їхня вина в тому, що сьогодні жителі Східної Європи по-різному ставляться до місії Радянської Армії в Європі. Не вони займалися політикою. Масовий героїзм відбувався не з-під палиці або в ім'я "верхів", в ім'я репресивної держави. Ні, масовий героїзм відбувався в ім'я порятунку Вітчизни, народів інших країн, а не тих, хто на короткий історичний момент з вигодою влаштувався у неї на хребті.

3. Відкриття Другого фронту в Європі

Проблема Другого фронту в Європі набула 1944 р. багато в чому іншого змісту, ніж це було в 1942 і 1943 рр. Докорінний перелам, що відбувся в перебігу Другої світової війни, означав, що Радянський Союз здатний сам здобути остаточну перемогу над гітлерівською Німеччиною. Уряди США та Великої Британії не могли далі зволікати з розгортанням відкритих воєнних дій у Західній Європі. В січні 1944 р. розпочалася підготовка вторгнення англо-американських військ до Північної Франції (операція "Оверлорд") і допоміжного удару в Південній Франції (операція "Енвіл"). Штаб верховного командувача союзними збройними силами у Британії 15 січня було перетворено на верховний Штаб союзних експедиційних сил, а американського генерала Д. Ейзенхауера призначено верховним командувачем цими силами.

Розроблений штабом Ейзенхауера план воєнних дій передбачав висадку десанту і захоплення території Нормандії та півострова Бретань як обширного плацдарму. Перед безпосереднім проведенням операції "Оверлорд" на Британських островах зосереджувалися чотири армії: 1-а і 3-я американські, 2-а англійська і 1-а канадська. У складі цих армій налічувалося 37 дивізій і 12 бригад. ВПС союзників мали більше 10 тис. бойових і 1360 транспортних літаків, 3500 планерів. Для операції вторгнення виділялося багато бойових кораблів, десантних суден, самохідних барж і катерів. Штаб союзних військово-морських сил очолював адмірал Рамсей. Союзники мали вирішальну перевагу в силах і засобах.

У ніч на 6 червня 2 тис. бомбардувальників союзної авіації завдали ударів по узбережжю Нормандії. Більшість з них не влучила в німецькі оборонні споруди, багато бомб

вибухало у декількох кілометрах від берега. Проте масоване бомбардування змусило німецькі війська сховатися в укриттях, що полегшило висадку десанту. 101-у і 82-у американські і англійську повітрянодесантні дивізії було скинуто на парашутах і планерах за 10-15 км від берега. Тисячі суден і кораблів союзників під прикриттям авіації та артилерії військово-морського флоту перетнули Ла-Манш і на світанку 6 червня розпочали висадку десанту на п'яти ділянках узбережжя. Супротивник не вжив рішучих контрзаходів, щоб зірвати дії англо-американських військ. Це означало, що операція вторгнення стала цілковитою раптовістю для противника.

Другий фронт в Європі було нарешті відкрито.

4. Успіхи англо-американських військ на Тихому океані та в Європі

На Тихому океані на початку 1944 р. союзні збройні сили, переважаючи японські в особовому складі в 1,5 рази, в авіації в 3 рази, в кораблях різноманітних класів у 1,5-3 рази, розгорнули наступ у напрямі на Філіппіни. Група Німіца просувалась через Маршаллові та Маріанські острови, група Макаурта — вздовж північного узбережжя Нової Гвінеї. Японське командування, перейшовши на Тихому океані до оборони, прагнуло сухопутними силами зміцнитися у Центральному та Південному Китаї.

На початку Філіппінської операції (жовтень 1944 р.) група Макаурта, маючи повну перевагу над японцями у військово-морських силах і більш ніж подвійну в піхоті та авіації, зайняла острів Лейте. Спроба головних сил японського флоту перейти в контрнаступ із Сінгапуру і баз метрополії привела до морської битви в районі Філіппінських островів (24-25 жовтня), що скінчилася розгромом японського флоту і захопленням американцями всіх островів Філіппінського архіпелагу, окрім острова Лусон. Японське командування, втративши половину флоту і більшу частину авіації, стало широко застосовувати для боротьби з американським флотом літаки з льотчиками-смертниками ("камікадзе").

У січні—серпні 1945 р. американці з важкими боями зайняли острів Лусон.

Протягом 1944 р. союзним військам вдалося визволити від японців територію Індії, більшу частину Північної Бірми і перетнути залізничну магістраль від Рангуна на північ, а також шосейну дорогу, що зв'язувала Бірму з Південним Китаєм.

У лютому-березні 1945 р. 5-й флот США захопив острів Іводзіма. Створена тут авіабаза дала змогу різко посилити потужність повітряних нальотів на Японію. 1 квітня після тривалої підготовки союзники розпочали штурм острова Окінава. Незважаючи на цілковиту перевагу в силах і засобах, американці довго не могли зламати опір 32-ї японської армії.

У червні 1945 р. союзні війська зайняли Окінаву, що дало змогу ще більше наблизити базування американської авіації до Японії і розгорнути широкий наступ з повітря проти її економічних центрів. Водночас союзні війська та місцеві партизани визволили Бірму, частину Індонезії, багато районів Індокитаю, що остаточно підірвало японські позиції в цих районах і в західній частині Тихого океану.

Вторгнення союзних військ до Нормандії з величезним задоволенням було зустрінuto народними масами країн антигітлерівської коаліції. 25 липня 1944 р. союзники розпочали наступ у Нормандії, завдали тяжкої поразки німецько-фашистським військам у Північній Франції. Основним силам гітлерівців ледве вдалося уникнути оточення. Вони були змушені відступати на схід. 15 серпня союзники розпочали здійснення операції "Енвіл". На південному узбережжі Франції відбулася висадка американо-французьких військ. Оборону тут протяжністю майже 500 км тримали 10 німецьких дивізій, боєздатність яких була пониженою. Ворог мав надто обмежені сили авіації — всього 200 літаків. Німецький військово-морський флот у західній частині Середземного моря також мав дуже слабкі сили: 6 італійських міноносців, 10 торпедних катерів, 5 мінних загороджувачів, 10 підводних човнів. Розгортання бойових дій на Півдні Франції було покладено союзним командуванням на дислоковану в Італії 7-у американську армію.

До повстання готувався Париж, який Гітлер наказав беззастережно утримувати. 19 серпня населення Парижа повстало. Патріоти нападали на підрозділи німецьких військ, захоплювали мерії, громадські будинки, вокзали, електростанції. В числі перших було зайнято будинки поліційної префектури і міської ратуші. На вулицях виникли барикади. Під вечір 22 серпня повстанці оволоділи більшістю кварталів столиці (70 з 80). Генерал Холтіц не в змозі був утримати місто. Ейзенхауер віддав наказ направити до Парижа 2-у французьку бронетанкову і 4-у американську дивізії. 23 серпня ці з'єднання підійшли до

Парижа. Прорвавши німецьку оборону на зовнішньому обводі, передові частини 2-ї французької бронетанкової дивізії генерала Леклерка ввечері 24 серпня вступили до столиці. Перемога на цей час була вже в руках повсталого населення. В штурмі опорних пунктів ворога брали участь і танки невеликого загону дивізії Леклерка. 25 серпня під вечір гітлерівці склали зброю. Капітуляцію приймали генерал Леклерк і начальник штабу повстанців полковник А. Роль Тангі. Париж було визволено самими французами.

Того дня, коли повстання остаточно перемогло, до столиці Франції прибув генерал де Голль.

Боротьба за Францію в основному була виграна арміями союзників і силами руху Опору. Втрати гітлерівського вермахту на Західному фронті на кінець серпня становили близько 300 тис. вбитими, пораненими та зниклими безвісти. Режим окупації було повалено. Франція здобула свободу.

? Запитання і завдання

1. Згідно із запропонованим планом стисло схарактеризуйте хід війни на радянсько-німецькому фронті в 1944 р.:
  - сили Червоної Армії, головні стратегічні цілі;
  - мета воєнної боротьби між Червоною Армією і нацистською Німеччиною;
  - підсумки і значення цього етапу війни.
2. Яка роль відводилася Червоній Армії у визволенні Центральної та Південно-Східної Європи від німецьких загарбників? Свою відповідь обґрунтуйте.
3. Вкажіть чинники, що спричинили поразку повстання у Варшаві.
4. Складіть хронологічний ланцюжок основних воєнних операцій по визволенню країн Центральної та Східної Європи.
5. Коли і з якою метою було створено Другий фронт?
6. Операція "Багратіон" мала на меті визволення:
  - Білорусі;
  - Правобережної України;
  - Криму;
  - Молдавії.
7. Верховним командувачем союзними військами було призначено:
  - Жукова;
  - Ейзенхауера;
  - де Голля;
  - Монтгомері.

8. Складіть порівняльну таблицю "Воєнні дії 1944 р." за схемою:

Фронти	Воєнні операції	Дати	Учасники	Результати та наслідки
Радянсько-німецький				
Другий фронт у Західній Європі				
На Далекому Сході				

Документи і матеріали

1. Витяг із спогадів Двайта Ейзенхауера

"На кінець серпня гостро постало питання про те, як бути з Парижем. У ході всіх попередніх операцій ми доклали великих зусиль, щоб уникнути прямих бомбардувань французької столиці. Навіть при завданні ударів по французьких лініях комунікацій ми намагалися бомбардувати залізничні вузли, розташовані поблизу цього міста, і зовсім не чіпали станції всередині самого Парижа. Ми хотіли також уникнути боїв безпосередньо у самій столиці, маючи намір оточити і примусити здатися розташований там німецький гарнізон. Ми, звичайно, не могли знати справжнього становища в місті. В цей час ми прагнули берегти кожен унцію палива і кожний снаряд, щоб забезпечити собі вихід на максимально висунуті рубежі, і я сподівався відкласти фактичне захоплення Парижа доти, доки отримаю відомості про те, що його жителі голодують або опинилися у відчайдушному становищі. В цьому питанні на мене дуже впливали дії "вільних французів" у самому Парижі. По всій Франції "вільні французи" подавали нам неоціненну допомогу в ході боїв, але особливу активність вони виявляли в Бретані. Без цього нам знадобилося б значно більше часу для визволення Франції і завдання поразки противнику у Західній Європі, втрат при цьому ми зазнали б більш серйозних. Так що, коли "вільні французи" підняли повстання в Парижі, треба було швидко надати їм підтримку. З наявних у нас відомостей було ясно, що великої битви не відбудеться, тому ми вважали, що достатньо вступу до міста однієї або двох союзних дивізій, щоб завершити звільнення столиці Франції".

? Запитання до документа

1. Яка роль відводилася "вільним французам" у визволенні Парижа?
2. Складіть розповідь про антифашистське повстання в Парижі, використовуючи текст підручника і цей документ.

2. Корнеліус Райан про висадку союзників у Нормандії

"Перші учасники дня "Д", майже 18 тисяч американців, англійців і канадців, зайняли фланги нормандського поля бою. Між ними пролягали п'ять ділянок узбережжя, призначеного для висадки, куди з-поза морського горизонту висувався потужний союзний флот, що налічував 5 тисяч бойових кораблів. На першому з них, судні "Бейфілд", знаходився командувач флоту адмірал Д. П. Мун. Поволі, але вірно план величезного наступу почав виконуватися, однак німці, як і раніше, залишалися сліпі. Для цього було багато причин. Нестача даних авіаційної розвідки (всього кілька літаків-розвідників злетіло з німецьких аеродромів у попередні тижні, і всі вони були збиті); вперта віра німців у те, що висадка англо-американців відбудеться в Па Де Кале, безладдя і плутанина у вказівках власного керівництва і, нарешті, невміння розшифрувати радіограми противника. Все це відіграло свою роль. Навіть радары на станціях стеження підвели німців цієї ночі. Ті з них, що не були розбомблені, вдалося вивести з ладу, дезорієнтувавши купами металеві фольги, що скидали з літаків. Тільки одна така станція надіслала свою щоденну доповідь. Вона зазначала: "Рух літаків не відрізняється від звичайного". Більше двох годин минуло з часу висадки перших англо-американських парашутистів, і тільки після цього німецьке командування почало усвідомлювати, що відбувається щось важливе. Пішли перші обережні доповіді до Берліна, і повільно, як приходять до тями хворий після наркозу, німці почали прокидатися".

? Запитання до документа

1. Що було причиною успішної висадки військ союзників у Нормандії?

Запам'ятайте дати:

- січень 1944 р. — ліквідація блокади Ленінграда.

- червень-липень 1944 р. — проведення операції "Багратіон".
- 1 серпня 1944 р. — початок повстання у Варшаві.
- 6 червня 1944 р. — відкриття Другого фронту у Європі.
- 23 серпня 1944 р. — антифашистське повстання в Румунії.
- 9 вересня 1944 р. — перемога антифашистських сил у Болгарії.

ЗАВЕРШЕННЯ ТА ПІДСУМКИ ВІЙНИ

1. Кримська (Ялтинська) конференція

У січні 1945 р. радянські війська розпочали наступ раніше запланованого терміну, враховуючи тяжке становище союзників після Арденського контрудару вермахту, організованого в грудні 1944 р. німецьким командуванням. В ході Вісло-Одерської операції вони вступили на територію Німеччини і зупинилися за 60 км від Берліна. На тлі цього наступу 4-11 лютого відбулася нова зустріч "великої трійки" — Кримська (Ялтинська) конференція. В її роботі взяли участь Й. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Черчілль, міністри закордонних справ В. Молотов, Е. Стеттініус, А. Іден та ін.

Конференція, засідання якої відбувалися в Лівадійському палаці, свою роботу почала з докладного обговорення обстановки на фронтах війни в Європі.

Розглядали на конференції і питання про вступ СРСР у війну на Далекому Сході. Було досягнуто угоди про те, що за два-три місяці після капітуляції Німеччини і закінчення війни в Європі Радянський Союз вступить у війну проти Японії.

Учасники конференції узгодили плани розгрому Німеччини і домовилися про спільну політику щодо переможеної Німеччини і визволеної Європи. Вони заявили, що до їхньої мети "не входить знищення німецького народу", але "неухильною метою є знищення німецького милітаризму і нацизму і створення гарантій у тому, що Німеччина ніколи не буде в змозі порушити мир у всьому світі".

Союзники вирішили роззброїти і розпустити всі німецькі збройні сили, знищити німецький генеральний штаб, ліквідувати або взяти під контроль військову промисловість Німеччини. Вони обіцяли піддати воєнних злочинців справедливому і швидкому покаранню, "стерти з лиця землі нацистську партію, нацистські закони, організації та установи". Для досягнення цих цілей союзники вирішили протягом тривалого часу окупувати Німеччину. Кожній державі виділялася своя зона окупації. Столиця Німеччини — Берлін також ділився на зони окупації. Координацію і контроль дій окупаційних властей повинна була здійснювати Центральна Контрольна Комісія в Берліні (згодом вона дістала назву Союзна Консультативна Рада). Передбачалося, що Франція, "якщо вона цього побажає", отримає свою зону окупації і братиме участь у Контрольній

комісії. Було намічено лінію, до якої повинні просуватися англо-американські і радянські війська під час наступу на Німеччину.

Учасники конференції погодились, що Німеччина повинна відшкодувати збитки, завдані її агресією іншим країнам, шляхом виплати репарацій, однак розміри репарацій не було встановлено.

Щодо східного кордону особливих суперечок не виникло, керівники всіх трьох урядів згодні були встановити його в основному за так званою лінією Керзона, запропонованою державами Антанти ще 1919 р. як східний кордон Польщі. Однак пропозиція радянської делегації встановити західний кордон Польщі по Одеру і Західній Нейсе зустріла заперечення керівників делегацій США та Великої Британії. Остаточне рішення прийнято не було.

Особливо гострі дебати точилися про склад польського уряду. Радянське керівництво визнавало Тимчасовий польський уряд (ПКНВ), створений у Любліні. Водночас США та Велика Британія підтримували дипломатичні відносини з польським емігрантським урядом у Лондоні, що існував до війни. Рузвельт відзначив, що люблінський уряд репрезентує лише невелику частину польського народу, що відповідало дійсності. Сталін був зацікавлений у люблінському уряді винятково з ідеологічних мотивів.

Розглянуто було питання про Югославію. США та Велика Британія були прихильниками збереження монархії в Югославії і підтримували югославського короля Петра II та емігрантський королівський уряд, що перебував у Лондоні. Однак фактична влада в країні належала національному комітетові визволення Югославії, обраному і підтримуваному народом. У листопаді 1944 р. в Белграді було укладено угоду між НКВЮ та емігрантським урядом, що передбачала створення єдиного югославського уряду. Однак набуття нею чинності зволікалося королем та емігрантським урядом. Учасники конференції визнавали за необхідне рекомендувати маршалу Тіто і Шубашичу негайно впровадити до дії укладену між ними угоду і утворити Тимчасовий об'єднаний уряд.

Кримська конференція ухвалила скликати 25 квітня в місті Сан-Франциско Установчу конференцію Організації Об'єднаних Націй. Учасниками конференції могли стати всі держави, що оголосили війну Німеччині та Японії до 1 березня 1945 р. Було досягнуто домовленість, що членами ООН поряд з СРСР будуть Українська РСР і Білоруська РСР.

Незважаючи на певні розбіжності, Кримська конференція засвідчила подальшу консолідацію країн антигітлерівської коаліції

2. Воєнна поразка і капітуляція Німеччини

На початок 1945 р. фашистський блок остаточно розпався. Після запеклих боїв радянські війська за сприяння югославських, болгарських і румунських частин розбили південну групу військ Німеччини, 13 лютого вони визволили Будапешт і 4 квітня 1945 р. завершили визволення Угорщини. Того ж дня було визволено столицю Словаччини Братиславу.

Прихід до влади в країнах Східної та Південно-Східної Європи прокомуністичних та прорадянських урядів викликав обурення у Лондоні та Вашингтоні. У зв'язку з цим посилювалися протиріччя США та Великої Британії з СРСР. Західні країни звинувачували СРСР у порушенні рішень Кримської конференції. Черчілль вважав за необхідне випередити радянські війська, силами союзницьких військ оволодіти Берліном, Віднем і Прагою.

8 лютого 1945 р. англо-американські війська під командуванням Ейзенхауера і Монтгомері перейшли в наступ на Західному фронті. Успішно просуваючись вперед, вони в березні вийшли до Рейну на всьому протязі, форсували його і на початок квітня оточили велике угруповання німецьких військ в районі Рура.

12 квітня 1945 р. не стало президента США Франкліна Рузвельта. Це була величезна втрата для всієї антигітлерівської коаліції. Президентом США, згідно з Конституцією, став віце-президент Гарі Трумен.

У першій половині квітня союзники розгорнули наступ у Північній Італії. Після ряду боїв за підтримки італійських партизан вони зайняли Болонью і форсували ріку По. Наприкінці квітня під ударами союзних військ і впливом народного повстання, що охопило всю Північну Італію, німецькі війська стали швидко відступати. 2 травня група армій "С" в Італії капітулювала. Партизани захопили в полон Муссоліні і стратили його. Така ж доля спіткала найближчих прибічників дуче, багатьох керівників фашистської партії і держави.

Останнім центром опору нацистської Німеччини був Берлін. У квітні 1945 р. Червона Армія готувалася до штурму німецької столиці.

На берлінський напрям на початку квітня гітлерівське командування стягнуло основні сили, створивши велике

угруповання: майже 1 млн чол., понад 10 тис. гармат і мінометів, 1,5 тис. танків і штурмових гармат, 3,3 тис. бойових літаків. Щоб розгромити в короткий термін берлінське угруповання, Верховне Головнокомандування радянських збройних сил зосередило у складі трьох фронтів — 1-го Білоруського (Г. К. Жуков) і 2-го Білоруського (К. К. Рокосовський), 1-го Українського (І. С. Конев) — 2,5 млн чоловік, понад 41 тис. гармат і мінометів, більше 6,2 тис. танків і самохідних установок, 7,5 тис. бойових літаків. У ході грандіозної за масштабами і напруженням Берлінської операції 1945 р., що розпочалася 16 квітня, радянські війська зламали відчайдушний опір гітлерівських військ. 28 квітня берлінське угруповання було розтяте на три частини, 30 квітня взято рейхстаг, а 1 травня розпочалася масова капітуляція гарнізону. Удень 2 травня боротьба за Берлін скінчилася повною перемогою радянських військ.

Штурм Берліна та його падіння означали кінець третього рейху. На Заході капітуляція незабаром набула масового характеру. Але на Східному фронті німецькі війська продовжували, де могли, запеклий опір. Мета створеного після самогубства Гітлера (30 квітня) уряду Деніца полягала в тому, щоб, не припиняючи боротьби проти Червоної Армії, укласти угоду про "часткову капітуляцію" з США та Великою Британією.

Найпотужнішому угрупованню військ — групам армій "Центр" і "Австрія" — Деніц наказав не припиняти воєнних дій у Чехословаччині і водночас відводити на схід "все, що тільки можливо". Фельдмаршал Ф. Шернер, який очолював це угруповання, дістав від головного командування наказ "якомога довше продовжувати боротьбу проти радянських військ". Для ліквідації угруповання Шернера і допомоги народному повстанню в Празі радянське Верховне Головнокомандування організувало наступ 1, 2-го і 4-го Українських фронтів. Розгромом військ Шернера і визволенням Праги (9 травня) частинами Червоної Армії спільно з чехословацькими з'єднаннями за участю польської та румунської армій і чехословацьких партизанів завершилася Празька операція 1945 р. — остання операція в Європі Другої світової війни.

7 травня генерал А. Йодль від імені німецького командування підписав у ставці Ейзенхауера в Реймсі умови беззастережної капітуляції, що набувала чинності 9 травня о 00 г. 01 хв. Радянський уряд висловив категоричний

протест проти цього одностороннього акта, тому союзники погодились вважати його попереднім протоколом капітуляції. Було вирішено провести підписання акта про беззастережну капітуляцію в Берліні за участю СРСР, що виніс на своїх плечах головний тягар війни. Опівночі 8 травня у передмісті Берліна Карлсхорсті, зайнятому радянськими військами, представники німецького верховного командування на чолі з В. Кейтелем підписали акт про беззастережну капітуляцію збройних сил нацистської Німеччини; беззастережна капітуляція була прийнята за дорученням радянського уряду Маршалом Радянського Союзу Г. К. Жуковим спільно з представниками США, Великої Британії, Франції.

3. Потсдамська конференція

З 17 липня по 2 серпня 1945 р. неподалік Берліна, в м. Потсдам, відбулася нова зустріч "великої трійки". Проте вже у складі: від СРСР — Й. Сталін, від США — Г. Трумен (12 квітня Ф. Рузвельт помер), від Великої Британії — спочатку У. Черчилль, а потім (після перемоги на виборах до парламенту Лейбористської партії) К. Еттли.

Це була остання зустріч керівників урядів трьох держав, вона була також останньою зустріччю, на якій укладено суттєво важливі угоди. На ній зовсім не розглядалися проблеми Далекого Сходу; вона була присвячена Європі і, зокрема, майбутнім мирним договорам.

На конференції було прийнято рішення про післявоєнний устрій Німеччини, що мав базуватися на принципах денацифікації, демілітаризації, демократизації країни, про систему чотирьохсторонньої окупації Німеччини СРСР, США, Великою Британією та Францією; визначено нові польські кордони на заході та сході; про передачу СРСР Кенігсберга й області; про поділ флоту Німеччини союзниками; про передачу воєнних злочинців Міжнародному військовому трибуналові; засновано Раду міністрів закордонних справ, яка мала підготувати проекти мирних угод з Німеччиною та її союзниками.

Що стосується майбутнього Німеччини, то конференція вирішила залишити її як єдину державу. Малося на увазі в майбутньому провести в країні загальні вибори і підписати з Німеччиною мирний договір. До цього часу владницькі функції здійснюватиме окупаційна адміністрація. Відповідно на чотири сектори було поділено Берлін.

На конференції розглядалися також проблеми репарації. Із загальної суми в 20 млрд доларів 50% повинен був

отримати Радянський Союз. Вирішено було компенсувати її за рахунок промислового устаткування, що вивозилося із Німеччини до СРСР. Домовилися і про взаємну репатріацію військовополонених, які опинилися в різних зонах.

Таким чином, рішення конференції свідчили про бажання сторін продовжити співробітництво і в повоєнний час.

На конференції були закладені основи для післявоєнного розвитку не тільки країн Європи, а й усього світу. Спроба США здійснити психологічний тиск на СРСР, повідомивши радянське керівництво про завершення робіт з виробництва атомної бомби, зазнала невдачі.

4. Розгром Японії

Велика Британія і США, ведучи війну проти Японії, надавали величезного значення участі в ній СРСР. Вступ до війни на Далекому Сході Радянського Союзу уявлявся союзникам по антигітлерівській коаліції обов'язковим.

Оскільки в самій Японії, а також у Китаї, Маньчжурії і Кореї знаходились великі сили японських сухопутних військ, уряди Великої Британії та США вважали, що для перемоги їм знадобиться в загальному підсумку не менше 18 місяців від моменту капітуляції Німеччини, і війна може тривати до 1947 р. Саме тому президент Трумен, вирушаючи на Потсдамську конференцію, вважав найтерміновішим зі своїх завдань "отримати від Сталіна особисте підтвердження вступу Росії у війну проти Японії".

Тим часом уряд США поспішав завершити останні приготування до атомного бомбардування Японії, щоб здійснити його до вступу у війну Радянського Союзу.

В ніч з 5 на 6 серпня з американської бази на Маріанських островах злетіли літаки, яким було наказано бомбити японське місто Хіросіму, а якщо воно буде закрите хмарами, обрати інші цілі — міста Кокура або Нагасакі.

О 8 годині 15 хвилин за місцевим часом бомбу було скинуто на парашуті, і через кілька хвилин над Хіросімою здійнявся смертоносний атомний гриб. Хоча хвилин за 15 до вибуху в Хіросімі пролунав сигнал тривоги, поява самотнього американського літака не викликала занепокоєння у переважної більшості жителів. Вони не стали ховатися в укриття. Відразу після вибуху, еквівалентного вибухові 20 тис. тонн тринітротолуолу, місто вкрили величезні хмари диму. Один по одному спалахували дерев'яні будинки. Коли під кінець дня пожежі стихлилися, місто

являло собою суцільні руїни. В радіусі 2 км від епіцентру вибуху всі будови виявилися повністю зруйновані, а в радіусі 12 км отримали більш-менш значні пошкодження. З кожних десяти чоловік, які перебували на відкритій місцевості в радіусі 2 км від епіцентру вибуху, загинуло вісім, а всередині приміщень — п'ять чоловік. Точне число жертв, можливо, ніколи не стане відомо, оскільки спірним залишається питання про кількість жителів у момент атомного бомбардування. Ця цифра коливається від 227 до 400 тис. чоловік. Уряд США очікував, що відразу після атомного вибуху Японія визнає свою поразку, однак ці надії не виправдалися: військове командування Японії обмежилося відрядженням до Хіросіми комісії для розслідування.

Тим часом у Північно-Східному Китаї стояла мільйонна Квантунська армія, сповнена рішучості битися до останнього солдата. 8 серпня 1945 р. Радянський Союз оголосив війну Японії. В ніч на 9 серпня радянська армія розпочала воєнні дії на Далекому Сході. Головний удар радянських військ спрямовувався проти Квантунської армії. На неї наступали три фронти: Забайкальський, 1-й і 2-й Далекосхідні. Загальне керівництво радянськими військами на Далекому Сході здійснював маршал О. М. Василевський.

Після вступу у війну Радянського Союзу уряд Японії дійшов висновку, що треба закінчувати воєнні дії, щоб спробувати зберегти владу імператора. 14 серпня 1945 р. він повідомив уряди США, Великої Британії та СРСР, що приймає умови Потсдамської конференції. Однак наказу скласти зброю уряд ще не дав і тому радянські війська продовжували наступ.

19 серпня солдати і офіцери Квантунської армії почали у масовому порядку здаватися в полон. Розгромивши Квантунську армію, радянські війська визволили Північно-Східний Китай і Північну Корею, оволоділи Південним Сахаліном і Курильськими островами. Маріонеткова держава Маньчжоу-го розвалилася. Її уряд на чолі з "імператором" Пу І потрапив до полону.

28 серпня на аеродром поблизу Токіо прибув передовий загін американських військ. Через кілька днів вони окупували Японські острови. Частина визначних японських урядовців, у тому числі князь Коноє, наклали на себе руки. 2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського лінкора "Міссурі" під головуванням головнокомандувача союзних військ генерала Макартура відбу-

лося підписання Акта про капітуляцію Японії. Згідно з Актом, японські війська в Японії і на окупованих нею територіях склали зброю. Південний Сахалін і Курильські острови передавалися Радянському Союзу.

Американські війська окупували Японію. З капітуляцією Японії скінчилася Друга світова війна. Вона тривала рівно 6 років.

5. Підсумки та наслідки Другої світової війни

Друга світова війна стала гігантським протиборством сил агресії і геноциду з силами свободи і демократії. Народи Європи, Азії, Африки та інших континентів перенесли в ці роки тяжкі випробування. Сотні мільйонів людей опинилися в безодні горя і страждань. Жахливі прагнення світового панування нацистської Німеччини, мілітаристської Японії та фашистської Італії було подолано спільними зусиллями держав антигітлерівської коаліції, всіх волелюбних народів. Весь світ віддає данину поваги і схиляється перед пам'яттю героїчних англійських моряків і американських десантників, канадських танкістів і китайських піхотинців, героїчних партизанів Італії, Франції, Югославії, Греції, Бельгії, Норвегії, Данії, патріотів Румунії, Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини. Одначе найбільші випробування у Другій світовій війні винесли народи Радянського Союзу, для яких війна тривала довгих 1418 днів і ночей.

СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі нацистської Німеччини та її союзників. На радянсько-німецькому фронті були знищені основні воєнні сили держав-агресорів — 607 дивізій (біля 77% людських втрат), 62 тис. літаків (62%), біля 56 тис. танків і штурмових гармат (приблизно 75%), а також 180 тис. одиниць артилерійської техніки (74%).

Радянський Союз зробив також значний внесок в розгром мілітаристської Японії, розбивши добре оснащену і підготовлену Квантунську армію.

Друга світова війна — це найбільший конфлікт в історії людства. У ній взяла участь 61 держава світу, на території яких проживало 80% населення землі. Воєнні дії велися на всіх океанах, в Європі, Азії, Африці та Океанії. До армій країн, що воювали, було призвано 110 млн чоловік.

Кількість загиблих під час Другої світової війни, з урахуванням постійно уточнюваних даних про втрати СРСР, становить 65-67 млн чоловік, проте ніхто точно не знає, скільки людей загинуло в результаті війни. Цифра

досить приблизна. Людські втрати у Другій світовій війні були в шість разів, а матеріальні збитки у 12 разів більші, ніж у Першій світовій війні.

Порівняльна таблиця підсумків і наслідків
Першої і Другої світових війн

	Перша світова війна	Друга світова війна
Тривалість	4 роки 3,5 місяців	6 років
Кількість воюючих держав	36	61
Населення воюючих держав	1 млрд	1,7 млрд
Територія, охоплена воєнними діями	біля 4 млн кв. км	більше 22 кв. км
Кількість мобілізованих до збройних сил	74 млн	110 млн
Загиблі і померлі від ран	13,6 млн	65-67 млн
Матеріальні втрати	360 млрд дол.	4000 млрд дол.
В тому числі прямі воєнні витрати	180,5 млрд дол.	1384 млрд дол.
Вироблено:		
літаків	181,9 тис.	667,0 тис.
артилерійських гармат і мінометів	169,8 тис.	2529,0 тис.
танків	9,2 тис.	282,0 тис.

Друга світова війна стала підсумком цілеспрямованої діяльності невеликої групи держав-агресорів, яку світове товариство виявилось не в змозі зупинити. Що несли народам світу ці країни та їхні керівники? Ліквідацію свободи і демократії, расове і національне гноблення, затвердження права сильного в міжнародних відносинах. Яким би далеким від досконалості не був світ у 20-30-х роках, їхня перемога означала б крок назад у світовій історії, вона відкрила б шлях соціальній, політичній і культурній деградації людства. А тому всі ті, хто вів боротьбу з ними, вели боротьбу справедливу і праведну, незалежно від того, якими були мотиви цієї боротьби для кожного з учасників.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте рішення Кримської конференції. Складіть хронологічний ланцюжок воєнних операцій в Європі в 1945 р.
2. Які протиріччя виникли на Кримській конференції? Яка їхня сутність?
3. За яких обставин капітулювала Німеччина?

4. Порівняйте три великі битви Другої світової війни — Сталінградську, Курську та Берлінську — за такими показниками: число учасників, кількість техніки, результати та наслідки.
5. Чому, на вашу думку, США і Велика Британія прагнули вступу СРСР у війну з Японією?
6. Який сенс атомних бомбардувань США японських міст?
7. Чому стала можливою перемога країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні?
8. У чому полягав вирішальний вклад СРСР у розгромі нацизму?
9. Проаналізуйте основні підсумки Другої світової війни.

Документи і матеріали

1. Підписання Акта про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил 8 травня 1945 р.

"1. Ми, що нижче підписалися, діючи від імені Німецького Верховного Командування, погоджуємося на беззастережну капітуляцію всіх наших збройних сил на суші, на морі і в повітрі, а також усіх сил, що перебувають тепер під німецьким командуванням, — Верховному Головнокомандуванню Червоної Армії і водночас Верховному Командуванню Союзних експедиційних сил.

2. Німецьке Верховне Командування негайно видасть накази усім німецьким командуючим сухопутними, морськими і повітряними силами і всім силам, що перебувають під німецьким командуванням, припинити воєнні дії о 23-01 годині за центральноєвропейським часом 8 травня 1945 року, залишитися на своїх місцях, де вони перебувають у цей час, і повністю роззброїтися, передавши всю зброю і військове майно місцевим союзним командуючим або офіцерам, виділеним представниками Союзного Верховного Командування, не руйнувати і не псувати пароплавів, суден і літаків, їх двигунів, корпусів і обладнання, а також машин, озброєння, апаратів і взагалі всіх воєнно-технічних засобів ведення війни...

4. Цей акт не буде перешкодою до заміни його іншим генеральним документом про капітуляцію, укладеним Об'єднаними націями або від їхнього імені, що стосуватиметься Німеччини і німецьких збройних сил у цілому.

5. В разі, якщо німецьке Верховне Командування або які-небудь збройні сили, що перебувають під його командуван-

ням, не діятимуть відповідно до цього акта про капітуляцію, Верховне Командування Червоної Армії, а також Верховне Командування Союзних експедиційних сил застосують такі каральні заходи або інші дії, які вони вважатимуть за потрібне”.

? Запитання до документа

1. Проаналізуйте умови беззастережної капітуляції німецьких збройних сил.

2. Підписання Акта про капітуляцію Японії

2 вересня 1945 р.

“1. Ми, діючи за наказом і від імені імператора, японського уряду і японського імператорського генерального штабу, цим приймаємо умови декларації, опублікованої 26 липня в Потсдамі главами урядів Сполучених Штатів, Китаю і Великобританії, до якої згодом приєднався і СРСР, які будуть надалі називатися союзними державами.

2. Цим ми заявляємо про беззастережну капітуляцію союзним державам японського імператорського генерального штабу, всіх японських збройних сил і всіх збройних сил під японським контролем незалежно від того, де вони перебувають.

3. Цим ми наказуємо всім японським військам, де б вони не були, і японському народові негайно припинити воєнні дії, зберігати всі судна, літаки і військоове та цивільне майно та не допускати їх пошкодження, а також виконувати всі вимоги, які можуть бути висунуті верховним командуванням союзних держав або органами японського уряду за його вказівками.

4. Цим ми наказуємо японському імператорському генеральному штабу негайно видати накази командуючим усіх японських військ і військ, що перебувають під японським контролем, де б вони не були, беззастережно капітулювати особисто, а також забезпечити беззастережну капітуляцію всіх військ, що перебувають під їхнім командуванням.

5. Усі цивільні, військові і морські офіційні особи повинні підкорятися і виконувати всі вказівки, накази і директиви, які верховне командування союзних держав вважатиме потрібними для здійснення цієї капітуляції і які будуть видані ним самим або ж за його уповноваженням; ми наказуємо всім цим офіційним особам залишатися на своїх постах і виконувати свої небойові обов'язки, за винятком тих випадків, коли вони будуть звільнені від них особливим указом, виданим верховним командуванням союзних держав або за його уповноваженням...

7. Цим ми наказуємо японському імператорському урядові і японському імператорському генеральному штабу негайно звільнити всіх союзних військовополонених та інтернованих цивільних осіб, які перебувають тепер під контролем японців, і забезпечити їм захист, утримання і догляд за ними, а також негайну доставку їх в указані місця.

8. Влада імператора і японського уряду керувати державою буде підпорядкована верховному командуванню союзних держав, яке застосовуватиме такі кроки, які вважатиме необхідними для здійснення цих умов капітуляції".

? Запитання до документа

1. Порівняйте два останніх документи: що в них є схожого, а що відмінного?

Запам'ятайте дати:

- 4-11 лютого 1945 р. — робота Кримської конференції.
- 4 квітня 1945 р. — визволення Угорщини від нацистів.
- 16 квітня —
2 травня 1945 р. — Берлінська операція.
- 8 травня 1945 р. — підписання Акта про беззастережну капітуляцію Німеччини.
- 9 травня 1945 р. — визволення Праги.
- 17 липня —
2 серпня 1945 р. — Потсдамська конференція керівників СРСР, США, Великої Британії.
- 6, 9 серпня 1945 р. — США скинули атомні бомби на Хіросіму і Нагасаки.
- 2 вересня 1945 р. — підписання Акта про капітуляцію Японії; закінчення Другої світової війни.

СВІТ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

1. Зміни у світі внаслідок Другої світової війни

Під час Другої світової війни СРСР, Велика Британія, Франція, США та інші держави активно співробітничали в рамках антигітлерівської коаліції, незважаючи на політичні та ідеологічні розбіжності. В 1945-1948 рр. коаліція фактично розпалася, а вчорашні союзники розпочали непримиренну боротьбу за вплив у повоєнному світі. Між СРСР та західними країнами розпочалася "холодна війна". Розвиток міжнародних стосунків у роки "холодної війни" визначався головним чином гострим суперництвом наддержав — США та СРСР. Їхнє суперництво мало військово-політичний характер, але при цьому як одна, так й інша сторона намагалися уникнути розгорнутого військового конфлікту, не будучи впевненими у позитивному результаті. Війна виявила всі недоліки диктаторського безконтрольного режиму влади Сталіна. Народ-переможець опинився за "залізною завісою". Непевні надії на демократизацію та підвищення добробуту швидко розвіялися. Партійно-політичне керівництво СРСР намагалося законсервувати тоталітарний режим у країні та продовжувало втілювати ідеї "світової соціалістичної революції".

Визволяючи країни Східної, Центральної та Південно-Східної Європи від нацистської окупації, Радянський Союз запроваджував тут "радянську модель" суспільного устрою, перешкоджав проведенню вільних та демократичних виборів, втручався у внутрішні справи суверенних держав. Внаслідок цих дій у Чехословаччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Болгарії, Югославії, Албанії, в радянській окупаційній зоні Німеччини було запроваджено тоталітарні комуністичні режими.

СРСР, беручи участь у війні з Японією, намагався збільшити свій вплив на Далекому Сході. Активне політичне і військово-технічне втручання СРСР у громадянську війну в Китаї (1945-1949 рр.) призвело до того, що китайські комуністи здобули перемогу над Гоміньданом та запровадили прорадянський маоїстський режим у найбільшій азіатській країні. З 1945 р. радянські війська перебували у Північній Кореї, де сприяли зміцненню влади Кім Ір Сена — лідера корейських комуністів. Реалізуючи свої ідеологічні настанови, радянське керівництво сприяло роз-

колу Кореї на дві держави та нагнітанням напруженості у відносинах між ними. СРСР також підтримував Північний В'єтнам, де національно-визвольний рух очолили комуністи на чолі з Хо Ші Міном. Коли до влади на Кубі (1960 р.) прийшли комуністи, було створено "світову соціалістичну систему".

Сполучені Штати Америки, лишаючись форпостом західного світу та побоюючись зростання комуністичної загрози, в свою чергу намагалися об'єднати країни Заходу під своєю егідою, захищаючи цінності демократії та волі у боротьбі проти тоталітаризму, та запровадити свій вплив у світі. Поразка Німеччини та її союзників розвінчала ідеї та практику тоталітаризму. В Європі перемогли ідеї демократії, свободи та прав особи. Однак європейські країни, в тому числі й країни-переможниці — Велика Британія та Франція, зазнали великих матеріальних збитків під час війни. Були зруйновані міста і села колишніх тоталітарних держав — Німеччини та Італії, їхня економіка перебувала у критичному стані. США прийняли рішення щодо відновлення економічного потенціалу західноєвропейських держав, посилення своєї присутності та впливу в регіоні, створення умов, які б виключили відродження фашизму й реваншизму в Європі. З цією метою розпочалася реалізація "плану Маршалла", який здійснювався з 1948 до 1952 рр. та передбачав економічну допомогу 16 державам Європи загальною сумою 17 млрд доларів. Головною умовою подання допомоги була відмова від націоналізації промисловості, захоплення приватного підприємництва. 60% коштів, згідно з "планом Маршалла", дістали Велика Британія, Франція, Італія, Західна Німеччина. США стали головним ініціатором створення у квітні 1949 р. військово-політичного блоку НАТО, до якого спочатку увійшли США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія — всього 12 держав. Розуміючи важливість подальшої інтеграції, 6 європейських держав — ФРН, Італія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург — заснували 1957 р. Європейську Економічну Спільноту (ЄЕС) — "Спільний ринок".

У свою чергу, під керівництвом СРСР у січні 1949 р. було створено Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), а в травні 1955 р. — Варшавський Договір: військово-політичний союз 9 країн — СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Албанії та Югославії (дві останні надалі вийшли з союзу).

Відносини між США та СРСР і тими державами, що стояли за ними, у 50-70 рр. характеризувалися згортанням економічних, політичних, культурних зв'язків, беспрецедентною гонкою озброєнь, в тому числі виникненням регіональних конфліктів, найбільш небезпечними з яких були війни в Кореї (1950-1953 рр.), на Близькому Сході (1956, 1967, 1973 рр.), Карибська криза (1962 р.) та інші.

2. Створення ООН

Зміни у розподілі сил після Другої світової війни вимагали створення міжнародної організації з метою підтримання та зміцнення миру й безпеки.

Головні проблеми щодо створення всесвітньої організації безпеки було узгоджено на конференції представників СРСР, США й Великої Британії в Думбартон-Оксі 1944 р. На конференції було підготовлено проект статуту організації. Питання про порядок голосування у Раді Безпеки та про склад членів організації керівники держав узгодили під час зустрічі в Криму 1945 р. Вирішено, що засновницьку конференцію буде скликано у Сан-Франциско. 25 квітня 1945 р. до "Опера-Хауз" з'їхалися делегати й радники. Відкрити конференцію мав державний секретар США Стеттініус. Радянську делегацію очолив В. Молотов, британську — А. Іден. На відкриття конференції приїхало 46 делегацій: з Європи, Азії, Африки. 26 червня 1945 р. учасники Конференції Об'єднаних Націй підписали Статут ООН; серед тих, що підписали його, була також Українська РСР.

Метою нової організації стали підтримання миру й безпеки, розвиток дружніх відносин між країнами, здійснення міжнародного співробітництва у вирішенні проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру. ООН було засновано на засадах рівності всіх членів, мирного розв'язання спірних питань. При цьому ООН не мала права втручатися у внутрішні справи держав, крім випадків, коли таке втручання було необхідним для підтримання миру.

Статут ООН підписали 50 держав. Вищим органом ООН було визначено Генеральну Асамблею, яка мала збиратися на свої сесії раз на рік, та Раду Безпеки, яка тоді складалася з 11 членів — 5 постійних (СРСР, США, Велика Британія, Франція, Китай), які не підлягали переобранню, і з непостійних, що обиралися Генеральною Асамблеєю на 2 роки. Рада Безпеки є постійно діючим органом, на який

покладено обов'язки з підтримання миру. Головний принцип діяльності Ради — однакостайність всіх постійних членів Ради Безпеки. Якщо хоча б один з них голосує проти запропонованого рішення — воно не приймається.

Генеральна Асамблея обирає економічну й соціальну Раду, Раду з опіки, Міжнародний суд, Секретаріат на чолі з Генеральним Секретарем ООН. 13 грудня 1996 р. на засіданні Ради Безпеки ООН ухвалила резолюцію, в якій рекомендувала Генеральній Асамблеї призначити Кофі Аннана (Республіка Гана) Генеральним Секретарем ООН строком на 5 років. Він став сьомим Генеральним Секретарем ООН за 51-річну історію організації.

З часом при ООН створено різні спеціалізовані організації: ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), МОП (Міжнародна організація праці), ЮНІСФФ (Дитячий фонд ООН).

1947 р. Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію, в якій засудила пропаганду війни. У грудні 1948 р. було ухвалено Загальну декларацію прав людини. Вона проголосувала право людини на життя, на житло, працю, на рівність усіх народів перед законом. На засадах Декларації розроблювались різні міжнародні договори про права людини.

З тих пір пройшли десятиліття. Держави у межах ООН виявились неспроможними виконати всі зобов'язання, які вони взяли на себе за статутом. Водночас ООН відіграла позитивну роль у повоєнному устрої. За підрахунками американських дослідників, половина майже ніж з трьохсот повоєнних конфліктів розглядалася в ООН. ООН посідає гідне місце у сучасному міжнародному житті. Вона є найзначнішою та найвпливовішою міжнародною організацією.

3. Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини

Після переможного закінчення Другої світової війни перед країнами антигітлерівської коаліції постало завдання закріплення перемоги над фашизмом та забезпечення міцного миру. За рішенням Потсдамської конференції 1945 р. було засновано міжнародний орган — Раду Міністрів Закордонних справ (РМЗС) у складі міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю. Метою РМЗС було проведення підготовчої роботи з мирного врегулювання після закінчення Другої світової війни.

Перша сесія РМЗС проходила в Лондоні 11 вересня — 2 жовтня 1945 р. На Раду було покладено укладання мирних договорів з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

З 16 по 26 грудня 1945 р. відбувалася Нарада міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії у Москві. Під час наради було опубліковано спеціальне повідомлення про домовленість з питання процедури вироблення мирних договорів, що підтверджувало порядок, встановлений Потсдамською конференцією.

Остаточне вироблення та узгодження текстів мирних договорів було здійснено на Паризькій мирній конференції 19 липня — 15 жовтня 1946 року. В роботі конференції брали участь делегації 21 країни, збройні сили яких активно билися у Другій світовій війні. Було запрошено представників 7 держав без права голосу — Австрії, Албанії, Єгипту, Ірану, Іраку, Куби та Мексики.

Під час роботи конференції виявилось два підходи до мирного врегулювання у Європі. СРСР виступав за те, щоб забезпечити повну незалежність переможеним країнам, і водночас намагався посилити свій вплив на них. США та Велика Британія відстоювали позиції, спрямовані на те, щоб не допустити поширення у цих країнах "радянської моделі" соціалізму.

10 лютого 1947 р. мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією було підписано. У договорах зазначалося, що стан війни припиняється і кожна з цих країн дістане підтримку при прийомі до ООН. Також містилися зобов'язання забезпечити усім громадянам основні демократичні свободи, не допустити відродження фашистських організацій. Мирні договори зафіксували територіальні зміни. Триєст було перетворено на вільну територію. За італо-югославською угодою (1954 р.) це місто і область перейшли до Італії. До Югославії відійшла східна частина Юлійської Країни. Греція одержала Додеканезькі острови. Італія втратила всі свої колонії та зобов'язалася зберігати суверенітет і незалежність Албанії та Ефіопії.

Фінляндія передавала СРСР область Петсамо і військово-морську базу Поркала-Удд. Болгарія відновлювалася в кордонах на вересень 1940 р. Північна Трансильванія зі складу Угорщини переходила до Румунії. Закарпатську Україну включено до складу СРСР. Кордон між Румунією та СРСР проходив по лінії, зафіксованій румунсько-радянською угодою від 28 червня 1940 р. Низка статей

передбачала обмеження збройних сил держав, що підписали ці договори. Наприклад, для Італії чисельність армії встановлювалася у 250 тис. солдатів та офіцерів; заборонялося мати підводні човни, авіаносці та торпедні катери; 163 військові кораблі усіх класів передавалося у розпорядження чотирьох держав-переможниць. Переможені держави зобов'язувалися частково відшкодувати збитки переможцям. Репараційні зобов'язання Італії щодо СРСР було визначено у сумі 100 млн, Фінляндії на користь СРСР — у сумі 300 млн доларів.

Підписання договорів з союзниками Німеччини було найважливішою міжнародно-правовою акцією в закріпленні підсумків Другої світової війни і створювало певні гарантії для виключення можливості їх перегляду.

4. Формування постіндустріального суспільства

З кінця XIX — початку XX ст. передові держави світу перебували на індустріальній стадії розвитку. Новою стадією суспільного розвитку, що настає за індустріальним суспільством, стало постіндустріальне суспільство.

У 60—70-ті рр. XX ст. висунуто теорію нового суспільства американським соціологом Д. Беллом, директором Гудзонівського інституту Г. Каном, економістом і соціологом Р. Тіболдом. Згідно з цією теорією, у постіндустріальному суспільстві головними сферами діяльності є інформатика і сфера обслуговування. Впровадження наукових даних у виробництво, поява нових машин, електроніка і кібернетика, хімізація та автоматизація виробництва, програмування сприяють перетворенню індустріального суспільства на постіндустріальне. Провідної ролі у ньому набувають сфера послуг, наука, освіта. Для цього суспільства необхідні особистості, які володіють спеціальними навичками та інтелектуальними талантами. Знання стає знаряддям влади. У суспільстві правлять вчені і спеціалісти. У 80-ті роки концепцію постіндустріального суспільства було розвинуто в теорії "інформаційного суспільства" (Л. Масуда, Дж. Нейстіг), в якій реально зростає значення виробництва, розподілу та використання інформації. Теорії постіндустріального та інформаційного суспільств є наслідком науково-технічного прогресу людства. Високої стадії розвитку постіндустріального суспільства досягли США, Японія, країни Західної Європи, деякі держави Південно-Східної Азії та інші.

Характерною рисою постіндустріального розвитку світу стали інтеграційні процеси. Враховуючи економічну та

фінансову могутність США та Японії, що зростала, а також дбаючи про власні інтереси, країни Західної Європи створили наймогутніше об'єднання — Європейський Союз, що об'єднав 15 європейських країн.

Проте країни постіндустріального суспільства не змогли уникнути численних соціально-економічних і політичних проблем. Однією з найбільш чітких залишається безробіття внаслідок раціоналізації виробництва та використання нової техніки. Періодичні спади виробництва викликають до життя інфляцію й зростання цін. Збільшення частки "середнього класу" не супроводжується посиленням його ролі у політичному житті багатьох країн. Проте ці складності та протиріччя не мають антагоністичного характеру і, як правило, добре регулюються раціональною державною політикою.

5. Ліквідація колоніалізму, утворення та розвиток незалежних держав

Характерною ознакою другої половини ХХ ст. став крах колоніалізму. В роки Другої світової війни та в повоєнний час загострилася криза колоніальної системи та посилювався національно-визвольний рух. Серед чинників, що сприяли цьому процесові, слід виокремити: послаблення в роки війни Великої Британії, Франції, Нідерландів та Бельгії; нищівну поразку Японії; розвиток національної економіки, зростання кількості та організованості національної буржуазії, її прагнення посісти панівне положення у своїх країнах, зростання ролі інтелігенції та робітничого класу; створення нових політичних партій та патріотичних організацій, формування національних збройних сил та ін.

Процес деколонізації можна умовно розділити на три етапи. Перший (1945 р. — сер. 50-х рр.), коли незалежність дістали найбільші країни Азії — Індія, Індонезія, Бірма; японські війська було виведено із Кореї та Китаю, французькі — із Сирії та Лівану, англійські — з Йорданії. Франція та Нідерланди прагнули, на відміну від Великої Британії, силою утримати свої позиції у колоніях. Франція розв'язала з 1946 по 1954 рр. кровопролитну війну в Індокитаї, з 1954 по 1962 рр. — в Алжирі, а Нідерланди так само даремно намагалися утриматися в Індонезії.

Другий етап (сер. 50-х — сер. 60-х рр.) став періодом визволення значної частини Африканського континенту. Тільки 1960 року, що увійшов до історії під назвою "року Африки", 17 африканських держав стали незалежними.

Прийнявши декларацію "Про надання незалежності колоніальним країнам і народам", Генеральна Асамблея ООН поставила деколонізацію під міжнародний контроль.

Третій етап (1975-1990 рр.) практично завершив крах колоніалізму. Припинили існування Французька, Британська, Португальська імперії, на їхніх руїнах виникли нові незалежні держави. У червні 1989 р. з виведенням військ ПАР з Намібії дістала незалежність остання з колоній. Південь Африки став вільним.

Перед народами молодих країн, що звільнилися, поставили завдання становлення та зміцнення їхньої політичної незалежності, завоювання економічної самостійності, проведення соціальних реформ, розвитку освіти і культури. Вирішення цих завдань супроводжувалося гострим протиборством між різними політичними силами.

Велика група країн (Індія, Пакистан, Південна Корея, Марокко, Туніс та інші) обрала цінності ринкового плюралізму, зміцнення зв'язків із західними країнами. Практика засвідчила: чим більше заохочувалося приватне підприємництво, чим швидше ліквідувалася феодална спадщина і зміцнювалися конституційні основи держави — тим успішніше переборювалися труднощі становлення суверенітету.

Ряд країн Азії та Африки, зазнаючи настійного тиску з боку СРСР, що прагнув збільшити свій геополітичний вплив, обрали так званий шлях "соціалістичної орієнтації". Серед них — Алжир, Сирія, Гвінея-Бісау, Ефіопія, Мозамбік, Ангола, Народна-Демократична Республіка Йемен та інші. Для цієї групи характерна наявність держсектора, централізоване регулювання економіки, насильницьке кооперування, наявність авторитарних політичних структур із суттєвим обмеженням громадянських свобод, орієнтація "Східного блоку". У 80-ті роки майже усі країни, що обрали цей шлях розвитку, опинилися у глибокій політичній кризі. На зламі 80-90-х рр. вони ступили на шлях економічної та політичної лібералізації, офіційно відмовились від ідеології марксизму-ленінізму.

6. Нове співвідношення сил у світі після краху комуністичних режимів у Східній Європі і розпаду СРСР

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. людство зазнало кардинальних, доленосних змін. Нове політичне керівництво СРСР на чолі з М.С.Горбачовим зрозуміло марність спроб протистояння Заходу на шляхах розвитку замкненого,

заідеологізованого, милітаризованого суспільства, в якому планово-централізована економіка й командно-адміністративна система повністю вичерпали себе. Розпочавши довгоочікувані реформи під гаслом "більше соціалізму, більше демократії", радянське керівництво прагнуло модернізувати соціалістичну систему, проте вона зруйнувалася, не витримавши перших випробувань свободою та демократією. Демократичні й антитоталітарні революції у Східній Європі 1989-1990 рр. призвели до краху комуністичних режимів. За нових політичних умов та керуючись нормами міжнародного права й здорового глузду, СРСР не став втручатися у внутрішні справи суверенних держав. Після розпаду СРСР у грудні 1991 р. у світі склалася принципово нова геополітична ситуація. На карті з'явилися нові, незалежні держави — колишні республіки СРСР, після розпаду в 1991 р. СФРЮ — Хорватія, Словенія, Македонія, Боснія й Герцеговина. Утворилася Югославська Федерація у складі Сербії й Черногорії. 1 січня 1993 р. припинила існування Чехословаччина, розпавшись на дві держави — Чехію й Словакію. У міжнародному становищі відбулися глобальні зміни. Ліквідовано біполярність світу — розподіл його на два протилежні воєнно-політичні блоки. 1 липня 1991 р. припинив існування Варшавський Договір. Відбулася суттєва трансформація НАТО. Лондонська нарада глав держав НАТО 5-6 липня 1990 р. ухвалила декларацію про зміну своєї воєнної доктрини: країни НАТО зобов'язалися не нападати на інші країни, а ядерна зброя оголошувалася "зброєю екстремальної ситуації".

Свого місця в новому світі, що зазнав змін, наполегливо шукає суверенна й незалежна Україна, яка прагне будувати відносини з іншими країнами, керуючись нормами міжнародного права, взаємної довіри, добросусідства та співробітництва у всіх галузях. Діставши без'ядерний статус і відмовившись від блокової політики, Україна посідає гідне місце у світовому товаристві, здобувши довіру і повагу волелюбних народів світу.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте зміни, що сталися в міжнародних відносинах внаслідок Другої світової війни.
2. Розкажіть про історію створення ООН. Яку роль відіграє ця впливова міжнародна організація в сучасному світі?
3. На яких умовах було укладено договори з колишніми союзниками Німеччини?

4. Виділіть головні проблеми, що постали перед країнами, які звільнилися від колоніальної залежності. Які шляхи розвитку вони обрали?
5. Розкрийте основні особливості постіндустріального суспільства.
6. Як змінилося співвідношення сил у світі після краху комуністичних режимів у Східній Європі й розпаду СРСР?
7. Покажіть на карті нові незалежні держави Європи, що з'явилися в 90-х роках.

Запам'ятайте дати:

- 26 череня 1945 р. — прийняття Статуту ООН.
- 10 лютого 1947 р. — підписання мирних договорів з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною.
- 1 липня 1991 р. — припинив існування Варшавський Договір.

ТЕМА 2

США І КАНАДА

США У 1945-1960 РОКАХ

1. Зміцнення міжнародного статусу США внаслідок Другої світової війни

США зробили великий внесок у розгром нацизму й мілітаризму в роки Другої світової війни. Людські втрати країни обчислювалися 322 тис. вбитих й 800 тис. поранених, тих, що потрапили до полону та зникли безвісти.

США, на території яких не велися воєнні дії, виявилися єдиною країною, чия економіка вийшла з Другої світової війни значно зміцнілою. Вартість промислової продукції США склала 2/3 вартості промислової продукції усього світу, за винятком країн комуністичного блоку. Вони зосредили у себе 73% світового золотого запасу, за 5 років війни чистий прибуток американських корпорацій досяг 87 млрд дол., а середньорічні темпи зростання склали 18,7%. Попит на продукти харчування та сировину, що зріс у світі, створив сприятливе становище на аграрному ринку. Індекс сільськогосподарського виробництва у США (1947-1949 рр. = 100) зріс з 80 у 1939 р. до 96 у 1945 р. Основу цього економічного піднесення становили гігантські воєнні замовлення федерального уряду. Сума воєнних підрядів досягла астрономічної для тих часів цифри — 175 млрд доларів.

Основні суперники США або тимчасово вибули з конкурентної боротьби (Німеччина, Японія), або потрапили у фінансово-економічну залежність від США (Велика Британія, Франція). США скористалися з цієї обставини, щоб заволодіти новими ринками, збільшити експорт товарів і капіталу, створити велику "імперію долара".

На 1945 р. США досягли найвищого за свою історію рівня військової могутності. Військово-морські та військово-повітряні сили базувалися на основних напрямках світових комунікацій і у найважливіших стратегічних пунктах. За роки війни США побудували 434 бази для флоту та морської авіації, сухопутні сили та стратегічна авіація використовували 1933 бази. Наприкінці війни збройні сили країни налічували 12 млн чол. США монопольно володіли атомною бомбою.

Якщо до Другої світової війни зовнішньополітичний курс країни визначала політика ізоляціонізму, то із зрос-

танням економічної та військової могутності відбулася його кардинальна зміна у бік опору на військову силу, прагнення посилити свій вплив на перебіг подій у всіх країнах світу. Оптимальною, з точки зору правлячих кіл США, формою устрою міжнародних відносин був би "мир по-американськи" — "Pax Americana".

США, як і СРСР, разом із союзниками стали ініціаторами розв'язування "холодної війни", і при цьому кожна сторона відстоювала свої інтереси й доводила непримиренність одна до одної. Сигналом до розв'язування "холодної війни" стала промова У. Черчілля 5 березня 1946 р. у м. Фултон (США), в якій він закликав створити англо-американський військовий союз для боротьби зі "східним комунізмом". Правлячі кола США вважали за необхідне закріпити за собою монопольне володіння атомною зброєю, для чого розробили і 1946 р. висунули "план Баруха". Цей план, найменований формально "планом міжнародного контролю за атомною енергією", передбачав такий "контроль", за яким США фактично надавалося не тільки вирішальне слово у запропонованому "міжнародному органі", а й право розпоряджатися усіма покладами уранової руди у світі.

Основними цілями зовнішньополітичного курсу США були зміцнення національної безпеки, створення союзу західних країн, протидія поширенню комунізму, посилення позицій США в усьому світі.

25 червня 1947 р. конгрес ухвалив закон про національну безпеку, що вперше в американській історії вводив пост міністра оборони. Крім того, було створено Раду національної безпеки (РНБ) та Центральне розвідувальне управління (ЦРУ).

Доктрину "стримування" було запропоновано радником посольства США у Москві Дж. Кеннаном у лютому 1946 р. й опубліковано у липні 1947 р. в журналі "Форін Афферс". Вона передбачала захист всього західного світу від можливого проникнення комунізму.

Боротьбі проти зростання впливу комунізму в Туреччині та Греції було присвячено "доктрину Трумена", з якою президент США виступив 12 березня 1947 р. на об'єднаному засіданні обох палат конгресу. Трумен закликав терміново асигнувати 400 млн дол. на подання допомоги грецькому і турецькому урядам.

Показником міжнародного авторитету США, що зріс, став їхній особливий вплив при створенні Північноатлан-

тичного блоку (НАТО) 1949 р. Американські генерали посіли ключові позиції в його керівництві.

Значно посилила роль США у світі реалізація "плану Маршалла", в ході якої було подано економічну допомогу 16 країнам Європи.

Після випробування атомної зброї в СРСР восени 1949 р. у США приступили до робіт по створенню водневої бомби.

2. Наростання консервативних тенденцій у внутрішньополітичному житті

На хвилях "холодної війни", конфронтації з СРСР, внутрішніх проблем у США виникли антикомуністичні настрої, шпигуноманія й боротьба проти "підривних елементів" 9 лютого 1950 р. невідомий раніше широкому загалу сенатор від штату Вісконсін Джозеф Маккарті, трясучи аркушем паперу, заявив на мітингу в м. Уїлінг (Західна Вірджинія): "Я тримаю у руці список 205 осіб, які відомі державному секретареві як члени комуністичної партії і які, однак, продовжують працювати й формувати політику держдепартаменту". З аналогічними заявами він виступив і в інших містах. В країні розпочалися масові перевірки на "лояльність", в ході яких грубо порушувалися громадянські права американців. Багато хто залишив країну, серед них видатний кіноактор і кінорежисер Чарлі Чаплін. В країні запанувала атмосфера тотального страху перед можливими звинуваченнями у прихильності до комунізму. Влада США, ведучи боротьбу з досить незначними проявами комуністичної ідеології в країні, почала застосовувати у цій боротьбі методи свого противника. 1950 р. конгрес переважною більшістю голосів прийняв закон Маккарена-Вуда про внутрішню безпеку. Відповідно до нового закону члени компартії та інших лівих організацій мали зареєструватися у міністерстві юстиції як агенти іноземної держави. За цим законом утворювалося Управління з контролю за підривною діяльністю, що займалося усією практичною роботою з втілення у життя основних його положень. Уряд створив 6 концентраційних таборів, а ФБР підготувало списки майже 12 тис. комуністів й 17,8 тис. інших "підозрілих" осіб, які за надзвичайних обставин підлягали ув'язненню у ці табори. "Маккартизм" під виглядом боротьби з комунізмом посилював внутрішню напруженість в країні.

У серпні 1954 р. президент Ейзенхауер підписав закон "Про контроль за комуністичною діяльністю". У ньому

компартія оголошувалась "агентом іноземної держави" й звинувачувалась у намірі скинути уряд США. На підставі цього конгрес поставив компартію поза законом. Якщо відносно комуністів такі звинувачення і мали рацію та підстави, то вже ніяк не можна було під приводом "комуністичної діяльності" позбавляти профспілки їхніх основних прав, а закон позбавляв профспілки, до яких "просочилися комуністи", права укладання колективних договорів з підприємцями. "Маккартизм" серйозно перешкодив розвиткові зовнішньоторговельних зв'язків США з іншими країнами. Маккарті у своїх підозрах добалакався до того, що нібито комуністи проникли до Сенату. Активність сенатора набула настільки скандальних форм, що парламент у грудні 1954 р. засудив його поведінку.

3. Особливості економічного розвитку

В повоєнний час у країні інтенсивно розпочалася конверсія. Уряд Трумена потурбувався про адаптацію до мирного життя демобілізованих військовослужбовців й ухвалив закон, найменований "Солдатським біллем про права". Колишні солдати й офіцери дістали суттєві пільги у галузі освіти, в отриманні кредитів й відкритті свого бізнесу. Прагнучи уникнути масового безробіття (що загрожувало, за прогнозами, 8 млн чол.), серйозних соціальних конфліктів, адміністрація Трумена розробила систему заходів, що одержала гучну назву "справедливий курс" (за аналогією й водночас на відміну від "нового курсу" Ф. Рузвельта). Цією назвою й заведено позначати діяльність адміністрації демократів до початку 50-х років.

Важливе місце у концепції "справедливого курсу", що містився у посланні Трумена конгресу у вересні 1945 р. і являв собою програму з 21 пункту, відводилося забезпеченню повної зайнятості, що знайшло відображення у "Законі про зайнятість" (1946 р.). Намічались заходи з відвернення інфляції й різкого підвищення вартості життя. Однак у процесі переведення промисловості на рейки мирної економіки не вдалося уникнути зниження прибутків більшості американців. Спостерігалось зростання безробіття і цін. Якщо під час війни страйки було заборонено, то у повоєнний час вони знову поновилися. Зростав вплив профспілок, що налічували у своїх лавах понад 15 млн чол. Адміністрація Трумена намагалася вберегти країну від хаосу страйкового руху й прийняла низку важливих законів.

У 1947 р. було прийнято закон Тафта-Хартлі (Національний закон про відносини робітників і підприємців).

Новий закон суттєво обмежував право робітників на страйк. Страйки державних службовців було зовсім заборонено. Також заборонялися організовані страйки, страйки солідарності. Запроваджувалася система примусового арбітражу в особливо загрозливих трудових конфліктах.

Враховуючи кризові явища в економіці 1949-1950 рр. та ґрунтуючись на традиційній доктрині республіканців, що передбачала обмеження ролі держави в економічному житті країни, нова адміністрація суттєво змінила внутрішню політику. 1953 р. уряд скасував контроль над цінами та заробітною платою, а пізніше й контроль над квартплатою. Суттєво мінялася податкова система. Зокрема, скасовувався податок на надприбуток. Було прийнято закон про реформу оподаткування, що передбачав значні пільги підприємцям. 1959 р. уряд ужив нових заходів зі зниження податків на прибутки від капіталовкладень за кордоном. Приватні підприємці отримали найбільші галузі військового виробництва, в тому числі й атомну.

Разом з тим, у 1950-1960 рр. накреслилось відставання темпів росту економіки США від інших розвинутих країн. Якщо у США середній щорічний приріст ВВП у цьому десятиріччі дорівнював 3,2% (у Великій Британії ще нижче — 2,7%), то в Канаді — 4, у Франції — 4,9, в Італії — 5, в Японії — 8,2, у Західній Німеччині — 8,6%. В листопаді 1960 р. було офіційно оголошено, що золоті запаси США дорівнюють 18 млрд дол., тобто опинилися на найнижчій позначці після 1940 року. Хоча в 50-ті роки обсяги виробництва основних галузей промисловості були досить високими, проте цей рівень не був постійним, почастишали спади.

"Ера Ейзенхауера" збіглася з розгортанням науково-технічної революції, що виявилася в зростанні нових галузей економіки, докорінному перетворенні старих галузей, у масовому впровадженні автоматизації та електроніки, другого покоління ЕОМ.

? Запитання і завдання

1. У чому виявилось посилення міжнародних позицій США після Другої світової війни?
2. Назвіть особливості внутрішньої політики США 1945-1952 рр.
3. Схарактеризуйте закон Тафта-Хартлі.
4. Поясніть термін "маккартизм".
5. Назвіть основні напрями внутрішньої політики США під час президентства Д. Ейзенхауера.

Документи і матеріали

Із книги Жан-Батіста Дюрозеля
"Історія дипломатії від 1919 року до наших днів"

"У січні 1947 р. державний секретар Бірнс був заміщений на цій посаді генералом Маршаллом. Це призначення явно відповідало намірам президента Трумена проводити енергійну політику. Натхненниками такого повороту, були, мабуть, дипломат Джордж Ф. Кеннан, фахівець з питань Радянського Союзу, майбутній посол у Москві, і заступник державного секретаря Ачесон. 12 березня 1947 р. президент виступив перед обома палатами Конгресу, які зібралися на спільне засідання. Він підкреслив серйозність становища і небезпеку, яка визрівала в багатьох країнах. Греція, охоплена громадянською війною, звернулася до американців по допомогу. Туреччина також була під загрозою. Президент зажадав, щоб Конгрес проголосував за допомогу Греції й Туреччині в розмірі 400 млн доларів. Нова політика, додав він, продиктована обережністю. Друга світова війна обійшлася США в 341 млрд доларів. Допомога Греції та Туреччині становитиме лиш тисячну частку від цієї суми. Крім цього, слід збільшити фінансову допомогу іншим країнам. "Це реальний факт, — говорив він, — що за останні кілька місяців тоталітарні режими утвердилися в деяких державах". Треба було не допустити, щоб те, що сталося в Польщі, Болгарії, Румунії, відбулося і в інших регіонах. Економічна допомога дозволить забезпечити національну незалежність і побудувати справді вільний світ. Отже, йдеться не про добродійну і не про суто економічну акцію, а про військову допомогу, яка надаватиметься у вигляді військового спорядження та участі фахівців. Ця військова допомога мала глибоке політичне значення".

? Запитання до документа

1. Яке "глибоке політичне значення", на вашу думку, мало прийняття доктрини Трумена?

Запам'ятайте дати:

- 1945-1952 рр. — адміністрація Г Трумена при владі.
- 1947 р. — прийняття закону Тафта-Хартлі.
- 1950 р. — прийняття закону Маккарена-Вуда про внутрішню безпеку.
- 1953-1960 рр. — президентство Д. Ейзенхауера.

США У 60-70-х РОКАХ

1. Політика адміністрації Дж. Кеннеді та Л. Джонсона. Стан економіки

На початку 60-х років Америка зіткнулася із зростаючими труднощами. Багато з них було пов'язано з наслідками НТР. З одного боку, вона створювала нові можливості для розвитку виробництва, з іншого — породжувала нові проблеми, ще більше посилюючи соціальні протиріччя, сприяла зростанню безробіття. Неконтрольоване впровадження нових технологічних пристроїв, хижацька експлуатація природних ресурсів згубно відбивалися на навколишньому середовищі. Американці були схвильовані успіхами СРСР в освоєнні космосу і розвитку атомної промисловості. Усі ці зміни вловили демократи.

На президентських виборах 1960 р. кандидатом у президенти від демократичної партії було висунуто сенатора від штату Массачусетс Дж. Кеннеді, який у 43 роки вже встиг завоювати популярність у країні своєю прихильністю до політики центристського напрямку. Й хоча перевага, що її Дж. Кеннеді дістав над своїм супротивником — республіканцем Р. Ніксоном, виявилася дуже незначною — 34 221 344 проти 34 106 671 голосу, — це дозволило демократам знову повернутися у Білий дім після восьмирічної перерви.

Джон Фіцджеральд Кеннеді — президент США у 1961-1963 рр., народився 1917 р. в одній з найбагатіших і найвпливовіших родин у країні, яку охрестили "кланом Кеннеді". В сім'ї, крім Джона, було ще 8 дітей, і всі сини присвятили себе політиці. В роки війни Дж. Кеннеді був командиром торпедного катера, учасником бойових дій. Нагороджений медаллю ВМС й корпусу морської піхоти. В 30 років став конгресменом, а декілька років по тому — сенатором штату Массачусетс. У 1960 р. обраний президентом США. Трагічно загинув 22 листопада 1963 р. внаслідок замаху.

Основою діяльності Кеннеді на посту президента стала концепція "нових рубежів". Її метою в галузі внутрішньої політики було створення "сильної Америки" з економікою, що стабільно розвивається, здатною втілити нові плани уряду. Основу економічного зростання Кеннеді вбачав у збільшенні капіталовкладень в економіку, оптимальному використанні досягнень НТР, підвищенні кваліфікації й освіти працівників на всіх рівнях.

Новою адміністрацією було взято курс на прискорення економічного зростання за допомогою державного регулювання. Для розширення виробництва надавався податковий кредит, у цілому скорочувалися податки з населення. В економічній стратегії адміністрація Кеннеді виходила не тільки з необхідності подолання спаду, що тривав, а й довгострокового курсу стимулювання економічного росту. Програма уряду передбачала підвищення мінімуму погодинної оплати праці, тимчасове збільшення строків виплати допомоги по безробіттю, допомогу бідуючим фермерам й розширення житлового будівництва. Крім того, передбачалася комплексна програма заходів з перетворення районів хронічної депресії, до якої входили субсидії приватним фірмам і муніципалітетам, збільшення допомоги для переустрою міст, програма професійної перепідготовки безробітних.

1961 р. було ухвалено закони про федеральну допомогу середній та вищій школі, про подання медичної допомоги старим, про вжиття заходів зі скорочення безробіття серед молоді, а також з охорони природи.

Для того щоб вивести США на лідируючі позиції у дослідженні космосу, Кеннеді запропонував програму "Аполлон", метою якої була висадка американців на Місяці. Цієї мети було досягнуто 1969 р.

У здійсненні своєї програми адміністрація демократів домоглася серйозних успіхів. Коли Кеннеді взявся за кермо влади, ВВП становив 500 млрд дол., а 1964 р. він досяг 622 млрд, тобто збільшився на 25%. Щорічний приріст, таким чином, дорівнював 5,6%, тоді як демократи під час кампанії 1960 р. обіцяли 5%.

У сфері зовнішньої політики президент Кеннеді намагався збільшити вплив США на хід подій у світі й не допустити експансії комунізму. Водночас уряд Кеннеді почав більш реалістично оцінювати свої можливості у світі, ясніше усвідомлювати соціально-економічні фактори. Сам Кеннеді неодноразово підкреслював необхідність провадити більш гнучку й реалістичну зовнішню політику.

Нові зовнішньополітичні акценти відбилися й на воєно-стратегічній сфері. Так, на початку 60-х років на озброєння було взято стратегію "гнучкого реагування", що стала офіційною стратегією НАТО. Вона передбачала можливість ведення як тотальної ядерної війни, так і "обмежених війн" із застосуванням і звичайної, і ядерної зброї, причому ракетно-ядерні сили необов'язково мали застосовува-

тися одразу ж після виникнення воєнного конфлікту. Програма передбачала боротьбу із проявами комунізму в усіх регіонах світу. Втім, Кеннеді виявляв готовність йти на компроміси у відносинах з СРСР.

Багатообіцяльна кар'єра Джона Кеннеді обірвалася трагічно. Своєю діяльністю на посту глави держави він здобув великий авторитет і симпатії більшості американців та громадян багатьох країн світу. Проте його самостійна політика й ряд заходів, зокрема націоналізація великих нафтових родовищ, викликали вороже до нього ставлення представників великого бізнесу. Тільки в одному штаті Техас секретна служба з охорони президента провела розслідування 34 погроз вбити Кеннеді. З наближенням нових виборів погрози наростали. 22 листопада 1963 р. під час поїздки до м. Даллас, штат Техас, його було смертельно поранено. За усталеною версією, стріляв вбивця-одинак Лі Харлі Освальд, якого незабаром було застрелено у поліційному участку. Проте донині багато з обставин цього "вбивства ХХ століття" залишилося нез'ясованими, й правосуддя досі не може (або не хоче під тиском певних кіл) дати відповідь на всі запитання, пов'язані з трагічною смертю 35-го президента США.

Згідно з конституцією США, посаду президента країни обійняв віце-президент Ліндон Джонсон. За роки його президентства (1963-1969) фактично було завершено внутрішньополітичну частину програм, намічених Кеннеді. Л. Джонсон здійснив, зокрема, податкову реформу. Ставка оподаткування по федеральному прибутковому податку для приватних осіб з найменшими прибутками скоротилася з 20 до 16%. Одночасно зниження податків на корпорації дало монополіям виграш у 4-5 млрд дол. на рік.

8 січня 1964 р. у першому посланні про становище країни президент Л. Джонсон урочисто проголосив початок "безкомпромісної війни проти бідності в Америці". 16 травня того ж року він направив у конгрес спеціальне послання "Про війну проти бідності", на основі якого було прийнято відповідний закон, що став основним напрямом діяльності адміністрації Джонсона. Для такої діяльності у президента були поважні підстави. Навіть згідно з відверто заниженими офіційними розрахунками в країні налічувалося 36,4 млн бідняків (приблизно 20% всього населення), чий реальні прибутки були нижчі за "рівень бідності", що обчислювався за американськими стандартами. Однак реалізація цієї програми виявилася малоефективною. Хоча, за

офіційними даними, кількість бідняків 1968 р. скоротилася до 25 389 тис., це скорочення обумовлювалося не стільки державними програмами допомоги, скільки високою економічною кон'юктурою 60-х років. У структурі незаможних верств населення відбулися серйозні зміни, що призвели до збільшення частки хронічно безробітних груп, які зазнавали найбільших проблем і мали мало шансів вибратися зі скрути. В країні наростали соціальні конфлікти. Наприклад, тільки 1967 р. у страйках взяло участь майже 3 млн чоловік.

Щоправда, на початку здійснення цієї кампанії популярність президента Л. Джонсона стрімко зростала. На виборах 1964 р. він добився переконливої перемоги над своїм опонентом-республіканцем Б. Голдуотером, який дотримувався радикально правих поглядів. Але розпочата 1965 р. масштабна війна у В'єтнамі різко збільшила воєнні витрати, призвела до зростання дефіциту федерального бюджету та відчутно знизила авторитет адміністрації Л. Джонсона.

2. Карибська криза. Війна в Індокитаї

Карибська криза та війна у В'єтнамі стали найсерйознішими іспитами для адміністрації Демократичної партії.

Перемога народної революції на Кубі 1959 р. та прихід до влади комуністів на чолі з Ф. Кастро посилили воєнополітичні протиріччя між США та СРСР у регіоні. Успішне випробування СРСР атомної бомби поклато край американській атомній монополії й призвело до подальшої обопільної гонки озброєнь.

Після створення в СРСР міжконтинентальних ракет, інших видів зброї масового знищення радянське керівництво вирішило використати Кубу для тиску на США і 1962 р. почало розміщувати ракети середньої дальності на острові. У відповідь з американського боку 22 жовтня того ж року було встановлено морську блокаду Куби і США поставили вимогу перед СРСР демонтувати й вивезти ракети. Військово-морський флот США дістав наказ перехоплювати всі судна, що прямували до кубинських портів, здійснювати обшуки, а в разі опору — знищувати. Це стало безпрецедентним порушенням міжнародного права, зокрема свободи мореплавства.

США сконцентрували збройні сили в Карибському регіоні, а всі їхні війська, як на власній території, так і за кордоном, було приведено до бойової готовності. Світ опинився на порозі ядерної війни.

У жовтні М. Хрущов надіслав президентові Дж. Кеннеді листа, в якому сповістив про згоду вивезти з Куби ракети під контролем ООН у разі відмови США від інтервенції на Кубу. За посередництва Генерального секретаря ООН було досягнуто домовленості, й 21 листопада 1962 р. США зняли морську блокаду, а Радянський Союз почав вивозити ракети. Карибська криза виявила згубність курсу на ескалацію напруги, безперспективність гонки озброєнь з метою досягнення переваги в ядерній сфері. Після благополучного вирішення Карибської кризи американська адміністрація розпочала пошук мирних шляхів для розвитку відносин із СРСР. Неможливість використання зброї масового знищення без трагічних наслідків для людства змусила суперників шукати форми мирного співіснування, шляхи до скорочення ядерних арсеналів. У серпні 1963 р. було підписано договір про часткову заборону ядерних випробувань і контроль за озброєннями. Проте "холодна війна" тривала.

У подіях у В'єтнамі, де фронт національного визволення Південного В'єтнаму (ФНВПВ) за підтримки ДРВ вів бойові дії проти уряду Південного В'єтнаму, адміністрація Л. Джонсона вбачала посилення комуністичної загрози в Індокитаї й підтримала південнов'єтнамський уряд. 10 серпня 1964 р. президент Джонсон підписав "тонкінську резолюцію", яка набрала сили закону. Вона надавала президентові США, насправді, необмежені права для проведення великомасштабних воєнних дій у Південно-Східній Азії. Прийняття цієї резолюції фактично означало оголошення війни.

У відповідь на воєнні дії партизан ФНВПВ проти американських воєнних таборів у лютому 1965 р. адміністрація Л. Джонсона віддала наказ про проведення спочатку "репресивних", а потім і систематичних бомбардувань території ДРВ. Бомбардування воєнних і промислових об'єктів супроводжувалися використанням напалму, хімічної зброї, мінуванням річок на території ДРВ. 1965 р. американська авіація здійснила 55 тис. літаковидьотів проти ДРВ, 1966 р. — 148 тис., зроста й кількість збитих американських літаків — 171 у 1965 р. та 318 у 1966 р.

У 1965-1967 рр. у Південному В'єтнамі США зосередили майже 500-тис. військовий контингент, проте ескалація воєнних дій не давала бажаних результатів, — в'єтнамські партизани та війська ДРВ продовжували завдавати американцям значних втрат та посилювали опір.

Влітку 1968 р. адміністрація США взяла курс на "в'єтнамізацію" війни, тобто війну мали продовжувати протиборствуючі в'єтнамські сили. Після переговорів у Парижі між делегаціями США й ДРВ з осені 1968 р. бомбардування території ДРВ було припинено. Але у 1969-1970 рр. тривало бомбардування сусідніх із В'єтнамом Лаосу та Камбоджі, де американці прагнули посилити свій вплив у боротьбі проти комуністичних сил.

Воєнні дії США в Індокитаї спричинили бурю протестів як усередині країни, так і по всьому світові. Особливо активно розвинувся молодіжний антивоєнний рух, оскільки молодих американців не влаштовувала перспектива загинути в ім'я стратегічних інтересів Білого дому, які для більшості з них були чужими й незрозумілими.

У січні 1973 р. було підписано Паризьку угоду про припинення війни та відновлення миру у В'єтнамі. Аналізуючи "уроки В'єтнаму", Генрі Кіссінджер (державний секретар США) пізніше зазначав: "Після гіркого досвіду В'єтнаму Америка дізналася, що вона не має такої могутності, щоби вирішувати кожну проблему. Ми знаємо, що наш вплив має межі".

Досвід США міг би стати повчальним для інших країн, зокрема для СРСР, що прагнули воєнним шляхом нав'язати різним народам шляхи їхнього розвитку. Однак дії СРСР в Афганістані, Анголі, Мозамбіку довели, що цей урок лишився незасвоєним.

3. Рух за громадянські права

Однією з найгостріших внутрішньополітичних проблем США, що своїм корінням сягає у далеке минуле, є расова проблема. Особливо гостро вона стояла перед країною у 50-60-ті роки. Незважаючи на проголошену конституцією рівноправність американських громадян, США залишалися країною расової нерівності й дискримінації.

Вже у перші повоєнні роки всю країну, особливо Південь, захлеснула нова хвиля антинегритянської істерії. Знову запалали багаття й хрести Ку-Клукс-клану. Почалися негритянські погроми. Тільки з січня 1945 р. до жовтня 1946 р. щонайменше 60 афроамериканців загинуло від рук расистських вбивць у Джорджії, Флориді, інших південних штатах. Боротьба проти крайніх форм расизму — лінчування, погромів й масового терору, проти духовного пригнічення афроамериканців — стала основним завданням чорного населення США. Серед безлічі негритянських антирасист-

ських організацій виокремлювалися Національна асоціація сприяння прогресові кольорового населення (НАСПІН) та Національна міська ліга (НМЛ). У 1946 р. в Чикаго виникло Об'єднання негритянських ветеранів Америки (ОНВА).

Незважаючи на ухвалення конгресом у 1957 і 1960 рр. законів антирасистського характеру, в країні тривала дискримінація чорного населення у школах, на транспорті, в лікарнях, у громадських місцях.

Адміністрація Дж. Кеннеді робила спроби вирішити расову проблему, однак конфлікти, що набували радикальних форм, продовжували наростати.

Збройні виступи негрів проти злочинів поліції розпочалися 18 липня 1964 р. в Нью-Йорку, в нетрях Гарлему. Безпосередньою причиною цих подій була трагічна загибель 15-річного негритянського хлопчини Джеймса Пауелла, що його застрелив лейтенант нью-йоркської поліції. Тієї ж ночі розпочалися сутички чорних з поліцейськими: 140 чоловік було поранено, 520 заарештовано. Через рік після цих подій, у липні 1965 р., в Гарлемі знов спалахнули заворушення, також через те, що поліцейський застрелив ні в чому не винного чорношкірого. І знову мешканці вийшли на вулиці, вимагаючи припинення терору поліції. В серпні 1965 р. країну потряс соціальний вибух небаченої сили — повстання негрів в Уоттсі, чорному гетто Лос-Анжелеса, до цього відносно "благополучного" найбільшого міста на Заході США, з погляду расових відносин. Поштовок до вибуху й тут стало поліцейське свавілля. Під час сутичок в Уоттсі виникло більше тисячі пожеж. 15 кварталів було повністю спалено. Збитки становили 175 млн доларів. Власті закрили учбові заклади, біржі праці, припинили виплати допомоги по безробіттю. 15 тис. поліцейських і національних гвардійців було терміново перекинуто до Уоттса. 6 днів тривав нерівний бій. Повстання чорних мешканців було потоплено у крові. Однак "чорні бунти" охопили й інші каліфорнійські міста — Лонг-Біч, Сан-Дієго, Пасадену, а на Півночі та Північному Сході — Чикаго, Клівленд і Філадельфію.

"Довге гаряче літо" 1967 р. за масштабом і силою негритянських виступів перевершило усі попередні: 120 міст було охоплено повстаннями. Найбільше відбулося у липні 1967 р. в Детройті, столиці автомобільної імперії Форда. Країна заговорила про "малу громадянську війну". Визнаним лідером негритянського руху став Мартін Лютер Кінг.

Мартін Лютер Кінг (1923-1968 рр.) — американський борець за громадянські права. Як священник християнської церкви Кінг зазнав сильного впливу ідей Ганді, пов'язаних з ненасильницьким опором злу. В 60-ті роки він організував ряд кампаній протесту проти сегрегації у США. В подальшому взяв на озброєння антивоєнні гасла й оголосив про необхідність боротьби з убогістю. 1968 р. загинув від руки найманого вбивці.

Вбивство Мартіна Лютера Кінга поставило країну на межу громадянської війни. За один тиждень — з 4 до 11 квітня 1968 р. — повстання негрів охопили стільки ж міст, що й за весь попередній рік. На придушення расових безладів влада кинула 100 тис. поліцейських, національних гвардійців та солдатів, 43 чоловіки було вбито, 3500 — поранено, 26 тис. заарештовано. Всього за час "чорних бунтів" 1964-1969 рр. загинуло 250 чоловік, а поранено майже 11 тис. американців, переважно чорних.

Наростання расових проблем у країні, зіткнення американців на расовій підставі разом із в'єтнамською війною та невтішними наслідками боротьби з бідністю стали основними причинами поразки демократів під час президентських виборів у листопаді 1968 р.

4. Загострення внутрішньополітичної боротьби у 70-ті роки. "Уотергейська справа"

5 листопада 1968 р. відбулися чергові президентські вибори. Лідером республіканців став Річард Ніксон, який випередив на з'їзді своєї партії Н. Рокфеллера та Р. Рейгана. Його політичним супротивником був демократ Г. Хемфрі. Внаслідок виборів за Ніксона було подано 43,4% загальної кількості голосів, за Хемфрі — 42,72%, за Уоллеса (Прогресивна партія) — 13,53%. Хоча президентом було обрано республіканця, демократи зберегли більшість місць в обох палатах Конгресу. Новим президентом США було проголошено Р. Ніксона.

Річард Міхлауз Ніксон (1913-1994 рр.) — 37-й президент США в 1969-1974 рр., народився у містечку Йорба Лінда (штат Каліфорнія). Його предки по лінії як батька, так і матері були виходцями з Ірландії, які переселилися до Нового Світу ще у XVIII ст. Юні роки Ніксона були забарвлені у релігійні тони, майбутній президент починав сприймати світ через призму біблейських сказань, до кінця навчання у

коледжі грав на церковному органі. Заняття родинним бізнесом не давало юнакові ніякого задоволення. Зі шкільної лави Ніксон відчував великий потяг до гуманітарних знань і виявляв здібності й працелюбність у їх опануванні. У старших класах він захопився ораторським мистецтвом. Закінчив університет Д'юк у штаті Північна Кароліна 1937 р., одержавши диплом юриста. Під час Другої світової війни служив у наземних авіаційних частинах. Свою політичну кар'єру розпочав 1946 р., коли був обраний до палати представників, 4 роки по тому став сенатором. В адміністрації Ейзенхауера Ніксон обіймав з 1953 до 1961 рр. посаду віце-президента. Програвши на президентських виборах 1960 р., повернувся до адвокатської практики. Ставши президентом 1969 р., він, внаслідок Уотергейтського скандалу, 1974 р. був змушений залишити Білий дім. В останні роки життя Р. Ніксон активно займався громадською діяльністю. Помер 1994 р.

Президент Ніксон прийшов у Білий дім, коли у 1969-1970 рр. намітився серйозний спад в економіці, особливістю якого стала інфляція, що швидко зростала. В роки війни у В'єтнамі збільшення цін, що різко посилилося, попит на кредити, що гарячково зростав, вели країну до порога фінансової кризи. Зростання боргів призводило багато компаній і фірм до банкрутства. Тільки у 1970 р. промислове виробництво у США скоротилося на 5,6%, а ВВП зменшився на 1,1%.

З метою оздоровлення економіки Ніксон проголосив 15 серпня 1971 р. "нову економічну політику". Президентським декретом в країні було оголошено надзвичайний стан. Уряд встановив державний контроль над цінами та заробітною платою. У цьому вбачали єдиний шлях стримування інфляції. Тимчасово було відмінено конверсію долара у золото й введено додатковий 10-процентний податок на переважну частину імпорту; було оголошено також про скорочення допомоги іноземним державам.

У ці ж роки відбувається піднесення антивоєнного руху, особливо після початку бойових дій в районах Камбоджі й Лаосу, що контролювалися комуністами.

Велике політичне значення мала вимога ветеранів в'єтнамської війни провести публічне розслідування воєнних злочинів "проти народів Індокитаю внаслідок американської воєнної агресії у В'єтнамі, Камбоджі, Лаосі, Таїланді, щоб

показати американському народові, що воєнні злочини у В'єтнамі є прямим наслідком політики США".

Виступ ветеранів у квітні 1971 р. транслювався по телебаченню. Американці побачили багатотисячну процесію колишніх солдатів у похідній формі, що почалася на Арлінгтонському кладовищі й рухалася у напрямку Капітолію. Цю драматичну демонстрацію відкрила колона інвалідів війни. Демонстрація завершилася біля будинку Капітолію, на східці якого близько 800 ветеранів кинули свої нагороди, одержані за війну у В'єтнамі. Відновлення бомбардувань території ДРВ та мінування в'єтнамських територіальних вод викликали нові протести у квітні-травні 1972 р., які охопили більшість великих міст та університетських центрів США. У січні 1973 р. було підписано Паризьку угоду про припинення війни у В'єтнамі.

Враховуючи згоду Ніксона взяти економічну ситуацію в країні під контроль, його зусилля по припиненню війни в Індокитаї, на виборах 7 листопада 1972 р. він здобув переконливу перемогу над демократом Макговерном, діставши 60,7% голосів проти 37,5% у суперника. Однак проведення виборів і початок другого терміну президентства Ніксона відбувалися на тлі найскрутнішої в повоєнній історії політичної кризи, яка дістала назву "Уотергейт" (за назвою адміністративно-житлового комплексу, де мали місце ці події). Ця криза стала наслідком посилення політичного протистояння в країні, викликаного наростаючими проблемами у внутрішній та зовнішній політиці.

Вночі 17 червня 1972 р. у Вашингтоні в комплексі "Уотергейт" відбулася справжня політична драма. Поліцейські, що прибули о 2 ночі за сигналом охоронців, виявили у приміщенні, в якому містився національний комітет демократичної партії, п'ятьох зламників, які мали апаратуру для підслуховування, а також портативну рацію, фотокамери та мініатюрні пістолети із сльозоточивим газом. Злочинців було заарештовано. Серед них виявився один, що в минулому служив у ФБР та ЦРУ, а під час події був координатором з питань безпеки Комітету по перевиборам президента (КРП). Звістка про проникнення до штаб-квартири демократів з'явилася в пресі наступного дня. Голова Національного комітету демократичної партії Л. О'Брайен схарактеризував цю подію як "страшений акт політичного шпигунства", сліди якого ведуть до Білого дому.

Проти семи учасників уотергейського інциденту було порушено кримінальну справу. 15 вересня їм було висуну-

то обвинувачення у проникненні зі зломом та підслуховуванні з використанням електронної техніки.

27 липня 1973 р. юридичний комітет палати проголосував за схвалення ст. 1 імпичменту, яка звинувачувала Ніксона у перешкоджанні правосуддю в "уотергейській справі", ст. 2 — зловживанні президентською владою, а також ст. 3 — неповазі до Конгресу. Результати голосування були не на користь президента США.

5 серпня 1974 р. Ніксон зробив заяву, що перешкоджав розслідуванню "уотергейтської справи" з політичних міркувань. 8 серпня 1974 р. він звернувся з промовою по телебаченню, в якій зробив заяву про свою відставку. Пост президента дістав віце-президент Джеральд Форд.

Феномен "уотергейтської справи", з одного боку, свідчив про напружену політичну боротьбу між республіканцями і демократами, про численні факти корупції у вищих ешелонах влади. Але водночас перший в історії США імпичмент переконливо довів життєздатність американської демократії та вірність конституції всіх гілок влади і громадян країни, які з розумінням поставились до розв'язання найбільшої політичної кризи в США.

5. Депресія 1974-1975 років

Починаючи із 1973 р. над країною знову літав привид "великої депресії". Саме від США виходили імпульси світової економічної кризи середини 70-х років. Ознаки перевиробництва почали виявлятися тут ще наприкінці 1973 р., тобто лише через чотири роки після початку попереднього спаду. Кульмінації криза досягла 1975 р., коли порівняно із 1973 р. фізичний обсяг промислового виробництва в світових індустріальних центрах впав більше ніж на 7%.

Цікаво, що криза 1973-1975 рр. виявилася у США у більш гострій формі, ніж в інших світових центрах.

Зазвичай споживчі витрати населення правили за фактор протидії кризовим тенденціям в економіці. Але в умовах інфляції 70-х років та зростання цін на споживчі товари, що не припинялося навіть у кризовій ситуації, відбулося небачене в історії США за тривалістю та глибиною падіння реальних доходів американців. Реальна тижнева заробітна плата робітників і службовців зменшилася на 1% у 1973 р. та на 5% у 1974 р., опинившись в результаті на більш низькому рівні, ніж у 1965 р. Різке збільшення цін на продовольство і паливо наприкінці 1973 р. призвело до зменшення реальних споживчих витрат не тільки на товари тривалого ко-

ристування, а й на інші види товарів і послуг, що, в свою чергу, привело до падіння промислового виробництва у США, яке охопило практично всі галузі промисловості.

У 1974-1975 рр. в країні збанкрутувало понад 21 тис. компаній. На межі банкрутства балансували лідируючі фірми авіаційної промисловості — "Локхід", "Труммен", авіатранспортні компанії. Кризовий 1974 рік став рекордним за сумою збитків, що їх зазнали комерційні банки: вони оцінювалися у 2 млрд доларів. Криза 1973-1975 рр. призвела до різкого скорочення зайнятості й подальшого зростання й без того значної армії безробітних, у травні 1975 р. їх було зареєстровано 8,3 млн.

Суттєвою особливістю кризи перевиробництва у США стало її тісне переплетіння з енергетичною та сировинною кризами, що також уразили світове господарство та мали далекосяжні наслідки не тільки в економіці, а й у політиці.

У зв'язку з підтримкою США політики Ізраїлю, у тому числі й під час жовтневої 1973 р. арабо-ізраїльської війни, арабські країни практично припинили поставки нафти американським споживачам. Збільшення світових цін на нафту та нафтопродукти призвело до утворення величезного дефіциту торговельного балансу. Це явище сприяло послабленню позицій долара на світових валютних ринках. Криза 1974-1975 рр. виявила залежність країни від імпорту, від зовнішньоторговельної економічної кон'юнктури в цілому. Спроби адміністрації Дж. Форда виправити становище не дали очікуваних результатів. Його популярність різко падала.

Новим явищем в американській політиці став сенатор-демократ Джеймс Картер. Він вірно вловив настрої розчарування, незадоволення, що охопили найширші верстви американської громадськості, підігріті згубною кризою й політичними скандалами. Здобувши перемогу на з'їзді Демократичної партії, маловідомий сенатор із Джорджії Картер включив до своєї передвиборчої кампанії боротьбу з корупцією, прагнення покінчити з безробіттям, особливо чорного населення. Картер запевняв виборців, що забезпечить чесний, відкритий, компетентний уряд. Неабияку роль відіграла прихильність Картера до релігії, суворих норм моралі.

2 листопада 1976 р. Дж. Картер став президентом США, одержавши на виборах 51% голосів виборців і випередивши республіканця Дж. Форда на 3%. Демократи також одержали більшість у сенаті (62 проти 38).

6. Другий етап науково-технічної революції

З другої половини 70-х років розпочалася довгострокова структурно-технологічна перебудова економіки, суть якої полягала у докорінному технічному переоснащенні виробництва на основі новітніх досягнень НТР. Метою великих програм були пошук нових енергозберігаючих технологій, що став особливо важливим після енергетичної кризи; досягнення якісно вищого рівня продуктивності праці; економія дефіцитних видів сировини; кардинальне поліпшення паливно-енергетичного балансу, впровадження трудо- та матеріалозберігаючих засобів виробництва.

Широке застосування гнучких автоматизованих систем, промислових роботів, лазерної техніки та технології стало характерним для металургії, машинобудування, автомобілебудування й інших провідних галузей виробництва. Загальний парк роботів на початку 90-х років перевищив 130 тис. Бурхливого розвитку набули такі наукоємні галузі, як мікроелектронна, аерокосмічна, приладобудування, виробництво засобів зв'язку й інформатики. На початок 90-х років в країні налічувалося понад 60 млн персональних комп'ютерів. Відбулося різке збільшення кількості побутової електронної апаратури й масове оновлення побутової техніки.

Особливу увагу американці приділяли освоєнню космосу, що було стимулом розробки нових технологій, прямо пов'язане з воєнно-технічними дослідженнями й забезпечувало престиж країни.

16 червня 1969 р. НАСА (космічне агентство США) здійснило запуск космічного корабля "Аполлон-11" з метою висадки першої людини на поверхню Місяця. Коли корабель наблизився до Місяця, посадочний модуль відокремився від орбітального ступеня й здійснив м'яку посадку на поверхню Місяця в районі, що називається Морем Спокою. Двоє астронавтів, Ніл Армстронг і Едвін Олдрін, провели на Місяці близько 2,5 годин. З 1969 до 1972 рр. відбулося загалом 6 посадок американських "Аполлонів" на поверхню супутника Землі, загальна вартість яких склала приблизно 25 млрд доларів.

У 70-ті роки НАСА вдалося сконструювати корабель багаторазового використання "Спейс Шаттл" ("Космічний Човник"), що міг приземлятися як звичайний літак. Першою у космосі побувала "Колумбія" 1981 р. Протягом 70-х років безпілотні космічні станції, як американські, так і радянські, було направлено до Меркурія, Венери і

Марса. Пізніше американські станції "Вояджер-1" та "Вояджер-2" з близької відстані сфотографували Юпітер, Сатурн, Уран і Нептун, найвіддаленіші від Землі планети Сонячної системи.

Найважливіше місце в системі науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) посідали замовлення ВПК. Військово-промислові фірми на замовлення Пентагону розробляли виробництво крилатих ракет, атомних підводних човнів "Трайидент", мобільних стратегічних ракет МХ, очолили роботу по створенню системи СОІ (Стратегічна Оборонна Ініціатива).

Найбільш кваліфіковані наукові кадри готуються у ряді провідних, переважно приватних, вузів США, серед яких Гарвардський, Стенфордський, Принстонський, Колумбійський, Йельський, Каліфорнійський університети, Масачусетський технологічний інститут.

Науково-технічна революція у США великою мірою визначає рівень розвитку виробництва, сприяє зростанню авторитету країни на міжнародній арені.

? Запитання і завдання

1. *В чому суть ліберальних реформ Дж. Кеннеді та Л. Джонсона?*
2. *Яке місце посів Дж. Кеннеді у новітній історії США?*
3. *В чому суть Карибської кризи, які її повчальні уроки?*
4. *Яку мету переслідували США в Індокитаї? Чому в'єтнамська війна не знайшла підтримки серед американців?*
5. *Схарактеризуйте рух за громадянські права у США в 50-60-ті роки.*
6. *Чому виникла "Уотергейтська справа"? В чому її сутність?*
7. *Які причини депресії 1974-1975 рр.? Який зв'язок між депресією у США та світовою енергетичною кризою?*
8. *Проаналізуйте особливості другого етапу НТР у США.*

Документи і матеріали

1. **Динаміка впровадження у США досягнень техніки за останні десятиліття**

1956 р. "Дженерал Електрик" розпочинає промислове виробництво штучних алмазів.

1958 р. "Пан Ам" відкриває комерційну авіалінію Нью-Йорк — Париж, що обслуговується реактивними літаками.

1958-1959 рр. Кілбі з "Тексас Інструментс" розробляє інтегральну схему.

1959 р. "Ксерокс" випускає копіювальний апарат, що використовує звичайний папір.

1962 р. "Ей-Ті енд Ті" запускає "Телестар", перший супутник зв'язку.

1967 р. "Амана" випускає мікрохвильову піч.

1969 р. Чотири вчені із західних університетів США зв'язуються один з одним за допомогою комп'ютерної мережі "АРПА-нет".

1971 р. "Інтел" випускає мікропроцесор.

1972 р. Кількість кольорових телевізорів уперше перевищує кількість чорно-білих.

1973 р. "Шарп" випускає калькулятор з рідинно-кристалічним дисплеєм.

1974 р. Мікропроцесори "Інтел" другого покоління уможливають створення персональних комп'ютерів.

1978 р. "Джінентек" одержує перший продукт рекомбінантної ДНК — людський інсулін.

1981 р. "Ай-Бі-Ем" виходить на ринок персональних комп'ютерів.

1983 р. "Ем-Сі-Ай" замовляє першу велику волокнисто-оптичну систему компанії "Корнінг енд Сайекор".

1983 р. "Америтек" отримує першу ліцензію Федеральної комісії із зв'язку на сотовий телефон.

1988 р. Обсяг продажу факс-апаратів у США перевищує мільйон штук — через 45 років після винайдення.

1991 р. Продаж компакт-дисків перевищує продаж касет.

1995 р. Федеральна комісія із зв'язку розпочинає аукційний продаж ліцензій на радіочастоти для персональних систем зв'язку.

? Запитання до документа

1. Порівняйте досягнення НТР у США з відомими вам досягненнями інших країн. Висновки обґрунтуйте.

2. Із мемуарів президента США Р. Ніксона

"...Моя реакція на проникнення в Уотергейт була повністю прагматичною. Якщо вона була також цинічною, то це був цинізм, народжений досвідом. Я брав участь у політичному житті занадто довго і бачив усе — від брудних трюків до фальсифікування результатів голосування. Я не міг відчувати великого морального обурення з приводу підслуховування з

політичною метою. Ларрі О'Брайєн міг відчувати подив та жах, але він знав так саме добре, як і я, що підслуховування з політичною метою застосовувалося скрізь відтоді, як з'явилися відповідні технічні засоби..."

? Запитання до документа

1. **Що ви думаєте з приводу відвертості президента США?**

Запам'ятайте дати:

- 1961-1963 рр. — президентство Дж. Кеннеді. Здійснення програми "нових рубежів".
- 1962 р. — Карибська криза.
- 22 листопада 1963 р. — вбивство Дж. Кеннеді.
- 1964 р. — початок війни у В'єтнамі.
- Квітень 1968 р. — вбивство М. Л. Кінга.
- Листопад 1972 р. — перемога на виборах Р. Ніксона.
- Січень 1973 р. — підписання США угоди про припинення війни у В'єтнамі.
- 8 серпня 1974 р. — відставка Р. Ніксона.
- 1974-1975 рр. — депресія у США.

США У 80-90-х РОКАХ

1. Президентство Р. Рейгана. "Рейганоміка"

1980 р. завершився період перебування в Білому домі президента Дж. Картера. На виборах 1980 р. лідер республіканців Р. Рейган дістав 51% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, і став президентом США.

Рональд Рейган народився 1911 р. у містечку Тампіко в штаті Іллінойс. Його батько був торговцем взуттям, Рейганів не можна прирахувати до еліти американського суспільства, але бідними вони теж не були.

1928 р. Рейган вступив до провінційного гуманітарного коледжу Юріка, який належав до релігійної організації "Учні Христа". В роки "великої депресії", коли фінансове становище родини різко погіршилося, майбутній президент багато підробляв. Йому доводилося мити посуд в їдальні, бути тренером з плавання, працювати рятувальником. 1932 р., закінчивши коледж, Рейган набув популярності як спортивний коментатор. Уклавши свій перший контракт із провідною голлівудською кінокомпанією "Уорнер бразерс", на екрані він з'явився 1937 р. у фільмі "Кохання у повітрі" і до 1964 р., коли вийшла остання картина за його участю — "Вбивця", знявся загалом більше ніж у 50 стрічках.

Коли почалася Друга світова війна, Рейган був визнаний "обмежено гідним" до військової служби через поганий зір. Навесні 1942 р. його зарахували в авіацію та приписали до установи, яка готувала учбові фільми на замовлення командування ВВС. Війну Рейган закінчив у чині капітана.

З 1947 р. він керує гільдією кіноакторів, працює в компанії "Дженерал електрик" як радіокоментатор, а також на телебаченні.

1962 р. Рейган вступає до Республіканської партії і вже 1966 р. його обирають губернатором штату Каліфорнія. У 1968 та 1976 рр. виборював лідерство в Республіканській партії, але поступився. Лише з третьої спроби 1980 р., ставши лідером республіканців, Рейган здобуває перемогу на виборах президента США.

Внутрішньополітичний курс нової адміністрації було спрямовано на досягнення стабілізації соціально-економічної системи шляхом обмеження або навіть згортання

ряду сфер традиційного федерального втручання в економіку країни та переміщення центру ваги на приватний сектор і всебічне його стимулювання. Програма Рейгана передбачала скорочення федеральних витрат, що планувалися, на 197 млрд доларів за трирічний період. Найбільшу економію мало принести скорочення програм допомоги штатам у галузі освіти і розвитку науки, фондів соціальної допомоги, медичного страхування, суспільних робіт, а також субсидій на підтримку фермерських доходів, діяльності експортно-імпортного банку, поштових служб тощо. Бюджетні скорочення стосувалися всіх міністерств і відомств за винятком Пентагону (міністерства оборони). По-друге, Рейган запропонував здійснити 30-процентне скорочення податків. По-третє, було висунуто пакет заходів зі скорочення державного регулювання, реалізацією якого займалася спеціальна комісія, очолювана віце-президентом Дж. Бушем. По-четверте, Рейган вважав за необхідне не дати змоги грошовій масі випереджати зростання якості товарів і послуг.

У соціальній політиці Рейган орієнтувався на середній клас, тобто більшість американців, і намагався активізувати й стимулювати їхню підприємницьку діяльність. Особливі пільги в оподаткуванні надавалися тим, хто вкладав капітал в економіку. Держава відмовилася від багатьох видів регламентації бізнесу, різко скоротила сферу застосування антитрестівського законодавства, забезпечила сприятливі умови для приватної ініціативи.

2. Економічне піднесення 80-90-х років

Економічна політика Рейгана ("рейганоміка") сприяла подоланню кризових явищ, з 1983 р. намітився ріст багатьох показників. Збільшилася частка наукоємних галузей — радіоелектроніки, приладобудування, космонавтики. Зростала конкурентоспроможність економіки у міжнародному масштабі. Головним джерелом росту зайнятості стало розширення сфери послуг. Рівень інфляції та безробіття знизився, що сприяло підвищенню споживчого попиту. Водночас різко зросли витрати на мілітаризацію. Спостерігався ріст внутрішньої та зовнішньої заборгованості.

Піднесенню економіки США сприяв приплив іноземного капіталу. Це головним чином вклади в державні цінні папери, придбання акцій приватних компаній, а також банківські внески й прямі капіталовкладення. Враховуючи економічну кон'юнктуру, добре розроблену систему захис-

ту капіталів і розраховуючи дістати стабільні й високі доходи, Велика Британія, ФРН, Японія, Канада, ряд інших країн почали виявляти особливу активність на американському ринку. Іноземні капіталовкладення в США на кінець 80-х років перевищили американські закордонні активи на 0,5 трлн доларів. Зарубіжні інвестиції сприяли якісним перетворенням в американській економіці, розширенню її участі в міжнародній виробничій кооперації та науково-технічному обміні. Водночас зберігається неврівноваженість зовнішньої торгівлі: імпорт до США значно перевищує експорт внаслідок росту конкуренції на американському ринку. Значні позиції тут захопили японські виробники: по сталі — до 25%, по автомобілях — 30%, по верстатах — понад 30%, по деяких видах побутової електроніки — від 60% і вище.

Разом з тим "рейганоміка" знову перетворила США на один із життєздатних і динамічно розвинутих центрів світового товариства. Завдяки створенню умов для приватної ініціативи покращилися умови життя і праці більшості американців. Після закінчення другого президентського періоду Р. Рейган залишив своїм політичним спадкоємцям високорозвинену країну, яка міцно затвердилася на лідерських позиціях у світі.

1988 р. президентом США став бувший при Рейгані віце-президентом Дж. Буш (1988-1992 рр.). Він зумів досягти рівноваги між республіканцями і демократами по головних питаннях внутрішньої й зовнішньої політики. Планомірно виконувалися програми по боротьбі з наркоманією, розвитку освіти, охорони здоров'я. Проте в ці роки відбувалася певна депресія в економіці, яка характеризувалася низькими середньорічними темпами приросту ВВП, — лише 1,8% за рік. На зламі 1990-91 рр. мало місце падіння виробництва.

3. Зовнішньополітична стратегія

З приходом до влади адміністрації Р. Рейгана США намагалися зміцнити своє геополітичне положення, розгорнути тотальну боротьбу проти комуністичних та інших тоталітарних режимів. Радянський Союз Р. Рейган оголосив "імперією зла". Після розміщення радянських ракет СС-20 (середнього радіусу дії) США прийняли рішення про розміщення своїх ракет даного класу в Англії, ФРН, Італії та інших країнах. Конфронтація набула загрозливих масштабів. 30 листопада 1981 р. у Женеві делегації СРСР і США розпочали переговори про обмеження ядерної зброї в Європі.

Після введення воєнного стану в Польщі, яке здійснювалося під активним тиском СРСР, президент Рейган оголосив про рішення адміністрації США припинити польоти Аерофлоту до США, відкласти проведення переговорів з низки питань, ускладнити порядок видачі дозволу на продаж СРСР деяких видів устаткування тощо.

У березні 1983 р. Рейган виступив із "Стратегічною оборонною ініціативою" (СОІ) — довгостроковою програмою створення великомасштабної протиракетної оборони з елементами космічного базування. Програма СОІ, можливості реалізації якої не дістали широкого роз'яснення, спричинила створення атмосфери страху перед "космічним злом". Вкрай загострилися стосунки між СРСР і США після того, як в ніч на 1 вересня 1983 р. радянським військовим літаком було збито південнокорейський авіалайнер із пасажирами на борту. Світ знову опинився на грані війни. Рейган наказав закрити представництва Аерофлоту в Вашингтоні та Нью-Йорку, всі контакти з радянською авіакомпанією було припинено. 25 листопада 1983 р. у заяві Ю. В. Андропова пролунало рішення про відміну мораторію на розгортання радянських ядерних засобів середньої дальності в європейській частині СРСР. Бойкотування країнами східного блоку Олімпійських ігор у Лос-Анджелесі 1984 р. лише посилювало конфронтацію.

В середині 80-х років широкого відгомину набув скандал щодо справи "Іран-контрас". Сутність його полягала в тому, що частину грошей, отриманих за поставки зброї Ірану, Білий дім таємно, без санкції конгресу, перераховував як воєнну допомогу керівникам нікарагуанських "контрас", які боролися проти прорадянського уряду Нікарагуа на чолі з Д. Ортегою. А 1983 р. американська морська піхота окупувала острів Гренада в Карибському морі, де при владі перебував уряд радянсько-кубинської орієнтації.

"Холодна війна" досягла свого апогею. Лише прихід до влади М. С. Горбачова й усвідомлення адміністрацією Р. Рейгана згубності гонки озброєнь змінили ситуацію. Зустрічі на вищому рівні в Женеві (листопад 1985 р.) та Рейк'явіку (жовтень 1986 р.) були плідними і продемонстрували можливість глибоких змін в американо-радянських відносинах. 8 грудня 1987 р. у Вашингтоні було підписано Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності між США і СРСР. Американська сторона зобов'язувалася демонтувати й ліквідувати 869 ракет, радянська — 1752. Під час зустрічей президента Дж. Буша із

М. С. Горбачовим на Мальті (1989 р.) і у Вашингтоні (1990 р.) намітилася тенденція до початку співробітництва і взаємодії між двома країнами. У липні 1991 р. між США і СРСР було підписано Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО). Таким чином, розпочався реальний і довгоочікуваний процес роззброєння.

4. Політичний курс У. Клінтона. Зростання ролі США у міжнародних відносинах після розпаду СРСР

У листопаді 1992 р. перемогу на виборах здобув політичний діяч "нової хвилі", лідер демократів Уільям Клінтон. Він дістав 43% голосів. Йому протистояв президент-республіканець Дж. Буш, за якого проголосувало 38% виборців. Техаському підприємцю, мільярдеру Россу Перо дісталось 19% голосів. Демократи після 12-річного перебування в Білому домі успадкували владу республіканців уже за нових політичних умов. Розпався Радянський Союз, припинив існування східний блок, зазнав краху комунізм, і США практично лишилися єдиною великою державою, безумовним світовим лідером. Перемога Клінтона давала можливість оновлення Америки, як стверджував популярний журнал "Тайм", назвавши його 1992 р. "Людиною року". Дійсно, під час передвиборної кампанії Клінтон проголосив завдання відродження Америки й блискуче продемонстрував переваги деідеологізованої політики в епоху нового світового порядку. 20 листопада 1993 р. до обов'язків приступив 42-й президент США Уільям Клінтон.

Уільям Джефферсон Клінтон народився у містечку Хоуп, штат Арканзас, 19 серпня 1946 р. Його мати працювала медсестрою, а батько загинув незадовго до народження сина в автомобільній катастрофі. Світ маленького Білла був обмежений овочевою крамницею діда на околиці негритянського кварталу. Під впливом вільного від упереджень діда та внаслідок близького сусідства з чорношкірими (а за тих часів Південь жив в умовах расової сегрегації) Клінтон навчився спілкуватися з ними без усякого побоювання. І у вирішальний момент чорношкірі виборці віддали йому свої голоси. Після закінчення школи 1964 р. обдарований юнак вступає до Джорджтаунського університету у Вашингтоні, працює помічником у відомого сенатора У. Фулбрайта. Як стипендіат фонду Рокса він протягом двох років вивчався в

Оксфордському університеті у Великій Британії, а потім продовжив освіту в Йельському університеті. Одержавши диплом юриста 1976 р., Клінтон став міністром юстиції штату Арканзас, а трохи пізніше став наймолодшим губернатором штату в країні. 1992 р. на з'їзді Демократичної партії висунутий кандидатом у президенти, а у листопаді 1992 р. обраний главою держави.

Внутрішня політика адміністрації Клінтона була спрямована на полегшення податкового тягаря середнього класу, надання податкових пільг підприємствам, що створюють нові робочі місця, щорічне підвищення на 20 млрд дол. інвестицій у федеральні програми, здійснення реформи системи охорони здоров'я, яку президент хотів зробити доступною для більшості американців. Одночасно ставилося завдання скоротити удвічі дефіцит федерального бюджету. Клінтон оголосив про майбутнє скорочення на одну чверть апарату співробітників Білого дому, що налічував 1992 р. 300 чоловік, а також про ліквідацію спеціальних їдалень для керівництва та інших привілеїв для високопоставлених осіб. Президент США заявив, що в його адміністрації буде запроваджено правило, що вимагатиме від державних службовців підписувати при призначенні зобов'язання не займатися лобістською діяльністю в державних установах протягом п'яти років після залишення такої установи.

Адміністрація Клінтона припинила розробку й фінансування програми СОІ й вжила заходів до скорочення збройних сил, при цьому було ужито заходів до підвищення їхньої мобільності та боєготовності. Здійснювалися роботи з удосконалення системи ПРО і стратегічних наступальних сил США, що забезпечили країні пріоритет у військовій галузі.

Проте практична діяльність нової адміністрації, як завжди, наштовхнулася на рішучу опозицію республіканців, які звинувачували демократів у посиленні ролі держави в економіці і збільшенні витрат бюджету.

Новий президент запевнив усіх, що в Азії, Європі й на Близькому Сході він провадитиме попередню політику. Одне з головних завдань Клінтона полягало у тому, щоб пристосувати основні міжнародні організації — НАТО, ООН, МВФ, Всесвітній банк — до нової ситуації, що виникла внаслідок загибелі комунізму та закінчення "холодної війни". Демократи продовжили зусилля, спрямова-

ні на трансформування НАТО у політичну організацію, в якій Європа та Америка залишалися би тісно пов'язані одна з одною, а США, як і досі, відводилася головна роль у європейських справах, навіть після створення в Європі політичного і валютного союзів.

У Білому домі були стурбовані посиленням економічної ролі Японії й особливо Китаю у світовому господарстві й вживали енергійних заходів з пом'якшення конкуренції. У відносинах з Китаєм США виявляли велику вимогливість у питаннях дотримання прав людини. Адміністрація Клінтона взяла на себе роль основного посередника в урегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту, внаслідок чого стало можливим підписання у вересні 1993 р. у Вашингтоні угоди про утворення палестинської автономії в рамках Ізраїлю. При цьому Клінтон завжди підкреслював особливе стратегічне партнерство з Ізраїлем. США здійснювали конструктивну діяльність на початку реалізації Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь та програми НАТО "Партнерство заради миру". За активної участі США було підписано Дейтонські угоди (1995 р.) з урегулювання конфліктів у Боснії та Герцеговині.

Проте Клінтону не вдалося поставити під контроль США розвиток подій у Камбоджі, миротворча акція в Сомалі (1994 р.) закінчилася великою невдачею адміністрації, лишалися невирішеними багато проблем з Кубою, продовжував зростати зовнішній борг США. На парламентських виборах 1994 р. республіканці одержали більшість і в сенаті, і в палаті представників.

У цілому ж США продовжували розвиватися динамічно, підвищувався життєвий рівень населення, зростали прибутки підприємств, зміцнювався авторитет країни в світі. На виборах 1996 р. Клінтон знов дістав переконливу перемогу. За нього віддали голоси 49% виборців. Республіканцям важко було щось протиставити головній тезі виборчої кампанії Клінтона — "американці живуть зараз краще, ніж чотири роки тому". В активі президента за роки його перебування в Білому домі було 10,5 млн нових робочих місць, збільшення мінімальної заробітної плати до 5 дол. 10 центів за годину, зменшення податків та дефіциту бюджету на 60%.

У 1997 р. президент Клінтон продовжував активний зовнішньополітичний курс. У березні він зустрівся з президентом Росії Б. Єльциним в Хельсінкі. Результатом цієї зустрічі було рішення про розробку документа, що визна-

час співробітництво Росії та НАТО "як важливого елементу нової всеохоплюючої системи європейської безпеки". Такий документ було підписано в травні, а в липні 1997 р. у Мадриді відбувся самміт лідерів НАТО, де було прийнято рішення про вступ до цієї організації Угорщини, Польщі, Чехії. З Україною було підписано Хартію особливого партнерства. В травні 1998 р. відбувся ретельно підготовлений візит президента США з великою делегацією до Китаю, що свідчило про покращення стосунків між цими країнами. Проте в самих США популярність Б. Клінтона почала різко падати у зв'язку з його аморальною поведінкою. На початку 1998 р. вибухнув скандал: президента звинувачували в інтимних стосунках із співробітницею Білого дому. Слідство, яке тривало 8 місяців, підтвердило звинувачення. Президенту загрожує процедура імпічменту.

5. Відносини США з Україною

Після розпаду СРСР США намагалися встановити взаємовигідні відносини з колишніми радянськими республіками, не забуваючи при цьому про свої стратегічні інтереси. Незалежній Україні у Вашингтоні відводили особливі роль і місце у зовнішньополітичній діяльності Сполучених Штатів, враховуючи високий економічний потенціал України, її великий внесок у розвиток сучасної цивілізації. В Україні з розумінням оцінювали провідну роль США у багатьох напрямках економіки, політики, культури, освіти, охорони здоров'я й прагнули встановити довгострокові, взаємовигідні й рівноправні відносини з американською державою. Через місяць після здобуття незалежності Україною відбувся візит Голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука до США. Відбулися перші переговори з адміністрацією Сполучених Штатів про співробітництво у галузі економіки, конверсії, науки та культури.

23 січня 1992 р. в МЗС України відбувся обмін нотами між Україною та США про встановлення дипломатичних відносин у повному обсязі. Подальшому зміцненню американо-українських відносин сприяли візит до США президента України Л. М. Кравчука та його переговори з президентом Дж. Бушем. Під час візиту було досягнуто домовленості про подання Україні економічної та фінансової допомоги, надання довгострокових кредитів. Серйозною завадою на шляху розвитку двосторонніх відносин залишалася наявність на території України ядерної зброї. Підписання 14 січня 1994 р. президентами України, Росії

та США тристоронньої заяви та угоди про ліквідацію ядерної зброї в Україні сприяло помітному поліпшенню американо-українських відносин.

За активної участі США 8 лютого 1994 р. у Брюсселі представники України підписали документи, пов'язані з участю у програмі НАТО "Партнерство заради миру". Великий внесок у розвиток двосторонніх відносин зробив офіційний візит президента Л. М. Кравчука до США 3-7 березня 1994 р., під час якого було підписано "Спільну заяву про розвиток дружби і співробітництва між двома країнами".

11-12 травня 1995 р. в Україні за запрошенням президента Л. Д. Кучми з державним візитом перебував президент США У. Дж. Клінтон. Це був перший державний візит президента США до України, в цьому полягали його особливості та політичне значення. Сам факт візиту свідчив про нове ставлення США до України як до європейського партнера, покликаного відігравати важливу роль у майбутній системі безпеки в Європі. Головним підсумком двосторонніх переговорів на найвищому рівні стало підписання президентами України і США Спільної заяви та низки інших документів.

У розвиток домовленості, досягнутих під час державних візитів президентів України і США, 20-22 лютого 1996 р. відбувся робочий візит до США Л. Д. Кучми. Головна мета президента України полягала у тому, щоб переконати партнерів у відданості керівництва України ринковим реформам та спроможності виконавчої влади втілити цей курс у життя.

Під час візиту американська громадська організація "Фрідом Хаус" нагородила президента Л. Д. Кучму за великий внесок у зміцнення миру, регіональної стабільності й розвиток міжетнічного співробітництва знаком "Свобода". Серед заслуг президента Кучми "Фрідом Хаус" виділяє його зобов'язання утвердити Україну як без'ядерну державу, котра приєдналася до Договору про непоширення ядерної зброї, його зусилля, спрямовані на становлення стабільної України у тісному співробітництві з міжнародними й регіональними організаціями, включно з НАТО. Становлення і розвиток відносин між США та Україною в останні роки переконливо демонструють їхнє значення для народів обох країн та світового співробітництва.

6. Українці у США

Українська діаспора у США має давні традиції та справляє суттєвий вплив на розвиток найавторитетнішої

держави у світі. Українці за чисельністю посідають 21-е місце серед усіх етнічних груп цієї багатонаціональної країни. Нині у США мешкає майже 2 млн українців.

Більшість американців українського походження народилася у Сполучених Штатах; їхнє співвідношення з українцями-емігрантами становить 4:1.

Американці українського походження мешкають переважно компактними групами в окремих районах країни, як правило у містах. Майже половина з них сконцентрована у штатах Пенсільванія (близько 150 тис. чол.), де українці посідають за кількістю 8-е місце серед усіх національностей, що мешкають у штаті; Нью-Джерсі (140 тис. чол.) та Нью-Йорк (130 тис. чол.). Близько 20% мешкає у штатах Мічиган (100 тис. чол.), Коннектікут (60 тис. чол.), Індіана (10 тис. чол.), Вісконсин (5 тис. чол.).

США належать до тих західних країн, де асиміляційні процеси відбуваються найбільш інтенсивно. За даними демографічних досліджень, 66% громадян українського походження не володіє мовою предків. Для українських родин не є характерними змішані шлюби: від 80 до 85% їх загальної чисельності — це родини однонаціональні.

Сфера професійних інтересів українців у США досить велика. До 15% з них є юристами, вчителями, лікарями, понад 7% обіймають посади управлінців в індустрії. Більша частина американців українського походження є кваліфікованими робітниками, службовцями неіндустріального сектора.

В українській етнічній групі спостерігається висока частка громадян з вищою освітою. Близько половини українців до 25-річного віку проходять неповний курс навчання в університетах та коледжах. У ряді університетських центрів (Гарвардський, Іллінойський, Каліфорнійський, Колумбійський та інші) є можливість одержати диплом фахівця з української мови. Україністику викладають у 28 університетах і коледжах США. При Гарвардському університеті працює Український інститут. Більше 4 тис. українців займаються викладацькою роботою в університетах США. З 1989 р. почало діяти відроджене у США Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка. 1950 р. було відкрито відділення Української вільної академії наук (УВАН).

Найважливішою подією у світовій україністиці стало заснування у 1989 р. Міжнародної асоціації україністів з центром у Києві, відділення якої плідно працює у США. В

США також діють Українська академія мистецтв і наук, Українське історичне товариство, Інститути української мови і літератури та багато інших наукових установ. Першою жінкою у США, яка стала провідним морським істориком цієї країни, стала жителька Нью-Йорка професор Марія Клячко.

Серед найбільших культурних центрів країни — Український інститут Америки, заснований 1948 р. в Нью-Йорку американським мільйонером українського походження Вільямом Дзусем. 1976 р. в Нью-Йорку з'явився ще один культурний центр — Український музей, що має багаті етнографічні колекції.

Помітним явищем у США стали українські періодичні видання. Великою популярністю користуються "Українські вісті" — друкований орган Ліги американських українців (ЛАУ), а також журнали та газети "Робітниця", "Молот", англomовна газета "Український американець", "Америка", "Свобода", "Народна воля", "Українське життя" та інші.

Активно розвивається суспільно-політичне життя української діаспори у США. 1940 р. у Вашингтоні було створено Український конгресовий комітет Америки (УККА). 1980 р. внаслідок розколу з нього виокремилася Українсько-американська координаційна рада (УАКР), що нині активно займається культурно-просвітницькою, страховою діяльністю, питаннями кредитування, взаємодопомоги. У розпорядженні Ради — культурні центри (народні дома), літні табори відпочинку, музеї, видавництва, органи преси.

Серед політичних українських організацій виділяються активністю Організація українських націоналістів за кордоном, Організація захисту чотирьох свобод України, Організація державного відродження України, Українська революційно-демократична партія, Український національно-державний союз у США та інші.

У 1989 р. з ініціативи групи інтелігенції в штаті Нью-Джерсі створено нові громадські організації — "Народний фронт допомоги Україні", "Фонд допомоги дітям Чорнобиля". У 1990 р. ці організації разом з порідненими об'єднаннями в Канаді на зібранні шляхом добровільних пожертв гроші закупили велику кількість медикаментів та подарунків для населення України. У США виникли американські організації Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка та Товариства прихильників Народного руху України.

У 1989 р. Ратгерський університет, штат Нью-Джерсі, де професором історії працює Тарас Гунчак, спільно з Товариством "Україна" організував перші в історії США шевченківські читання в ряді університетів і культурних центрів цієї країни. У 1990 р. на базі Ратгерського університету відбулася міжнародна конференція "Україна сьогодні", в якій взяла участь представницька делегація з України.

Більшість українців США за віросповіданням є православними та католиками.

Українська діаспора у США активно й дбайливо зберігає національні традиції, сприяє розвиткові культурних цінностей українського народу, робить чималий внесок у розвиток американської держави.

? Запитання і завдання

1. У чому сутність "рейганоміки"?
2. Чим викликане економічне піднесення у 80-90-ті рр.?
3. Як ви вважаєте, що забезпечило Б. Клінтону перемогу на виборах 1992 р.?
4. Як розвивалися відносини між США та Україною у 90-х роках?
5. Схарактеризуйте роль і напрями діяльності української діаспори у США.
6. Зробіть порівняльний аналіз розвитку США в повоєнний період за схемою:

Роки	Політична сфера	Економічна сфера	Соціальна сфера
50-ті			
60-ті			
70-ті			
80-ті			
90-ті			

7. Чим ви поясните переобрання Б. Клінтона на пост президента США у 1996 р.?

Документи і матеріали

1. Із Заяви за підсумками зустрічі президентів України і США у Білому домі
21 лютого 1996 р.

"...Президенти України і США висловили задоволення з приводу співробітництва обох держав, що зростає, у політич-

ній сфері, зокрема по створенню колективної безпеки у Євро-атлантичному регіоні. Президент Б. Клінтон дав високу оцінку активній участі України в програмі "Партнерство заради миру" та її зусиллям розвивати особливі відносини з НАТО. Обидва президенти підкреслили необхідність зміцнення неподільної Європи й активізації політики Європейської безпеки, що є гарантом успіху усіх, без винятку, держав континенту. Президент США високо оцінив внесок України у миротворчі операції на Балканах, зокрема участь батальйону українських миротворців у Силах по виконанню угоди (СВУ)..."

? Запитання до документа

1. Які основні напрями політичного співробітництва між Україною і США?

2. Із Хартії україно-американського партнерства, дружби і співробітництва

"...8. Україна і Сполучені Штати Америки визнають, що, як підтверджує досвід, ринкові механізми є найкращим засобом, який дає змогу національній економіці забезпечувати потреби свого народу. Обидві держави розуміють, що створення економіки внаслідок існування у минулому в Україні командної економічної системи призводить до того, що перехід до ринкової економіки все ще залишається важливим та інколи болючим. Україна зобов'язується впроваджувати ринкові реформи якомога скоріше, а Сполучені Штати Америки підтверджують свою готовність надавати фінансову та політичну підтримку крокам, здійснюваним Україною в цьому напрямі, як на двосторонньому рівні, так і через міжнародні фінансові інститути. Сполучені Штати Америки також готові працювати разом з Україною з метою подальшої розробки програми технічної допомоги, спрямованої на прискорення реформ. Обидві держави розуміють, що успіх цієї трансформації економіки вимагає інвестицій приватного сектора в економіку України, й Україна визначає одним з головних пріоритетів створення правового та фінансового клімату, привабливого для міжнародних інвестицій. За цих умов Сполучені Штати Америки сприятимуть заохоченню американського приватного бізнесу до входження у ринок України.

9. Україна і Сполучені Штати Америки сприятимуть взаємовигідному економічному співробітництву, у тому числі торговому, що буде спиратися на принципи рівноправ'я, від-

сутність дискримінації, взаємної вигоди. Обидві держави мають наміри співробітничати з метою забезпечення необхідних умов такого співробітництва з урахуванням питань захисту інвестицій, нових технологій, авторських та патентних прав. Обидві держави готові забезпечити, щоб міжнародні стандарти менеджменту застосовувалися у сфері обігу капіталів, переміщення товарів і послуг, а також готові укласти нові договори у сфері економічного співробітництва".

? Запитання до документа

1. Як ви вважаєте, чому США зацікавлені в економічному співробітництві з Україною?

Запам'ятайте дати:

- 1980 р. — перемога на виборах Р. Рейгана.
- Грудень 1987 р. — підписання Договору про повну ліквідацію ракет середньої та меншої дальності між США та СРСР.
- 1988 р. — перемога на виборах Дж. Буша.
- 23 січня 1992 р. — встановлення дипломатичних відносин між США та Україною.
- 1992 р. — перемога на виборах Б. Клінтона.
- 1994 р. — перемога республіканців на виборах до конгресу.
- Лютий 1996 р. — візит президента України Л. Д. Кучми до США.
- Листопад 1996 р. — переобрання Б. Клінтона президентом США.

КАНАДА

1. Політика Ліберальної та Консервативної партій після Другої світової війни

У роки Другої світової війни Канада зробила вагомий внесок у перемогу антигітлерівської коаліції над фашизмом. Вартість воєнної продукції країни склала біля 10 млрд дол. Основну її частину було надано Великій Британії (53%). За роки війни Канада виробила понад 800 тис. вантажних автомобілів, більше 50 тис. танків та бронемашин, 16 тис. літаків, більше 4 тис. військових кораблів, щоправда, невеликої водотоннажності. За виробництвом озброєння та бойової техніки Канада посідала 4-е місце в антигітлерівській коаліції. Країна з населенням 12 млн чол. змогла призвати до збройних сил 785 тис. чол. або близько 19% усього самодіяльного населення.

У військово-морському флоті Канади налічувалося близько 100 тис. матросів та офіцерів. Приблизно половину операцій з проведення караванів суден з військовими вантажами через Атлантику 1943 р. здійснювали канадські військові моряки, а 1944 р. вони повністю узяли на себе конвоювання караванів із США до Великої Британії. Канадські льотчики відіграли важливу роль у повітряному захисті Великої Британії. Канадські війська брали активну участь у висадці союзницьких сил у Франції 1944 р., у бойових діях на території Італії, Індії, інших країн. 42 тис. канадців загинуло в роки війни.

Після війни влада продовжувала перебувати в руках Ліберальної партії, яка, користуючись економічним піднесенням у країні, тричі перемагала на виборах до парламенту (1945, 1949, 1953 рр.). Уряди лібералів, котрих очолювали У. А. Макензі Кінг, а потім Луї Сен-Лоран, надавали великого значення американському ринку і були прихильниками ідеї вільного торговельного обміну з США. Однак залежність Канади від ринку США зросла. 1958 р. 60% канадського експорту спрямовувалося до США й понад 70% імпорту Канади надходило зі США. В ряді галузей виробництва (гумовій, автомобільній) американський капітал домінував.

Уряд лібералів узяв курс на послаблення зв'язків із Великою Британією й повів боротьбу за здобуття суверенітету. 1947 р. Канада прийняла закон про канадське громадянство. Верховний суд Канади набув права вищої апеляційної інстанції, відібравши цю функцію у Юридичного

комітету Таємної ради у Лондоні. 1949 р. до Канади після тривалих переговорів і референдуму приєднався Ньюфаундленд, ставши десятою провінцією країни. 1952 р. сталася інша важлива подія, що ознаменувала подальше послаблення традиційних зв'язків між Канадою та Великою Британією: вперше уродженець Канади В. Мессі став генерал-губернатором. Ці окремі факти утвердження канадського суверенітету відбивали також зростання національної самосвідомості англо-канадців та франко-канадців.

Ліберальна партія продовжила курс на стратегічне співробітництво зі США. У лютому 1947 р. було досягнуто американо-канадської угоди про подовження військового співробітництва на повоєнний період. Канада була серед ініціаторів створення НАТО (1949 р.).

До часу проведення чергових загальних виборів, що відбулися 10 червня 1957 р., політична ситуація в Канаді суттєво відрізнялася від млявої, рутинної атмосфери попередніх виборчих кампаній 1949 та 1953 рр. Тоді ліберали здобували триумфальні перемоги, а консерватори вкотре терпіли нищівну поразку, не набираючи навіть третини голосів.

До кінця 1956 р. Консервативна партія (з 1956 р. має назву Прогресивно-консервативної) провела свій з'їзд й обрала замість хворого Дж. Дрю нового партійного лідера Джона Дифенбейкера — процвітаючого адвоката з прерій. На загальних виборах 1957 р. консерватори одержали перемогу. 21 червня 1957 р. Джон Дифенбейкер склав присягу як 13-й прем'єр-міністр Канади.

Новий уряд розпочав активну діяльність. Було збільшено платню 100 тис. працівників державних установ, виділено кошти у вигляді кредиту на придбання дешевого житла, надано субсидії для підтримки закупівельних цін на ряд продуктів тваринництва. Кабінет консерваторів прийняв закони про заснування Королівської комісії з енергетики, збільшення пенсій до 55 дол. на місяць, збільшення додаткових виплат для старих, сліпих, ветеранів війни. Уряд Дифенбейкера прийняв закони про освоєння Півночі, вжив заходів щодо упорядкування діяльності іноземного капіталу в країні, надаючи переваги і пільги канадським підприємцям. Важливим кроком у справі демократизації країни стало прийняття 1960 р. Білля про права громадян. Проте владі не вистачало засобів для освоєння Півночі, не вдалося знизити безробіття, наростав конфлікт центру з

провінціями, які не хотіли відраховувати дедалі більше коштів на утримання центрального державного апарату.

Головними питаннями в зовнішній політиці консерваторів були канадсько-американські й канадсько-британські відносини. Дифенбейкер не раз висловлював обурення американським диктатом і неодноразово виступав за відновлення зв'язків із Великою Британією. З іншого боку, саме його адміністрація 1958 р. схвалила угоди про створення Командування ППО Північної Америки (НОРАД), а на території Канади було споруджено бази для цієї системи, що об'єднала війська ППО США і Канади.

Уряд Дифенбейкера не пішов за США й не припинив цілком торгові відносини з Кубою після приходу до влади Ф. Кастро, виступав за визнання КНР. Канада відмовилася вступити в ОАД тому, що визнавала за краще не бути пов'язаною сторонніми для неї зобов'язаннями і спільністю лінії зі США.

У 60-ті роки політична ситуація в Канаді відзначалася загальною нестабільністю. Піднесення франко-канадського національного руху, загострення федерально-провінційних стосунків, наростання конфліктів між працею й капіталом поєднувалися з процесами підриву усталеної двопартійної системи. З 1962 по 1968 рр. Канада переживала тривалий період так званого парламентаризму меншості, коли жодна з двох провідних партій не могла сформувати уряд і здійснювати керівництво країною без явної або мовчазної підтримки "третіх" партій. Послаблення федерального уряду спричинило як наслідок посилення тиску на Оттаву з боку провінційних урядів.

Вигравши вибори 1963 р., до влади прийшли ліберали, які одержали 42% голосів. Новий уряд очолив лауреат Нобелівської премії миру Лестер Пірсон.

Маючи лише меншість у палаті громад, ліберали не розпочинали ніяких енергійних заходів для здійснення своїх передвиборних обіцянок. Єдиний пункт програми лібералів, внесений у виборчі платформи, було проведено як Закон про медичне обслуговування в грудні 1966 р. Іншим заходом уряду лібералів, який був вартий уваги, було ствердження нового канадського прапора 15 лютого 1965 р. На флагштоках Всесвітньої виставки в Монреалі "ЕКСПО-67" поряд з іншими прапорами національних країн—учасниць виставки свій прапор з'явився й у господині.

2. Проблема Квебека

Специфікою країни є існування трьох великих етнічних груп. Сім мільйонів франко-канадців походять з десяти тисяч переселенців із Франції XVII-XVIII ст. Вони складають 27% населення країни, а в найбільшій у Канаді провінції Квебек — до 85% населення. Після захоплення французької Канади Великою Британією (1763 р.) франко-канадці жили у відриві від Франції і при винятково високій народжуваності розвилися в окремих народ, який зберіг рідну французьку мову, але з особливим діалектом, зі своїми звичаями, музичним та усним фольклором, власною літературою.

Інша нація — англо-канадці — нараховує 10 млн чол., або 40% жителів Канади.

Нарешті, більше чверті населення Канади складають декілька десятків інших національних меншин (німці, італійці, українці, поляки, китайці та інші). Корінними мешканцями Канади є індіанці (0,5 млн чол.) та ескімоси (50 тис. чол.), які хоча й нечисленні, але становлять більшість населення рідко заселеної Канадської Арктики на чверті території країни.

Для Канади національна проблема — це "проблема Квебека". В роки Другої світової війни й у повоєнне десятиріччя в Квебеку сталися значні економічні й соціальні зрушення. У 60-ті роки за рівнем економічного розвитку і соціальної структури Квебек "вирівнявся" з Онтаріо й Північним Сходом США. Проте це "вирівнювання" не супроводжувалося зміною основних показників, які характеризують становище трудящих мас. Квебек залишався провінцією найвищого безробіття, нижчого рівня життя, ніж сусідня провінція Онтаріо. Подальше підпорядкування господарчого життя Квебека американським і англо-канадським монополіям загостило не тільки соціальні проблеми, але супроводжувалося також зростанням національної асиміляції. На підприємствах, у конторах переважала англійська мова, без знання якої неможливо було одержати роботу. Середня зарплата франко-канадців була на 40% нижче англо-канадців. Застаріла система освіти, яка до того ж знаходилася в руках церковників, великою мірою спричинила усунення франко-канадців від участі в науково-технічному прогресі. Загострення національного питання поставило під погрозу існування Канадської Федерації.

Франко-канадці почали претендувати на збільшення своєї частки в політичному й економічному житті Канади.

У провінції з'явилися сепаратистські організації, які виступали за відокремлення Квебека від Канади. Одна з них, "Квебекська партія" на чолі з Рене Левеком, була створена 1968 р. Деякі з сепаратистських організацій діяли терористичними методами. Найяскравішим проявом сепаратистських настроїв населення Квебека став бойкот візиту британської королеви Єлизавети II у 1964 р.

Проблему Квебека намагався вирішити лідер Ліберальної партії П. Е. Трюдо. Ліберали перемогли на виборах 1968 р., отримавши абсолютну більшість голосів і 154 мандати з 265. Консерватори задовольнилися 72 місцями. Таким чином, П. Е. Трюдо міг сформувати уряд, що спирається на більшість у палаті громад.

П'єр Елліот Трюдо народився 18.10.1919 р. у Монреалі, за походженням франко-канадець. З 1968 р. лідер Ліберальної партії. За освітою юрист. Займався юридичною практикою і журналістикою; у 1949-1951 рр. працював в апараті прем'єр-міністра Сен-Лорана. У 1961-1965 рр. ад'юнкт-професор права в Монреальському університеті. 1965 р. обраний до парламенту. Прем'єр-міністр Канади в 1968-1984 рр. (з невеликою перервою).

У програмі П. Е. Трюдо містилося багато обіцянок: вирішення кризи федерації, забезпечення миру у промисловості, відновлення екномічного зростання й піднесення рівня добробуту, ліквідація кризи міст, перегляд основних напрямів зовнішньої політики й ін.

З ініціативи Трюдо 1969 р. канадський парламент прийняв закон про надання французькій мові статусу другої державної мови на федеральному рівні. Проте на шляху досягнення реальної двомовності виникали серйозні перешкоди. Трюдо, намагаючись згуртувати канадців у єдиній державі, прагнув нав'язати ідею існування в країні однієї нації — канадців. Проти цієї концепції рішуче виступив квебекський парламент, прийнявши 1974 р. закон про єдину державну мову у провінції — французьку. 1976 р. на виборах у Квебеку до влади прийшла партія сепаратистів — Квебекська партія. На порядку денному постало питання про вихід провінції зі складу Канади. Справа дійшла до проведення референдуму з цього питання в 1980 р., у ході якого тільки 40% виборців провінції висловилися за надання незалежності Квебеку. Проблема вимагала свого кардинального вирішення.

3. Конституційна реформа 1982 року

До початку 80-х років основні соціальні, економічні, політичні й національні протиріччя в Канаді сфокусувалися навколо конституційної проблеми. Сутички прихильників федералізму і сепаратизму, централізму і регіоналізму, за якими стояли інтереси різних соціальних сил і угруповань, розхитали конституційні основи держави, підірвали функціональні зв'язки державного апарату на різних рівнях влади. Затмарювало картину важке економічне становище, виражене у високому рівні інфляції (щоправда, 1984 р. вона помітно знизилася) та безробіття, у кризі державного регулювання, у тому числі й трудових відносин, та зростаючому тягарі державного боргу. Після перемоги на загальних виборах 1980 р. П. Е. Трюдо проголосив одним із головних завдань урядової діяльності вивести з безвиході конституційне питання, зміцнивши владу уряду для вирішення економічних і соціальних завдань, для збереження єдності Канади та її незалежності.

На початку 1982 р. британський парламент прийняв останній закон, який має відношення до Канади. Він припинив дію законодавчих правочинностей Великої Британії стосовно Канади. Цей закон дістав назву "Акт про Канаду 1982 р.". На основі цього закону канадський парламент 17 квітня 1982 р. прийняв Акт про конституцію 1982 р. Нова конституція містила повний текст старої конституції й доповнень до неї, прийнятих британським парламентом до 1975 р., а також новий розділ про основні права й свободи та формули-правила внесення поправок до конституції.

У конституції не знайшла визнання рівноправність франко-канадської нації. Як і раніше, Квебек розглядався як одна з провінцій Канади, хоч він і мав мовно-культурну специфіку. Фактично конституція була прийнята всупереч думці Квебека й уряду. У день, коли в Оттаві в присутності королеви Єлизавети II святкували прийняття конституції, у Монреалі відбулася багатотисячна демонстрація протесту; у Квебеку за вказівкою провінційного уряду було припущено прапори.

Незадоволення положеннями конституції висловлювали й національні меншини, корінні жителі Канади — індіанці, ескімоси, метиси, які вважають, що їхні права не гарантовані.

Хартія прав далеко не повністю включала права й свободи, що містяться в документах міжнародних органі-

зацій та ООН. Наприклад, звернено увагу на відсутність таких фундаментальних прав, як право на працю, на житло тощо. До того ж не фіксувалися гарантії записаних у конституції прав та свобод.

Отже, через 115 років після прийняття британським парламентом Акта про Британську Північну Америку 1867 р. канадська конституція нарешті стала законом канадського парламенту. Прийняття не зняло тих складних конфліктів та протиріч, які породили кризу конфедерації.

4. Соціально-економічний розвиток країни у 80-90-ті роки

На виборах 1984 р. до влади прийшла Прогресивно-консервативна партія на чолі з Брайаном Малруні, 45-річним процвітаючим адвокатом і бізнесменом із Мон-реалю. Консерватори здобули значну перемогу. 17 вересня 1984 р. Мартін Брайан Малруні сформував новий уряд консерваторів. У період перебування при владі їхня діяльність ґрунтувалася на поширенні пільг для бізнесу, послабленні контролю за діяльністю іноземного капіталу, скороченні сфери державного регулювання, переведенні державних корпорацій на комерційну основу функціонування. В сфері зовнішньої політики Б. Малруні орієнтувався на позиції тих кіл Консервативної партії, що виступали за поглиблення економічного і політичного співробітництва зі США, за збільшення ролі Канади в НАТО, за нарощування військового потенціалу країни, за проведення випробувань крилатих ракет на канадській території. Водночас лідерів консерваторів доводилося враховувати антивоєнні й пацифістські настрої в країні й застосовувати миролюбну риторику.

Загальні парламентські вибори 25 жовтня 1993 р. внесли в розстановку федеральних партійно-політичних сил глибокі зміни.

У результаті виборів Ліберальна партія Канади на чолі з Жаном Кретьєном одержала в палаті громад 177 місць і 41% голосів виборців. Вперше на друге місце вийшов створений усього декілька років тому націонал-сепаратистський Квебекський блок під керівництвом Люсьєна Бушара (54 мандати і 14% голосів). Проте головний підсумок виборів полягав у нищівній поразці консерваторів на чолі з Кім Кембел, які одержали 16% голосів і тільки 2(!) місця в парламенті. Не останню роль у цьому фіаско відіграла нездатність Прогресивно-консервативної партії вийти з "квебекської безвиході". Квебек не приймав кон-

ституцію 1982 р. і вимагав надання йому особливого статусу в країні.

Міжнаціональні й міжрегіональні стосунки в канадському суспільстві пережили нове бурхливе загострення. 1995 р. доля Канадської Федерації висіла буквально на волоску. У ході чергового референдуму за вихід Квебека зі складу Канади проголосували 49,4% його учасників. Єдність держави поки що зберігається, проте "квебекська проблема" дається взнаки.

Економіка Канади в 90-ті роки розвивається динамічно і стійко. Зростають продуктивність праці, ефективність виробництва, обсяг експорту, і, що особливо важливо, господарче поживлення не супроводжується ростом інфляції: ціни вже декілька років збільшуються на 1-2% щорічно. Завдяки поживленню в економіці й ослабленню інфляції, яка довгий час була на високому рівні, відновився зріст прибутків населення. Неухильно і значними темпами збільшується кількість робочих місць. До 1996 р. рівень безробіття вперше за багато років удалося збити нижче 10-процентної позначки, що має чимале політичне і психологічне значення.

Слід зазначити й високу ефективність канадського сільського господарства. Тих, хто думає, що Канада — переважно сільськогосподарська країна, здивує така цифра: фермерське населення разом із членами родин фермерів становить менше 4% жителів Канади — біля 1 млн чоловік. При цьому в країні щорічно виробляється майже 50 млн т зерна, більше половини якого надходить на експорт. На частку Канади, де мешкає 0,5% жителів Землі, припадає 4% світового виробництва зерна і 13% його світового експорту, а якщо взяти тільки пшеницю, то 20%.

Досягненням Ж. Кретьєна і федералістів стала і щорічна федерально-провінційна конференція в червні 1996 р. Безперечним тактичним успіхом центру слід вважати перенесення квебекським урядом Л. Бушара наступного референдуму з 1997 р. на 1999 р.

Мірилом загальної стійкості позицій кабінету Кретьєна стали результати додаткових виборів у семи виборчих округах трьох провінцій протягом 1996 р. Правляча партія утримала мандати, що належали їй раніше. Федеральні ліберали мають у палаті громад майже стільки ж депутатських місць, скільки мали відразу після приходу до влади.

5. Зовнішня політика, встановлення відносин з Україною

Канада в останні десятиріччя посідає значне місце у світовому товаристві й провадить відносно самостійний зовнішньополітичний курс. Залишаючись членом блоку НАТО й угоди про Об'єднане командування аерокосмічної оборони Північної Америки (НОРАД), Канада відмовилася від розміщення на своїй території ядерної зброї, удвічі скоротила військовий контингент у Європі, посіла передостаннє місце (перед Люксембургом!) серед членів НАТО за часткою військових витрат у своєму валовому національному продукті. Уряди лібералів, що у 1968-1984 рр. очолював П. Е. Трюдо, прагнули нормалізувати стосунки з Європою, у тому числі з СРСР і країнами східного блоку, Японією, Індією, Китаєм, країнами Азії, Африки і Латинської Америки та додати їм більшої динамічності, взаємної зацікавленості і самостійності.

Визначна роль Канади в миротворчих акціях у складі військ ООН, подоланні регіональних криз і війн. Канадський уряд рішуче виступив за припинення громадянської війни в Нікарагуа, подав велику допомогу в проведенні демократичних виборів у країні. Вагомим був голос уряду Б. Малруні в боротьбі проти апартеїду в ПАР. Канада взяла активну участь у проведенні санкцій проти расистського режиму цієї країни.

У стосунках із США, які залишаються вирішальною, центральною складовою усієї зовнішньої політики Канади, уряд Ж. Кретьєна прагне великої рівноправності й подолання залежності від "великого сусіди". Базову роль у торгово-економічних відношеннях Канади і США відіграє Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), у якій важливе місце належить також Мексиці.

Канада прагне зміцнення багатосторонніх зв'язків із країнами "великої сімки", де вона посідає вагомe місце, із країнами Європейського Союзу. У грудні 1994 р. Ж. Кретьєн висунув пропозицію про складення угоди про вільну торгівлю між ЄС і країнами НАФТА.

Особливі стосунки завжди пов'язували Канаду й Україну. Наявність впливової діаспори в країні, численні нитки зв'язків, прихильність канадського уряду до ідеалів свободи і незалежності привели до того, що вже на другий день після референдуму 1 грудня 1991 р. Канада визнала суверенітет України й усталила з нею дипломатичні відносини в повному обсязі.

Велике політичне значення мав візит генерал-губернатора Канади Романа Гнатишина до України (1992 р.).

У жовтні 1994 р. президент України Л. Д. Кучма здійснив свій перший державний візит до Канади, у ході якого він мав зустрічі з прем'єр-міністром Ж. Кретьєном. Відбулися зустрічі з впливовими представниками української діаспори в Канаді, яка висловила тверді наміри активно сприяти розвитку суверенної української держави в усіх напрямках. У м. Вінніпег відбулася конференція за участю представників "великої сімки" на тему "Партнерство заради економічних перетворень в Україні". Від Міжнародного валютного фонду за допомогою Канади Україна одержала кредит у розмірі понад 370 млн дол. Канада подала значну допомогу Україні в галузях техніки, освіти. Вищі посадові особи Канади й України неодноразово заявляли про пріоритетні відносини між двома державами, що мають чудові перспективи.

6. Українці в Канаді

Масове переселення українців до Канади розпочалося наприкінці XIX століття, коли канадський уряд активно стимулював великомасштабну еміграцію з Центральної, Південної і Східної Європи. Першими переселенцями з України стали Іван Пилипів і Василь Єленяк, котрі 7 вересня 1891 р. прибули з села Небилів (Галичина) до Канади.

Після Другої світової війни розпочалась остання велика хвиля української еміграції. З 1947 по 1955 рр. біля 35 тис. українців приєдналися до своїх земляків у Канаді. Більшість, як і раніше, походила з Галичини і Буковини, але була також значна група зі Східної України.

Освічені значно краще за своїх попередників, нові переселенці справили величезний соціально-політичний вплив на українську громаду, заснувавши такі організації, як "Ліга звільнення України" (1949 р.) і Рух скаутів "Шар" (1948 р.), посиливши тим самим існуючі організації національного напрямку.

Починаючи з кінця 60-х років, українці всіх політичних орієнтацій відіграють провідну роль у так званому рухові за багатокультурність, тобто за визнання мовних і культурних прав етнічних меншин Канади. 1971 р. федеральний уряд запровадив політику багатокультурності на державному рівні, а невдовзі аналогічні закони прийняли уряди провінцій. Зросло представництво етнічних українців у провідних інститутах канадського суспільства й їхня участь в усіх сферах життя країни. Починаючи з 1924 р., коли до федерального парламенту було обрано Михайла

Лучковича, 62 українці різних політичних поглядів стали членами вищого виборного органу в Оттаві. Чимало українців обіймали важливі посади в урядових кабінетах, а двоє — Рій Романів у Саскачевані і Лаврентій Дикур в Альберті — очолили політичні партії в провінційних законодавчих органах. Останнім часом деякі українці були визнані гідними найбільш престижних посад, серед них Роман Гнатишин родом із провінції Саскачеван, який став генерал-губернатором Канади, Іван Сопінко, призначений членом Верховного суду країни. У 1989 р. українська етнічна група об'єднувала 1 млн чол. Більшість осіб українського походження мешкали в провінціях Онтаріо — 260 580, Альберта — 238 965, Манітоба.

Більшість українських політичних, суспільних і культурних організацій, церков об'єднані в національну координаційну раду, відому під назвою Конгрес українців Канади (КУК), у минулому Комітет українців Канади. У Канаді знаходяться також виконавчі комітети Всесвітнього конгресу вільних українців (ВКВУ). Більшість українських канадців походять з Галичини, де історично провідну роль відігравала уніатська церква, тому не дивно, що католики візантійського обряду становлять найчисленніше релігійне об'єднання в середовищі української громади Канади. Православні віруючі української канадської громади об'єднані в п'ять провінційних єпархій. Резиденція митрополита знаходиться у Вінніпезі. У Канаді існує також українська протестантська громада.

Найважливішими організаціями культурного розвитку українців у Канаді є різноманітні фундації. Найбільша з них — Українська фундація ім. Тараса Шевченка, заснована у Вінніпезі 1936 р.

Хореографічне мистецтво має давні традиції. У Саскачевані 1989 р. нараховувалося 47 українських танцювальних груп і більш 2300 виконавців. На початку 1990 р. виникла національна хорова організація. Помітне місце в театральному житті посідає Авангардний український театр, заснований 1984 р. Найбільшим музеєм української діаспори є "Село української культурної спадщини" в Едмонтоні, що є державною установою. У Саскатуні знаходиться Український музей Канади, що має філії в Торонто, Вінніпезі, Едмонтоні.

Важливе місце в структурі вищої освіти Канади посідає викладання україністики. Ці курси пропонують 12 університетів країни, на них навчаються 1473 студенти. У Канаді активно працюють Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка

й Українська вільна академія наук (УВАН). Плідно розвивається шкільна освіта.

У країні видається чимало українських газет і журналів. Серед них — "Український голос", "Новий шлях", "Життя і слово", "Батьківщина" й інші.

Останнім часом міцнішають зв'язки між Україною і Канадою. З 1977 р. здійснюється плідний обмін між Чернівецьким і Саскачеванським університетами. Взаємний обмін делегаціями відбувається між містами-побратимами Вінніпегом і Львовом, Ванкувером і Одесою.

Українська діаспора продовжує відігравати велику роль у суспільно-політичному й культурному житті Канади, зміцнюються її зв'язки з Україною.

? Запитання і завдання

1. Який вклад зробила Канада в перемогу над фашизмом?
2. Порівняйте політику консерваторів і лібералів у 50-70-ті роки.
3. У чому полягає значення конституційної реформи 1982 р.?
4. У чому сутність "квебекської проблеми"?
5. Розкрийте основні напрямки зовнішньої політики Канади у 60-90-ті рр.
6. Чому відносини між Україною і Канадою мають надійні перспективи?
7. Яка роль української діаспори в суспільно-політичному житті Канади?

Документи і матеріали

1. До політичного портрета Жана Кретьєна

Ж. Кретьєн — четвертий у канадській історії прем'єр-міністр — франко-канадець (після У. Лорье, Л. Сен-Лорана і П. Трюдо). Рід Кретьєнів, що походить з долини Луари в Центральній Франції, живе в Канаді вже декілька сторіч, розселившись по декількох провінціях країни. Сам Кретьєн стверджує, що за межами рідного Квебека в нього нараховується не менше 250 родичів.

Народився Кретьєн 1934 р. у промисловому місті Шавинган у родині робітника паперової фабрики. Він був 17-м із 19 дітей, з яких до повноліття дожило дев'ять. На противагу іншим франко-канадським сімействам, у роді Кретьєнів царював не націоналізм, а культ єдиної Канади.

Здобувши ступінь бакалавра права в найстарішому канадському університеті — Лавальському, Кретьєн декілька років займався адвокатською практикою на батьківщині. На федеральних виборах 1963 р., уперше висунувши свою кандидатуру, він переміг у важкій боротьбі і став одним із наймолодших депутатів палати громад. Великою мірою Жанові допоміг виграти лозунг "Ні — ядерній зброї", що засуджував згоду на запровадження в Канаді американських ядерних ракет "Бомарк".

? Запитання до документа

1. Які основні досягнення Ж. Кретьєна на посаді прем'єр-міністра?

Запам'ятайте дати:

- 1947 р. — прийняття закону про канадське громадянство.
- Серпень 1960 р. — прийняття Білля про права громадян.
- 1968-1984 рр. — уряд П. Е. Трюдо при владі.
- 1982 р. — конституційна реформа.
- 1984 р. — прихід до влади консерваторів на чолі з Б. Малруні.
- 1993 р. — новий уряд лібералів очолив Ж. Кретьєн.

КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

ОСОБЛИВОСТІ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО
ТА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У 40-90-ті РОКИ

1. "План Маршалла" та відбудова економіки

5 червня 1947 р. у своєму виступі в Гарвардському університеті державний секретар США генерал Маршалл повідомив про готовність США здійснити програму допомоги постраждалим під час війни європейським країнам.

"План Маршалла" спочатку передбачав подання допомоги усім країнам Європи, за винятком фашистської Іспанії, включаючи й СРСР. Проте сталінське керівництво категорично відхилило таку допомогу і піддало "план Маршалла" озлобленій критиці, виходячи насамперед з ідеологічних настановлень. А Польщі, Чехословаччині й іншим країнам Східної Європи, які прагнули приєднатися до плану, Москва в брутальній формі заборонила це робити.

У квітні 1948 р. 16 західноєвропейських країн (Велика Британія, Франція, Італія, Португалія, Ірландія, Греція, Нідерланди, Ісландія, Бельгія, Люксембург, Швейцарія, Туреччина, Австрія, Данія, Швеція і Норвегія) підписали зі США окремі угоди про подання їм фінансової допомоги на загальну суму 17 млрд доларів протягом 4 років. Основною умовою подання допомоги була відмова від націоналізації промислових об'єктів, усіляке стимулювання розвитку приватного підприємництва. 60% коштів, за "планом Маршалла", одержали Велика Британія, Франція, Італія і Західна Німеччина.

Внаслідок реалізації "плану Маршалла" було здійснено швидке відновлення економіки країн Західної Європи на принципах розвитку ринкових відносин, сталася стабілізація їхнього внутрішнього становища, посилились інтеграційні процеси.

2. Європейська інтеграція

Ще 1947 р. було створено перші міжнародні економічні організації країн Західної Європи. Однією з них стала

Європейська економічна комісія (ЄЕК) — регіональний орган ООН, що складався з 32 європейських держав, а також США і Канади. У рамках цієї організації намітилося плідне співробітництво західноєвропейських держав. У липні 1947 р. у Парижі на нараді представників 16 європейських держав було утворено Комітет європейського економічного співробітництва, який розпочав свою роботу в напрямку реалізації "плану Маршалла". Європейська економічна інтеграція великою мірою залежала від подолання протиріч між Францією та Німеччиною, які за останні 70 років тричі воювали одна з одною. Міністр закордонних справ Франції Робер Шуман дійшов висновку, що кращим засобом уникнути нової війни є об'єднання сталеливарної і вугільної промисловості обох країн, що зробило б неможливим таємне виробництво озброєнь ("план Шумана"). Одночасно можна було підвищити ефективність цих галузей. У травні 1950 р. відбулося об'єднання виробництва сталі й вугілля Франції та ФРН. У квітні 1951 р. до них приєдналися Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург, що разом із ФРН і Францією підписали в Парижі Договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). ЄОВС було створено з метою забезпечення найбільш раціонального розподілу здобичі і виробництва в галузі вугільної промисловості і чорної металургії при високій продуктивності праці й збереженні зайнятості, підвищенні життєвого рівня громадян.

1957 р. утворено ще дві міжнародні організації: Європейське товариство з атомної енергії (Євроатом), покликане об'єднати зусилля його членів у галузі ядерних досліджень і використання ядерної енергії, і Європейська економічна спільнота (ЄЕС), відома під назвою "Загальний ринок". Договір про створення ЄЕС, так само, як і "Євроатом", підписали 6 держав: ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Люксембург і Нідерланди. Метою створення ЄЕС було посилення позицій європейської економіки на світовому ринку за допомогою координації економічної політики її членів. 1961 р. до нього намагалася приєднатися Велика Британія, проте її вступ до ЄЕС було двічі заблоковано президентом Франції Шарлем де Голлем. Вступ Великої Британії до ЄЕС (ЄС) відбувся тільки 1973 р.

У 1967 р. ЄОВС, Євроатом і ЄЕС злилися в єдину організацію — Європейський Союз (ЄС), й інтеграція Західної Європи отримала новий імпульс. ЄС став впливовою силою в європейських справах. До його складу входять

чотири керівні органи: Комісія, Суд, Рада міністрів країн ЄС, Європейський парламент.

Рада міністрів, яка збирається на свої засідання в Бельгії, складається з відряджених до нього міністрів—членів урядів кожної з держав Союзу. Вона є вищим керівним органом ЄС. Комісія ЄС, яка базується також у Бельгії, розробляє законодавство ЄС та відповідає за втілення в життя політики Союзу.

Кожні п'ять років народи країн—членів ЄС обирають депутатів Європарламенту. Депутати обговорюють пропозиції Комісії ЄС і вносять свої пропозиції щодо тих або інших змін у рамках Союзу. Кількість депутатів від кожної країни залежить від чисельності її населення.

Європейський Суд, що базується в Люксембурзі, є юридичним органом, у рамках якого 17 судів із країн—членів ЄС вирішують приватні та міждержавні суперечки, що виникають при трактуванні договорів або законів ЄС.

Інтеграція європейських країн у 50-60-ті рр. стала важливим чинником не тільки європейської, а й світової політики, що дозволяє країнам Європи не лише витримувати конкуренцію з боку США і Японії, а й показувати приклад вирішення численних проблем у рамках регіонального співробітництва.

Після створення Європейського Союзу 1967 р. процес інтеграції прискорився. Проте в Європі лишався ряд держав, які не входили до ЄС. Ще 1959 р. було створено Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ), яка виступала своєрідною противагою ЄЕС, а потім і ЄС. Членами ЄАВТ стали Швеція, Норвегія, Швейцарія, Австрія, Ісландія, Фінляндія. Ініціатором створення ЄАВТ виступила Велика Британія, якій належали провідні позиції в цій організації. Таким чином Британія намагалася створити конкуруючу з ЄЕС структуру. У 1960-1972 рр. до складу ЄАВТ входила Данія, а в 1960-1985 рр. — Португалія. ЄАВТ значно поступалася більш потужному угрупованню — ЄЕС (ЄС), який був її найбільшим торговим партнером і з яким ЄАВТ підтримувала тісне співробітництво з метою формування однакових умов господарчої діяльності в Західній Європі з урахуванням інтеграції, що поширювалася. Проте поступово роль ЄАВТ стала падати і держави, які входили до цієї організації, виявляли бажання стати членами Європейського Союзу. 1973 р. до ЄС приєдналися Велика Британія, Данія та Ірландія, 1981 р. — Греція, 1986 р. — Іспанія і Португалія. З січня 1995 р. членами ЄС стали

Австрія, Фінляндія і Швеція. Таким чином, Європейський Союз нараховує сьогодні 15 держав. Активно прагнуть стати членами ЄС і менш розвинуті країни Європи — Туреччина, Мальта і Кіпр. Своє майбутнє пов'язують із вступом до ЄС Чехія, Угорщина, Словенія, Польща, інші країни Східної Європи, активно прагнуть в ЄС країни СНД. Багатобічні і довгочасні зв'язки об'єднують ЄС і Україну. Плідне співробітництво створює для України оптимістичні перспективи поширення контактів із провідною економічною організацією Європи.

На межі 90-х років інтеграційні процеси в рамках Європейського Союзу набули нового динамізму. Діяльність ЄС виявилася успішною. Хоча не раз виникали розбіжності й суперечки, їх удавалося перемагати. Держави—члени Союзу з населенням біля 370 млн чол. домоглися значного росту економічної могутності, політичного впливу й військового потенціалу. ЄС перетворилася на один із трьох світових центрів, успішно конкуруючи зі США і Японією. Європейський Союз (ЄС) має свій прапор (15 золотих зірок на темно-блакитному тлі) і гімн. Створено вже "європейський паспорт", розробляється питання про заснування європейського громадянства і навіть конституції. Затверджено "Хартію основних соціальних прав" — перелік мінімальних умов, відповідно до яких люди, що переїжджають з однієї країни ЄЕС до іншої, зберігають свої права. Найбільш активними поборниками поширення інтеграції на політичну сферу виступають ФРН і Франція, які висувають лозунг "Батьківщина—Європа", тоді як Велика Британія, Нідерланди, французькі націоналісти заперечують проти швидких темпів інтеграції й дотримуються формули де Голля "Європа батьківщин". ЄС установлює різнобічні контакти з іншими регіональними організаціями, має угоди з асоційованими членами—країнами Африки, Ізраїлем, країнами Східної Європи і стає дедалі важливішим фактором світової політики.

Визначною подією в історії Європейського Союзу стали Маастрихтські угоди. 11 грудня 1991 р. керівники держав і урядів дванадцяти країн—членів Союзу прийняли в голландському містечку Маастрихт найважливіший документ розвитку європейської інтеграції — "Угоди про Європейський Союз", офіційне підписання якого відбулося 7 лютого 1992 р.

Три країни — Данія, Ірландія і Франція — після конституційних реформ поставили угоди на референдум.

Данія, всупереч власному урядові, проголосувала "ні"; Ірландія відповіла "так"; Франція схвалила угоди, але незначною більшістю.

Метою угод було встановлення загального громадянства, а особливо — розширення поля дії Союзу: посилення економічної й соціальної інтеграції, укладення політичних і оборонних спілок, введення єдиної валюти (ЕКЮ), тобто здійснення вирішальних кроків до створення єдиної міжнародної держави. Було вирішено, що Угоди наберуть сили після ратифікації її всіма учасниками.

На першому етапі реалізації Маастрихтських угод, який тривав до кінця 1993 р., створювалася система європейських центральних банків. У січні 1994 р. створено тимчасовий валютний орган — Європейський економічний інститут у складі керуючих центральними банками країн ЄС. Ця акція створює умови для стабілізації цін і національної економіки в кожній країні. Європейський економічний інститут розпочав підготовку до випуску єдиної грошової одиниці — ЕКЮ.

З січня 1999 р. Європейський Союз зможуть поповнити нові країни, які будуть в змозі виконати попередні умови і необхідні стандарти з рівня інфляції (не більше 1,5% на рік), дефіциту бюджету (до 3% ВВП) та інших показників.

Маастрихтські угоди створили надійний фундамент для поширення інтеграційного процесу в Європі і досягнення стабільності на континенті.

Впливовою міжнародною силою стала Рада Європи (РЕ) — міжурядова організація країн Західної Європи, заснована 1949 р., до якої ввійшли 23 країни. Метою Ради Європи було забезпечення єдності її членів, сприяння їхньому економічному й соціальному прогресу. Діяльність організації спрямована на підтримку "європейської ідеї", тобто єдності Західної Європи. Політика Ради Європи змінювалася відповідно до мінливості політичного клімату на континенті. Підтримуючи спочатку "холодну війну" і наслідуючи військово-політичний курс НАТО, Рада Європи з 70-х років стала підтримувати тенденції розрядки.

Вирішальний вплив на позиції РЕ справили позитивні результати наради з безпеки й співробітництва в Європі і підписання Заключного акта в Хельсінкі (1975 р.), які створили нову систему колективної безпеки на континенті.

У 1984 р. консультативна асамблея закликала припинити подання допомоги диктаторським режимам у Цент-

ральній Америці. Декларація Ради Європи (травень 1989 р.) закликала до співробітництва з країнами Східної Європи Рада Європи, як і інші організації, відіграла позитивну роль у становленні нової системи європейської безпеки.

Так, на Паризькій нараді країн—учасниць Європейського економічного союзу (ЄЕС) на вищому рівні (листопад 1990 р.) було прийнято три найважливіших документи: "Хартію для нової Європи", "Спільну декларацію 22 держав", яка фактично погоджувала принципи їхніх військових доктрин, і "Договір про звичайні збройні сили в Європі". У Хартії велику увагу приділено гуманітарним аспектам міжнародних відносин, "людському виміру" і створенню нового механізму розвитку загальноєвропейського процесу. На нараді було прийнято рішення про радикальне скорочення зброї і збройних сил у Європі. 1 березня 1991 р у Відні розпочав роботу постійно діючий Центр запобігання конфліктам. Країни Східної Європи і Росія одержали статус офіційно запрошених до Ради Європи. У вересні 1995 р. постійним членом Ради Європи стала Україна.

Проблеми європейської безпеки в 90-ті роки успішно вирішувалися в рамках країн—учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), яка з 1995 р. одержала нову назву — Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

2-3 грудня 1996 р. у Лісабоні (Португалія) відбулася зустріч керівників держав і урядів країн—учасниць ОБСЄ, в якій взяла участь делегація України на чолі з президентом Л. Д. Кучмою. Основним документом самміту стала розгорнута декларація "Про моделі загальної і всеосяжної безпеки для Європи XXI сторіччя". У цьому документі, який не має аналогів в практиці НБСЄ\ОБСЄ, зафіксовано ряд принципів положень, що визначають контури майбутнього європейського устрою. Серед них виокремлюються: загальне розуміння неприпустимості зміцнювати свою безпеку за рахунок безпеки інших, домовленість про обов'язкове врахування законних інтересів безпеки держав, які не входять до військово-політичних союзів, принцип співробітництва міжнародних організацій і структур, які займаються питаннями безпеки (мається на увазі неприйняття претензій на домінування якоїсь однієї організації або групи держав). Інший важливий результат Лісабона — прийняття документа про відновлення Договору про звичайні збройні сили в Європі. Це дозволить домагатися матеріальних гарантій забезпечення безпеки, у тому числі

шляхом подальших обмежень військових можливостей НАТО.

Європа входить у ХХІ століття з твердим наміром остаточно врятувати свої народи від погрози війни і прокладає шлях до порозуміння і співробітництва між усіма країнами континенту.

? Запитання і завдання

1. Яка роль "плану Маршалла" у відновленні економіки європейських країн? Яку мету переслідувала адміністрація Трумена, подаючи допомогу Європі?
2. Чому Велика Британія ввійшла до ЄЕС тільки з третьої спроби? Коли це сталося? Які країни були членами ЄЕС/ЄС у 1996 р.?
3. У чому, на ваш погляд, полягає розходження концепцій Г. Коля, Ф. Міттерана "Батьківщина — Європа" і "Європа батьківщин" Ш. де Голля?
4. Яке значення Маастрихтських угод для подальшої долі Європи? Чому країни Центральної і Східної Європи прагнуть стати членами ЄС і НАТО?
5. Як розвивався рух за досягнення безпеки в Європі в 90-ті роки?
6. Допишіть речення й заповніть пропуски: "На Паризькій нараді, яка відбулася в..., було прийнято... нової Європи, в якій велику увагу приділено..."

Документи і матеріали

1. Паризька Хартія для нової Європи (витяг) Париж. 21 листопада 1990 р.

"Права людини, демократія та верховність закону.

Ми зобов'язуємося будувати, консолідувати й зміцнювати демократію як єдину систему правління в наших країнах. У цьому починанні ми будемо керуватися таким:

Права людини й основні свободи належать усім людям з моменту народження, вони невід'ємні і гарантуються законом. Їхній захист і сприяння їм — найперший обов'язок уряду. Їхня повага — суттєва гарантія проти держави, яка володіє надмірною владою. Їхнє дотримання і повне здійснення — основа волі, справедливості і миру.

Демократичне правління ґрунтується на волі народу, яка регулярно висловлюється в ході вільних та справедливих виборів. В основі демократії лежить повага до людської особис-

тості і верховність закону. Демократія є найкращим гарантом свободи висловлення своєї думки, толерантності стосовно усіх груп у суспільстві і рівності можливостей для кожної людини. Демократія, яка має представницький і плюралістичний характер, тягне за собою підзвітність виборцям, зобов'язання державної влади дотримуватися законів і неупереджене здійснення правосуддя. Ніхто не повинен стояти над законом..."

? Запитання до документа

1. Які докази наявності демократії в країнах Західної Європи ви можете навести?

Запам'ятайте дати:

- Квітень 1948 р. — прийняття "плану Маршалла"
- Квітень 1951 р. — підписання договору про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі.
- Березень 1957 р. — підписання в Римі договору про створення ЄЕС ("Загального ринку").
- Серпень 1975 р. — підписання Заключного акта наради в Хельсінкі.
- 21 листопада 1990 р. — підписання паризької Хартії для нової Європи.
- Лютий 1992 р. — підписання Маастрихтських угод.
- 2-3 грудня 1996 р. — зустріч у Лісабоні керівників держав і урядів країн—учасниць ОБСЄ.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

1. Країна в другій половині 40-60-х років

Велика Британія — парламентська монархія. Її офіційна назва — Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Вона складається з Англії, Шотландії, Уельсу і Північної Ірландії (Ольстера). Глава держави з 1952 р. — королева Єлизавета II. Фактична влада зосереджена в руках двопалатного парламенту (палата громад і палата лордів) і кабінету міністрів, що формується правлячою партією. При владі змінюють одна одну дві найбільш впливові партії — Консервативна і Лейбористська.

Народ Великої Британії поряд з іншими країнами антигітлерівської коаліції зробив великий внесок у розгром нацизму. Людські втрати країни в роки війни були порівняно невеликими — 300 тис. чоловік убитих та тих, що пропали безвісти. Це в чотири рази менше, ніж у 1914-1918 рр. Хоча воєнні дії на території країни не велися, матеріальні збитки склали 25 млрд ф. ст., не враховуючи збитків від бомбардувань, потоплені судна тощо. Різко скоротився експорт англійських товарів, прибутки від капіталовкладень за кордоном також упали, зріс експорт сировини і продовольства, виник хронічний дефіцит платіжного балансу. Несподіваного удару економічному становищу Великої Британії завдали США, які оголосили 1945 р. про припинення поставок за ленд-лізом. Тепер імпортувати зі США потрібно було сплачувати в повному обсязі, що перевищувало 1,2 млрд ф. ст. на рік.

Наприкінці війни й у перші повоєнні роки відбулося посилення впливу лівих сил. На виборах 5 липня 1945 р. консерватори зазнали повної поразки. Лідер Лейбористської партії Клемент Еттли став главою уряду й одразу ж вирушив на Потсдамську конференцію як прем'єр-міністр Великої Британії.

Лейбористський уряд К. Еттли (1945-1951 рр.) почав здійснювати політику "демократичного соціалізму". Було проведено націоналізацію Англійського банку, вугільної й газової промисловості, частини сталеливарних заводів, електростанцій, внутрішнього транспорту, цивільної авіації, телеграфного і радіозв'язку. У цих галузях було зайнято 20% робітників країни. Лейбористи, проводячи націоналізацію, прагнули посилити роль держави у відновленні і реконструкції насамперед важкої промисловості. При цьому враховувались права колишніх власників. Компенсація

за націоналізовану власність перевищувала її дійсну вартість і становила 2,5 млрд ф. ст. Було проведено й інші заходи для посилення державного регулювання економіки: відбувалося фінансування наукових досліджень, створювалися економічні програми, здійснювалося регулювання зайнятості, збільшувалися військові замовлення корпораціям і інше. Суттєвою допомогою для відродження економіки стала участь Великої Британії в "плані Маршалла". Країна одержала від США 2,8 млрд дол. у вигляді позик і поставок продукції.

Лейбористи активно провадили соціальну політику, розуміючи її значення у повоєнний час. Після їхнього приходу до влади було скасовано антипрофспілковий закон 1927 р. Нова система соціального страхування, введена законом 1948 р., встановлювала право на одержання пенсій за старістю, допомог по вагітності, хворобі, безробіттю, у зв'язку з нещасними випадками на виробництві й ін. Держава брала на себе також витрати за Національною системою охорони здоров'я, яка була введена законом 1946 р. Закон встановлював безплатне медичне обслуговування. Уряд прийняв нові програми житлового будівництва. Водночас було "заморожено" заробітну плату, неоднаково оплачувалася чоловіча і жіноча праця, зростали податки і квартплата, зберігалось безробіття.

Країна повільно заліковувала рани війни. У січні 1947 р. розрив між споживанням і виробництвом вугілля становив 300 000 тонн на тиждень. Вугільна криза, як навмисне, збіглася з найсуворішою зимою за століття. Споживання електроенергії лімітувалося, нормування продуктів харчування ставало більш жорстким. У листопаді 1948 р. норму видачі шинки було скорочено вдвічі — до однієї унції на тиждень. У 1949 р. споживання продуктів на душу населення було ще нижчим, ніж у 1939 р. У вересні 1949 р. фунт девальвували на 30% — із 4,03 до 2,80 дол.

Вживаючи у своїй програмі словосполучення "демократичний соціалізм", лейбористи аж ніяк не були прихильниками марксизму і його основних положень. Вони робили наголос на досягненні соціальної справедливості і дотриманні прав людини, захисті інтересів трудящих і норм демократії.

У галузі зовнішньої політики лейбористи стали союзниками США в розв'язанні "холодної війни", були ініціаторами створення блоку НАТО 1949 р., підтримали американців у Корейській війні.

Значна частина англійського суспільства була незадоволена економічною і соціальною політикою лейбористів, їхньою нездатністю вирішити назріваючі проблеми.

Консерватори виграли виборчу кампанію 1951 р. Результати виборів було оголошено 25 жовтня, і наступного дня 77-річний лідер консерваторів Уїнстон Черчілль став у третій і останній раз прем'єр-міністром Великої Британії (обіймав цю посаду до 1955 р.). Прихильники приватного підприємництва, консерватори стали повертати націоналізовані лейбористами сталеливарні заводи і вантажний транспорт колишнім власникам.

Консерватори вважали, що Велика Британія повинна відігравати першорядну роль у міжнародному житті, тому що вона як найближчий союзник США бере участь у вирішенні глобальних проблем і як провідна держава Західної Європи впливає на визначення основних напрямків європейської політики, а також на хід подій в Азії й Африці. У січні 1952 р. відбувся візит Черчілля до США, у ході якого були значно зміцнені двосторонні відносини стратегічного партнерства. Уряд Черчілля продовжував політику "із позиції сили" і приділяв велику увагу дослідженням у галузі атомної енергії. У жовтні 1952 р. у австралійській пустелі Велика Британія випробувала свою першу атомну бомбу.

У лютому 1952 р. у віці 56 років помер англійський король Георг VI. Королевою Великої Британії було проголошено його дочку, яка прийняла ім'я Єлизавети II, титул англійського монарха вона зберігає й у наші дні. Політична система Британії продовжувала справно функціонувати. Продовжуючи пошуки шляхів виходу з економічних труднощів, консерватори скоротили витрати на охорону здоров'я, освіти, житлове будівництво, соціальне страхування, сприяли розвиткові нових галузей — авіамоторобудівництва, автомобільного транспорту, атомної та хімічної промисловості.

Провалом скінчилася участь Великої Британії у спільній з Францією та Ізраїлем агресії проти Єгипту 1956 р. через Суецький канал. Уряд торі змушений був також визнати проголошення незалежності Кіпру і Мальти. Через цю відверту зовнішньополітичну невдачу пішов у відставку Антоні Іден, спадкоємець Черчілля на посаді прем'єр-міністра (1955-1956 рр.).

У січні 1957 р. прем'єр-міністром став Гарольд Макміллан, який очолив Консервативну партію. У тому, що

вибір припав на Макміллана, була іронія долі. Він був одним із головних прихильників суецької інтервенції, але, як міністр фінансів в уряді А. Ідена, один із перших зрозумів, якими спустошливими фінансовими наслідками може обернутися цей необачний крок.

Незважаючи на певні економічні успіхи, Велика Британія до кінця 50-х років значно поступалася темпами приросту промислової продукції Франції, ФРН, Італії й, тим більше, Японії. Тільки 23% приросту ВВП було досягнуто в результаті технічного переозброєння, тоді як у ФРН — 50%, у Японії — 52%, у Франції і США — 62%.

Чимало сперечань викликало також питання про вступ Великої Британії до "Загального ринку". Ще 1957 р. США висунули цю пропозицію, розраховуючи на те, що Велика Британія стане головним провідником їхньої політики в новому об'єднанні європейських держав. Тоді уряд консерваторів відкинув цю пропозицію. Але вже 1961 р. Велика Британія розпочала переговори з країнами "Загального ринку" про приєднання до Європейського Союзу. У цьому рішенні позначилися як американський тиск, так і надія найбільших англійських монополій на те, що вони, витримавши конкуренцію континентальних фірм, завоюють вигідний і швидко зростаючий європейський ринок. Головне ж полягало в прагненні зміцнити НАТО та його економічну базу.

Проти вступу до "Загального ринку" рішуче виступали ліві сили, а також керівництво Лейбористської партії. Жорстку позицію на переговорах посіла Франція, яка перешкоджала посиленню позицій Великої Британії в Європі. Макміллан змушений був перервати переговори. Провал переговорів підірвав престиж Консервативної партії та її лідера. Закінчувалося 12-річне перебування консерваторів при владі.

У жовтні 1964 р. уряд сформував лідер лейбористів Гарольд Вільсон. Новий кабінет знову націоналізував сталеливарну промисловість, вдруге виплатив власникам компенсацію. У "П'ятирічному національному економічному плані", прийнятому парламентом 1965 р., знайшли відображення основні напрямки економічної діяльності лейбористів. У нових умовах вони не стали перешкоджати розвиткові приватного підприємництва, а навпаки, сприяли йому.

Велика Британія подала заяву про вступ до "Загального ринку", проте через протидію Франції їй було відмовлено.

Політика "повороту до Європи" знову зазнала краху. Лише 1973 р. Велика Британія була прийнята до ЄЕС і завдяки цьому нарешті здійснила концепцію "трьох курсів": зберегла кращі стосунки зі США і країнами Співдружності, уникнула ізоляції від континентальної Європи і стала відігравати більшу, ніж раніше, роль у світовій економіці й політиці.

2. Ліквідація Британської колоніальної імперії в 40-60-х рр.

В умовах розпаду Британської імперії лейбористи намагалися зберегти вплив у колоніях за допомогою неоколоніалізму. Це означало визнання політичної незалежності нових держав при одночасному зберіганні їхньої економічної залежності. Опір колоніальній політиці Великої Британії почав наростати після Другої світової війни. Англійці вже не могли утримати свої позиції в Індії. Уряд Великої Британії в 1947 р. надав незалежність двом сильним державам — Індії й Пакистану. 1948 р. здобув незалежність острів Цейлон (нині Шрі Ланка). Цього ж року суверенітет здобула Бірма.

Головний етап деколонізації Британської імперії розпочався наприкінці 50-х років. 1957 р. перша держава Чорної Африки здобула незалежність, це була британська колонія Гана. 1960 р. прем'єр-міністр Великої Британії Гарольд Макміллан вимовив свою сакраментальну фразу про "вітри перемін", що віють над Африканським континентом. Цього року британська колонія Нігерія здобула незалежність. За нею були Уганда (1962 р.), Кенія (1963 р.), Танзанія, Замбія, Малаві (1964 р.), Ботсвана (1966 р.), Лесото (1966 р.), Свазіленд (1968 р.) та ін.

В Азії незалежність здобули Малайзія (1963 р.), пізніше Бруней (1983 р.). На Близькому Сході суверенітет одержала Трансйорданія (нині Йорданія). Велика Британія змушена була відмовитися від управління Палестиною. Більшість колишніх британських колоній входить до Британської співдружності націй, яка була створена на основі Вестмінстерського статуту 1931 р. і сучасних форм набрала після Другої світової війни. Членами співдружності є 49 держав. Різного часу із нього вийшли Бірма (1948 р.), Ірландія (1949 р.), Судан (1956 р.), ПАР (1961 р.), Пакистан (1972 р.).

Співдружність проводить на регулярній основі консультації прем'єр-міністрів і міністрів фінансів, а також має постійно діючі комітети з економіки, науки, освіти. Усі країни і території, що утворюють Співдружність (крім

Канади), входять до стерлінгової зони й підтримують тісні зовнішньоекономічні стосунки із Великою Британією. У рамках Співдружності здійснюється тісне співробітництво у військовій області — підготовка кадрів, поставки зброї, розвиток військових галузей промисловості. На території ряду колишніх колоній зберігаються англійські військові бази. Проте сучасні тенденції світового розвитку неминуче ведуть до повного суверенітету і незалежності колишніх англійських колоній, а Британська колоніальна імперія вже давно стала надбанням історії.

3. Консервативні уряди М. Тетчер і Дж. Мейджора, соціально-економічна стратегія. "Тетчеризм"

До 1979 р., коли при владі перебував лейбористський кабінет Дж. Каллагана, Британію називали "хворою людиною Європи". Інфляція і безробіття зростали, продуктивність праці падала. Сотні тисяч англійців жили нижче встановленої в країні межі бідності. Вплив Великої Британії у світі зменшувався. На парламентських виборах 1979 р. консерватори одержали 13,7 млн голосів, а лейбористи — 11,5 млн. Главою уряду вперше стала жінка — новий лідер консерваторів (із 1975 р.) Маргарет Тетчер.

Життєвий шлях М. Тетчер — це досить звичний для більшості представників теперішньої політичної еліти Британії шлях людини, яка пробилася "нагору" не завдяки зв'язкам або належності до "обраного" стану, а винятково або майже винятково завдяки власним зусиллям.

Маргарет Хільда Тетчер (дівоче прізвище Робертс) народилася 13 жовтня 1925 р. у містечку Грантем у Північній Англії. Її батько був власником бакалійної лавки. Жили вони небагато, і діти допомагали батькам у лавці. Маргарет з молоком матері усмоктала дух вікторіанської Англії, що зберігся в провінційних містах, глибоку повагу до власності, ощадливості, тривкого сімейного вогнища, релігійності й інших цінностей традиційної англійської моралі. Проте вже ученицею гімназії вона відчула вузькість, провінційність цього маленького світу. З дівочих років до її життя ввійшли не тільки повага до провінційного устрою, але й прагнення вирватися з нього, вийти до "великого життя". Тоді ж зароджується у неї інтерес до політики, чому значною мірою сприяв, певне, батько, який відігравав помітну роль у політичному житті свого містечка як один із провідних консерва-

тивних членів місцевої ради. 1943 р. Маргарет вступає на хімічний факультет Оксфордського університету й активно включається в роботу студентської консервативної асоціації, згодом ставши її президентом. З того часу політика являє головний інтерес у її житті, а професія хіміка задовольняє все менше. Відпрацювавши біля чотирьох років без особливих успіхів на цьому поприщі, вона виходить 1951 р. заможного бізнесмена Деніса Тетчера. Це заміжжя, звільнивши від піклувань про хліб насущний, дозволяє їй швидко закінчити другий, юридичний факультет того ж університету з явним прицілом на політичну кар'єру. Цьому навіть не перешкоджало народження в 1953 р. близнюків — дочки й сина.

Після п'яти років адвокатури, затвердивши за собою репутацію активного і цілеспрямованого консерватора, вона 1959 р. обирається до парламенту. Молоду, активну й енергійну жінку швидко помічають, вона недовго затримується на задніх лавках палати громад. З 1967 р. вона входить до числа провідних "тіньових міністрів". З 1970 р. Тетчер обіймає посаду міністра з питань науки й освіти в уряді Е. Хіта. 1975 р. на 50-му році життя вона обирається лідером Консервативної партії й активно включається до виборчої компанії.

М. Тетчер виявила себе переконаною прихильницею консервативних поглядів, людиною з твердим і непохитним характером, за який англійці прозвали її "залізною леді". Вона прийшла до влади, маючи чітку програму дій, і стала наполегливо провадити її в життя. М. Тетчер мала великий авторитет у Великій Британії й у світі. Рональд Рейган називав її "великою жінкою — державним діячем світу". Під керівництвом Тетчер Консервативна партія здобула перемоги на виборах 1983 і 1987 рр., а "залізна леді" очолювала уряд одинадцять із половиною років підряд. Деякі біографи називають її правління "ерою Тетчер".

На першій сесії парламенту після виборів 1979 р. королева Єлизавета II виступила з тронною промовою, що, за традицією, готується прем'єр-міністром і відбиває основні програмні положення уряду. Ця програма не мала великої різниці зі звичними концепціями консерваторів. Вона, з огляду на реальності часу, максимально пристосовувала погляди консерваторів до нових умов. Основні положення неоконсервативної програми прем'єра називають "тетчеризмом".

Маргарет Тетчер виходила з того, що рушійною силою будь-якої розквітаючої економіки є приватне підприємництво. У її промовах, які завжди з увагою незалежно від політичних пристрастей слухали англійці, найчастіше лунали заклики до ощадливості, працьовитості, економного ведення господарства, приватного підприємництва. Поступово неоконсерватизм у вигляді "тетчеризму" ставав "релігією" дуже великої кількості англійців.

В основу політичного курсу М. Тетчер поставила цінності свободи й демократії, проголосила політику рівних можливостей для усіх, підтримку підприємницького духу. На думку прем'єр-міністра, втручання держави в економіку повинно бути зведене до мінімуму й діяльність державного апарату не повинна перешкоджати розвитку приватного підприємництва. Принциповим положенням соціальної частини програми М. Тетчер було її прагнення донести усім англійцям думку про те, що всі працездатні громадяни повинні дбати про себе самі. Держава й добродійні організації мають взяти на себе піклування про тих, хто не може забезпечити себе сам. Звідси випливало, що від соціальних програм держава або відмовляється взагалі, або зводить їх до мінімуму.

Найважливіше місце в діяльності нового кабінету посідала податкова політика, яка повинна була сприяти і створенню бездефіцитного бюджету, й, одночасно, заохочувати приватне підприємництво. З цією метою податки на прибутки скорочувалися майже на 12 млрд дол. Податкові ставки на найбільші прибутки знижувалися особливо помітно, уряд прагнув, щоб ці гроші підприємці вкладали у найбільш перспективні галузі економіки. Вони ніби говорили: якщо ти вмієш заробляти гроші, то роби це на свою користь та на благо інших. Зате було обкладено підвищеними податками сигарети, спиртні напої та бензин.

Враховуючи збитковість більшості підприємств державного сектора, уряд у великих масштабах провадив денационалізацію. Приватні власники одержали більшість підприємств нафтової й авіакосмічної промисловості, а також повітряного транспорту. Приватизація розвивалася швидко. За декілька років правління неоконсерваторів більш 2/3 підприємств державного сектора перейшли до приватних власників або колективів приватизованих підприємств. Держава залишила за собою роль значного вкладника капіталів у переоснащенні промисловості на основі новітніх досягнень НТР. Особливі пільги надавали-

ся тим підприємцям, які інтенсивно запроваджували новітні технології. З 1983 р. розпочалося стале піднесення економіки країни. Проте воно не супроводжувалося позитивними змінами в соціальній сфері. Прем'єр-міністр вважала, що кабінет повинен лише створювати умови для розвитку кожного індивідуума. Але чим менше держава втручатиметься в ці проблеми, тим краще. Тетчер, наприклад, вважала, що краща охорона здоров'я — приватна, а тому нема чого витрачатися на національну. Кращі школи — приватні, а тому нема необхідності особливо розвивати державні школи, університети тощо. Погіршилося становище на суспільному транспорті, подорожчали комунальні послуги.

Економічному зростанню і стабільності сприяла жорстка внутрішня політика консерваторів, спрямована проти профспілок і на дотримання громадського порядку. 1982 р. консерватори прийняли закон про зайнятість, який обмежив право на страйк. Уряд став суворо поводитися зі страйкарями. Відповідно до закону "Про охорону суспільного спокою і порядку" поліція одержувала право заарештовувати будь-яку людину в районі масових заворушень. Новий страйк шахтарів скінчився їхньою поразкою. Оскільки страйк був не санкціонований, проти лідерів профспілок порушили кримінальну справу. Суд наклав арешт на майно спілки гірників і присудив його до штрафу в 200 тис. фунтів стерлінгів. Зростання безробіття, поразка страйків, пропаганда, спрямована проти "егоїзму профспілок", у поєднанні з загальним підвищенням життєвого рівня й ростом середніх верств привели до послаблення профспілкового руху.

Діяльність консервативного уряду Тетчер не могла не викликати протидії опозиції лівого напрямку. Тетчер дорікали в "антинародній" політиці, проте опозиціонери, у свою чергу, не змогли представити більш-менш конструктивної програми, крім традиційних лейбористських лозунгів про поліпшення умов праці, скорочення безробіття і т.д.

Тим часом наростали проблеми в правлячій партії. З 1987 р. стали набирати силу інфляційні процеси, що зачіпало інтереси споживачів. Дедалі серйозніше невдоволення викликав стан освіти й охорони здоров'я, загострилися розбіжності в кабінеті міністрів. Посилився потік іммігрантів до Великої Британії з країн Азії й Африки, що різко загострило расову проблему, особливо в період зростання безробіття. Уряд Тетчер не виступив проти расистів, які

підводили голову, а провів через парламент закони, що обмежили квоту на в'їзд іноземців до країни.

На стику 80-90-х років економічна кон'юнктура стала погіршуватися, повернулися старі "хвороби" — бюджетний дефіцит, інфляція. Напруженою залишалася ситуація в Ольстері. У стані консерваторів спалахнула суперечка про європейську інтеграцію, і Тетчер виступала проти її прискорення всупереч позиції Франції і ФРН.

Консерватори стояли перед загрозою поразки на виборах. У листопаді 1990 р. М. Тетчер приймає рішення про відставку.

Через 45 хвилин після прийняття відставки М. Тетчер до королівського палацу прибув Джон Мейджор, який став новим прем'єр-міністром Великої Британії.

Джон Мейджор народився 1943 р. у родині колишнього циркового акробата, дитинство і юність провів у бідності, якийсь час був безробітним. Природний глибокий розум і здатність до політичного аналізу допомогли йому зробити політичну кар'єру. Закінчивши університет, він став фахівцем в області фінансів і банківської справи. Тривалий час входив до найближчого оточення М. Тетчер, в останні роки перебування її при владі обіймав посаду міністра фінансів.

Прийшовши до влади в роки економічного спаду (1990-1992 рр.), новий прем'єр обіцяв "здійснити поворот у бік кращого задоволення соціально-економічних вимог британців". Головну увагу він зосередив на зміцненні права власності, продовженні процесу приватизації державних підприємств, збільшенні податкових пільг для підприємців.

1992 р. тривалий і найглибший за повоєнні роки економічний спад змінився пожвавленням, а потім і піднесенням. Найбільш помітною рисою підйому у 90-ті роки у Великій Британії є те, що в ході його темпи економічного зростання перевищили темпи росту цін. Друга його особливість — у піднесенні промислового сектора, чого не спостерігалось з середини 70-х років. Підвищується конкурентоздатність британської продукції, збільшується її експорт, у тому числі й продукції таких галузей, як машинобудування й автомобілебудування, які були раніш найслабкішою ланкою англійської промисловості.

4. Вибори 1997 року і прихід до влади лейбористського кабінету Т. Блера

Останнім часом сталися структурні зрушення в економіці Великої Британії. Розширилися непромислові сфери господарства, особливо банківські і фінансові послуги. Скоротилася частка оброблювальних галузей, енергетики, сільського господарства. Спостерігався суттєвий зріст дрібного підприємництва. Здавалося, переобрання Дж. Мейджора на посаду прем'єр-міністра в липні 1995 р. означало, що внутрішня і зовнішня політика консерваторів залишається стабільною. Проте 1 травня 1997 р. у Великій Британії відбулися парламентські вибори, на яких перемогу отримали лейбористи.

43-річний лейборист Тоні Блер переміг 54-річного Дж. Мейджора, незважаючи на те, що працював на добу на одну годину менше (18 годин), витратив на 51 годину менше, ніж колишній прем'єр, на публічні виступи і проїхав за час передвиборчої кампанії менше на 0,04 мілі...

Основною причиною перемоги лейбористів, вважають деякі політологи, було те, що після 18-річного правління консерваторів британці зажадали перемін, свіжих ідей, свіжих людей. На відміну від згуртованих лейбористів, правляча партія втратила обличчя, — до 1 травня не вщухали дебати про введення євровалюти. Перемогу лейбористам принесли Шотландія, Уельс, великі та середні міста, населені значною мірою "кольоровими". Шотландцям і уельсьцям Т. Блер обіцяв більшу незалежність, кольоровим іммігрантам — те, що боротиметься з расизмом. Лідер нових лейбористів прагнув догодити і жителям островів, і континентальній Європі, з якою він сподівався значно поширити інтеграцію. Багато голосів Т. Блеру принесли плани на зміцнення позицій вільного підприємництва та приватної ініціативи, але із сильною соціальною політикою й зростанням впливу профспілок.

За час перебування при владі уряд лейбористів зробив певні кроки по виконанню передвиборчих зобов'язань щодо Шотландії, Уельсу та Ольстера. Особливо важливе значення має значне просування у вирішенні ольстерської проблеми, чому сприяли безпосередні контакти Т. Блера з лідером католицької партії Шинн Фейн, яка виступає як легальне крило підпільного угруповання "Ірландська республіканська армія" (ІРА). Шинн Фейн взяла на себе зобов'язання використовувати демократичні й мирні засоби для вирішення політичних проблем.

5. Зовнішньополітичні пріоритети Великої Британії

Лідер консерваторів М. Тетчер виходила з того, що Велика Британія повинна мати сильну армію і флот та удосконалювати ядерну зброю. Вона була однією з головних захисників доктрини "ядерного стримування". Виступаючи в палаті громад 15 червня 1982 р., Тетчер заявила: "Ядерна зброя запобігла початку нової війни. Тому я вважаю, що ми повинні зберегти й удосконалювати ядерну зброю". В зовнішній політиці вона вважала пріоритетними союзницькі відносини із США і дотримання зобов'язань з НАТО. Велика Британія приєдналася до програми СОІ.

Велика Британія не підтримала введення економічних санкцій проти ПАР, привітала об'єднання Німеччини і членство нової держави у НАТО. Розуміючи реалії сучасного світу, уряд консерваторів виступав за розвиток Хельсінського процесу. Однією з найважливіших зовнішньополітичних акцій Тетчер стала війна з Аргентиною 1982 р. Між Великою Британією й Аргентиною з давніх часів точилися суперечки з приводу належності групи Фолклендських (Мальвинських) островів у Південній Атлантиці, неподалік узбережжя Південної Америки. Історичне право на них належало Аргентині, але англійці колонізували їх із 1833 року. Населення островів, що складалося з 1800 чоловік і говорило англійською мовою, переходити під управління аргентинської військової хунти не мало бажання.

Генерал Леопольдо Фортунато Гальтьєрі, який всього чотири місяці тому став президентом, оголосив членам правлячої хунти у березні 1982 р. свій намір відновити суверенітет над островами до 3 січня 1983 р. — 150-ї річниці їхньої окупації Великою Британією. В Аргентині склалася катастрофічна економічна ситуація, і влада вирішила вдатися до ефектної, з її точки зору, воєнної акції, щоб відвернути увагу громадян від насущних проблем. Зранку 2 квітня аргентинські сили вторгнення чисельністю 2500 солдат і офіцерів штурмом здобули крихітне поселення Порт-Стенлі, столицю Фолклендських островів.

Не вчини Аргентина вторгнення, Британія, можливо, віддала б острови без єдиного пострілу, але Тетчер вирішила продемонструвати світові військову могутність і силу Великої Британії. Далеко не всі її підтримували й в уряді, і в парламенті, а 60% англійців взагалі гадали, що Фолкленди знаходяться десь поблизу Шотландії... На самих островах нерівні бої вела невелика група англійських морських піхотинців.

Тетчер приймає рішення направити в район далеких островів авіаносну групу військово-морського флоту. В країні розпочалося небачене патріотичне піднесення. На борту авіаносця "Інвінсібл" відпливав двадцятидворічний пілот вертольота принц Ендрю, який був другим за чергою англійським престолонаступником. Дії англійського прем'єра беззаперечно підтримали у Вашингтоні.

Перелам у бойових діях стався 2 травня, коли англійський підводний човен потопив торпедами важкий аргентинський крейсер. Загинули 368 чоловік його екіпажу. У бій вступили англійські морські піхотинці, льотчики. Аргентинський гарнізон капітулював. Велика Британія закрила за собою Фолклендські острови й створила тут потужну військову базу. Ці дії сприяли зростанню авторитету Консервативної партії й, особливо, її лідера. Міжнародний престиж Тетчер набув нового масштабу. Тепер вона стала поряд із найвідомішими світовими лідерами. У країні вгамувалася опозиція. Велика Британія повертала свою колишню велич.

У перші роки перебування при владі уряд Тетчер узяв курс на "жорстке протистояння" із СРСР і країнами Варшавського договору. Англо-радянські відносини до 1985 р. були фактично заморожені. Тетчер не приймала комунізм у жодній формі й була послідовною його противницею. Вона писала: "Мені завжди здавалося, що соціалісти переконані, ніби інші люди створюють усе в світі тільки для того, щоб вони, соціалісти, могли б усе це перерозподіляти".

Після приходу до влади в СРСР М. С. Горбачова Тетчер установила з ним тривкі контакти, розпочався плідний діалог, проте англійський прем'єр завжди вела переговори з позиції сили та неприйняття соціалізму в будь-якій формі, хоча вітала суспільно-політичні зміни в СРСР.

Велика Британія наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. дедалі тісніше взаємодіяла з європейськими країнами, хоча мала власні погляди на процес інтеграції. Уряд Дж. Мейджора великої уваги надавав зміцненню Європейського Союзу, виступав за створення "Єдиної Європи" на основі Маастрихтських угод 1992 р.

6. Україно-британські відносини

Після розпаду СРСР Велика Британія визнала всі нові держави на його колишній території. Значну роль у своїй зовнішній політиці вона стала приділяти Україні й установила з нею дипломатичні відносини в повному обсязі.

10 лютого 1993 р. між Україною і Сполученим Королівством Великої Британії й Північної Ірландії було підписано Договір про принципи відносин і співробітництва. 12-13 грудня 1995 р. президент України Л. Д. Кучма відвідав Велику Британію з офіційним візитом, у ході якого було підписано Спільну декларацію. Президент Кучма і прем'єр-міністр Мейджор підкреслили важливе значення зовнішньої торгівлі і капіталовкладень для оздоровлення економіки України. Вони визначили, що існуючі обсяги товарообігу між двома країнами не вичерпують можливостей взаємовигідної торгівлі. Президент України висловився за підтримку збільшення прямих британських інвестицій у пріоритетні сектори економіки України. У ході візиту Дж. Мейджора до України (1996 р.) серед інших розглядалися питання поглиблення відносин України з Європейським Союзом, введення в дію двосторонньої Тимчасової Угоди про торгівлю, зміцнення європейської безпеки. Дістали подальшого розвитку угоди про співробітництво й обмін у сфері культури, науки, освіти, охорони навколишнього середовища. Відносини між двома державами мають гарну перспективу розвитку.

7. Українці у Великій Британії

1893 р. група селян зі Львівщини, із сіл Білий Камінь та Хільчичі, зупинилася в Манчестері на шляху до далекої Північної Америки й залишилася на Британських островах, поклавши початок історії українців у Великій Британії.

1947 р. розпочався масовий приїзд українців до Великої Британії. Більшість приїжджала з таборів для переміщених осіб із Німеччини й Австрії. Це були переважно чоловіки. За трирічним контрактом з місцевою владою вони спочатку працювали в основному в сільському господарстві, на вугільних шахтах, текстильних фабриках. Іншою хвилею поповнення українського населення у Британії стали колишні бійці дивізії СС "Галичина" й УПА.

Зараз на Британських островах мешкає більше ніж 30 тис. українців. 99% із них живе в Англії, інші в Шотландії, головним чином в Единбурзі. У Лондоні й околицях столиці, де розташовані усі організації української діаспори, мешкає 2 тис. чоловік. Більшість українського населення (понад 75%) не має британського громадянства і не користується виборчим правом. Незважаючи на цей важливий політичний фактор, його життєвий рівень такий же або дещо вищий, ніж у середньому в країні серед працюючих. Більшість українських родин має власні будинки. Біля

80% українців зайняті фізичною і некваліфікованою працею майже в усіх галузях економіки. Інші — службовці, працюють у різноманітних комерційних бюро, на підприємствах. Серед українців росте кількість інженерів, техніків, архітекторів.

Українські школи відвідує більше 3 тис. дітей. Українська мова, як правило, вживається в сімейному побуті, у церквах. Англomовне оточення, змішані шлюби перешкоджають розвиткові рідної мови.

Культурне життя діаспори досить різноманітне. Велику популярність у Великій Британії мають хори "Діброва", "Гомін", танцювальний ансамбль "Орлик". У Лондоні діють бібліотека й невеликий музей ім. Т. Г. Шевченка. В країні видається низка українських періодичних видань, основне з яких — газета "Українська думка" (друкується з 1947 р.).

У Великій Британії діють різноманітні суспільно-політичні організації: бандерівська, мельниківська, жіночі, молодіжні, культосвітні, земляцькі об'єднання. Три чверті українців належить до Української католицької церкви, інші — до Української автокефальної православної церкви, євангельсько-баптистських братерств.

? Запитання і завдання

1. У чому принципові розбіжності між політичними концепціями англійських консерваторів і лейбористів?
2. Проаналізуйте причини помітного відставання Великої Британії в галузі економіки у повоєнний час.
3. Перерахуйте основні етапи ліквідації Британської колоніальної імперії.
4. Поясніть термін "тетчеризм".
5. У чому схожість і відмінність соціально-економічної політики М. Тетчер і Р. Рейгана? Чому 1979-1990 рр. іноді називають "ерою Тетчер"? Складіть політичний портрет М. Тетчер.
6. Які основні напрямки зовнішньої політики консерваторів у 80-90-х рр.? У чому причина війни між Великою Британією й Аргентиною?
7. Складіть порівняльну таблицю політики консерваторів та лейбористів за схемою:

Роки	Консерватори			Лейбористи		
	Економіка	Політика	Соціальна сфера	Економіка	Політика	Соціальна сфера

8. Схарактеризуйте відносини між Великою Британією й Україною. Що ви знаєте про українську діаспору у Британії?

Документи і матеріали

1. Маргарет Тетчер про свої особисті якості

"Я не жорстка людина. Я страшенно м'яка, але я не дозволю заганяти себе кудись і не зроблю нічого проти своєї волі" ("Дейлі мейл", 2 лютого 1972 р.).

"Я жорсткий керівник, і я управляю людьми. Я не диктатор, але я знаю, чого хочу. Я знаю напромак, яким хочу йти, і намагаюся протиставляти аргументам — аргументи" ("Дейлі експрес", 20 лютого 1986 р.).

"В мені є дві сторони: неформальна, дружня; і тверда, те, що називають "залізною леді". Час від часу необхідно демонструвати твердість, але це не означає, що її треба показувати безупинно" ("Дейлі мейл", 3 травня 1980 р.).

"Іноді я плачу. А яка людина, що володіє почуттями, цього не робить? Чоловіки теж плачуть. Це нормально, коли є причина" ("Дейлі мейл", 10 вересня 1979 р.).

"Влада народжує самотність. Легкі рішення приймають інші, а на твою долю дістаються найважчі" ("Дейлі телеграф", 24 березня 1986 р.).

"Я ніколи не сплю більше чотирьох-п'яти годин. Моє життя — це моя робота. Деякі люди працюють, щоб жити. Я живу, щоб працювати" ("Санді дейлі мейл", 3 лютого 1985 р.).

"Я не люблю цукор. Мені подобається густий соус із рибою; фрукти, політі зверху меренгою; морозиво з шоколадною поливкою. Люблю печену картоплю і до неї багато-багато олії. Треба просто навчитися не їсти занадто багато, а зняти скоринку з пирога і покопатися, де ж там начинка" (Там же).

"Життя для мене зараз незмірно дорожче (після вибуху бомби в Брайтоні, тобто замаху на життя прем'єр-міністра. — Упоряд.). Подібні події змінюють погляд людини на своє життя. Вам перестають допікати й турбувати вас усілякі дрібниці" ("Дейлі телеграф", 13 листопада 1984 р.).

? Запитання до документа

1. Яке ваше ставлення до особистості экс-прем'єр-міністра Великої Британії?

**2. Із Спільної Декларації Президента України
Леоніда Кучми і Прем'єр-міністра Сполученого
Королівства Великої Британії й Північної Ірландії
Джона Мейджора**

*"...Президент Кучма і Прем'єр-міністр Мейджор погоди-
лися про надзвичайну важливість полегшення доступу това-
рів і послуг для економіки країн Центральної і Східної Європи,
включаючи Україну. У цьому контексті вони відзначили про-
відну роль Європейського Союзу у відкритті своїх ринків.
Вони дійшли згоди щодо необхідності ретельної підготовки до
запланованого на 1998 р. огляду становища вільної торгівлі
та висловили надію, що це сприятиме подальшій її лібералі-
зації на користь Україні й Європейського Союзу...*

13 грудня 1995 р., Лондон".

? Запитання до документа

1. *Які перспективи розвитку співробітництва між Вели-
кою Британією й Україною?*

Запам'ятайте дати:

- 1945-1951 рр. — лейбористи при владі.
- 1952 р. — сходження на престол короле-
ви Єлизавети II.
- 1951-1964 рр. — консерватори при владі.
- 1973 р. — вступ Великої Британії до
"Загального ринку".
- 1970-1974 рр. — уряд консерваторів на чолі
з Е. Хітом при владі.
- 1974-1979 рр. — уряди лейбористів.
- 1979-1990 рр. — перебування М. Тетчер при
владі.
- 1982 р. — війна Великої Британії з Арген-
тиною.
- Листопад 1990 р. — відставка М. Тетчер,
прем'єром став Дж. Мейджор.
- 13-15 грудня 1995 р. — візит до Великої Британії прези-
дента України Л. Д. Кучми.
- 1 травня 1997 р. — лейбористи виграли вибори;
прем'єр-міністром став
Т. Блер.

ФРАНЦІЯ

1. Співвідношення політичних сил після визволення

З усіх західних держав антигітлерівської коаліції Франції в роки війни довелося пережити найбільші потрясіння. За 4 роки окупації на значній території країни було зруйновано 210 тис. будинків, пошкоджено 253 тис. селянських господарств, 195 000 промислових підприємств, з ладу виведено 2/3 транспортних засобів. Вартість франка порівняно з довоєнною зменшилась у 6 разів. Більше 100 тис. дрібних промислових і торгових підприємств збанкрутували. У країні нараховувалося понад 600 тис. безробітних. Процвітала спекуляція. Чорний ринок, на якому ціни в 10-20 разів перевищували державні, поглинав величезну кількість продукції. 1945 р. обсяг промислового виробництва становив 38%, а сільського господарства — 60% рівня 1938 р. Значно послабшали позиції Франції в колоніях.

Після визволення у Франції склалася нова політична ситуація. Колишні політичні сили, які уособлювали Третю республіку, були скомпрометовані внаслідок їхньої капітуляції перед нацистами. На політичну арену вийшли нові суспільно-політичні об'єднання. Впливовою силою став Союз деголівців. Найбільшими політичними партіями стали Французька комуністична партія (ФКП), яка 1945 р. нараховувала 800 тис. чоловік, Французька соціалістична партія (ФСП), 1946 р. — 350 тис. чоловік.

Відновили свою діяльність радикали і праві довоєнні партії. Вони прагнули зберегти конституцію Третьої республіки. ФКП і ФСП виступали за проведення націоналізації промисловості, намагалися залучити виборців обіцянками поліпшення життя.

Ще восени 1944 р. Франція вступила в новий період своєї історії. Він триватиме до кінця 1946 р., до прийняття нової конституції, й називатиметься Тимчасовим режимом. 9 вересня 1944 р. генерал Шарль де Голль сформував новий коаліційний Тимчасовий уряд, до якого увійшли учасники руху Опору. Вся повнота влади була фактично зосереджена в руках голови Тимчасового уряду генерала Ш. де Голля.

Шарль де Голль (1890-1970 рр.) — один з найбільших політичних і державних діячів Франції, народився 22.11.1890 р. у м. Лілль. Його батько викладав філософію і літературу в паризькому коледжі єзуїтів. Батьки своїх п'ятьох дітей виховували в дусі католи-

цизму і патріотизму. 1901 р. де Голль розпочав навчання в коледжі, а 1909 р. поступив до військового училища Сен-Сир. У званні молодшого лейтенанта закінчив Сен-Сир із відмінною атестацією. Продовжив освіту у Вищій військовій школі в Парижі. Учасник Першої світової війни, яку закінчив у званні капітана. Після завершення навчання 1925 р. переходить на роботу до кабінету маршала Петена. 1937 р. йому присвоюють звання полковника й призначають командиром танкового полку в місті Мец. 1940 р. надають звання бригадного генерала та призначають заступником військового міністра. Під час Другої світової війни де Голль у Лондоні заснував патріотичну організацію "Вільна Франція" (з 1942 р. "Змагаюча Франція"), яка примкнула до антигітлерівської коаліції.

У 1944-1946 рр. — голова Тимчасового уряду Франції. З 1947 р. керував діяльністю заснованої ним політичної партії "Об'єднання французького народу" (ОФН). У 1958 р. глава уряду Франції. 21 грудня 1958 р. обраний президентом Французької Республіки. 1965 р. переобраний на повторний термін. Після поразки на референдумі 28 квітня 1969 р. добровільно пішов у відставку. Помер 9 листопада 1970 р.

Тимчасовий уряд прагнув поліпшити економічне становище країни. У 1944-1945 рр. було націоналізовано ряд вугільних шахт, заводи авіаційних компаній, автомобільної фірми "Рено", окремі значні фірми, підприємства енергетики, морський транспорт, Французький банк і чотири найбільших кредитних банки. Збільшувалася зарплата робітникам і службовцям, пенсії ветеранам війни, скасовувалися податки на зарплату малооплачуваних робітників. Колабораціоністи (особи, які співробітничали з фашистами) виганялися з державного апарату. Корінне населення колоній допускалося до адміністративних посад у себе на батьківщині; деякі його представники могли обиратися до французького парламенту.

Дії Тимчасового уряду де Голля в 1944-1946 рр. сприяли відродженню французької держави в нових історичних умовах.

2. Четверта республіка

Однією з першочергових проблем повоєнної Франції було питання про новий конституційний устрій Франції.

Його мали вирішити Установчі збори, вибори до яких було призначено на 21 жовтня 1945 р. Одночасно в країні проходив референдум, який мав на меті визначити статус і повноваження майбутнього парламенту, а також виявити ставлення до політичної системи Третьої республіки. Референдум відкинув ідею повернення до Третьої республіки.

13 листопада 1945 р. Установчі збори знову обрали генерала де Голля главою Тимчасового уряду. У грудні уряд представив на обговорення бюджет на 1946 р. Депутати-соціалісти запропонували скоротити на 20% військові витрати. Їх підтримали комуністи. Генерал рішуче протестував. Він був переконаний у нездатності коаліційного уряду справитися з труднощами економічного й міжнародного порядку, які очікували країну. 20 січня 1946 р. він зробив заяву про відставку. Главою уряду було призначено соціаліста Ф. Гуена. До уряду увійшли 7 соціалістів, 6 комуністів, 6 католиків. У Франції розпочався період правління трьохпартійного блоку.

"Народно-Республіканський рух" спільно з іншими партіями Установчих зборів розробили проект, який у вересні 1946 р. Установчі збори прийняли як новий проект конституції. Його було схвалено в результаті референдуму, що відбувся 13 жовтня. Відповідно до нової конституції Франція проголошувалася парламентською республікою. У конституції були записані демократичні й соціальні права народу: право на працю, відпочинок, освіту, на створення профспілкових об'єднань, на страйк. У міжнародних відносинах конституція передбачала відмову від загарбницьких війн, від політики насильницької колонізації.

За новою конституцією парламент поділявся на дві палати — Національні збори і Раду республіки. В руках першої палати була, власне кажучи, зосереджена уся влада. Вона приймала закони і контролювала діяльність уряду. Президентові республіки, якого обирали на 7 років, надавалися другорядні функції. 24 грудня 1946 р. нова конституція набрала сили.

10 листопада 1946 р. у Франції відбулися вибори до Національних зборів. Перший уряд, сформований на основі конституції 1946 р., очолив представник правого крила ФСП Поль Рамадьє. Найважливіші посади обійняли народні республіканці, соціалісти й комуністи. Уряд Рамадьє вперше після визволення країни включив до свого складу також радикалів і правих ("незалежних").

16 січня 1947 р. відбулися вибори президента Французької республіки. Ним став правий соціаліст Венсан Оріоль. Так розпочала своє існування Четверта республіка.

3. Політична боротьба 40-50-х років

Четвертій республіці дісталася дуже складна "економічна спадщина". Першому урядові на чолі з соціалістом Полем Рамадьє були потрібні великі капіталовкладення для пожвавлення економіки. За умов їхнього дефіциту уряд Четвертої республіки провадив політику "програмування економічного розвитку", що передбачало надання кредитів, податкових пільг, державних замовлень тощо. Щодо приватного капіталу програмування мало рекомендуєчий характер. Як наслідок прискорилися темпи економічного розвитку країни. 1948 р. промисловість перевершила довоєнний рівень, а 1958 р. випуск промислової продукції зріс у 2,5 рази порівняно з довоєнним рівнем. У сільському господарстві цей рівень було досягнуто 1950 р. Вже 1947 р. уряд схвалив перший план модернізації і реконструкції економіки, а з 1954 р. — другий. Виникли нові галузі промисловості — атомна, електронна, хімічна, нафтодобувна й нафтопереробна.

У складній економічній обстановці загострилася політична боротьба в країні. У травні 1947 р. міністрів-комуністів вивели зі складу уряду, оскільки ФКП узяла курс на дестабілізацію становища в країні, вимагала відставки уряду, організовувала політичні страйки. Страйковий рух переріс до кінця 1947 р. у загальний страйк. Соціалісти за цих умов порвали з комуністами і перейшли до табору МРП і радикалів. 22 листопада 1947 р. було сформовано уряд Робера Шумана, який складався в основному з членів МРП і соціалістів. Цей уряд став відомий як блок партій "третьої сили", який існував до 1951 р.

У квітні 1947 р. з ініціативи де Голля виникла нова партія "Об'єднання французького народу" (РПФ). Генерал кинув виклик Четвертій республіці, вирішивши стати на шлях відкритої боротьби за втілення в життя своїх ідей. РПФ не мало програми — її заміняли "ударні ідеї". Головна полягала у вимозі скасування конституції 1946 р. і встановлення сильної, незалежної від партій виконавчої влади країни.

Блок партій "третьої сили" значно змінив зовнішню політику країни. У березні 1948 р. Франція виступила з

ініціативою утворення Західного Союзу, до якого виявили бажання увійти Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Вони домовилися про співробітництво в економічних, соціальних, культурних сферах і надання взаємної військової підтримки. 1948 р. Франція приєдналася до "плану Маршалла". За рахунок зовнішніх позик і кредитів за "планом Маршалла" у період із 1946 по 1958 рр. країна одержала 12 млрд дол. У червні 1949 р. Франція стала членом НАТО. У квітні 1951 р. Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург і ФРН уклали договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі. Утворення цього об'єднання зміцнило міжнародні позиції Франції, сприяло налагодженню торгового, економічного, культурного співробітництва. 1957 р. у Римі було підписано угоду про перетворення Об'єднання вугілля і сталі на "Загальний ринок".

Проте політична боротьба в країні не вщухала.

У 1951-1956 рр. у Франції при владі були правоцентристські уряди (МРП, радикали, "незалежні"). Всього за час існування Четвертої республіки змінилося 25 кабінетів міністрів.

1952 р. Франція підписала договір про Європейську оборонну спільноту, — фактично йшлося про створення "Європейської армії". Цей договір наштовхнувся у Франції на сильну протидію політичних сил.

Країна виявилася розколотою. У травні 1953 р. генерал де Голль заявив про відхід від політичної діяльності і про фактичну ліквідацію РПФ. 12 листопада 1953 р. він привселюдно виступив проти "Європейської армії", оскільки вважав, що ЄОС позбавить Францію армії, а відтак — незалежності, послабить її зв'язки з колоніями і відкриє шлях до німецької гегемонії в Європі.

Боротьба навколо ратифікації договору про ЄОС стає дуже напруженою. 30 серпня 1954 р. на засіданні Національних зборів Франції договір про ЄОС було відхилено. Тому, коли під керівництвом Фронту національного звільнення (ФНЗ) Алжиру в цій країні 1954 р. розпочалося повстання проти французької влади, уряд узяв курс на його придушення. Командування армії було незадоволене урядовою політикою. З одного боку, всі кабінети дотримувалися курсу на придушення національно-визвольного руху алжирців, а з іншого — за спиною армії вели секретні переговори з ФНЗ. Серед армійської верхівки міцнішало переконання, що уряд нездатний розв'язати "алжирське

питання". Війна в Алжирі стала центральною внутрішньо-політичною проблемою Франції, вона побила всі "рекорди" жорстокості й буквально спустошила казну. Французьке суспільство розколося. Одні вимагали покласти край війні, інші наполягали на її продовженні. В Алжирі йшла відкрита підготовка до військового заколоту, уряд же виявився неспроможним гарантувати збереження демократії. І тоді вирішили закликати "найзнаменитішого з французів" — генерала Шарля де Голля, який самотньо жив майже усі ці роки у своєму замиському будинку. Він влаштував майже всіх. Ультраколоністи були впевнені, що де Голль збереже Алжир французьким, інші сподівалися, що він врятує Францію.

У травні 1958 р., коли криза в Алжирі досягла апогею, генерал передав до друку декларацію, в якій говорилося, що він готовий узяти на себе владу в разі надання йому особливих повноважень.

1 червня 1958 р. більшість Національних зборів затвердила де Голля главою уряду. 2 червня де Голль одержав надзвичайні повноваження і розпустив Національні збори. Четверта Республіка назавжди пішла в історію.

4. П'ята республіка. Внутрішня політика де Голля

Нова конституція Франції, прийнята 28 вересня 1958 р., значно звузила повноваження парламенту і значно розширила права президента. Глава держави практично одержав можливість одноосібно визначати внутрішню і зовнішню політику країни. Він призначав прем'єр-міністра і міністрів без утвердження парламентом, мав право розпускати Національні збори. Президент, який обирався на сім років загальним голосуванням, наділявся повноваженнями глави держави, глави виконавчої влади і головнокомандуючого збройними силами. Він стверджував закони, які приймав парламент, але міг видавати і власні декрети, які не потребували ствердження парламентом. 21 грудня 1958 р. президентом Французької республіки було обрано Шарля де Голля, прем'єр-міністром став М. Дебре (1959-1962 рр.).

Оцінюючи створення П'ятої республіки, демократичні сили Франції вважали, що це "режим особистої влади" генерала де Голля. Прихильники генерала створили нову політичну партію "Союз на захист нової республіки" (ЮНР). ЮНР провела в парламент 188 своїх представників, домігшись перемоги над іншими партіями.

Головною проблемою П'ятої республіки залишалася проблема Алжиру. Де Голль бачив своє завдання у відновленні величі Франції. Вона уявлялася йому могутньою державою, яка провадить незалежну політику.

Колоніалізм був перешкодою на шляху до вирішення цього завдання. 1960 р. де Голль надав незалежність 14 африканським колоніям. З Алжиром було складніше, але генерал діяв рішуче і пішов на конфронтацію з ультраколоністами, хоча вони й сприяли його приході до влади. Ультра створили "Організацію таємної армії" (ОАС) і розпочали відкритий терор проти прихильників незалежності Алжиру; декілька замахів було організовано і на де Голля. Але президент спирався на підтримку більшості французів. 1962 р. було підписано угоду з Тимчасовим урядом Алжиру. Франція надала Алжиру незалежність і попрощалась із колоніальною імперією.

Режим П'ятої республіки вирізнявся посиленням втручання держави в сферу економіки і соціальних відносин. За допомогою державних законів, субсидій та інших пільг швидкими темпами розвивалися нові галузі, пов'язані з науково-технічним прогресом, — атомна і ракетна, виробництво ЕОМ, радіоелектроніка. Було здійснено докорінну реконструкцію металообробної, хімічної, авіаційної промисловості. Зросло виробництво товарів масового споживання (автомобілів, холодильників, телевізорів). Посилювалися заходи до стабілізації фінансової системи. Було проведено девальвацію франка, внаслідок чого курс іноземних валют відносно французької зріс на 17,55%, випущено акції внутрішньої позики. У 60-ті роки практично зник зовнішньоторговельний дефіцит.

У зовнішній політиці де Голль мав на меті три основних завдання: відродити велич Франції, зміцнити її незалежність і самостійність, послабити вплив США в Європі. Негативно ставлячись до комуністичного режиму, він пішов на зближення із СРСР, щоб створити противагу США. 1966 р. президент заявив про вихід Франції з військової організації НАТО при збереженні участі в політичних структурах Північно-Атлантичного блоку. Де Голль приділяв першорядну увагу модернізації збройних сил, їхньому оснащенню сучасною зброєю. Франція створила атомну бомбу, атомні підводні човни, балістичні ракети. Президент заперечував проти перетворення ЄЕС на національну організацію й наполягав на створенні "Європи батьківщин", виступав проти прийняття до ЄЕС Великої Британії,

вважаючи її провідником впливу США в Європі. Здійснюючи курс на зближення з ФРН, він залишався принциповим і послідовним противником неофашистських і рваншистських тенденцій.

5. Травневі події 1968 року

За роки правління де Голля виробництво значно зросло, тоді як реальна заробітна плата зростала повільніше. У зв'язку з перебудовою промисловості збільшилася кількість безробітних. Постійно зростали податки. До 1968 р. усі категорії населення були незадоволені соціально-економічною політикою уряду. У травні-червні 1968 р. політична криза в країні вилилася в гостру сутичку робітничого класу, демократичних сил із силами урядових військ. Початок подіям поклали студентські виступи. За 60-ті роки чисельність студентів збільшилася до 600 тис. Система вищої освіти перестала задовольняти частину студентства — біля половини студентів були змушені поєднувати навчання з працею. Ті, хто одержував диплом про вищу освіту, не мали гарантій працевлаштування. Така ситуація сприяла зростанню популярності серед студентів лівацьких угруповань. Їхні лідери зривали заняття, влаштовували сутички з поліцією, закликали до повалення уряду. У травні 1968 р. у відповідь на погрозу виключення декількох "ліваків" студенти в Парижі оголосили страйк і зайняли Сорбонну. Університетська влада викликала поліцію, розпочалися арешти. У відповідь у столиці й інших містах розгорнулися масові студентські демонстрації. У Парижі, в Латинському кварталі, студенти розбирали бруківку, валили дерева, споруджували барикади. 13 травня на знак солідарності зі студентами в Парижі відбулася потужна демонстрація. Водночас розпочався страйк протесту, який переріс у загальний страйк. Більшість підприємств і банків припинили роботу. Робітники і службовці вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення соціального забезпечення. Незабаром до них приєдналися селяни. За декілька днів загальна кількість страйкуючих досягла 10 млн чоловік. Під час виступів лунали заклики до повалення уряду й встановлення комуністичної диктатури.

Прем'єр-міністр Ж. Помпиду вирішив піти на поступки. Він розпочав переговори з профспілками і підприємцями. Але становище залишалося напруженим. 30 травня де Голль виступив із промовою по радіо і телебаченню, в якій стверджував, що над Францією нависла погроза комуніс-

тичної диктатури, і оголосив про розпуск Національних зборів. Того ж дня у Парижі відбулася маніфестація на знак солідарності з де Голлем.

Переговори Помпіду завершилися підписанням "Гренельських угод". Значно було підвищено заробітну плату, збільшено допомогу по безробіттю. Страйковий рух до середини червня майже вщух. 30 червня відбулися вибори до Національних зборів. Голлістська партія одержала майже 300 мандатів, здобувши абсолютну більшість.

Президент включив до складу уряду лівих голлістів, які ще за часів РПФ виступали з проектом соціально-економічних реформ. Генерал вирішив здійснити ці реформи. Першим кроком став законопроект, відповідно до якого в країні урізалися права місцевого самоврядування та позбавлявся законодавчих функцій Сенат. Де Голль заявив, що винесе проект на загальний референдум і у разі його відхилення піде у відставку. Проект був явно невдалим. На референдумі 27 квітня 1969 р. 52% виборців відхилили проект. Де Голль склав повноваження. На виборах, які відбулися в червні 1969 р., президентом було обрано Ж. Помпіду.

Діяльність нового президента П'ятої республіки розпочалася за складних умов. Соціально-політична криза 1968-1969 рр. наклала глибокий відбиток на всі сторони громадського життя. Найбільш гострою проблемою, з якою зіткнувся новий уряд, були економічні труднощі. З вересня 1969 р. було прийнято план оздоровлення і відновлення економіки, що передбачав відновлення "рівноваги" в бюджеті, в галузі виробництва, споживання й торгового балансу. Уряд сподівався досягти цієї мети шляхом скорочення внутрішнього споживання, суворішої податкової політики, контролю над цінами. Також було прийнято оновлений закон про вищу освіту, у якому передбачалося деяке поліпшення організації університетів.

На президентських виборах 1974 р. (після смерті Ж. Помпіду) президентом було обрано послідовника де Голля Жискар д'Естена. Прем'єр-міністром став представник "Союзу демократів на захист республіки" (ЮДР) Ж. Ширак. Урядова програма передбачала створення "передового ліберального суспільства". Виконання цієї програми збіглося з початком світової енергетичної кризи. У 1975 р. скоротилося промислове й сільськогосподарське виробництво. Це призвело до падіння життєвого рівня населення. 1976 р. уряд висунув план "жорсткої економії", який передбачав

заморожування цін і обмеження зростання заробітної плати. Проте ці засоби виявилися малоефективними.

У міжнародних відносинах Франція проголосила курс на прискорення політичного об'єднання Європи, поліпшувалися відносини зі США, тривало співробітництво з СРСР.

6. Президентство Ф. Міттерана і Ж. Ширака

15 травня 1981 р. Конституційна рада офіційно проголосила Ф. Міттерана новим, 21-м президентом Французької Республіки від часу її заснування.

Франсуа Моріс Адрієн Марі Міттеран (1916-1996 рр.) народився в провінційному містечку Жарнак у Південно-Західній Франції. Середню освіту одержав у привілейованому приватному католицькому коледжі-інтернаті. Вчився на юридичному факультеті Сорбонського університету. 1938 р. був призваний до армії. 1942 р. вступив на службу до Комісаріату у справах військовополонених петенського уряду у Віші. 1943 р. створив підпільну патріотичну Національну спілку військовополонених. 1946 р. висуває свою кандидатуру на виборах до Національних зборів від департаменту Ньєвр. 1947 р. ввійшов до уряду як міністр у справах колишніх фронтовиків і жертв війни. 1959 р. обраний мером Шато-Шинона, а 1961 р. — генеральним радником кантону Монсош. У 1965-1968 рр. лідер Федерації демократичних і соціалістичних сил. У 1971-1981 рр. — перший секретар Французької соціалістичної партії. 1981 р. обраний президентом Франції.

Президент прийняв рішення призначити дострокові парламентські вибори, оскільки більшість місць у Національних зборах належала правим партіям. Вибори відбулися 14 і 21 червня 1981 р. Більшість місць у Національних зборах одержала ФСП, її одразу ж охрестили "рожевою палатою". Уряд очолив П. Моруа.

На першому етапі Міттеран і його уряд доклали зусиль для забезпечення економічного підйому й збільшення зайнятості. За перші 3 роки їхньої діяльності було прийнято біля 20 законодавчих актів, спрямованих на поліпшення становища трудящих. Важливим заходом стала націоналізація, яка провадилася прискореними темпами. Але політика уряду не принесла бажаних результатів. 1981 р. уряд вдався до політики "жорсткої економії". Було проведено

девальвацію франка, оголошено про "заморожування" цін і заробітної плати, обмеження витрат бюджетних коштів 1983 р. уряд проголосив курс на ліквідацію зовнішньоторговельного дефіциту, у зв'язку з цим збільшилися податки й внески до фондів соціального страхування. 1984 р. Моруа пішов у відставку. Уряд очолив Л. Фабіус. Ключові посади обійняли особи, що продовжували політику "жорсткої економії". Але новий уряд теж не міг змінити на краще економічну ситуацію в країні.

16 березня 1986 р. на виборах до Національних зборів неоголлістські об'єднання на підтримку республіки (ОПР) і блок правоцентристських партій "Союз за французьку демократію" (СФД) одержали більшість та сформували новий уряд на чолі з лідером ОПР Ж. Шираком. Його уряд скасував контроль над цінами і податками на великий капітал, провів денационалізацію фінансових і промислових підприємств, скоротив бюджетні витрати на державні потреби.

Президент і глава уряду належали до різних політичних партій і між ними часто виникали розбіжності. Міттеран висловлював незадоволення діями уряду в соціальній сфері, що сприяло зміцненню його популярності. На чергових президентських виборах 1988 р. Міттеран знову здобув перемогу.

У 1990–1993 рр. у Франції вибухнула економічна криза, найтриваліша за період після Другої світової війни. Країною прокотилася хвиля банкрутств і масових звільнень трудящих. Скорочення зайнятості, зріст податків призвели до зменшення особистого споживання населення. Спад заторкнув усі промислові галузі: важку індустрію, хімічну промисловість, виробництво сталі й паперу.

На чергових парламентських виборах у березні 1993 р. соціалісти зазнали поразки. Прем'єр-міністром став представник ОПР Едуард Валадюр. Перед новим консервативним прем'єром постало завдання співіснування з президентом-соціалістом та вирішення невідкладних економічних проблем. Він розгорнув програму пожвавлення економіки, яка передбачала поширення суспільних робіт, житлове будівництво, заходи до стимулювання зростання виробництва й запобігання збільшенню безробіття. Уряд розгорнув програму приватизації державної власності.

У травні 1995 р. за підсумками президентських виборів на посаду голови держави було обрано представника неоголлістської партії ОПР мера Парижа Жака Ширака.

Жак Ширак народився 29 листопада 1932 р. у Парижі, у родині банківського службовця. Закінчив Інститут політичних наук, "Національну школу адміністрації". У 1962-1967 рр. працював в апараті уряду при прем'єрі Жоржи Помпиду. З 1967 р. обирався депутатом Національних зборів від департаменту Коррез. Самостійною політичною постаттю став у 70-ті роки. При президенті Жискар д'Естені обіймав посаду прем'єр-міністра. 1976 р. реорганізував неоголлістську партію в Об'єднання на підтримку республіки (ОПР). 1977 р. обраний мером Парижа. З березня 1986 р. по травень 1988 р. Ж. Ширак знову обіймав посаду прем'єр-міністра після перемоги на виборах до Національних зборів правочентристської коаліції. 1995 р. обраний президентом Французької Республіки.

Прем'єр-міністром нової адміністрації став Ален Жюппе. До уряду ввійшли неоголлістське Об'єднання на підтримку республіки (ОПР) і ліберальний блок партій Союз за французьку демократію (СФД).

Початок президентства Ширака проходив під знаком серйозних труднощів усередині країни. У жовтні 1995 р. стався соціальний вибух. Застрільниками виступили студенти, які вимагали збільшення кредитів на освіту й гарантії зайнятості після закінчення навчання. 12 грудня 1995 р. відбулася потужна демонстрація в Тулузі, у якій взяли участь 100-120 тис. чоловік. Головним завданням Ж. Ширака стало вирішення соціальних конфліктів. Уряд приступив до здійснення реформ усєї системи соціального страхування, які передбачали збільшення прямих і непрямих податків, обов'язкові виплати до фондів соціального страхування. На спробу уряду відібрати існуючі з часів де Голля соціальні гарантії французи відповіли масовими страйками. Однією з найгостріших соціально-економічних проблем країни залишається безробіття. Чисельність офіційно зареєстрованих безробітних збільшувалася до початку 1994 р., потім стабілізувалася і навесні 1995 р. склала 3,4 млн чоловік.

У 90-ті роки Франція посилила свою зовнішньополітичну активність з країнами Східної Європи. 24 січня 1992 р. Франція визнала незалежність України й установила з нею дипломатичні відносини. Президент країни послідовно виступає за зміцнення Європейського Союзу. Франція активно бере участь у зустрічах "великої сімки", хоча, як і раніше, виступає проти підсилення ролі США в європей-

ських справах, за більшу самостійність європейських країн в НАТО.

Франція — одна з найбільших ядерних держав, активний поборник "доктрини стримування". Світове товариство було обурене рішенням французького керівництва продовжити ядерні випробування на атолі Муруроа в Тихому океані. Тільки після проведення серії випробувань у вересні-жовтні 1995 р. французький уряд у січні 1996 р. оголосив про закриття ядерного полігону. В лютому 1996 р. президент Ж. Ширак оголосив про проведення кардинальної військової реформи протягом 6 років. На початок третього тисячоліття збройні сили Франції буде скорочено з 500 до 350 тис. чол.

7. Українці у Франції

Перша хвиля еміграції прибула до Франції з України в XVIII ст. Це були син гетьмана Пилипа Орлика — Григорій (1702-1759 рр.), згодом генерал і дипломат, і декілька десятків запорізьких козаків, які утворили окремий загін у французькій армії. Їхні нащадки поступово асимілювалися.

Другою хвилею еміграції (1905-1930 рр.) були політичні біженці з центральних і східних районів України, а також галицькі селяни.

Велика кількість українців оселилася у Франції в період між Першою світовою війною і 30-ми роками. Це були колишні в'язні з таборів Польщі, політичні емігранти, які покинули Україну після громадянської війни, селяни й робітники з Галичини й Волині, які прибули на заробітки.

Ще одна хвиля прибула під час Другої світової війни. Тисячі людей було вивезено фашистами на примусові роботи до Франції, і більшість залишилася там на постійне проживання.

Нині у Франції мешкає 40 тис. чоловік українського походження. Значний процент — це діти від змішаних шлюбів українців із представниками інших національностей. Більшість асимілювалася й не вважає себе українцями.

90% українців живуть у Парижі, Орлеані, Ліоні, Тулузі, Марселі, Бордо. Більшість має французьке громадянство. Багато працює у промисловості робітниками, займається малокваліфікованою працею. Це дрібні підприємці, незначна частина належить до інтелігенції (викладачі університетів, музиканти, художники, інженери).

Центром українського культурного життя вважається Париж. Тут працювали відомі художники і скульптори

Марія Башкирцева, Михайло Паращук, Михайло Бойчук та інші. У Парижі живуть відомі композитори Іван Вовк, Володимир Гридін, Георгій Пономаренко, художники Андрій Сологуб, Омелян Мазурик.

1971 р. на кошти українців у Тулузі було споруджено пам'ятник Т. Г. Шевченку. Один зі скверів Парижа має ім'я Шевченка.

Центром українського наукового життя стало містечко Сарсель (неподалік Парижа). Тут знаходиться Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка. Товариство має секції — історико-філософську, філологічну, медичну й інші. У Сарселі знаходиться головна редакція багатотомної "Енциклопедії українознавства". Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка в Сарселі має великий архів і бібліотеку (близько 20 тис. томів).

У Парижі є бібліотека імені Симона Петлюри, діє Центр документальних матеріалів з україністики, який нараховує 30 тис. томів. У Сорбонському університеті при Інституті східних мов і цивілізацій знаходиться Архів української еміграції у Франції.

У Франції існують масові громадські організації. Серед них Українське академічне товариство, Українське товариство імені Т. Г. Шевченка, Товариство імені М. Шашкевича, Франко-українське товариство.

2/3 українців у Франції належать до Української католицької церкви. Інші віруючі відвідують Українську автокефальну православну, римсько-католицьку, протестантську церкви.

? Запитання й завдання

1. *Яка політична ситуація складалася у Франції в перші повоєнні роки?*
2. *У чому розходження між конституціями IV та V республік?*
3. *Схарактеризуйте політичну боротьбу в країні в 40-50-ті рр.*
4. *У чому полягала суть алжирської проблеми? Як її було вирішено?*
5. *За яких обставин Ш. де Голль прийшов до влади?*
6. *Які основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики адміністрації де Голля? Що призвело до його відставки 1969 р.?*
7. *Схарактеризуйте особливості внутрішньої та зовнішньої політики Франції у 80-90-ті рр.*

8. Дайте коротку характеристику найбільшим політичним партіям Франції в повоєнний період.
9. Схарактеризуйте становище української діаспори у Франції.

Документи і матеріали

1. Із мемуарів Шарля де Голля

"Усе, чого я досяг ціною наполегливих зусиль у відношенні незалежності країни, її рангу, її інтересів, було відразу ж підірвано. Оскільки у режиму не було пружини, яка дозволяє нам міцно стояти на ногах, він взагалі займався тим, що задовольняв інтереси інших. Звичайно, щоб прикрити відсування Франції на другий план, режим знаходив потрібні йому ідеологічні обґрунтування: одне в ім'я єдності Європи дозволяло ліквідувати ті переваги, яких ми домагалися своєю перемогою; інше під приводом атлантичної солідарності виправдовувало підпорядкування Франції гегемонії англосаксів.

Так, незважаючи на відсутність серйозних гарантій, Франція погодилася з відновленням центральної влади німців у трьох західних зонах Німеччини. Так було створено Європейське об'єднання вугілля й сталі, яке, не забезпечивши засобів для відновлення наших зруйнованих шахт, звільняло німців від репараційних поставок палива та надавало можливість італійцям створити у себе значні сталеливарні заводи. Так було ліквідовано приєднання економіки Саара до Франції й створену на цій території автономну державу. Так було укладено й було б проведено у життя, якби від цього в останню мить не врятувало пробудження національної свідомості, — договір про створення "Європейської оборонної спільноти", який повинен був позбавити переможну Францію права мати власну армію, злити її збройні сили, які вона проте зобов'язана була надавати, із збройними силами переможених Італії й Німеччини і передати, нарешті, Сполученим Штатам Америки повне право на командування цим беззідним конгломератом. Так було створено "організацію Північно-Атлантичного договору", за умовами якої наша оборона і наша політика розчинялися усередині системою, керованою з-за океану".

? Запитання до документа

1. Як де Голль оцінював політичну ситуацію у повоєнній Європі?

2. Конституція Французької Республіки і Товариства (витяг) 5 жовтня 1958 року

"Глава II

Президент Республіки

Стаття 6. Президент Республіки обирається терміном на 7 років виборчою колегією, до складу якої входять члени парламенту, генеральних рад і асамблей заморських територій, а також обрані представники муніципальних рад...

Стаття 8. Президент Республіки призначає прем'єр-міністра... За пропозицією прем'єр-міністра він призначає інших членів уряду й припиняє виконання їхніх обов'язків.

Стаття 12. Президент Республіки може після консультації з прем'єр-міністром й головами палат оголосити про розпуск Національних зборів".

? Запитання до документа

1. Доведіть, що з 1958 р. Франція стала президентською республікою.

Запам'ятайте дати:

- 1944-1946 рр. — при владі Тимчасовий коаліційний уряд Ш. де Голля.
- 13 жовтня 1946 р. — прийняття конституції Четвертої республіки.
- 1946-1958 рр. — Четверта республіка.
- 28 вересня 1958 р. — прийняття Конституції П'ятої республіки.
- 27 грудня 1958 р. — обрання Ш. де Голля президентом Франції.
- Травень 1968 р. — масові демонстрації в Парижі й інших містах Франції.
- Квітень 1969 р. — відставка де Голля.
- 1981 р. — перемога на президентських виборах соціаліста Ф. Міттерана.
- Січень 1992 р. — встановлення дипломатичних відносин Франції з Україною.
- Травень 1995 р. — президентом країни обраний Жак Ширак.

НІМЕЧЧИНА

1. Розкол Німеччини

Для Німеччини Друга світова війна скінчилася 8 травня 1945 р., коли в передмісті Берліна Карлхорст уповноважені представники країн антигітлерівської коаліції маршал Г. К. Жуков (СРСР), генерал армії Д. Ейзенхауер (США), фельдмаршал Б. Монтгомері (Велика Британія) й генерал де Латр де Тассіньї (Франція) прийняли капітуляцію нацистської Німеччини, підписану керівниками вермахту

Країна була в руїнах. Економіка — дезорганізована. Промислове виробництво становило лише третину довоєнного рівня. Від голоду німців врятували тільки продовольчі поставки держав, які їх окупували. Катастрофічно не вистачало палива. Десятки тисяч біженців блукали у пошуках притулку. За авантюру нацистів Німеччина заплатила життям понад 13 млн людей. Країна перестала існувати як суверенна держава й була окупована військами союзників. У Німеччині не існувало уряду, тому вся повнота влади в країні перейшла до Контрольної Ради, що працювала на засадах одноголосності та складалася з чотирьох головнокомандуючих провідних держав антигітлерівської коаліції — СРСР, США, Великої Британії, Франції.

Між союзниками було досягнуто угоду про чотири зони окупації Німеччини.

2 грудня 1946 р. між Британією та США було підписано угоду про об'єднання їхніх зон окупації. Так виникла Бізонія. У лютому 1948 р. до цієї угоди приєдналася Франція, а Бізонія трансформувалася в Тризонію. В об'єднаній Західній зоні почали швидко формуватися органи влади — економічна й виконавча ради, верховний суд, банк німецьких земель і т. д.

У Західній зоні (Тризонії) окупаційна влада прагнула зберегти економічний потенціал Німеччини. За підтримки окупаційних властей і духовенства восени 1945 р. було утворено Християнсько-демократичну спілку (ХДС) на чолі з видатним політичним діячем Конрадом Аденауером, а потім його баварську філію — Християнсько-соціалістичну спілку (ХСС), що дотримувалася більш консервативних поглядів, ніж ХДС. Християнські демократи заявляли про свій антифашизм, обіцяли забезпечити загальний добробут, ліквідувати засилля монополій, дозволити робітникам брати участь в управлінні підприємствами. Ця програма забезпечила їм підтримку трудящих, особливо віруючих. У

*Література на цю тему — Християнська
175 (С. 157-158)*

Західній зоні утворилася також ліберальна Вільна демократична партія (ВДП). Впливовою силою залишалася Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), що відійшла від комуністичного впливу й була прихильницею активної соціальної політики шляхом проведення реформ. Значним успіхом демократичних сил стало створення єдиного профспілкового центру Об'єднання німецьких профспілок (ОНП), до якого увійшли робітники й службовці різних політичних та релігійних поглядів.

Вибори в органи місцевого самоврядування в радянській зоні принесли беззастережну перемогу Блоку антифашистсько-демократичних партій на чолі із Соціалістичною єдиною партією Німеччини (СЄПН), яка одержала більше 50% голосів. Вона будувала свою діяльність на основі марксистсько-ленінської ідеології.

Представники СДПН займали ключові позиції в органах управління, спираючись на підтримку радянської військової адміністрації. Радянський Союз у Східній Німеччині цілеспрямовано насаджував сталінську модель соціалізму й практично сприяв цьому процесу в усіх напрямках.

У вересні 1946 р. державний секретар США Бірнс у Штутгарті заявив про необхідність відновлення німецької держави. Радянська сторона розцінила цю заяву як односторонній перегляд попередніх домовленостей про Німеччину. Країна перебувала напередодні розколу, спричиненого військово-політичним протистоянням СРСР та західних країн у повоєнні роки.

2. Утворення ФРН і НДР

У першій половині 1948 р. США, Велика Британія і Франція скликали у Лондоні розширену конференцію за участю представників Бельгії, Нідерландів та Люксембурга, де обговорювалися питання проведення в Німеччині грошової реформи, припинення дії міжспілкової Контрольної Ради по управлінню Німеччиною, підготовки основних положень німецької конституції. Натомість у червні 1948 р. СРСР зібрав у Варшаві нараду міністрів закордонних справ Польщі, Болгарії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Югославії та Албанії, яка засудила рішення Лондонської конференції.

18 червня 1948 р. розпочалася грошова реформа в Тризонії. "Рейхсмарки" замінювались новою валютою — німецькою маркою. Метою реформи було насамперед приборкання інфляції та створення стабільної грошової оди-

ниці. Незважаючи на протести уряду СРСР, закон про валютну реформу набрав сили. Відповідно до реформи було припинено стримування зростання цін, ціни на продукти харчування різко підскочили. Цілком очевидно, що валютна реформа провадилася з метою активізації капіталовкладень та стимулювання приватних інвестицій і, як засвідчило майбутнє, вона цілком виправдала надію німецьких громадян. У магазинах з'явилися товари, зник "чорний" ринок, зростало виробництво.

Проте ситуація різко загострилася. За вказівкою з Москви радянський представник у міжсоюзній комендатурі Берліна маршал В. Соколовський вийшов з неї на знак протесту з приводу проведення грошової реформи, і радянські війська взяли під свій контроль усі комунікації між Західним Берліном та західними зонами окупації Німеччини. Радянська сторона повністю блокувала Берлін, що призвело до проблем із забезпеченням населення продовольством, тому західним країнам довелося терміново налагоджувати "повітряний міст", який діяв близько року.

У вересні 1948 р. у Бонні розпочала роботу парламентська рада під головуванням лідера ХДС К. Аденауера, що завершила підготовку конституції, яка почала діяти 23 серпня 1949 р. після її ствердження окупаційною владою. Конституція закріпила основні цивільні та політичні права громадян і проголосила Західну Німеччину (ФРН) демократичною, федеративною й водночас перехідною державою. ФРН із самого початку свого існування висунула ідею об'єднання Німеччини на демократичній основі. До складу ФРН увійшли 11 земель (після об'єднання земель Баден-Вюртемберг і входження до ФРН Саара земель стало 10), кожна з яких мала свої конституцію, законодавчі, судові та виконавчі органи. За формою правління ФРН стала парламентською республікою, вищий орган влади — Бундестаг (федеральний парламент). На спільному засіданні Бундестагу й такого ж числа депутатів ландтагів (парламентів земель), що утворювали Федеральні збори, обирався на 5 років президент республіки, який мав обмежені повноваження і виконував представницькі функції. Першим президентом ФРН було обрано професора Теодора Гойса, який належав до табору лібералів. Лідер партії, що перемогла на виборах, призначався федеральним канцлером (главою уряду). Канцлер перебував при владі до закінчення повноважень Бундестагу, якщо останній не висловлював йому недовіри. Конституційний суд мав право скасувати будь-який закон.

У серпні 1949 р. на виборах до бундестагу переміг блок ХДС/ХСС, який утворив в коаліції з ВДП перший уряд ФРН. 15 вересня доктора Конрада Аденауера обрано федеральним канцлером. Він переміг на виборах з перевагою усього в один голос, при цьому канцлер говорить: "Оскільки я твердо вирішив взяти на себе відповідальність, я б вважав за дурість, що сам себе не обрав".

Конрад Аденауер (1876-1966 рр.) — народився в січні 1876 р. у м. Кельн. Він та його однолітки пройшли через випробування націоналізмом, воєнними перемогами Німеччини на початковому періоді Першої світової війни, вони пережили гіркоту її поразки та революційну смуту в листопаді 1918 р. Після закінчення університету Аденауер примкнув до католицької партії центру, оскільки виріс у релігійному середовищі.

1912 р. його обрали першим помічником обербургомістра Кельна, а в листопаді 1917 р. він став мером Кельна, активно включився у політичну діяльність. У березні 1933 р. Аденауера позбавлено всіх посад і привілеїв, але концтабору, куди потрапили більшість членів партії Центру, йому вдалося уникнути. 1935 р. гестапо відмовило Аденауеру в праві на проживання в Кельні з огляду на його ненадійність, тому він оселився на віллі Ренсдорфа, де й пережив війну. Після замаху на фюрера 1944 р., у якому Аденауер не брав участі, його заарештувала служба безпеки. У 1945-1948 рр. Аденауер займався політичною діяльністю, дістаючи беззастережну підтримку американської влади. Перемігши на виборах канцлера у вересні 1949 р. у віці 73 років, Аденауер обіймав посаду глави уряду до 1963 р. Переконалим демократ, він великою мірою сприяв зміцненню демократичних інститутів ФРН.

20 вересня 1949 р. приступив до виконання своїх обов'язків коаліційний уряд. Цим актом скінчився процес формування Федеративної Республіки Німеччини.

Радянська сторона, готова до такого розвитку подій, 30 травня 1949 р. затвердила конституцію, розроблену Народною радою, а 7 жовтня 1949 р. проголосила утворення Німецької Демократичної Республіки (НДР). Як і усю Німеччину, на дві зони було розділено Берлін: його східна частина стала столицею НДР, а західна — самокерованою територією, економічно та політично пов'язаною з ФРН.

Президентом НДР став комуніст Вільгельм Пік, а главою уряду — соціаліст, близький до СЕПН, Отто Гротеволь. СЕПН фактично узурпувала всю владу у країні й розпочала будівництво соціалізму за радянським зразком. Розкол Німеччини, який тривав 40 років, завершився. У його здійснення зробили "свій внесок" обидві протидіючі сторони — СРСР та країни Заходу, кожна по-своєму.

3. Німецьке "економічне диво"

Із середини 50-х років у ФРН спостерігається прискорене економічне зростання. Усього за три роки обсяг промислового виробництва збільшився в 2,5 рази. Кількість безробітних скоротилася, життєвий рівень швидко підвищувався, і незабаром ФРН за цим показником наздогнала провідні західні країни.

В основі німецького "економічного дива" були цілком конкретні причини, але насамперед ФРН зобов'язана своїми досягненнями працьовитості, таланту й цілеспрямованості німецького народу. Крім того, за планом Маршалла, ФРН одержала до 1952 р. товарів на суму 3071,1 млн доларів. На відміну від східної, західна частина Німеччини не була сильно зруйнована в роки Другої світової війни, втрати виробничих потужностей склали біля 10%. На початок 50-х років ФРН не була надмірно обтяжена військовими витратами, її експорт тільки за 1950-1951 рр. зріс на 75%. На високі темпи економічного розвитку країни вирішально вплинула реалізація принципів, що лягли в основу валютної реформи Ерхарда, яка дозволила ліквідувати штучні бар'єри для приватного підприємництва, встановити вигідні податкові ставки. Ерхард заохочував розвиток нових промислових галузей, наприклад електронної, створюючи для них особливий режим сприяння. Йому вдалося збудити дух підприємництва, "заразити" західних німців бізнесом. Ерхард намагався створити державу "народного капіталізму" і "депролетаризувати" робітників за допомогою продажу акцій та співучасті їх у керуванні виробництвом. Він виключав застосування методів державного регулювання економіки, в "одержавленні" йому ввижався соціалізм.

Німецькому "економічному диву" сприяла й наявність дешевої робочої сили, особливо після репатріації 9 млн німців із Східної Пруссії та інших регіонів. Заробітна плата робітників у перші повоєнні роки була значно менше довоєнної, а робочий тиждень становив 50-52 години.

До початку 60-х років Федеративна Республіка перетворилася на одну з найбільш економічно розвинених держав світу. Країна завоювала потужні позиції у виробництві устаткування, машинобудування, автомобільної, хімічної та лісової промисловостей. Відмовившись від марної ідеї силою зброї захопити увесь світ, уряд ФРН сприяв утворенню транснаціональних корпорацій, де німецькому капіталу належала одна з провідних ролей.

Однак держава не завжди успішно вирішувала конфлікти між підприємцями й робітниками. У 1962-1963 рр. під час економічної кризи сталися масові виступи металургів, машинобудівників. Уряд не зумів знайти вихід із кризи. Популярність канцлера падала. У жовтні 1963 р. без помпи й урочистого прощання 87-річний Конрад Аденауер залишив посаду федерального канцлера. Його спадкоємцем став Людвіг Ерхард, який давно входив до складу кабінету Аденауера.

Людвіг Ерхард — "творець німецького економічного дива" — народився 4 лютого 1897 р. у дрібнобуржуазній родині в невеличкому містечку Фюрте. В 16 років батько відправив його на навчання в нюрнберзьку фірму збуту виробів із тканини. В роки Першої світової війни він добровільно записався до армії, дослужився до чину вахмістра, був тяжко поранений. Після війни Ерхард прагнув економічної самостійності і тримався осторонь політики, шукав свою точку опори. Освіту одержав у Нюрнберзькій вищій школі економічних та соціальних наук і в університеті Франкфурта-на-Майні. 1928 р. Ерхард зайнявся науковою працею — досліджував співвідношення між попитом і пропозицією. В роки нацистського режиму підтримував деякі методи державного регулювання гітлерівської партії, проте після війни повернувся до ліберальної економічної партії. З 1946 р. Ерхард міністр економіки Баварії, а незабаром і ФРН.

Перші два роки перебування на посаді нового канцлера були позначені економічним ростом. Він зумів запровадити через Бундестаг "надзвичайні закони". В галузі зовнішньої політики дотримувався думки, що авторитет держави зумовлюється її військовою могутністю.

1966-1969 рр. були позначені політичною активізацією західнонімецького суспільства. В цей час набирала політичного впливу СДПН, що стала головною опозиційною силою уряду "великої коаліції". Прийнявши 1959 р. нову

програму, соціал-демократи виступали за демократичний соціалізм з наголосом на поліпшення соціального стану трудящих. Шлях до демократичного соціалізму вони бачили в природному, еволюційному розвитку суспільства.

Вибори 1972 р. принесли перемогу коаліції СДПН/ВДП, що одержала 54,2% голосів виборців. Канцлером став В. Брандт.

Криза 1973-1975 рр. призвела до посилення інфляції, росту безробіття, зростання цін, але її наслідки не були такими хворобливими, як в інших країнах, оскільки у ФРН були більш високі зарплата та пенсії. Проте 1974 р. тодішній канцлер ФРН В. Брандт мусив піти у відставку після того, як з'ясувалося, що один з його близьких співробітників був агентом розвідки НДР. Його спадкоємцем на посаді канцлера став соціал-демократ Гельмут Шмідт, віце-канцлером і міністром закордонних справ став впливовий політик Ганс Дітріх Геншер. Суттєвих змін у політичному курсі ФРН зміна уряду не викликала.

З другої половини 1980 р. почалося уповільнення темпів економічного розвитку, що переросло в короткочасну кризу 1981-1982 рр. Кількість безробітних досягла 2,5 млн чол. Інфляція різко зменшила купівельну спроможність населення. 1982 р. вільні демократи вийшли з коаліції СДПН та перейшли на бік ХДС/ХСС. Г. Шмідт, позбавившись більшості в Бундестазі, змушений був піти у відставку. Новим канцлером ФРН став лідер ХДС Гельмут Коль.

Гельмут Коль — шостий канцлер ФРН — народився 3 квітня 1930 р. у м. Людвігсхафен у родині вихідця з селянського середовища — Ганса Коля. 1950 р. він вступив до університету у Франкфурті-на-Майні, де вивчав державне право і філософію. У Гейдельберзькому університеті Коль вивчав політичні науки. 1957 р. Коль став членом правління, а з 1966 р. — головою ХДС землі Рейнланд-Пфальц, обіймав посаду прем'єр-міністра цієї землі. За політичними прихильностями був прихильником консерватизму, прагнув підтримувати старе, наскільки це можливо, але водночас гостро відчував необхідність змін і був готовий їх здійснювати. Ставлення до соціалізму в нього було однозначне: Коль казав, що "ворожість до соціалізму я усмоктав із молоком матері". З 1982 по 1998 рр. — канцлер ФРН.

На виборах 1983 р. блок ХДС/ХСС-ВДП домігся вражаючої перемоги. ХДС під керівництвом Г. Коля значно

розширив свої ряди, став дійсно народною партією. Більшість членів СДПН, ВДП переходила в ряди ХДС.

З 1983 р. в економіці ФРН розпочалося поступове піднесення, яке тривало до 1990 р. Країна стала найбільшим експортером товарів у світі, в тому числі найскладнішого устаткування. Західнонімецька марка перетворилася на одну з провідних валют. Модернізація економіки привела до збільшення заможності середнього класу.

1987 р. Гельмута Коля знову обрано канцлером ФРН.

4. НДР у 1949-1990 роках: тоталітарний режим за радянським зразком

На території Східної Німеччини, де управління до жовтня 1949 р. здійснювала радянська військова адміністрація Німеччини, 7 жовтня 1949 р. було утворено Німецьку Демократичну Республіку (НДР).

За активної допомоги радянської адміністрації Соціалістична єдина партія Німеччини (СЕПН) здобула перемогу на виборах до місцевих органів влади. Марксисти здійснювали владу в країні монополюючи, не допускаючи до неї соціал-демократів, проте, побоюючись впливу християнських та ліберальних демократів, прорадянська СЕПН запропонувала створити Національний фронт демократичних сил, де вона посіла домінуюче становище.

Економіка країни розвивалася за радянським зразком: провадилися примусова націоналізація підприємств, прискорена індустріалізація за рахунок згорання соціальних програм, планомірна колективізація сільського господарства (до 1952 р. було створено 1900 кооперативів), посилювався тиск держави на приватний капітал, підприємців обкладали непосильними податками, чинили їм перешкоди й обмеження.

Радянський Союз та керівництво НДР прагнули довести світові "переваги соціалізму" на прикладі розвитку "першої соціалістичної держави на німецькій землі", випередити ФРН у прихованому змаганні.

У НДР було досягнуто значних успіхів у розвитку промисловості на основі форсування індустріалізації. Але колективізація призвела до зменшення обсягу сільськогосподарського виробництва, повільно розвивалася легка промисловість. Усе це спричинило зниження життєвого рівня трудящих. Тоталітарна система, що зміцнювалася, викликала невдоволення значної частини населення. У червні 1953 р. обурення робітників НДР підвищенням тарифних

норм та копіюванням радянської системи соціалістичного змагання призвело до відкритих виступів проти режиму в ряді великих міст країни. Вже 17 червня у 300 населених пунктах страйкувало 400 тис. трудящих, серед яких 100 тис. — у Східному Берліні. У Галлі, Магдебурзі до рук страйкомів влада перейшла практично повністю. За допомогою Радянської Армії режим В. Ульбріхта придушив виступи. При цьому було вбито 200 робітників, тисячі кинуті до тюрем, а 6 організаторів страйків засуджено до розстрілу.

Після утворення 1955 р. Варшавського Договору створено Національну народну армію НДР (1956 р.), що привело до різкого збільшення військових витрат системи, яка переживала кризові явища. На тлі подій 1956 р. у Польщі та Угорщині обстановка в країні була критичною, проте владі вдалося запобігти повстанню. Було зроблено деякі поступки дрібним та середнім підприємцям, трохи пожвавилася економічна діяльність, НДР виходила на провідні позиції в східному блоці. Проте населення НДР продовжувало "голосувати ногами", тобто емігрувати до ФРН, користуючись з відкритості кордону між західним та східним секторами Берліна. За рішенням країн—учасниць Варшавського договору, в ніч на 13 серпня 1961 р. навколо Західного Берліна було зведено високу бетонну стіну, яку керівництво НДР назвало "антифашистським захисним валом". Її довжина становила 115 км. Крім того, східний та західний сектори Берліна розділила бетонна споруда шириною 4 метри і довжиною 46 км. "Берлінська стіна" мала 25 контрольних-пропускних пунктів, була обладнана 210 вишками і 245 вогневими позиціями, кордон охороняли спеціально підготовлені собаки. Право виїзду на Захід зберегли тільки пенсіонери. Ця стіна стала символом поділу єдиного німецького народу. У конституції, прийнятій 1968 р., НДР проголошувалась "соціалістичною державою німецької нації", як і її "побратими" по східному блоку.

1971 р. першим секретарем ЦК СЄПН став Еріх Хонеккер, що обійняв згодом посаду голови Державної Ради ФРН. Нове керівництво посилює монопольну владу СЄПН, яка стала основним фактором загострення і поглиблення застійних та кризових явищ у житті країни. Причини кризи в НДР впливали безпосередньо із суті тоталітарної держави, значною мірою вона була результатом економічного та політичного волюнтаризму.

5. Об'єднання Німеччини

Конституція ФРН передбачала возз'єднання Німеччини як процес входження земель Східної Німеччини до ФРН, що припускало попередню ліквідацію НДР як держави. Керівництво НДР прагнуло здійснити об'єднання через конфедеративний союз двох держав.

До середини 80-х років у НДР остаточно намітилася криза влади, ідеології та політики правлячої партії — СЄПН. Масове незадоволення погрожувало вилитися у відкрите протистояння. Останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння, стали події кінця літа 1989 р., коли Угорщина відкрила кордон з Австрією й розпочалася масова втеча туристів через ці дві країни до ФРН. Сотні громадян також сховалися в посольствах ФРН у Варшаві та Празі.

Наближалася 40-а річниця утворення НДР.

Проте в керівництві СЄПН назрівало невдоволення політикою Е. Хонеккера та його ортодоксальним оточенням. У дні святкування ювілею 7-9 жовтня тисячі людей вийшли на антисоціалістичні демонстрації. Хонеккер віддав наказ відкрити вогонь по демонстрантах, щоправда, його відразу ж скасували. 17 жовтня на пленумі ЦК СЄПН було прийнято рішення про звільнення Е. Хонеккера від обов'язків Генерального секретаря ЦК СЄПН. Замість нього обрано Егона Кренца, який у колишньому політбюро опікувався органами безпеки.

Події розвивалися бурхливо. Під загрозою посилення демонстрацій 9 листопада 1989 р. відкрито "Берлінську стіну". Набирали сили опозиційні партії. Главою уряду призначається прихильник реформ Х. Модров. У середині грудня на Надзвичайному з'їзді СЄПН стався розкол партії. Головою нової партії, що дістала назву "Партія демократичного соціалізму" (ПДС), став Грегор Гізі. Опозиція вимагала якнайшвидшого об'єднання з ФРН. Канцлер Західної Німеччини Г. Коль оголосив про готовність ФРН до об'єднання.

18 березня 1990 р. відбулися вибори до парламенту, на яких перемогу одержала некомуністична опозиція — прихильники об'єднання з ФРН. Більшість громадян НДР проголосувала за ХДС, лідер якого Лотар де Мезьєр і сформував новий уряд НДР.

Для врегулювання зовнішніх аспектів об'єднання Німеччини відбулися переговори за формулою "2+4" (ФРН, НДР плюс СРСР, США, Велика Британія, Франція).

СРСР і ФРН розв'язують питання про виведення радянських військ із території НДР.

Уряд Л. де Мезьєра провів у червні 1990 р. референдум про валютну реформу. 94% східних німців висловилися за введення в НДР нової валюти — західнонімецької марки. 31 серпня проведено вибори у відновлених землях на території НДР. Залишалось тільки узгодити статус об'єднаної Німеччини з чотирма державами — СРСР, США, Великою Британією та Францією. СРСР, погодившись на об'єднання, спочатку висунув умову нейтралізації Німеччини, проте цю вимогу відхилили всі учасники переговорів, а СРСР пішов на принципово важливі поступки, що свідчило про глибокий перегляд його зовнішньої політики. Керівництво Радянського Союзу погодилося з членством об'єднаної Німеччини в НАТО і виведенням радянських військ із НДР. 12 вересня підписано Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини. 3 жовтня 1990 р. відбулося офіційне возз'єднання Німеччини, на території Східної Німеччини піднято прапори ФРН. Внаслідок народної, антитоталітарної революції та об'єднання Німеччини припинила своє існування НДР. Відтворення нової Німеччини сталося мирним, демократичним шляхом.

6. Економічні й соціальні проблеми 90-х років

Основна проблема, що постала перед новим урядом, полягала в подоланні економічної відсталості східнонімецьких земель, розвитку приватної ініціативи населення колишньої НДР, яке звикло до того, що держава гарантує платню кожному робітникові незалежно від результатів його праці. Якщо в 1990-1993 рр. у східних землях спостерігався спад виробництва, що породжував песимізм і навіть ностальгію за "соціалістичним минулим" колишніх громадян НДР, то з 1994 р. намітилося зростання господарчої активності. Вибори до бундестагу 1994 р. знову принесли перемогу правлячій коаліції на чолі з Г. Кодем, діяльність якого підтримала більшість населення колишньої НДР.

Столицю Німеччини в майбутньому вирішено повернути до Берліна, але поки що більшість урядових установ знаходиться в Бонні.

Німеччина стала найбільш населеною країною Західної Європи (біля 80 млн чол.). До ФРН щороку прибувають сотні тисяч іммігрантів із країн СНД, колишньої Югославії, Південної Європи, Близького та Середнього

Сходу. Керуючись доброю волею, німецька держава прагне створити для них оптимальні умови життя та діяльності. Проте в країні активізують діяльність неонацистські, фундаменталістські, расистські та інші агресивні угруповання. Їм протистоїть уся могутність правового захисту демократичної держави, рішучість влади покінчити з будь-якими проявами радикалізму, воєвничого беззаконня та насильства. У сучасній Німеччині робиться усе можливе, щоб воєнна небезпека ніколи більше не походила з німецької землі.

7. Німеччина на міжнародній арені

З моменту створення ФРН уряд К. Аденауера взяв курс на європейську інтеграцію й подолання відчуженості Німеччини від Європи. Майбутня Німеччина уявлялася канцлерові тільки складовою частиною західного світу. ФРН відкинула план об'єднання Німеччини, запропонований СРСР, за яким вона мала стати нейтральною. Така однозначна орієнтація нового уряду ФРН на США в роки "холодної війни" ще більш сприяла зміцненню її позицій. 1951 р. на території ФРН було скасовано окупаційний режим. 1955 р. ФРН стала членом НАТО, потім ввійшла до ЄЕС, де вона, як найбільш індустріальна країна, почала відігравати провідну роль. Сталося історичне примирення з Францією, з якою Німеччина тричі за останні 70 років воювала.

Християнські демократи вважали ФРН єдиною законною представницею інтересів Німеччини, ігноруючи існування НДР та іменуючи її по-давньому "радянською зоною". 1955 р. вони оголосили "доктрину Хальштейна" (за ім'ям тогочасного міністра закордонних справ), відповідно до якої уряд ФРН автоматично розривав дипломатичні відносини з будь-якою країною, що визнає де-юре НДР. Виняток було зроблено тільки для СРСР, з яким Аденауер не наважувався вступати у конфлікт. 1955 р. відбувся візит канцлера до СРСР, у ході якого було встановлено дипломатичні й торгові відносини між двома країнами.

У 1954 р. західні держави уклали з ФРН Паризькі угоди, відповідно до яких Західній Німеччині дозволялося сформувати армію — бундесвер у складі 12 дивізій (500 тис. військовослужбовців). Підписавши Паризькі угоди, ФРН добровільно відмовилася від виробництва ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї.

На початку 70-х років докорінні зміни сталися в міжнародній діяльності ФРН. На тлі розвитку відносин Заходу

з СРСР та його союзниками політика невизнання країн Східної Європи з боку ФРН ставала безперспективною. Уряд В. Брандта розробив "нову східну політику". Канцлер розумів, що перегляд німецьких кордонів без війни, яка неминуче буде ядерною, неможливий. В. Брандт закликав відмовитися від "холодної війни", поважати співвідношення сил, що склалося, налагодити нормальні відносини з потерпілими від гітлерівської агресії країнами Східної Європи, насамперед із СРСР і Польщею, визнати НДР. При цьому Брандт не відмовлявся від надій на майбутнє об'єднання Німеччини, але тільки мирним шляхом.

12 серпня 1970 р. підписано договір між СРСР і ФРН, в якому обидві сторони зобов'язалися сприяти розвиткові мирних відносин між усіма європейськими країнами. Важливе значення мала 3-я стаття договору, в якій ФРН визнавала повоєнні кордони у Східній Європі. ФРН і НДР установили міждержавні відносини, що відкривали шлях німецьким державам до ООН. Аналогічні договори було підписано з Польщею та Чехословаччиною.

3 вересня 1971 р. підписано угоду чотирьох держав — СРСР, США, Великої Британії та Франції по Західному Берліну, де підкреслювалося, що Західний Берлін не є складовою частиною ФРН.

Політичний курс лідера ХДС — канцлера ФРН Гельмута Коля, протягом більш як 16 років визначався його прихильністю до приватної власності, вільної ринкової економіки, максимальної обмеженості ролі держави в економічній діяльності. Він обстоював такі цінності, як особиста відповідальність кожного за свій матеріальний добробут, а також національну, культурну та релігійну толерантність. Г. Коль був активним поборником європейської інтеграції, "атлантичної солідарності". Водночас канцлер виступав за обмеження впливу США у Європі, наполегливо шукав нові шляхи і форми співробітництва ФРН із країнами Східної Європи.

У вересні 1998 р. на виборах до бундестагу перемогли опозиційні партії. Лідер соціал демократів Г. Шредер став канцлером. Він обіцяє створити нові робочі місця, зменшити майже 5-мільйонну армію безробітних, розгорнути нові соціальні програми.

8. Україно-німецьке співробітництво

Федеративна Республіка Німеччина однією з перших серед країн "великої сімки" — вже 26 грудня 1991 р. —

визнала незалежність України. А 17 січня 1992 р. між двома державами встановлено дипломатичні відносини. З цього часу розвиток двосторонніх українсько-німецьких відносин характеризується постійним нарощуванням динамізму та набуває характеру партнерства. Договірною-правова база цих відносин нараховує більше 40 двосторонніх угод між-державного та міжвідомчого характерів.

У липні 1995 р. відбувся візит президента України Л. Д. Кучми до ФРН. Федеральний канцлер Г. Коль, інші керівники держави, представники майже всіх впливових партій Німеччини підтвердили зацікавленість ФРН в існуванні на карті Європи могутньої незалежної України, в її подальшому ствердженні в політичному, економічному і правовому європейському просторі.

У вересні 1996 р. Київ відвідав Гельмут Коль. У ході цього візиту значно зміцніли довірчі партнерські відносини між лідерами двох країн: лейтмотивом візиту, як і усього розвитку двосторонніх відносин за останні роки, стала фраза канцлера: "Україні необхідна Європа, а Європі необхідна Україна".

Одночасно з міжурядовими контактами динамічно розвивалися зв'язки парламентів двох країн.

У галузі зовнішньої торгівлі Німеччина була і залишається одним із найважливіших партнерів України. За підсумками 1997 р. Україна ввійшла до десятки головних торгових партнерів Німеччини у Центральній та Східній Європі. Досягнутий рівень взаємної торгівлі (2,4 млрд марок) був найвищим за увесь час існування незалежної української держави.

Подальша інтенсифікація україно-німецького економічного співробітництва повинна набути конкретної реалізації у вигляді спільних інвестиційних проєктів. Серед них варто згадати реконструкцію залізниці Львів—Варшава—Берлін, налагодження виробництва в Україні зернозбиральних комбайнів на рівні світових стандартів, залучення німецьких фірм до перебудови енергетичної сфери та вуглевидобувної промисловості України, до подолання наслідків чорнобильської катастрофи. ФРН за обсягом капіталовкладень в економіку України (173,9 млрд доларів) посідає друге місце у світі серед іноземних інвесторів. Значна частина німецьких прямих інвестицій здійснюється через спільні підприємства, яких зареєстровано понад 400.

Сьогодні є усі підстави з оптимізмом дивитися на подальший розвиток багатосторонніх відносин між ФРН і Україною.

? Запитання і завдання

1. У якій політичній ситуації та за яких обставин утворено ФРН?
2. Чи відповідало утворення ФРН і НДР рішенням Ялтинської та Потсдамської конференцій? З чієї провини стався розкол Німеччини?
3. У чому виявилися принципові розходження в розвитку двох німецьких держав?
4. Назвіть причини "німецького економічного дива". Чим повчальний досвід ФРН для інших держав?
5. У чому сутність неоконсервативного курсу Г. Коля? Чому йому майже 15 років вдавалося утримуватися при владі?
6. Чим скінчилося приховане змагання між ФРН і НДР? Які причини краху НДР?
7. Як відбувалося об'єднання Німеччини? У чому полягав компроміс СРСР із країнами Заходу в цьому питанні?
8. Визначить особливості розвитку ФРН у 1990-1996 рр. З якими труднощами зіткнулася об'єднана Німеччина?
9. Чому уряд В. Брандта вдався до "нової східної політики"?
10. У чому полягають особливості й перспективи відносин між ФРН і Україною?
11. Яку роль відіграє ФРН у сучасних політичних процесах?

Документи і матеріали

1. Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини (витяг)

"...1. Об'єднана Німеччина включатиме територію Німецької Демократичної Республіки, Федеративної Республіки Німеччини та усього Берліна. Її зовнішніми кордонами остаточно стануть кордони Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччини від дня набрання сили цим Договором. Підтвердження остаточного характеру кордонів об'єднаної Німеччини є суттєвою частиною мирного облаштування в Європі.

2. Об'єднана Німеччина та Республіка Польща підтверджують існуючий між ними кордон у договорі, що має обов'язковий характер відповідно до міжнародного права.

3. Об'єднана Німеччина не має ніяких територіальних претензій до інших держав і не висуватиме таких претензій у майбутньому.

4. Уряд Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччини забезпечить, щоб у конституції

об'єднаній Німеччині не містилося ніяких положень, що суперечать цим принципам.

5. Уряди Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Французької Республіки офіційно беруть до уваги відповідні зобов'язання та заяви урядів Німецької Демократичної Республіки й Федеративної Республіки Німеччини і заявляють, що з їхнім здійсненням підтверджено остаточний характер кордонів об'єднаній Німеччині.

Москва. 12 вересня 1990 р."

Запам'ятайте дати:

- Грудень 1946 р. — об'єднання американської і британської зон (Бізонія).
- 1948 р. — приєднання до Бізонії французької окупаційної зони (Тризонія).
- Червень 1948 р. — проведення грошової реформи в Тризонії.
- Червень 1948 р. —
травень 1949 р. — блокада Західного Берліна радянськими військами.
- 15 вересня 1949 р. — утворення ФРН.
- 7 жовтня 1949 р. — утворення НДР.
- 1952 р. — підписання Загального договору між ФРН і трьома західними країнами.
- 1955 р. — прийняття ФРН до НАТО.
- 3 жовтня 1990 р. — об'єднання Німеччини.
- 1994 р. — перемога Г. Коля на чергових виборах до бундестагу.
- Вересень 1998 р. — перемога Г. Шредера на виборах до бундестагу.

ІТАЛІЯ

1. Політична боротьба в країні після визволення

Друга світова війна завдала Італії глибоких ран: національне багатство країни скоротилося на третину, людські втрати становили 450 тис. вбитими та тих, що пропали безвісти, зруйновано 60% доріг, 90% портових споруд. Обсяг промислового виробництва 1945 р. був на 60% менше довоєнного. Інфляція досягла катастрофічних розмірів: грошей в обігу було у 14 разів більше, ніж до війни. Безробіття охопило 2 млн чол. Промисловість на півдні (за винятком Неаполя) майже не розвивалася, сільське господарство значно відставало від потреб країни. При масовому малоземеллі й безземеллі селян на півдні поміщики мали величезні земельні угіддя.

Розгром фашизму сприяв дефашизації й демократизації Італії. Влада італійського фашизму повсюдно ліквідовувалася. При владі 1945 р. перебував уряд, що складався з представників провідних антифашистських партій: Християнсько-демократичної (ХДП), Комуністичної (ІКП), Соціалістичної (ІСП). Йому належало створити нову італійську державу. Провідну роль серед політичних партій країни відігравали християнські демократи. ХДП, створена 1944 р., відстоювала християнські й демократичні цінності. Програма партії передбачала демократизацію політичного життя країни, надання автономії окремим регіонам, проведення аграрної реформи. Християнських демократів підтримував Ватикан, що сприяло розширенню їхньої соціальної бази.

У період руху Опору активно діяла Ліберальна партія. Ліберали прагнули відновлення демократії дофашистського періоду зі збереженням монархії. В Італії діяла й Республіканська партія, яка вимагала встановлення республіки та проведення соціальних реформ.

Комуністи, вплив яких внаслідок активної участі в русі Опору значно зріс, залишалися прихильниками класової боротьби, страйків та встановлення диктатури пролетаріату. Їхні вимоги щодо підвищення зарплати, ліквідації безробіття, поліпшення умов праці приваблювали нових прихильників.

У Північній Італії, звільненій від фашизму, влада опинилася в руках комітетів національного звільнення, у яких переважаючі позиції належали лівому крилу антифашистського фронту. Народні маси півдня не набули такого

Християнська партія 191
К. Б. Г. С. М. у співавторстві

потужного досвіду демократичної боротьби, як на півночі, оскільки південь лишався осторонь руху Опору.

До кінця 1947 р. Італія була окупована англо-американськими військами, союзники фактично контролювали політичне життя країни. 21 червня 1945 р. було сформовано новий коаліційний уряд на чолі з Ф. Паррі. До складу уряду ввійшли християнські демократи, соціалісти й комуністи. У листопаді 1945 р. внаслідок урядової кризи цей кабінет пішов у відставку, а в грудні 1945 р. лідер ХДП Альчиде де Гаспері сформував новий уряд. 1946 р. проведено вибори до місцевих органів влади, що привело до діяльності комітетів національного звільнення.

2. Проголошення республіки

Однією з головних проблем повоєнної Італії була доля монархії. Король Віктор Емануїл III, який перебував на престолі з 1900 р., на початку 20-х років передав владу Муссоліні й підтримував фашистів, тому партії демократичної орієнтації, що відігравали провідну роль у русі Опору, відкрито виступали проти монархічного устрою й за встановлення республіки.

На 2 червня 1946 р. було призначено референдум про державний устрій Італії. За республіку проголосувало 12,7 млн чол., 10,7 млн — за збереження монархії. 13 червня король Умберто II покинув країну. 18 червня 1946 р. Італію було офіційно проголошено республікою. Одночасно з референдумом було проведено вибори до Установчих зборів, внаслідок чого де Гаспері сформував коаліційний уряд з представників ХДП, ІСП й ІКП.

Однак в країні та в уряді загострилася політична боротьба між лівими партіями (ІКП та ІСП), що у жовтні 1946 р. підписали пакт про єдність дій з християнськими демократами центристського й правого напрямків. Перші орієнтувалися на марксистське вчення про розвиток суспільства, їх багато в чому вабив досвід СРСР, хоча соціалісти виступали за еволюційний розвиток. Більшість християнських демократів були прихильниками західної, американської моделі суспільства.

У січні 1947 р. А. де Гаспері прибув до США. Італія вкрай потребувала фінансової допомоги. Президент США Г. Трумен заявив главі італійського уряду, що Італія одержить необхідну фінансову допомогу за умови, що в її уряді не буде комуністів.

У травні 1947 р. членів ІКП було виведено зі складу уряду, а Італія одержала перші 100 млн доларів у вигляді позики. У Соціалістичній партії стався розкол: члени кабінету на знак солідарності з комуністами вийшли з уряду, а праві соціалісти покинули ряди ІСП й оформилися в самостійну партію, яка дістала назву Італійська соціал-демократична партія (ІСДП). Після чергової урядової кризи де Гаспері сформував однопартійний християнсько-демократичний уряд. Період Національного фронту й рівноваги сил скінчився. Комуністи та соціалісти перейшли в опозицію.

1947 р. було завершено роботу над проектом конституції. Конституцію схвалила більшість Установчих зборів і з 1 січня 1948 р. вона набрала сили. Тимчасовий керівник держави Енріке де Нікола обійняв посаду президента Італійської Республіки. Відповідно до конституції вищим законодавчим органом республіки був парламент, що обирався шляхом загальних виборів за пропорційною системою таємним голосуванням терміном на 5 років. Він складався з двох палат — палати депутатів та сенату. Право формування уряду одержував один із лідерів партії, яка дістала відносну більшість місць у палаті депутатів; зазвичай він складається з представників декількох партій та перебуває при владі доти, поки користується підтримкою парламенту. Президент республіки обирається на спільному засіданні обох палат терміном на 7 років. Його повноваження обмежені, фактично виконавча влада належить Раді міністрів.

Конституція проголошувала демократичні свободи, право на працю та її справедливу оплату, необхідність аграрної реформи й участь робітників у керуванні підприємствами, забороняла дискримінацію за політичними або релігійними мотивами. Існування й діяльність фашистських організацій не припускалися. Членам королівської родини не дозволялося повертатися до Італії з еміграції. Запроваджувалися суд присяжних та принцип повної незалежності судової влади.

Важливим демократичним завоюванням стало введення пропорційної виборчої системи, завдяки чому розподіл місць у парламенті відповідає реальному впливові кожної партії. У Італії склалася багатопартійна система — існує 9 загальнонаціональних та велика кількість регіональних партій. Це зумовлює нестійкість урядів, часті політичні кризи.

3. Мирний договір з Італією

10 лютого 1947 р. підписано мирний договір з Італією в Парижі. Він проголошував розвиток Італії як демократичної і незалежної держави. У спеціальній статті говорилося, що окупаційні війська мають бути виведені з Італії не пізніше ніж через 10 днів після набрання чинності договором.

У договорі містилися також статті про репарації. Італія зобов'язувалася сплачувати репарації країнам, яким вона завдала шкоди під час війни, у тому числі й СРСР (у сумі 100 млн доларів).

Італо-американський договір від 14 серпня 1947 р. дещо пом'якшував для італійців умови мирного договору. Їм було повернуто власність у Сполучених Штатах і навіть військові кораблі, конфісковані США. США більше не вимагали від Італії сплати воєнних боргів. Велика Британія також відмовилася від частини кораблів, належних їй за умовами договору. СРСР забрав усі кораблі, що належали йому, і наклав вето на прийняття Італії до ООН. Чисельність італійських сухопутних, повітряних і морських сил було значно обмежено.

Італія втратила Албанію, яка знову стала незалежною державою; визнала суверенітет Ефіопії; відмовилася від усіх прав на свої колишні колонії в Африці (Лівію, Ерітрею, італійське Сомалі); віддала Греції острів Родос і острови Додеканес. Мирний договір набрав сили 15 вересня 1947 р.

4. Італійське "економічне диво"

Економічною доктриною уряду де Гаспері був так званий "неолібералізм" — повна свобода ринкової торгівлі, конкуренція й розвиток приватного підприємництва.

Піднесенню сприяло проведення аграрної реформи: селяни одержали за викуп частину поміщицьких земель, надавалася державна позика на її придбання. Ці зміни привели до ліквідації великої частини латифундій на півдні й у Сицилії та сприяли збільшенню товарності сільсько-господарського виробництва.

Роки італійської історії з 1953-го по 1970-й посіли важливе місце в розвитку країни. У цей період спостерігається якісний стрибок у розвитку економіки, перетворення Італії з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну країну. За темпами росту промислового виробництва Італія посідала перше місце в Європі і друге місце у світі після

Японії. Це явище дістало назву італійського "економічного дива". У його основі — сприятливі зовнішні та внутрішні чинники й насамперед зростання іноземних інвестицій, ефективного використання досягнень НТР, структурна перебудова економіки, державна підтримка приватного підприємництва при збереженні демократичних форм правління.

Держава подавала велику допомогу корпораціям, надаючи їм фінансові й податкові пільги. Багато галузей господарства перебували у віданні держави, в інших галузях поряд із приватними утворювалися державно-монополістичні об'єднання. Уряд стимулював процес централізації капіталу. Утворилися цілі монополістичні імперії — ФІАТ в автомобільній промисловості, "Монтекатіні" у хімічній, "Пірееллі" у гумовій, "Едісон" в електроенергетичній. Італія ввійшла до сімки найбільш індустріально розвинених країн світу.

Однак промисловий розвиток країни характеризувався суперечливістю та нерівномірністю: південь залишався фактичною колонією півночі. Звідти в пошуках роботи переселялися на північ мільйони жителів; навіть у період найвищого економічного піднесення кількість безробітних перевищувала 1 млн чол., а понад 200 тис. щороку були змушені емігрувати до ФРН, Швейцарії, Франції, погоджуючись на будь-які умови життя та праці. З іншого боку, у зв'язку з безробіттям оплата праці в Італії була значно нижчою, ніж у західних країнах. Ця обставина, у свою чергу, знижувала собівартість товарів і давала можливість експортувати їх за найнижчими цінами, що стимулювало розвиток виробництва.

Держава і керівництво монополій були зацікавлені в стабільному становищі держави і тому звертали серйозну увагу на соціальні програми. У країні бурхливо розвивалося будівництво дешевого житла для робітників, створювалися соціальні установи, налагоджувалася система охорони здоров'я, проте з безробіттям нічого суттєвого зробити не вдавалося, більше того, воно приносило значну користь підприємцям.

5. Політика лівоцентристських та правоцентристських урядів у 60-70-х роках

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. для внутрішньополітичного життя Італії була характерна зростаюча нестабільність. Праве крило ХДП, що перебувало при владі

в різних коаліціях, багато разів прагнуло урізати конституційне право трудящих та повноваження парламенту. Ці дії натрапляли на розлючений опір комуністів та певної частини соціалістів.

Уряд Тамброні влітку 1960 р. учинив спробу правого державного заклоту. Тамброні мав намір мобілізувати проти лівих сил усю потужність адміністративно-поліційного апарату з притягненням неофашистів. При повному потуранні влади неофашисти мали намір провести в Генуї, місті славнозвісних антифашистських традицій, свій з'їзд. Мешканці міста, а потім уся країна піднялись на боротьбу з неофашистами, справедливо звинувачуючи уряд у потуранні реакціонерам. Італію охопив загальний страйк, неофашисти змушені були відступити, а уряд Тамброні пішов у відставку.

Християнським демократам не вдалося встановити режим "твердої руки", їм довелося переглядати свої позиції. Союз із крайньою реакцією у демократичній Італії виглядав безперспективно, і демохристияни стали шукати союзу із соціалістами. 21 лютого 1962 р. за підтримки соціалістів та соціал-демократів представник поміркованого крила ХДП А. Фанфані сформував перший лівоцентристський уряд, до якого також увійшли й республіканці. З найбільш важливих соціальних заходів, здійснених Фанфані, слід зазначити прийняття закону про націоналізацію (шляхом викупу) електроенергетичної промисловості, підвищення зарплати й пенсій трудящим, введення обов'язкової початкової та середньої освіти.

У грудні 1963 р. сформовано уряд Альдо Моро (ХДП), до якого було включено представників ІСП. Президентом Італійської Республіки обрано лідера соціал-демократів Дж. Сарагату. Лівоцентристська коаліція декларувала готовність здійснити часткові соціальні реформи, але обіцянки не було виконано.

На парламентських виборах 1968 р. праві соціалісти втратили майже 1,5 млн виборців. Комуністи й соціалісти підбурювали трудящих до мітингів, страйків, пік яких спостерігався у 1968-1969 рр. Політична ситуація в країні різко загострилася. Посилювався студентський рух. До масового руху залучалися все нові й нові соціальні верстви — інтелігенція, міська дрібна буржуазія. У листопаді 1969 р. у загальному страйку брали участь 20 млн чол., майже усі вимоги страйкарів було задоволено.

Проте наприкінці 60-х років в оточення молоді проникають лівацькі настрої, поширюється тероризм як лівоекс-

тремістський, так і правий, що посилено підтримувався з-за кордону. Лівацькі групи створили так звані "червоні бригади", які вбивали політичних діячів, суддів, прокурорів. Одночасно діяли неофашистські терористичні групи, що прагнули залякати владу, викликати дестабілізацію суспільства й встановити диктатуру. Вони зривали бомби в людних місцях, підкладали міни під залізничне полотно, вбивали робітників-антифашистів. Терористичні організації як правого, так і лівого напрямів були старанно законспіровані, усі спроби влади покінчити з їхньою діяльністю виявлялися марними.

Іншою бідою для країни стала мафія. Мафія — це таємна злочинна організація, що діє методами шантажу, насильства, вбивства. Заснована на беззастережному підпорядкуванні, круговій поруці й нещадному терорі, вона виникла на Сицилії на початку XIX ст. Мафія проникала в усі сфери суспільної діяльності, насамперед на острові Сицилія, у районі Неаполя та в інших південних областях. Широко використовуючи шантаж, грабіж, убивства, вона тероризувала населення, вимагала гроші, забезпечувала недоторканість тим багатіям, які регулярно сплачували щедрий викуп. Мафія за всіх часів була тісно пов'язана з корумпованою владою, намагалася підкуповувати суди, а тих, хто не йшов із нею на угоду, переслідувала й вбивала.

Боротьба з мафіозними структурами була вкрай важкою.

На цьому тлі розпочалася криза лівоцентристської коаліції. Поглиблювалися протиріччя між християнськими демократами і соціалістами в урядовій коаліції.

У першій половині 70-х років темпи промислового виробництва стали сповільнюватися, а до 1974 р. Італію охопила, як і інші країни Заходу, глибока економічна криза. Крім внутрішніх причин, у її основі було підвищення цін на нафтопродукти з боку країн-виробників нафти. Уряд був змушений узяти велику позику за кордоном. Іноземні кредити також використовувалися для імпорту продовольства, оскільки сільськогосподарське виробництво не задовольняло потреб населення у продуктах харчування. Зовнішньоекономічний борг Італії швидко зростав, збільшувався дефіцит зовнішньої торгівлі. Різко зросли ціни, збільшилася кількість безробітних. Під тягарем економічних проблем кабінет міністрів пішов у відставку. Було призначено дострокові вибори до парламенту.

У результаті виборів, що відбулися 20-21 червня, сформовано однопартійний уряд християнських демократів на

чолі з Джуліо Андреотті. Незважаючи на успіх комуністів, лідери ХДП відмовилися допустити їх в уряд, що викликало певне незадоволення не тільки представників лівих напрямків.

Створення уряду з представників ХДП й ІКП могло б привести до компромісу й покінчити з урядовою чехардою, коли кабінети міністрів утримувались при владі менше одного року. Тим більше, що італійські комуністи встали на шлях "єврокомунізму". Вони критично почали ставитися до досвіду КПРС, радянської моделі соціалізму, відкидали насильницькі методи боротьби, виступали проти абсолютизації ролі партії в суспільстві, прагнули поширення демократії, реалізації прав людини й загальнолюдських цінностей. Засудження зовнішньополітичної практики КПРС, уведення військ Варшавського договору в Чехословаччину у 1968 р. залучило на бік ІКП нових виборців.

Усвідомлюючи неминучість поступок комуністам, італійський уряд 1977 р. провів через парламент закони в інтересах лівих сил: про передачу частини повноважень держави місцевим органам влади, про демократизацію збройних сил.

6. Наростання політичної нестабільності в країні

Компроміс між ХДП та ІКП став можливим після приходу до керівництва ХДП Альдо Моро, що відстоював ідею залучення комуністів в уряд. Представник лівого напрямку в ХДП Альдо Моро розумів, що наявність в Італії потужного середнього класу не дозволить комуністам вчинити соціалістичну революцію, та й італійські комуністи у своїй більшості відкидали насильницькі методи боротьби. Участь комуністів в уряді, на думку лідера ХДП, паралізувала б страйковий рух, сприяла досягненню політичної стабільності. Такий розвиток подій не влаштовував тих, хто не хотів допустити зміцнення демократичної держави. У березні 1978 р. між ІКП й ХДП було складено угоду, за якою ІКП зобов'язалася підтримати існуючий кабінет міністрів у парламенті за умови, що він провадитиме узгоджену обома партіями політику. У день підписання угоди група терористів із "червоних бригад" викрала Альдо Моро. Тривалий час його місцезнаходження було невідоме, а в травні 1978 р. труп з ознаками насильницької смерті виявили в автомобілі в центрі Рима, на рівній відстані від будинків, де розташовувалися керівні органи ХДП й ІКП.

До влади в ХДП прийшли противники співробітництва з комуністами, а ІКП вийшла з парламентської більшості, її вплив у країні почав падати.

У серпні 1979 р. християнський демократ Ф. Коссига сформував кабінет за участю представників ХДП, соціал-демократів, лібералів і безпартійних. Але новий уряд не мав підтримки більшості. Політична нестабільність у країні продовжувала посилюватися у 80-ті роки, виявляючись у частій зміні урядів. Уряди, очолювані ХДП, не змогли поліпшити економічне становище, ліквідувати спекуляцію та корупцію. У травні 1981 р. в Італії спалахнув політичний скандал: більшість злочинних організацій, користуючись з підтримки певних кіл промислового та фінансового капіталу, значних діячів ХДП, соціал-демократичних та інших партій, об'єдналися в таємну масонську ложу "Пропаганда-2". Новий кабінет сформував республіканець Дж. Спадоліні. Проте й уряд на чолі з республіканським прем'єром протримався недовго. У червні 1983 р. відбулися дострокові парламентські вибори, результати яких засвідчили падіння впливу ХДП. Було створено уряд лівого блоку на чолі з лідером соціалістів Б. Краксі. Становище уряду лишалося нестабільним, постійно відчувалася залежність ІСП від ХДП.

Нестабільність обстановки в країні виражалася також і в розвитку тероризму. Найбільш "кривавим" був 1980 рік, коли кожні два дні відбувалося вбивство. 2 серпня 1980 р. у м. Болонья на залізничному вокзалі внаслідок терористичного акту вибухнула бомба, загинуло 84 чоловіки і біля 200 поранено. У травні 1982 р. скоєно замах на главу католицької церкви Папу Іоанна Павла II.

У боротьбі проти тероризму і мафії було досягнуто деяких успіхів. Відбувся найбільший в історії Італії судовий процес над мафіозі у столиці Сицилії Палермо (1986 р.). На лаві підсудних опинилося біля 500 чоловік. Проте цілком усунути ці виразки суспільства не вдалося.

7. Італія у 80-90-х роках

У 80-ті роки правоцентристські уряди почали здійснювати неоконсервативний курс. Економіка поступово повертала втрачені позиції, розпочався новий, більш інтенсивний період розвитку провідних галузей виробництва: електроніки, машинобудування, більшості галузей легкої промисловості, особливо швацької та взуттєвої, за якими Італія посідає перше місце у світі. Наприкінці 80-х — на

початку 90-х років значного розвитку досягло виробництво обчислювальної техніки, роботів, комп'ютерів.

Внаслідок нових розбіжностей між ІСП і ХДП знову загострилася політична обстановка в країні. 1986 р. уряд Беттіно Кракси пішов у відставку.

До 1992 р. Італією керував уряд, очолюваний християнським демократом Джуліо Андреотті. Незважаючи на економічне піднесення, соціальні програми уряду не задовольняли потреб населення. Зростали зовнішній борг, інфляція, безробіття.

Початок 90-х років ознаменувався в Італії серією великих політичних скандалів, що значною мірою паралізували діяльність вищих органів влади. Причина полягала в посиленні корумпованості урядових і парламентських структур, їхніх зв'язків з мафіозними об'єднаннями. Внутрішньополітична криза охопила провідні політичні партії. На тлі краху комуністичного блоку втратила вплив у країні ІКП, яку вже не рятувала доктрина "єврокомунізму". 1991 р. ІКП перетворено на Демократичну партію лівих сил (ДПЛС), хоча частина колишніх її членів залишилася на старих позиціях.

Італійська поліція розпочала великомасштабну операцію "Чисті руки" (1992 р.). Діловий та політичний світ стрясали гучні викриття. У скандалах, пов'язаних із хабарами, зв'язками з мафією, виявилися замішані усі найбільші політичні партії Італії — християнські демократи, соціалісти, республіканці та колишні комуністи. Подали у відставку 6 міністрів уряду Дж. Амато, пішли з політичної арени лідер соціалістів Б. Краксі, керівник республіканців Дж. Ла Мальфа та інші політики. Політична нестабільність у країні досягла небезпечної межі. На фоні зростання безробіття та інфляції посилилася соціальна напруженість у суспільстві. Швидко зростали ряди прихильників сепаратистської "Ліги півночі", що закликала до поділу Італії на три самостійні держави. Активізувалися неофашисти і монархісти. Звинувачення в "мафіозній діяльності" було висунуто колишньому прем'єр-міністрові Дж. Андреотті. Викривальна кампанія "Чисті руки" викликала шок в італійському суспільстві.

Декретом президента Оскара Луїджі Скальфаро від 16 січня 1994 р. парламент було розпущено. Розпуск парламенту XI скликання фактично означав кінець італійської Першої республіки, яка проіснувала майже півсторіччя. Партії колишньої правлячої більшості намагалися змінити свій імідж в очах виборців. Так, ХДП розкололася, і її

колишнє ядро стало Народною партією (НПІ). З'явилися нові партії, рухи. Серед них — асоціація "Вперед, Італіє". Її створив один з найбільших підприємців країни, телевізійний магнат Сільвіо Берлусконі ("за сумісництвом" — президент і хазяїн одного із сильніших у світі футбольних клубів — "Мілан"). Берлусконі кооперується з іншими партіями і рухами правого спектру — "Лігою півночі" на чолі з Умберто Боссі та неофашистським рухом "Національний альянс", очолюваним Джанфранко Фіні. У результаті виборів у березні 1994 р. уряд очолив С. Берлусконі. Вперше до уряду увійшли неонафашисти. Через чотири місяці внаслідок міжпартійних розбіжностей та звинувачень прем'єра у незаконних фінансових операціях С. Берлусконі пішов у відставку. У країні вибухнула одна з найглибших в історії криз.

Значний фінансист Ламберто Діні сформував перехідний уряд, до якого увійшли переважно безпартійні спеціалісти-професіонали. Не маючи підтримки в парламенті, він протримався лише до початку 1996 р.

21 квітня 1996 р. відбулися нові вибори. 284 мандати одержала знову утворена лівоцентристська коаліція, головну роль у якій відіграє ДПЛС. Уряд очолив колишній християнський демократ Романо Проді. Новий прем'єр сформулював головні напрямки діяльності свого уряду: скорочення державного сектора, зменшення безробіття, підвищення якості освіти й повернення ліри до європейської валютної системи.

Сучасна Італія прагне перебороти внутрішні незгоди та посісти гідне місце у світі, що інтегрується.

8. Вектори зовнішньої політики

Уся зовнішньополітична діяльність Італії проходила під знаком співробітництва з НАТО і Європейським Союзом. Італія була серед 12 держав-засновниць НАТО у 1949 р. З 1957 р. — Італія член Європейської Економічної Спільноти. Вступ до "Загального ринку" сприяв поширенню економічних зв'язків Італії в рамках західноєвропейської інтеграції, проте трохи обмежив розвиток деяких галузей, зокрема металургії й сільського господарства. Італія — активний член інших європейських об'єднань, входить до Ради Європи.

Італія відіграє важливу роль у рамках ООН і НАТО в урегулюванні міжнародних воєнних конфліктів, у миротворчій діяльності. Країна має сучасні збройні сили чисельністю 350 тис. чол. Військові витрати 1990 р. становили 29,6 трлн лір.

Італія прагне налагодити партнерські і взаємовигідні відносини з країнами Східної Європи. Італійська Республіка однією з перших визнала незалежність України й встановила з нею дипломатичні відносини в повному обсязі; подає допомогу Україні через такі міжнародні фінансові структури, як Європейський банк реконструкції і розвитку, Європейський Союз та інші. У травні 1995 р. президент України Л. Д. Кучма відвідав Італію з офіційним візитом, у ході якого було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Італією. Обидві країни активно співробітничать у створенні нової системи колективної безпеки в Європі.

? Запитання й завдання

1. Дайте характеристику внутрішньополітичного становища Італії після Другої світової війни. Якою була розстановка політичних сил у країні?
2. Проаналізуйте умови мирного договору з Італією.
3. Доведіть, що конституція Італії має демократичний характер.
4. Які причини італійського "економічного дива"?
5. Схарактеризуйте діяльність лівоцентристських і правоцентристських кабінетів.
6. Чому в Італії так часто відбувається зміна урядів?
7. Чим пояснити вплив ІКП у країні? Чому вона до початку 90-х років втратила цей вплив?
8. Яку роль у політичному житті Італії відіграє мафія?
9. Схарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Італії в повоєнний період.

Документи і матеріали

1. Мирний договір з Італією (витяг)

"Стаття 17. Італія здійснила заходи для розпуску фашистських організацій у Італії, не повинна дозволяти відродження на італійській території таких організацій, будь-то політичних, військових або воєнізованих, метою яких є позбавлення народу його демократичних прав.

Стаття 23. Італія відмовляється від усіх прав на італійські територіальні володіння в Африці, як-то на Лівію, Ерітрію й італійське Сомалі.

Стаття 51 Італія не повинна мати, виробляти будь-які види атомного озброєння.

10 лютого 1947 року".

? Запитання до документа

1. Які зміни вніс договір у військово-політичне становище Італії?

2. Конституція Італійської Республіки (витяг)

" Стаття 1. Італія — демократична республіка, що засновується на праці.

Стаття 7. Держава і католицька церква незалежні й суверенні в належних кожній з них сферах.

Стаття 42. Приватна власність визнається і гарантується законом.

Стаття 43. З метою суспільної користі закон може спочатку резервувати або ж за допомогою експропріації і за умов винагороди передати державі, громадським утворенням або об'єднанням трудящих або користувачів визначені підприємства або категорії підприємств, що належать до основних громадських служб, або до джерел енергії, або до природних монополій і є складовим предметом важливих суспільних інтересів.

22 грудня 1947 року".

? Запитання до документа

1. Що засвідчує демократичний характер італійської конституції?

Запам'ятайте дати:

- Лютий 1947 р. — підписання мирного договору з країнами-переможницями
- Грудень 1947 р. — Установчі збори прийняли конституцію Італії, введено до дії з 1 січня 1948 р.
- 1948 р. — приєднання Італії до "плану Маршалла"
- 1949 р. — вступ Італії до НАТО
- 1957 р. — вступ Італії до ЄЕС.
- 1978 р. — убивство А. Моро.
- Січень 1992 р. — Італія визнає суверенітет України.
- Січень 1994 р. — розпуск парламенту Італії.
- Травень 1995 р. — візит президента України Л. Д. Кучми до Італії.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИЙ УРОК

Країни Заходу після Другої світової війни пройшли складний, суперечливий, але водночас динамічний шлях у розвитку сучасної цивілізації. Західними прийнято називати країни, що мають демократичний устрій і ринкову економіку.

У повоєнний період значну політичну і соціальну активність виявили ліві сили, що виступили на гребені нової демократичної хвилі. Соціальні реформи, поліпшення матеріального становища трудящих, змучених війною, стали основою діяльності повоєнних урядів у Франції, Італії, Великій Британії й інших країнах. Своє провідне становище у західному світі зміцнили Сполучені Штати Америки, промисловий потенціал яких подвоївся за період війни.

Проте повоєнний час став періодом гострого протиборства між країнами Заходу та Радянським Союзом. Боротьба по суті точилася за переважний вплив у світі й відбувалася практично в усіх напрямках. Радянське керівництво, користуючись із зростання авторитету країни як головної сили в розгромі фашизму й мілітаризму, намагалось нав'язати країнам Європи свою модель розвитку, що була концентрованим проявом тоталітарного соціалізму. США та їхні західні партнери відстоювали в цьому протиборстві цінності демократії, захисту прав людини, розвитку ринкової економіки і соціальних гарантій трудящих. Наслідки цього протиборства колишніх союзників по антигітлерівській коаліції — розкол світу на дві системи, розв'язання "холодної війни", створення військово-політичних блоків, безпрецедентна гонка озброєнь, загроза ядерної війни, зростання ворожості народів одне до одного.

Бурхливе економічне піднесення ФРН, Італії, Франції, інших країн Заходу на основі американської фінансової допомоги, оптимального використання досягнень НТР, зацікавленості в результатах своєї праці переконливо доводило перевагу ринкової економіки над плановою, демократичної системи над тоталітарною. Інтеграційні процеси, що почали розвиватися вже в 50-ті роки, зробили Західну Європу найвпливовішою економічною і політичною силою світового розвитку.

Для розвитку західних країн у повоєнний період стала характерною гостра внутрішньополітична боротьба за ви-

бір засобів і шляхів розвитку. Ліві та лівоцентристські сили все більше сподівалися на державне регулювання економіки, обмеження сфер діяльності великого капіталу, зростання відповідальності держави за соціальне забезпечення трудящих. Правоцентристські й консервативні партії та політичні угруповання були прихильниками скорочення державного втручання в економіку, стимулювання приватного підприємництва, приватизації великої частини державного сектора, зменшення податків. Досвід правління неоконсервативних урядів Р. Рейгана, М. Тетчер, Г. Коля в 80-ті роки, структурне відновлення господарчих систем США, Великої Британії, ФРН, їхній динамічний розвиток свідчать про вміння західних політиків аналізувати ситуацію й приймати оптимальне рішення. Економіку Заходу в повоєнний час не раз вражали серйозні економічні кризи, спади виробництва, але обиралися найбільш раціональні шляхи виходу із, здавалося б, тупикових ситуацій.

Гарантом економічного добробуту є політична стабільність у країнах Заходу, яка не виключає гострої внутрішньополітичної боротьби між партіями і політичними силами. Політична боротьба на Заході має давні традиції і не виходить, як правило, за рамки демократичних систем. А наявність добре організованої опозиції є потужним стимулятором розвитку.

У західних країнах існують різноманітні форми державного устрою. США і Франція є президентськими республіками, Італія, ФРН — парламентськими, у Великій Британії — парламентська монархія.

Країни Заходу, які знаходяться на передньому краї науково-технічного прогресу, великі кошти вкладають у пошук нових енергозберігаючих технологій, здійснюють глибокі структурні зміни економіки, активно стимулюють наукові дослідження і розробки, серйозну увагу приділяють підготовці кадрів. Технологічна революція забезпечила швидкий зріст продуктивності праці, зробила економіку країн Заходу менш енергомісткою, зменшилося питоме споживання сировини, виробництво стало екологічно чистим.

Інтеграційні процеси сприяли зростанню світової торгівлі. Провідну роль в економіці Заходу стали відігравати транснаціональні корпорації, які виробляють і продають свою продукцію відразу в більшості країн. Взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік ще більше посилюються.

До середини 70-х років на Заході створено потужну систему соціального забезпечення, що стала наслідком високого рівня розвитку економіки. Держава взяла на себе допомогу вдовам, сиротам, інвалідам, багатодітним родинам і просто бідним. Велику частину населення охоплено страхуванням на випадок безробіття, нещасного випадку, хвороби, пенсіями по старості. Держава стала регулювати відносини між робітниками і підприємцями, активно втручатися в економічне життя, але не за рахунок згортання демократії, а навпаки — за умови її поширення.

Сучасний етап розвитку західних країн відбувається далеко не без проблем. Мають місце інфляція, безробіття, зріст злочинності й насильства, час від часу виникають конфлікти на соціальному, національному, расовому, релігійному ґрунтах. Не всім доступні престижна освіта й якісне медичне обслуговування. Проте уряди намагаються вчасно визначити наростання проблем і оптимально їх вирішувати, тому що доля будь-якого політика на Заході зрештою залежить від волі виборців.

Країни Заходу в 90-ті роки прагнуть не допустити відродження тоталітаризму у світі в усіх його проявах, установити стабільні, партнерські відносини з країнами колишнього "соціалістичного табору" і новими державами на території колишнього СРСР. Суверенні й демократичні країни західного світу продовжують відігравати найважливішу роль у становленні й розвитку світового товариства.

? *Запитання і завдання*

1. *Схарактеризуйте головні наслідки Другої світової війни для країн Західної Європи і США.*
2. *Складіть порівняльну таблицю "Повоєнна ситуація в країнах Європи" за схемою:*

Країни	Економічна сфера	Політична ситуація	Соціальна сфера
Велика Британія			
Франція			
Німеччина			
Італія			

3. *Назвіть найбільш загальні тенденції розвитку західних країн у повосний період.*

4. Порівняйте феномен "економічного дива" в Німеччині та Італії за такими показниками:
  - причини;
  - досягнення в економічній та соціальній сферах;
  - наслідки.
5. Проаналізуйте етапи європейської інтеграції.
6. Зробіть порівняльний аналіз розвитку ФРН і НДР у 1949-1990 рр. Які висновки ви можете зробити за цим порівнянням?
7. Які основні проблеми вирішують країни Заходу в соціально-економічній сфері на сучасному етапі?
8. Яку роль відіграла НТР у розвитку західних країн? Чи є негативні наслідки НТР? Які?
9. До якої країни відносяться наведені терміни, поняття? Поясніть їх:
  - "уотергейтська справа";
  - расова дискримінація;
  - операція "Буря в пустелі";
  - маккартизм;
  - рух за цивільні права.
10. Назвіть основні напрямки зовнішньополітичної діяльності США і Великої Британії в 60-90-ті рр.
11. Як вплинули крах комунізму і розпад СРСР на зовнішньополітичний курс Заходу?
12. Які основні напрямки політики західних країн стосовно України? Чи є розходження в зовнішньополітичному курсі Заходу стосовно України та Росії? Чим вони зумовлені?
13. Яка з країн Заходу першою визнала незалежність України? Коли це сталося?

СРСР. НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ

СРСР У 1945—1953 РОКИ

1. Повоєнна розруха в країні. Відбудова господарства

Воєнні дії завдали країні колосальної шкоди. Окупанти зруйнували і спалили більше 170 міст, понад 70 тис. селищ, біля 32 тис. промислових підприємств, 65 тис. км залізничної колії, знищили й пограбували 98 тис. колгоспів, 1876 радгоспів, 2890 МТС. Війна заподіяла величезної шкоди сільському господарству: на чверть скоротилися посівні площі, погіршилася обробка ланів, зменшилися врожайність, рівень механізації, скоротилася чисельність працездатного населення. У цілому матеріальний збиток СРСР становив 2569 млрд крб. (у довоєнних цінах). Радянський Союз втратив понад 30% національного багатства. Країна переживала величезні труднощі. Населення потребувало найнеобхіднішого: продовольства, одягу, взуття, житла; зберігалася карткова система.

Перша сесія Верховної Ради СРСР 2-го скликання в березні 1946 р. прийняла закон "Про четвертий п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства". Він передбачав відбудову економіки за 5 років і перевищення довоєнного рівня виробництва. Як попередні і наступні п'ятирічні плани, він не був виконаний.

Головними заходами радянського керівництва щодо перебудови промисловості були:

- дозвіл частині підприємств воєнно-промислового комплексу випускати продукцію для населення;
- введення до дії закону про демобілізацію тринадцяти вікових категорій військовослужбовців діючої армії;
- зобов'язання підприємств місцевої промисловості випускати товари широкого вжитку;
- передача всіх функцій з управління господарством країни Раднаркому СРСР;
- реорганізація ряду військових наркоматів у наркомати транспортного, сільськогосподарського, автомобільного машинобудування;
- нормалізація режиму праці на підприємствах (відмінено надурочні роботи, відновлено 8-годинний робочий день, щорічні відпустки);

— затвердження плану економічного розвитку в роки 4-ї п'ятирічки, основним завданням якої було вийти на показники довоєнного економічного розвитку.

У сільському господарстві головними заходами були:

— створення Ради в справах колгоспів;

— проведення Пленуму ЦК ВКП(б), присвяченого питанням розвитку аграрного комплексу країни в повоєнні роки;

— відбудова Сталінградського та Харківського тракторних заводів;

— збільшення виробництва сільськогосподарських машин на Алтайському та Володимирському тракторних заводах;

— збільшення виробництва нової техніки — зернових комбайнів, самохідних косилок, дизельних тракторів;

— відбудова зруйнованих і будівництво нових МТС;

— розробка плану електрифікації села;

— здійснення процесу укрупнення малих колгоспних господарств, внаслідок чого кількість колгоспів і радгоспів повинна була скоротитись на 50%;

— проведення колективізації в Прибалтиці, Молдавії, Західній Україні та Білорусі.

У фінансовій галузі передбачалися такі заходи:

— проведення регулярних державних позик у населення;

— здійснення грошової реформи 1947 р., за якою провадився обмін старих грошей на нові за курсом: 10 старих крб. до 1 крб. нового; на ощадних книжках: з 3 тисяч — один до одного, більше 10 тисяч — два до одного. Обмін провадився за місцем роботи, тому в умовах репресій та підозрілості населення побоювалось обмінювати всі наявні гроші; як наслідок, маса грошей лишилась без обміну на руках.

1950 р. було оголошено про дострокове виконання п'ятирічного плану, проте ніде не говорилося, що до показників включено репарації й продукцію східнонімецьких підприємств. До показників п'ятирічки було включено примусову й практично безплатну працю мільйонів людей у системі ГУТАБу (Головне управління таборів). Їхніми руками й життям споруджено Волго-Донський канал і Куйбишевську ГЕС, видобувалися вугілля, руда, ліс, давали продукцію величезні табори-радгоспи.

Проте зроблено було багато. У повоєнні роки відбудовано і побудовано нових 6200 промислових підприємств, нові

гіганти індустрії будувалися на Уралі, в Західному Сибіру, Казахстані; житлове будівництво склало 100 млн кв. м. Однак рівень виробництва у сільському господарстві лишився на рівні середини 20-х років, посилились диспропорції у розвитку промисловості: випереджаючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставали галузі легкої та харчової промисловості, що пояснювалося меншими капіталовкладеннями в ці галузі та відставанням сільського господарства, яке постачало для них сировину. Продовжував залишатись низьким життєвий рівень населення: зарплата робітника та службовця в середньому становила 70 крб., колгоспника — 17 крб. на місяць, тоді як ціни зросли втричі порівняно з 1940 роком. Ліквідація карткової системи істотно не вплинула на життєвий рівень трудящих. Лише невелика частина суспільства — партійно-державна номенклатура, яка обслуговувалась цілою системою спецмагазинів, — мала високий рівень достатку.

Особливо важко жилося селянам. Із сільської місцевості вилучалися величезні кошти, які спрямовувались у промисловість, мізерна оплата за трудові не стимулювала розвиток господарства, величезні податки на присадибне господарство змушували селян вирубувати сади і палісадники, селяни не мали паспортів і фактично були прикріплені до села, хоча правдами і неправдами прагнули в більш ситі міста. Страшенна посуха 1946-1947 рр. призвела до голоду в Україні, Молдавії, інших регіонах країни. А до країн Східної Європи для підтримки прорадянських режимів один за одним прямували ешелони з зерном, продуктами харчування.

Лютнева 1947 р. постанова ЦК ВКП(б) "Про заходи до підйому сільського господарства в повоєнний період" не змінила становища. Деякі зміни почали відбуватися тільки в 50-ті роки.

2. Суспільно-політичне життя

На вершині адміністративно-командної системи перебував Сталін, влада якого була диктаторською й фактично одноособною. Навколо нього сформувалася група найближчих соратників, до якої належали Молотов, Берія, Каганович, Жданов, Ворошилов. За роки війни до неї ввійшло молоде покоління партійних працівників: Хрущов, Вознесенський, Маленков, Кузнецов. Особливе місце у цій системі посідали репресивні органи, які контролю-

лювали Сталін та Берія (останній очолював служби внутрішніх справ та безпеки країни). Після війни, побоюючись послаблення своєї влади, Сталін скерував зусилля на обмеження впливу військових на суспільно-політичне життя країни: Рокосовського було відправлено на посаду міністра оборони до Польщі, заарештовано маршала авіації Новикова, готувався процес проти Жукова, але невдовзі сам Сталін припинив його підготовку, призначивши Жукова командуючим до одного з військових округів.

1946 р. було здійснено перестановку сил у найвищому ешелоні політичної влади: Оргбюро ЦК ВКП(б) поповнилося молодими керівниками — Сусловим, Андріановим, Мехлісом, Кузнецовим. Та через деякий час Сталін санкціонував так звану "ленінградську справу". Головними звинуваченими по ній проходили Кузнецов, Вознесенський, Родіонов, Попков. Усіх їх було засуджено до страти. Проти них було висунуто звинувачення в тому, що вони провели в Ленінграді Всесоюзний оптовий ярмарок, який нібито призвів до розбазарювання державних товарних фондів та невиправданих витрат державних засобів на організацію ярмарку. У 1950–1952 рр. по "ленінградській справі" було репресовано ще біля двох тисяч комуністів і членів їхніх родин. Організаторами і виконавцями цих екзекуцій були керівні працівники Міністерства держбезпеки СРСР, за якими проглядалися лиховісні постаті Берії й Малєнкова. У боротьбі за владу і вплив у центрі перемогу одержало московське угруповання сталінського керівництва. Проте, уже 30 квітня 1954 р. Верховний суд СРСР реабілітував осіб, які проходили по "ленінградській справі", більшість із них посмертно.

13 січня 1953 року в центральній пресі повідомлялося про викриття "терористичної групи" лікарів, які обслуговували кремлівське керівництво. Більшість обвинувачуваних були єврейської національності, що викликало сплеск розгнужданого антисемітизму в країні. Було заарештовано дружин "ворогів народу", їхніх дітей звільняли з роботи, виключали з партії й комсомолу. А через якихось два місяці з невеликим газети опублікували повідомлення, в якому говорилося: "Перевірка показала, що обвинувачення є помилковими, а документальні дані, на які спиралися працівники слідства, неспроможними".

У ці ж роки провадилася кампанія по "боротьбі з безридним космополітизмом". Жертвами цієї "боротьби" стали актор і режисер С. Міхоелс, поет П. Маркиш. Космо-

політом оголошували будь-яку людину, яка цікавилася західною музикою, літературою, живописом. Досягнення світової культури були відгороджені від радянських людей нездоланною стіною. Цілеспрямовано знищувалися і фізично, і морально відомі діячі культури. Ця кампанія була пов'язана з ім'ям одного з найближчих соратників Сталіна — секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим. Вістря партійної критики було спрямовано проти О. Фадєєва та першого варіанта його роману "Молода гвардія", проти кінорежисера С. Ейзенштейна та його фільму "Іван Грозний". "Безідейними й ідеологічно шкідливими" було визнано твори М. Зощенка й вірші А. Ахматової. Їх обвинувачували в "непристойності й аполітичності, песимізмі й занепадництві". В червні 1947 р. було засуджено "Історію західної філософії" Г. Олександрова.

В Україні сталінський сатрап Л. Каганович розгорнув кампанію цькування видатного майстра слова М. Рильського, якого було звинувачено в українському буржуазному націоналізмі. Ці ж "гріхи" було пред'явлено В. Сосюрі за його вірш "Любіть Україну".

Тривали нападки на "формалістів" у музиці, серед яких головними було названо С. С. Прокоф'єва і Д. Д. Шостаковича. Репресовано найвідомішу співачку Лідію Русланову. Президент ВАСХНІЛ Т. Д. Лисенко, користуючись з підтримки Сталіна, 1948 р. розпочав кампанію викриття "вейсманістів-морганістів" і критики генетиків. Було заборонено такі перспективні напрями в науці, як квантова фізика, теорія ймовірності, статистичний аналіз в соціології та ін.

Сталінське керівництво, оголосивши цілі народи зрадниками, протягом другої половини 40-х років здійснило масштабні депортації цих народів з їхніх історичних етнічних територій в райони Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Так, було звинувачено у зраді та депортовано німців Поволжя (400 тис. чол.), кримських татар (200 тис. чол.), чеченців (400 тис. чол.), інгушів (100 тис. чол.), калмиків (140 тис. чол.), карачаївців (80 тис. чол.), балкарців (40 тис. чол.). Протягом десяти років представники цих національностей від малолітніх до людей похилого віку були поза законом (позбавлені будь-яких прав).

Репресії 1945-1953 рр. були чітко продуманими акціями й мали на меті зміцнення тоталітарного режиму та його ідеологічної одноманітності. З іншого боку, вони свідчили про агонію сталінізму, який звичними методами вже не міг утримувати владу в країні.

3. Смерть Й. Сталіна і боротьба за владу всередині верхівки компартії

У жовтні 1952 р., після 13-річної перерви, зібрався черговий партійний форум — XIX з'їзд, який перейменував ВКП(б) на КПРС. Зі звітною доповіддю виступив Г. Маленков. З доповіддю про зміни в Статуті виступив М. Хрущов. Сталін виступив з 7-хвилинним заключним словом. Згодом, після з'їзду, за ініціативою самого Сталіна було проведено заходи щодо зміни політичних структур у верхівці політичного керівництва. На чолі КПРС стала Президія ЦК. Чисельність самого ЦК зросла удвічі і складала 232 чоловіки. Збільшивши кількість членів ЦК, Сталін прагнув зменшити вплив старої гвардії на управління країною. В останній період свого життя вождь віддалив від себе своїх старих соратників — Молотова, Мікояна; у немилість потрапив Ворошилов; під загрозою арешту опинився навіть Берія.

5 березня 1953 р. Сталіна не стало. З його останнім подихом розпочався новий виток озлобленої боротьби за лідерство в країні серед найближчих соратників покійного вождя. Наступного дня відбулося об'єднане засідання ЦК КПРС, Ради Міністрів і Президії Верховної Ради СРСР, де і стався розподіл повноважень у керівництві країни. На посаду Голови Ради Міністрів призначили Г. М. Маленкова, який був ближче від усіх до Сталіна в його останні роки. Його першими заступниками призначено Л. П. Берію, який очолив МВС СРСР, Н. А. Булганіна, який став на чолі Міністерства оборони, а також В. М. Молотова і Л. М. Кагановича. Лідируюче становище в новому керівництві належало Г. М. Маленкову, а М. С. Хрущову було доручено "зосередитися на керівництві секретаріату ЦК КПРС", де він обіймав посаду секретаря ЦК.

9 березня відбувся похорон Сталіна, у товчії загинули сотні людей. Труну з тілом вождя було встановлено у Мавзолеї поруч із ленінським саркофагом. Вже 10 березня 1953 р. на засіданні Президії ЦК КПРС Маленков вніс пропозицію припинити пропаганду культу особи. У країні намітилися процеси лібералізації. Проте боротьба за владу тривала. Посилювалися авторитет і вплив шефа МВС Берії. Він реабілітував безвинних лікарів, провів великомасштабну амністію, у тому числі й карних злочинців, виступав за об'єднання Німеччини, за більш помірковану національну політику в Прибалтиці та Західній Україні. Розвитком подій були вкрай стурбовані Хрущов, Маленков,

Булганін, яким вдалося сформувавши абсолютну більшість у боротьбі з Берією. Більш потужне партюкратичне угруповання перемогло: 26 червня 1953 р. Берію було заарештовано на засіданні Президії ЦК КПРС. На липневому пленумі ЦК його виключили з партії й зняли з усіх посад як "ворога Комуністичної партії й радянського народу". Без суду і слідства (вирок оголошено тільки в грудні 1953 р.) Берію розстріляно в липні 1953 р. До страти було засуджено його найближчих спільників: В. Н. Меркулова, В. Г. Деканозова, Б. З. Кабулова, С. А. Гогідзе, П. Я. Мешика і Л. Е. Влодзимерського.

Боротьба за владу вже з новою силою розгорнулася між Хрущовим і Маленковим. За Маленковим стояли Молотов і Каганович, за Хрущовим, який керував партапаратом, стояли відновлені кадри керівників партії, МВС, КДБ.

Маленков дедалі більше говорив про колективне керівництво, його реформаторська діяльність привела до того, що вже 1954 р. 15% земельних угідь фактично перейшли в приватну власність селян, передбачалися значні зміни в народному господарстві, "раптовий підйом" у виробництві товарів народного споживання, намічались роздача землі в радгоспах, збільшення в 5 разів присадибних ділянок. Маленков уперше висунув тезу про мирне співіснування країн із різним суспільним устроєм, йому належав пріоритет у визнанні безперспективності ракетно-ядерної війни.

Проте на вересневому пленумі ЦК КПРС 1953 р. М. С. Хрущова було обрано Першим секретарем ЦК, і відтоді він вже не випускав лідерство в країні.

? Запитання і завдання

1. *Яких втрат зазнала економіка СРСР у роки війни?*
2. *Чому стало можливим відновлення господарства в гранично короткі терміни? З якими труднощами довелося зіткнутися радянським людям?*
3. *Схарактеризуйте заходи щодо перебудови економіки на мирні рейки: а) у промисловості; б) у сільському господарстві; в) у фінансовій сфері.*
4. *Що таке "ждановщина" та "лисенковщина"?*
5. *Назвіть народи СРСР, депортовані після війни з їхніх етнічних територій.*
6. *Проаналізуйте боротьбу за владу після смерті Й. Сталіна.*
7. *Яке значення мало усунення Берії від керівництва країною?*

Документи і матеріали

1. Про сталінське оточення (з нарису Л. Баткіна "Сон розуму")

"Справа не в тому, щоб проклинати їх, але в тому, щоб установити медичний факт. Це — декласовані люди, які збилися в зграю, у новий клас "керівників". Вони нічого не вміють і до пуття нічого не знають, але вони вміють "керувати". Вони укладачі проскрипційних списків, організатори "кампаній" і "заходів", скромні в побуті власники "держдач", власники Держави Російської, оратори й мовчуни, істеричні й непроникливі, з вусиками й без, із шевелюрами й оголеними черепами, ось вони, оточуючі Сталіна й підпираючі його сотнями тисяч знизу; ось "соратники", чи то ласолубець Берія, ця Синя Борода Політбюро, або канцелярист Молотов (і теж кат — усі вони кати); хитрий Мікоян або простий, як правда, Будьонний, який розуміється тільки на конях; Шверник, який не запам'ятовується, і настільки ж непримітний, але овіяний у люльці брехливою легендою Ворошилов; ланцюговий пес Мехліс; жертвений кадровик Маленков й brutальний, галасливий Хрущов; м'ясник Каганович і "всесоюзний староста" "Калінич" із пап'є-маше; та багато інших, — всі вони цілковито схожі в одному, всі оргснічно, зухвало, жахливо неінтелігентні, не в ладах із російською мовою, всі вони специфічно придатні тільки для того, щоб керувати, й до того ж тільки в цій, сталінській люмпен-державі".

? Запитання до документа

1. Прокоментуйте міркування автора. Чи погоджуєтесь ви з його оцінкою сталінського оточення?
2. Як ви розумієте останню фразу "всі вони придатні тільки для того, щоб керувати, й до того ж тільки в цій, сталінській люмпен-державі"?

Запам'ятайте дати:

- 12-19 березня 1946 р. — прийняття закону "Про 4-й п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства на 1946-1950 рр."
- Лютий 1947 р. — прийняття постанови ЦК ВКП(б) "Про заходи до підйому сільського господарства в повоєнний період".
- 5-14 жовтня 1952 р. — ХІХ з'їзд ВКП(б). Прийняття нової назви партії — КПРС.
- 5 березня 1953 р. — смерть Й. Сталіна.

"ВІДЛИГА" (1953-1964 РОКИ)

І. М. Хрущов. Лібералізація суспільно-політичного життя

У травневому номері журналу "Прапор" за 1954 рік було опубліковано повість письменника І. Еренбурга "Відлига", яка дала ім'я цілому історичному етапу. Автор чуйно вловив переміни у політичному кліматі, свіжий вітер відновлення, що був пов'язаний з ім'ям М. Хрущова.

Микита Сергійович Хрущов народився 17 квітня 1894 р. у селі Калинівка Курської губернії в родині селянина-бідняка. Замолоду працював на шахтах Донбасу, без вагань прийняв владу більшовиків, брав участь у громадянській війні. З 1924 року — на партійній роботі. Довгі роки беззастережно підтримував Сталіна, вірив усього, що казав "вождь". Сталін висував Хрущова на відповідальні посади.

У 1929 р. Хрущов учився в Московській Промисловій академії, з 1934 р. він перший секретар Московського міськкому КПРС. У 1938-1947 рр. — перший секретар ЦК Компартії України. В роки війни член Військових рад ряду фронтів, генерал-лейтенант. У 1947-1949 рр. знову очолював парторганізацію України. З грудня 1949 р. секретар ЦК ВКП(б) і перший секретар Московського міськкому партії. З березня 1953 р. секретар, а з вересня 1953 р. — Перший секретар ЦК КПРС. З 1958 р. — глава уряду. Звільнений пленумом ЦК КПРС 14 жовтня 1964 р. від усіх посад. Помер 11 вересня 1971 р.

На вересневому 1953 р. пленумі ЦК КПРС було прийнято постанову "Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства СРСР". З колгоспів списано недоїмки за сільгосппоставки, зменшено розмір податків, збільшено заготівельні ціни на сільгосппродукцію, планувалося введення пенсій і скасування паспортних обмежень. Популярність Хрущова швидко зростала. На початку 1955 р. відбулося звільнення Г. М. Маленкова з посади Голови Ради Міністрів СРСР. Уряд очолив Н. А. Булганін, який стояв близько до Хрущова.

У ці роки під керівництвом та з ініціативи Хрущова ліквідовано ГУТАБ (Головне управління таборів). 1954 р. засуджено керівників МДБ СРСР, які сфабрикували "ленінградську справу", а його учасників — реабілітовано. Повну реабілітацію одержали керівники партії й держави А. С. Бубнов, П. П. Постишев, Я. Е. Рудзутак, В. Я. Чубар;

воєначальники В. К. Блюхер, А. І. Єгоров, М. Н. Тухачевський, Й. Е. Якір, І. І. Уборевич. Проте реабілітація мільйонів трудящих, які постраждали в 20-40-ві рр., навіть не розпочиналася.

З 14 по 25 лютого в Москві працював ХХ з'їзд КПРС, якому призначено було відіграти вирішальну роль в історії країни.

Усе йшло своєю чергою. 19 засідань з'їзду нічим не відрізнялися від попередніх партійних форумів. Проте після закінчення порядку денного з'їзду Хрущов виступив в ніч з 24 на 25 лютого із закритою доповіддю "Про культ особи Сталіна та його наслідки". На це засідання представників зарубіжних компартій допущено не було. Більше 1400 делегатів з'їзду, вийшовши за стіни Кремля, не могли, звичайно, стримати своїх почуттів — занадто велике було потрясіння. І хоча в доповіді було сказано, що це питання "ми не можемо винести за межі партії", Президія ЦК КПРС, з огляду на очевидну нереальність таємності, прийняла постанову про ознайомлення з доповіддю Хрущова усієї організованої громадськості.

Однак уперше в радянській пресі доповідь було опубліковано тільки в березні 1989 р. у журналі "Вісті ЦК КПРС". Публікація 1956 р. неминуче висунула б її в центр суспільно-політичного життя, наслідки могли виявитися дуже складними. Проте головне — відкрите, широке обнародування фактів незаконних масових репресій так чи інакше поставило б питання про колективну відповідальність за політичний терор усього найближчого оточення Сталіна, який залишився при владі.

Доповідь Хрущова мала викривальний, а не аналітичний характер. В ній докладно розповідалося про репресії проти партійних і радянських кадрів у другій половині 30-х років, про фальсифікацію слідчих справ, про катування й мордування, яким піддавалися в'язні під час слідства. У доповіді пролунали звинувачення Сталіну у брутальних помилках, допущених їм напередодні війни, покладено на Сталіна відповідальність за значні поразки 1941 року. Однак повного викриття культу особи не сталося насамперед тому, що занадто глибокі й ґрунтовні були устої бюрократії, догматизму, насильства — головні елементи системи, створеної Сталіним.

Інформація про доповідь Хрущова блискавично поширювалася в усьому світі. Текст опублікували газети різних країн. Існує думка, що промову Хрущова для зарубіжних

засобів масової інформації передали польські комуністи, в партії яких у цей період точилася гостра внутрішньополітична боротьба. Вони отримали її 25 лютого разом з усіма зарубіжними делегаціями в одному примірнику російською мовою для ознайомлення протягом одного дня, хоча "Правда" привселюдно відмежувалася від тексту доповіді, опублікованої за кордоном.

Глибокі переми в суспільно-політичному житті СРСР були незворотні. 28 березня 1956 р. у "Правді" з'явилася стаття "Чому культ особи чужий для духу марксизму-ленінізму", де вперше пролунала відкрита критика Сталіна в пресі, а 30 червня було опубліковано постанову ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків", що встановлювала офіційні межі культу особи й повинна була протидіяти небезпеці поширення критики на партію і соціалістичний устрій.

Проявом лібералізації стало масове звільнення і реабілітація репресованих у 30-50-ті рр. На волю виходили сотні й сотні тисяч людей. Їхні морально-психологічні страждання поглиблювались соціально-побутовими: виникали труднощі з житлом, пропискою, роботою, грошова допомога була мізерною, проте початок було покладено.

1957 р. були поновлені Чечено-Інгушська, Кабардино-Балкарська, Калмицька, Карачаєво-Черкеська АСРР, проте не було офіційно реабілітовано німців Поволжя, кримських татар, виселених вірменів, греків, болгар та представників інших народів, які зазнали сталінської опали.

У Москві відбувся VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів, розпочали свою роботу міжнародні московські кінофестивалі, було відновлено іноземний туризм, країна стала більш відкритою світові.

Поновилося видання журналу "Иностранная литература", радянські читачі дістали можливість ширше знайомитися із світовим літературним процесом. У Москві відкрито театр "Сучасник", вийшли у світ перші номери журналів "Молодая гвардия", "Юность", "Москва", "Наш современник". Почастішали публікації молодих поетів, прозаїків, критиків, так званих "шестидесятників". Зростав авторитет журналу "Новый мир", очолюваного видатним поетом О. Твардовським. Засновано Ленінські премії "за найбільш визначні роботи в галузі науки, техніки, літератури й мистецтва". На екрани країни вийшли художні фільми "Весна на Зарічній вулиці", "Справа Рум'янцева", "Висота", "Летят журавлі", які здобули всенародну любов.

Вражаючими були досягнення СРСР у науці і техніці. 4 жовтня 1957 р. запущено перший штучний супутник Землі, 5 грудня спущено на воду перший у світі атомний криголам "Ленін", створено найпотужніший у світі синхротрон. 12 квітня 1961 р. космонавт Ю. О. Гагарін на космічному кораблі "Восток-1" уперше в світі облетів Земну кулю.

Проте потепління суспільного клімату супроводжувалося значними потрясіннями, які відбивали суперечливість курсу нового керівництва. 13 травня 1956 р. скінчив життя самогубством найбільший радянський письменник О. О. Фадєєв. Зі Спілки письменників виключено лауреата Нобелівської премії Б. Л. Пастернака у зв'язку з публікацією на Заході його роману "Доктор Живаго". Рішення XX з'їзду КПРС безумовно відіграли роль в активізації демократичних рухів в Угорщині й Польщі, де 1956 р. сталися значні соціальні вибухи й збройні сутички. Кардинальні зміни сталися в міжнародному комуністичному русі, де гранично загострилася боротьба між прихильниками реформ і неосталіністами.

Незважаючи на протиріччя й обмеженість, лібералізація суспільно-політичного життя стала помітним явищем у розвитку Радянського Союзу і торкнулася більшості країн світу.

Час після XX з'їзду КПРС був також періодом деякого поширення внутрішньопартійної демократії. Істотно зросла роль пленумів ЦК КПРС, що мало особливе значення в боротьбі за владу між Хрущовим та його супротивниками. 1956 р. почала створюватися потужна опозиція Хрущову та курсу, який він провадив. Усвідомлюючи свою причетність до сталінських злочинів, розуміючи, що рішення XX з'їзду фактично перекреслюють їхню політичну перспективу, лідери так званої "антипартійної групи" Молотов, Малєнков, Каганович розпочали непримиренну боротьбу за владу в партії та країні. Опозиціонери, що мали великий досвід політичних інтриг, повели наполегливу обробку членів і кандидатів у члени Президії ЦК КПРС, щоб сформувати на своєму боці стійку більшість.

На початку червня 1957 р., коли Хрущов і Булганін повернулися з поїздки до Фінляндії, більшість членів Президії ЦК зажадала провести засідання, на якому Хрущову було висунуто звинувачення в розхитуванні керівної ролі партії. Пропонувалося усунути його з посади Першого секретаря ЦК і призначити міністром сільського господар-

ства. Проте засідання Президії затягнулося на 3 дні. До Москви прибули члени ЦК з Ленінграда і стали вимагати скликання пленуму ЦК. Хрущов заявив, що з посади Першого секретаря його може усунути лише пленум ЦК, який обирав його. Він знайшов підтримку у міністра оборони Жукова й голови КДБ Серова, впливових членів Президії Мікояна, Кириченко, Сулова. Хрущова також підтримав оновлений партапарат. Дії противників Хрущова було визначено як фракційні; Молотова, Маленкова, Кагановича та Шепілова, "що приєднався до них", було виведено з Президії і ЦК КПРС. Булганіну оголошено сувору догану, згодом його усунули з посади глави уряду.

Наступним актом у політичній боротьбі було усунення Г. К. Жукова з посади міністра оборони і виведення зі складу Президії ЦК. Хрущов побоювався росту популярності і впливу народного героя, і коли маршал перебував із візитом у Югославії, у жовтні 1957 р. було скликано пленум ЦК, на якому Жукова звинуватили в "порушенні ленінських партійних принципів керівництва Збройними Силами". Жукова було усунуто з партійних і державних посад і відправлено на пенсію. Міністром оборони призначено родича Хрущова — маршала Малиновського. На найвпливовішу посаду Голови КДБ СРСР призначено А. Н. Шелепіна. Боротьба за владу в кремлівській верхівці закінчилася повною перемогою Хрущова. Американський журнал "Таймс" назвав його "Людиною 1957 року".

2. Спроби економічних реформ

Командно-адміністративна система вступила в чергову фазу своєї кризи: тривало розбалансування економіки, хронічно відставало сільське господарство, при деяких досягненнях гостро відчувалося відставання країни в науково-технічній сфері, багато проблем накопичилося в соціальній сфері. Під впливом перемоги у Великій Вітчизняній війні й рішень XX з'їзду КПРС зростала самосвідомість радянських людей. Вони вправі були очікувати реформ і поліпшення життя.

З 1957 р. починають здійснюватися реформи управління народним господарством. Надцентралізовані галузеві міністерства скасовувалися, натомість створювалися територіальні органи керування — ради народного господарства (раднаргоспи), на які покладалася увесь тягар вирішення соціально-економічних питань у регіонах. Децентралізація керування розширила господарчі права союзних республік,

привела до деякого скорочення управлінського апарату. Стало більше уваги приділятися економічним методам управління, від примусу переходили до врахування матеріальних інтересів трудящих. Уживалися заходи до інтенсифікації народного господарства. 1962 р. було створено Вищу Раду народного господарства, яка взяла на себе координацію роботи промисловості й будівництва в загальнодержавному масштабі.

У сільському господарстві зростала самостійність колгоспів і радгоспів, поліпшувалася соціальна сфера села, матеріальне становище селян. Валова продукція сільського господарства за 1954-1958 рр. зросла на 35,3%. Було реорганізовано МТС і здійснено продаж техніки колгоспам і радгоспам. Скасування трудовнів та запровадження грошової оплати праці створили реальну основу для переходу колгоспів на госпрозрахунок. Колгоспникам видавалися паспорти, були відновлені законні права людей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Країна зробила суттєвий крок уперед. У період з 1956 по 1958 рр. щороку ставало до ладу 800 нових підприємств, темпи розвитку промисловості становили 10-15% проти планового завдання 7,6%. Вражаючими були досягнення в освоєнні космосу, атомній енергетиці, у країні розгорталася науково-технічна революція, формувалися значні державні програми.

Позитивні зміни відбувалися й у соціальній сфері. Збільшилися зарплата і суспільні фонди споживання; до 1960 р. завершилося переведення усіх робітників і службовців на 7-годинний робочий день, на підземних і шкідливих роботах встановлено 6-годинний робочий день. Рядові трудівники стали одержувати окремі квартири. За 1958-1965 рр. житловий фонд країни зріс на 40%. Удвічі й більше підвищено розміри пенсій переважній більшості пенсіонерів. У вільний продаж надходили автомобілі "Волга" і "Москвич". У квартирах з'явилася побутова техніка.

Проте в проведенні реформ виявилися їхня непослідовність, суперечливість, обмеженість. У промисловості реформи дещо сприяли підвищенню ефективності виробництва, поглибленню спеціалізації та кооперації виробництва певних регіонів та територій, але разом з тим їхня непослідовність призвела до різкого зростання капіталовкладень та кредитів, які перевищували можливості державного бюджету, до розриву економічних зв'язків між підприємствами однієї галузі, до зростання дефіцитів.

У сільському господарстві внаслідок реформ на 35% зросло валове виробництво, покращився матеріальний рівень життя колгоспників.

Однак фантастичні надпрограми в сільському господарстві, впроваджувані з ініціативи Хрущова, перетворювали гарні починання на їхню дискредитацію.

Цілинна епопея, у ході якої намачалося освоїти більш 40 млн га землі в районах Казахстану, Сибіру, Уралу і за рахунок цього різко збільшити виробництво зерна, лишилася нереалізованою. Ідеалізація можливостей кукурудзи і гороху призвела до 10-разового збільшення їхніх посівів. Насильницьке запровадження цих культур, що перевищувало всякий здоровий глузд (кукурудзу змушували вирощувати навіть в Архангельській області), не вирішило кормової проблеми і зменшило врожайність зеленої маси за 5-7 років удвічі. Спроби наздогнати США по виробництву м'яса, молока, олії до 1960 р. зазнали краху. Для виконання завдання збільшення виробництва м'яса в 3,5 рази під ніж пустили краще поголів'я худоби, яке незаконно вилучалося в населення. З 1962 р. розпочалася закупівля зерна і м'яса за кордоном. З 1958 по 1962 рр. поголів'я корів в особистому подвір'ї скоротилося з 22 млн до 10 млн голів.

Найбільш позитивні наслідки мали реформи у соціальній сфері, призвівши до дійсного підвищення рівня добробуту трудящих, хоча при цьому гострота житлової проблеми так і залишилась незмінною. Реформи М. Хрущова не мали радикального характеру в плані докорінної модернізації командно-адміністративної системи радянського суспільства, вони лише повинні були ліквідувати найбільш одіозні прояви її сталінської моделі, зняти певну соціальну напругу в суспільстві.

Загальне невдоволення реформаторською діяльністю М. С. Хрущова наростало.

3. Зміни у зовнішній політиці

У роки "відлиги" в міжнародних відносинах проявилися складні, суперечливі тенденції. З одного боку, тривав і поглиблювався розкол світу на два протидіючі табори, тривала "холодна війна", з іншого, стали виявлятися перші ознаки відмови від непримиренної ворожнечі між капіталістичним Заходом і прорадянським Сходом.

Особливе місце в міжнародних відносинах посідала зустріч глав урядів провідних держав (США, СРСР, Великої Британії і Франції), що відбулася 18-23 липня 1955 р. у

Женеві. Західні країни жадали від СРСР проведення демократизації в східноєвропейських країнах, а також вирішення питання про створення єдиних держав — Австрії і Німеччини. Пропозиція СРСР укласти договір про колективну безпеку була відхилена представниками Заходу. Водночас у СРСР 1955 р. було прийняте рішення про скорочення збройних сил на 640 тис. чол., а 1956 р. — ще на 1 млн 200 тис.

У галузі двосторонніх відносин із західними країнами також сталися позитивні зміни. 1955 р. СРСР установив дипломатичні відносини з ФРН, підписав державний договір з Австрією. Здійснювалися заходи для поліпшення відносин із Норвегією, Швецією, Данією.

Після конфронтації з Великою Британією і Францією під час війни на Близькому Сході 1956 р. розпочалися конструктивні переговори з керівництвом провідних європейських держав. 1958 р. укладено угоду зі США про співробітництво в галузях культури, економіки, відбувся обмін делегаціями вчених, діячів культури. 1959 р. відбувся візит М. С. Хрущова до США, який в цілому мав позитивні результати. Внаслідок візиту радянської делегації до Югославії (кінець травня — початок липня 1955 р.) підписано радянсько-югославську декларацію, що поклала початок нормалізації міждержавних відносин.

З іншого боку, у світі посилювалося блокове протистояння. У відповідь на утворення в 1949 р. блоку НАТО 14 травня 1955 р. у Варшаві відбулося підписання "Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу" між Албанією, Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною (Варшавський Договір). Чільне місце в ньому посідало питання створення спільних збройних сил. У об'єднаному командуванні СРСР відіграв визначальну роль.

Водночас посилювався вплив СРСР на країни Східної Європи. Спроби країн "Східного блоку" вийти за рамки дозволеної лібералізації, провадити самостійну політику, обмежити вплив ортодоксального прорадянського керівництва спричинили відкрите втручання СРСР у внутрішні справи НДР (1953 р., 1961 р.), Польщі (1956 р.), Угорщини (1956 р.). 1961 р. СРСР підтримав зусилля уряду НДР по зведенню навколо Західного Берліна стіни з тим, щоб припинити контакти між "внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією". Спорудження "Берлінської стіни" вкрай негативно відбилося на міжнародній обстановці.

Карибська криза, яка виникла у відносинах СРСР та США 1962 р., поставила світ на грань ядерної війни. Разом з тим Карибська криза ще раз засвідчила безперспективність відкритого військового протистояння, необхідність скорочення ядерної зброї. У серпні 1963 р. було підписано договір між США, СРСР і Великою Британією про часткову заборону ядерних випробувань і контроль над озброєнням.

Активністю вирізнялася зовнішня політика СРСР на Сході. 1956 р. було підписано декларацію з Японією, що передбачала припинення стану війни й відновлення дипломатичних відносин. Значно поліпшилися відносини СРСР з Індією, Єгиптом, Індонезією, Бірмою, Туреччиною, Іраном. СРСР надавав цим країнам довгострокові кредити, брав участь у спорудженні промислових об'єктів, подавав іншу допомогу.

Рішення XX з'їзду КПРС відіграли негативну роль у відносинах із Китаєм. Китайське керівництво вкрай негативно поставилося до викриття культу особи Сталіна. Незабаром ідеологічні розбіжності було перенесено на міждержавні відносини.

Таким чином, зовнішня політика СРСР у роки "відлиги" характеризувалася значними змінами, вона стала більш відкритою й передбаченою. Разом з тим волюнтаризм у внутрішній політиці мав свої прояви і у зовнішній.

? *Запитання і завдання*

1. Чому період 1953-1964 рр. іноді називають "відлигою"?
2. Які факти свідчили про процес демократизації, що розпочався у 50-ті роки?
3. Чому М. С. Хрущов зважився виступити із закритою доповіддю на XX з'їзді КПРС?
4. Які наслідки мала для партії і народу та обставина, що доповідь, цей найважливіший політичний документ, було обнародовано тільки 1989 р.? Чому його не опублікували раніше?
5. У чому значимість і суперечливість економічних реформ Хрущова? До яких наслідків вони привели?
6. Як ви думаєте, чому Хрущова 1957 р. було названо журналом "Тайм" "Людиною року"?
7. Чому В. М. Молотов, Г. М. Маленков, Л. М. Каганович виступили проти нового курсу М. С. Хрущова?
8. Розташуйте події в хронологічному порядку:
  - створення Варшавського Договору;

- арешт Л. Берії;
- Карибська криза;
- початок нормалізації відносин із Югославією;
- розгром "антипартійної групи".

Документи і матеріали

1. Із доповіді М. С. Хрущова "Про культ особи та його наслідки" 25 лютого 1956 р.

"Факти свідчать, що більшість зловживань було здійснено за вказівкою Сталіна, незважаючи на якісь норми партійної і радянської законності. Сталін був людиною дуже недовірливою, із хворобливою підозрілістю, у чому ми переконалися, працюючи разом з ним. Він міг подивитися на людину і сказати: "Щось у вас сьогодні очі бігають", або: "Чому ви сьогодні часто відвертаєтеся, не дивитесь прямо в очі?". Хвороблива підозрілість привела його до огульної недовіри, у тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років. Скрізь і всюди він бачив "ворогів", "дворушників", "шпигунів". Маючи необмежену владу, він допускав жорстоке свавілля, пригнічував людину морально й фізично. Створював таку обстановку, при якій людина не могла виявити свою волю".

? Запитання до документа

1. Чому Сталін планомірно винищував кадри старих комуністів?

2. Із записів бесіди з В. М. Молотовим

"Сталін і Хрущов... Але Хрущов і нігтика Сталіна не вартий! А Сталін, незважаючи на все, робив величезну справу. Він великий перетворювач. Не дотяг у деяких питаннях, і це гальмує, і це проти нього. Тепер повторюють його помилки, його ж недоліки по селянському питанню повторюють. А те, що він зробив колосальну справу, це намагаються замазати".

? Запитання до документа

1. Чи погоджуєтесь ви з точкою зору В. М. Молотова?

Запам'ятайте дати:

- 26 червня 1953 р. — арешт Л. П. Берії на засіданні Президії ЦК КПРС.
- Вересень 1953 р. — обрання М. С. Хрущова Першим секретарем ЦК КПРС.
- 14-25 лютого 1956 р. — XX з'їзд КПРС.
- 30 червня 1956 р. — прийняття постанови ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків".
- 22-29 червня 1957 р. — Пленум ЦК КПРС; ухвалення рішення про виведення зі складу Президії ЦК "антипартійної групи" Молотова, Маленкова, Кагановича та Шепілова, що "приєднався до них".
- 15-27 вересня 1959 р. — візит М. С. Хрущова до США.

РОКИ "ЗАСТОЮ" (1964-1985 РОКИ)

1. Усунення від влади М. Хрущова

Ставши одноосібним лідером, Хрущов не зумів утримати під контролем усю систему влади. Сталіну вдавалося робити це до останніх днів життя, Хрущов же опанувати мистецтвом керування державою і партією не зміг. Партійний апарат не міг пробачити йому критики, внаслідок якої падав авторитет КПРС. Московські чиновники пригадали йому обмеження влади, коли створювалися раднаргоспи. Каральні органи не забули викриття скоєних ними злочинів. Армія не пробачила принижень, яким піддав її Хрущов, звільнення десятків тисяч офіцерів. Селяни, які щиро вірили новому лідеру, пам'ятаючи про те, що він повернув їм паспорти, висловлювали крайнє незадоволення заходами щодо обмеження присадибних ділянок. Робітники обурювалися з приводу підвищення цін на продукти харчування в 1962 р., продовольчої кризи 1963 р. (багато в чому штучно інспірованої противниками Хрущова). У м. Новочеркаськ Ростовської обл. звістка про підвищення цін і зниження розцінок призвела до відкритого виступу робітників 1962 р. проти влади, який було жорстоко придушено військами Північно-Кавказького військового округу.

У вищому політичному керівництві визрівала ідея усунення Хрущова з посади глави партії й уряду. Акція була старанно підготовлена, аж до витягування з архівів документів 30-х років, що засвідчували участь Хрущова в санкціонуванні репресій. Найбільш активну роль у підготовці змови відіграв Л. І. Брежнев, якого сам Хрущов вважав найбільш імовірним своїм спадкоємцем.

У жовтні 1964 р. М. С. Хрущов і А. І. Мікоян вирушили на короткочасний відпочинок до Піцунди, а в Москві зібралися члени ЦК КПРС на терміново скликаний пленум ЦК. 13 жовтня Брежнев зателефонував до Піцунди й попросив Хрущова терміново прилетіти до Москви нібито для вирішення невідкладних питань розвитку сільського господарства. В аеропорту Внуково лідера партії і главу уряду зустрічав тільки голова КДБ Семичастний... Він доставив Хрущова з Мікояном у Кремль, де Хрущову довелося вислухати пред'явлений йому рахунок гріхів. Його звинувачували у волюнтаризмі, суб'єктивізмі, порушенні норм колегіальності керівництва партією та країною, створенні нового культу особи.

Ранком 14 жовтня на засіданні Президії ЦК КПРС, яке продовжилося, слово взяв М. С. Хрущов. Він без опору погодився піти у відставку, його відправили на пенсію. Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. І. Брежнєва, дещо пізніше Головою Ради Міністрів затверджено О. М. Косигіна, а Головою Президії Верховної Ради СРСР — М. В. Підгорного.

2. Л. І. Брежнєв

Новий лідер партії був представником післясталінської генерації радянського керівництва, яке почало висуватися на передові ролі після XX з'їзду КПРС.

Леонід Ілліч Брежнєв народився 19.12.1906 р. у родині робітника-металурга в с. Каменське (нині м. Дніпродзержинськ). 1927 р. закінчив Курський землеупорядкувально-меліоративний технікум, а 1935 р. — Дніпродзержинський металургійний інститут, працював інженером на заводі. З 1937 р. — на керівній радянській і партійній роботі, з лютого 1939 р. — секретар Дніпропетровського обкому КП(б) України. В роки війни Л. І. Брежнєв був у діючій армії, обіймав посади заступника начальника політуправління Південного фронту, начальника політвідділу 8-ї армії, начальника політуправління 4-го Українського фронту. 1943 р. йому присвоєно звання генерал-майора, брав участь у бойових діях. З серпня 1946 р. — перший секретар Запорізького обкому партії, з листопада 1947 р. — перший секретар Дніпропетровського обкому партії, з червня 1950 р. — перший секретар ЦК Компартії Молдавії. На XIX з'їзді партії (1952 р.) обраний кандидатом у члени Президії ЦК КПРС, секретарем ЦК КПРС, у 1953-54 рр. у званні генерал-лейтенанта на політичній роботі в Головному політуправлінні.

У 1954-56 рр. — другий, а потім перший секретар ЦК Компартії Казахстану, керував освоєнням цілинних земель.

Після XX з'їзду Л. І. Брежнєв обраний секретарем ЦК КПРС, із червня 1957 р. він входить до вищого політичного керівництва — Президії ЦК КПРС, здійснює кураторство оборонної промисловості, розвитку космонавтики, ракетної техніки. У 1960-1964 рр. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Протягом 18 років (1964-1982 рр.) стояв на чолі

КПРС і фактично був керівником держави. З 1966 р. — Генеральний секретар ЦК КПРС, із 1977 р. — голова Президії Верховної Ради СРСР.
Помер 10 листопада 1982 р.

У перші роки свого перебування на чолі партії Брежнев намагався здійснювати колективне керівництво Президії ЦК КПРС (з 1966 р. — Політбюро). Проте особливість партійно-державної системи СРСР полягала ще й у неможливості діяти без ясно визначеного лідера — першої особи, якою після 1967 р. стає Брежнев. Він значно зміцнює свої позиції, поставивши на чолі КДБ Ю. В. Андропова (1967 р.). Цього ж року міністром оборони призначається А. А. Гречко. Це були люди Брежнева.

Брежнев мав репутацію людини обмеженої, яка не мала власної думки про більшість сфер життя суспільства. Він був позбавлений таланту стратегічного передбачення, творчої уяви, глибоких знань. Його некомпетентність влаштовувала наближених до нього осіб: відкривалося широке поле для апаратної творчості.

Водночас Брежнев вирізнявся організаторськими здібностями, був людиною приємною, умів привернути до себе співрозмовника. У своїй зовнішньополітичній діяльності він досить швидко став прихильником політики пом'якшення міжнародної напруженості, поліпшення відносин з іншими країнами, обмеження озброєнь, проте без вагань усував усіх інакомислячих, підсолджуючи при цьому пілюлю.

Після хвороби (1974 р.) Брежнев фактично став втрачати нитки керування країною, ситуація виходила з-під його контролю, а негативні особисті якості радянського лідера позначилися ще більше. Нестримна пристрасть до вихвалень і нагород (Брежнев мав 220 радянських і зарубіжних орденів і медалей) увінчалася 4 зірками Героя Радянського Союзу, званням Героя Соцпраці, нагородженням орденом "Перемоги" і присвоєнням звання Маршала Радянського Союзу. Піднесенню його авторитету не сприяла й трилогія мемуарів ("Мала земля", "Відродження", "Цілина"), написана іншими від імені Генерального секретаря. Члени родини Брежнева були замішані в кримінальних справах. Авторитет лідера партії й країни значно впав.

Проте не варто шукати корені застою тільки в постаті Брежнева. Деградувала сама суспільно-політична і соціально-економічна система, яка багато в чому й породила

"брежневщину", що стала символом аморальності, безконтрольності й безсилля тоталітарного режиму, який розпадається.

3. "Косигінська" реформа та її результати

У 1965 р. нове радянське керівництво здійснило спробу економічних реформ. Пріоритет у їхній розробці і проведенні належав Голові Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіну.

Рішеннями березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС передбачалось, що реформа має забезпечити подолання традиційних для існуючої моделі економіки недоліків: диспропорції у розвитку галузей економіки, її затратності, невідповідності між рівнем виробництва та рівнем оплати праці та ін.

Суть економічної реформи полягала:

- у скороченні планових показників, що їх доводили до підприємства;
- у створенні на підприємствах фондів матеріального стимулювання;
- у запровадженні, незалежно від прибутку, твердої плати за використовувані підприємством виробничі фонди;
- у фінансуванні промислового будівництва шляхом кредитування, а не через дотації;
- у неприпустимості зміни планів без погодження з підприємствами;
- у ліквідації раднаргоспів, поверненні до галузевої системи управління;
- у підвищенні закупівельних цін на продукцію сільського господарства;
- у встановленні незмінних планів державних закупівель продукції сільського господарства;
- у перерозподілі частки національного прибутку на користь аграрного сектора;
- у заходах щодо розвитку соціальної інфраструктури села.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: позбавилось сільськогосподарське виробництво, покращилось постачання населення міст продовольством, зросла продуктивність праці; основні показники 8-ої п'ятирічки було виконано. Успіх початкового етапу реформи скоріше був зумовлений фактором "початкового ефекту", тому що вже на початку 70-х років темпи реформи почали падати. Основна причина полягала в тому, що реформа не була спрямована на докорінну зміну старого господарського

механізму управління економікою. Вона лише дещо видозмінювала розподіл функцій між центральними та низовими ланками при незмінності тієї самої командно-адміністративної системи. Поступово радянське керівництво почало відходити від ідеї реформування економіки, що негативно позначилося на темпах економічного розвитку СРСР.

4. Падіння темпів економічного розвитку

На середину 70-х років радянська економіка повністю втратила притаманний їй динамізм розвитку: скорочується приріст продуктивності праці, знижуються темпи промислового розвитку, уповільнюються темпи запровадження досягнень науково-технічної революції, посилюються централізація та бюрократизація державної системи управління, поглиблюється криза сільського господарства, зростає закупівля продовольства за кордоном в 10 разів, збільшуються грошові доходи громадян випереджальними темпами порівняно із зростанням виробництва товарів широкого вжитку, наростає дефіцит товарів, знижуються темпи житлового будівництва, загострюються екологічні проблеми. Проте згортання реформи не так болісно позначилося на життєвому рівні населення. Приплив "нафтодоларів" за рахунок великомасштабного продажу нафтопродуктів із районів Західного Сибіру дав змогу брежневському керівництву послаблювати деякий час негативні наслідки економічного розвитку.

Безсумнівно, СРСР домігся серйозних успіхів у справі реалізації досягнень НТР, вражаючих результатів було досягнуто в освоєнні космосу. У ці роки завершилося будівництво магістрального газопроводу "Союз" (Оренбург — західний кордон СРСР), введено до дії найбільшу в світі термоядерну установку "Токомак-10", на Балтійському заводі в Ленінграді збудовано найбільше в світі науково-дослідне судно "Космонавт Юрій Гагарін".

Проте, з іншого боку, з тріскотом провалилося виконання Продовольчої програми, будівництво БАМу породило масу соціальних проблем; продовжувала відставати в розвитку Нечорноземна зона РРФСР; будівництво паперових комбінатів на Байкалі породило численні екологічні проблеми; гинуло Аральське море. У 104 містах СРСР забруднення повітря було визнано таким, що перевищує гранично допустимі норми.

Стала поглиблюватися соціальна диференціація, заснована не на трудовому внеску, а на ступені доступу до

дефіциту, підтримувалася й розросталася система незаслужених і незаконних привілеїв. Внаслідок соціальних перекосів посилилась міграція до міст сільського населення. Масового поширення набули так звані дрібні розкрадання на підприємствах і в колгоспах, які психологічно виправдовувалися мільйонами людей, котрі бачили розмах корупції на всіх рівнях влади.

Таке становище стало важливою ознакою кризи командно-адміністративної системи. Реформи середини 60-х — середини 70-х років засвідчили, що економічне реформування радянської системи неможливе без політичного, без демократизації органів влади й управління, без реального державного суверенітету республік.

5. Суспільно-політичне життя

На початку 70-х років у політичному курсі партійного керівництва утверджуються консервативні тенденції. Так, в ідеологічній сфері відбулася реабілітація сталінщини: не згадувались факти репресій, виправдовувались методи колективізації, причини невдач у роки війни 1941–1945 рр. перекручувались. Головну роль в реабілітації сталінщини, насадженні догматизму у галузі суспільних наук відіграв головний партійний ідеолог М. Сулов.

Характерною тенденцією в оновленні складу Політбюро та ЦК стало його поповнення представниками національних республік. Особливо помітним було просування представників так званого "дніпропетровського угруповання" (Кириленко, Черненко, Щербицький, Щолоков), які свого часу працювали разом з Л. Брежнєвим та активно підтримували його.

Водночас із середини 70-х років зростає вплив військово-промислового комплексу на політичні рішення вищого партійного керівництва. 7 травня 1976 р. Брежнєв став Маршалом Радянського Союзу і оголосив про тотожність інтересів партії та армії. Таким чином, партія ставала основним виразником армійських інтересів, а її номенклатура — їхнім захисником.

Важливою ознакою політичного життя 70-х років було формування культу особи Л. Брежнєва, що мав на останньому етапі його життя досить гротескний характер завдяки безмірному звеличуванню особи Генерального секретаря.

Однією з рис політичного життя вищого партійного керівництва 70-х років було утвердження принципу формування вищих партійних та державних органів від різних

бюрократичних інститутів: республіканських і союзних, комсомольських і профспілкових, партійного апарату та урядового апарату, міністерств та відомств. Таке явище західні політологи схарактеризували як "інституціональний плюралізм", коли вищі партійні органи представляли владні інститути, громадські організації й навіть інтереси окремих республік.

Політичне життя середини 60-х — середини 80-х рр. характеризувалось інтенсивною законотворчою роботою. За ці роки було прийнято десятки нормативних актів, законів, які охоплювали найрізноманітніші сфери життя: шлюбно-сімейне законодавство, закони про права місцевих Рад, про охорону повітряного середовища, про статус депутатів. Увінчала законотворчу діяльність 70-х років прийнята 1977 р. нова радянська конституція — конституція "розвинутого соціалізму", яка, як і більшість законодавчих актів, мала здебільшого декларативний характер, не підкріплений гарантіями та правовим механізмом їх реалізації. Фактично однією з рис суспільно-політичного життя радянського суспільства став правовий нігілізм у найвищих ешелонах влади і серед значної частини населення.

6. Дисидентський рух

У 60-70-ті роки у радянському суспільстві виникла нова форма духовної опозиції — так зване дисидентство, яке за своєю природою було духовним, інтелектуальним і моральним опором закостенілості радянської системи суспільства. Найбільш активними учасниками дисидентського руху були творча інтелігенція, духовенство та віруючі, представники різних національностей. Дисидентство як соціальний рух мав помірковане та радикальне крила. Вчені виділяють такі етапи дисидентського руху в СРСР.

Перший (1961-1968 рр.). Формою руху було написання листів лідеру країни з підписами найбільш відомих діячів науки, культури (так звані "підписанти"). За різними даними, до їх числа належало 700 чоловік. Формою поширення дисидентських ідей в цей час став "самвидав" — машинописні журнали, збірники, літературно-публіцистичні доробки. У молодіжному середовищі виникають перші неформальні об'єднання на протигагу офіційному комсомолу (1960 р. у Москві виникає СМОГ — "Наймолодше об'єднання геніїв"). Із середини 60-х років дисидентський рух набуває активних форм діяльності. Так, у грудні 1965 р. на Пушкінській площі у Москві відбулася перша правоза-

хисна демонстрація, організаторами якої були А. Сахаров, О. Гінзбург, А. Амальрик, Л. Богораз.

Другий (1968 — середина 70-х рр.) характеризувався активними формами протесту, з квітня 1968 р. дисидентському руху вдалося розпочати видання "Хроніки поточних подій". Визначилися свої лідери — А. Сахаров, Ю. Галансков, У. Буковський, А. Гінзбург, А. Амальрик, Л. Богораз, Н. Горбаневська, А. Вольпин. У 1968-1976 рр. закладено організаційні основи дисидентського руху, зріс його інтелектуальний потенціал. Було організовано видання літературно-публіцистичних творів з критикою радянської дійсності за кордоном (А. Синявським, Ю. Данієлем, А. Гінзбургом, О. Солженіциним та іншими); звернення учасників руху до міжнародних організацій про порушення прав людини в СРСР. 25 серпня 1968 р. на Червоній площі проведено першу в СРСР відкриту акцію протесту проти радянської інтервенції до Чехословаччини. У ній взяли участь 8 чоловік: Т. Баєва, К. Бабицький, Л. Богораз, В. Делоне, В. Дремлюга, П. Литвинов, В. Файнберг, Н. Горбаневська. Вже в жовтні 1968 р. їх було засуджено.

Своєрідним маніфестом дисидентського руху стала праця академіка А. Д. Сахарова "Міркування про прогрес, мирне існування й інтелектуальну свободу" (червень 1968 р.). Сахаров стояв на позиціях, близьких до західного лібералізму. Християнсько-демократичні цінності обстоював письменник О. І. Солженіцин. Опублікування романів "У колі першому", "Архіпелаг ГУТАБ", присудження йому Нобелівської премії викликали хвилю обурення радянських засобів масової інформації. Влада організувала цькування письменника, а в лютому 1974 р. Солженіцина було насильно вислано за кордон. У 70-ті роки за політичними мотивами вислано або поїхали за кордон письменники В. Некрасов, А. Зинов'єв, В. Максимов, музикант М. Ростропович, співачка Г. Вишневіч, поет І. Бродський, кінорежисер А. Тарковський, режисер Ю. Любимов та інші.

Примикали до дисидентського руху й поділяли його ідеї національно-визвольні рухи України, Грузії, Вірменії, Прибалтики, хоча вони мали свої специфічні особливості.

Відбувалося відродження релігійної свідомості. Інтерес до релігії набирала різноманітних форм. Відновлюються храми, публікуються книги про російську православну релігійну традицію, у яких висловлюється жаль про руйнацію цієї традиції. Священники Г. Якунін, Д. Дудко критикують офіційну церкву за співробітництво з владою.

У боротьбі проти інакомислячих у СРСР було вжито безпрецедентних заходів. У КДБ створено спеціальне 5-е Управління. Ідеологічні служби КДБ спробували поставити під контроль сотні тисяч "сумнівних" в ідеологічному відношенні громадян. До карного законодавства внесено зміни репресивного характеру, організовано судові процеси над А. Синявським, Ю. Данієлем, А. Марченком, А. Гінзбургом, П. Литвиновим, Ю. Галансковим, Ю. Орловим та їхні арешти й ув'язнення, вислано О. Солженіцина за межі країни, академіка А. Сахарова до Горького (Нижній Новгород), поміщено членів дисидентського руху до психіатричних клінік ("справа Григоренка", "справа Пліуч", "справа Щаранського"), позбавлено радянського громадянства М. Ростроповича, Ю. Любимова.

Третій етап (середина 70-х — середина 80-х рр.) характеризувався організаційним оформленням руху (створення Групи сприяння виконанню Хельсінських угод, правозахисних організацій в союзних республіках, Вільного профспілкового об'єднання трудящих) та наростанням репресій з боку КДБ на чолі з Ю. Андроповим.

Різними формами протесту проти деформацій радянської системи стали страйки робітників (протягом 1975—1985 рр., за різними джерелами, відбулося 60 масштабних виступів робітників), масова еміграція єврейського населення до США та Ізраїлю, виступи католицького духовенства Литви, створення молодіжних неформальних рухів та організацій, екологічні кампанії, які провадились за ініціативою письменника С. Залигіна, — на захист чистоти Байкалу, проти повороту сибірських рік та ін.

Посилення опозиційних рухів у СРСР було реакцією передової частини радянського суспільства на посилення консерватизму брежнєвського керівництва,

Незважаючи на зусилля офіційної пропаганди, кращі представники радянської культури своєю творчістю об'єктивно сприяли критичному осмисленню дійсності. Всенародну любов здобули офіційно невизнані пісні В. Висоцького, А. Галича, Б. Окуджави, по-сучасному виглядали п'єси О. Н. Островського й А. П. Чехова, протистояла ідеології неосталінізму проза Ф. Абрамова, В. Астаф'єва, Б. Можаяєва, фільми В. Шукшина, твори Ч. Айтматова, В. Бикова, Н. Думбадзе. У листопаді 1970 р. з ініціативи В. Челідзе, А. Твердохлібова, А. Сахарова було створено Комітет прав людини в СРСР, діяльність якого набула широкої популярності.

7. Зовнішня політика

Нове керівництво прагнуло поліпшити зовнішньополітичне становище СРСР. Результатом переходу від "холодної війни" до міжнародної розрядки було підписання СРСР, США та Великою Британією Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.), Договору про заборону розміщення ядерної зброї на дні морів, океанів та в їхніх надрах.

Після візиту Ш. де Голля влітку 1966 р. до Москви принципово змінилися відносини з Францією. 30 жовтня 1971 р. у Парижі було підписано радянсько-французьку декларацію й "Принципи співробітництва між СРСР і Францією".

Під час візиту до Москви президента США Р. Ніксона у травні 1972 р. було підписано двосторонні угоди про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) і про деякі засоби в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) терміном на 5 років. Л. І. Брежнев і Р. Ніксон поставили свої підписи під спільним документом "Основи взаємовідносин між СРСР і США".

Просунулося вирішення берлінської проблеми. 3 червня 1971 р. було підписано заключний протокол чотирьохсторонньої угоди по Західному Берліну, повоєнні кордони визнано непорушними. Соціал-демократичний уряд ФРН на чолі з В. Брандтом визнав НДР. 1972 р. укладено договір між СРСР і ФРН, де були підтверджені західні кордони Польщі.

Підсумком політики розрядки стала Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ), в якій взяли участь 33 європейських країни, а також США і Канада. 1 серпня 1975 р. у Хельсінкі (Фінляндія) було підписано Заключний акт Наради, основа його — декларація принципів, якими держави повинні керуватися у взаємних і міжнародних відносинах, в тому числі: повага прав людини й основних свобод; рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею. Проте радянське керівництво надалі не завжди на практиці виконувало свої зобов'язання, що безумовно підірвало авторитет СРСР і довіру до нього інших держав.

Між тим, торгово-економічні відносини із західними партнерами розвивалися не на користь СРСР. 80% радянського експорту становив продаж нафти, газу, вугілля, лісу, мінеральної сировини, а на частку готових виробів, машин, устаткування припадало усього 5%. Це свідчило

про відставання багатьох галузей економіки СРСР, про відсутність у країні конкурентоздатних товарів.

У відносинах із союзниками СРСР продовжував політику диктату і втручання в їхні внутрішні справи. Після того як радянська модель соціалізму, нав'язана Чехословаччині й іншим країнам, вступила в смугу глибокої кризи, СРСР спільно з військами Польщі, НДР, Угорщини та Болгарії ввів 21 серпня 1968 р. збройні сили до Чехословаччини для "захисту завоювань соціалізму". З "Празькою весною" — спробою демократизації в ЧРСР — було покінчено.

Радянське керівництво дуже прискіпливо реагувало на антисоціалістичні тенденції розвитку в Польщі в 70-80-ті роки, проте війська ввести вже не наважилося, справедливо побоюючись різкої протидії Заходу.

В другій половині 60-х років різко загострилися відносини з Китаєм. Справа дійшла до збройної сутички на кордоні в 1969 р.

Під час арабо-ізраїльських війн (1967 р., 1973 р.) і кризового розвитку близькосхідного конфлікту СРСР односторонньо підтримував арабські країни, що призвело до розриву дипломатичних відносин з Ізраїлем (1967 р.) і посилювало конфронтацію в регіоні, відсувало мирне вирішення проблеми.

Однак СРСР, його партійно-державне керівництво продовжувало курс на розширення сфери впливу в Азії, Африці, Латинській Америці. Так, Радянський Союз підтримав кубинську інтервенцію в Анголі, допомагав у боротьбі Народному фронту визволення Мозамбіку, втрутився в конфлікт у районі Африканського Рогу спочатку на боці Сомалі, а потім на боці Ефіопії (генерала Менгісту), яку підтримав у війні в Огадені. СРСР демонстрував силу свого флоту в акваторії Світового океану. Радянський Союз підтримав вторгнення військ В'єтнаму до Камбоджі (Камбоджі). Смертельного удару "міжнародній розрядці" було завдано вторгненням радянських військ до Афганістану. Війна СРСР з афганською опозицією для підтримки прорадянського режиму закінчилась поразкою, але вона коштувала тисяч людських жертв, а також підірвала міжнародне довір'я до СРСР. Знову в термінології західних політиків стало лунати визначення СРСР як "імперії зла".

Протягом 1982-1984 рр. основні зусилля радянської дипломатії були спрямовані на стримання розміщення ракет середньої дальності в Європі та США. Відносини між СРСР та Заходом продовжували загострюватися, ведучи до

небезпечного напруження міжнародної ситуації. Таким чином, політика кінця 70-х — початку 80-х років перекреслювала всі здобутки політики розрядки, несучи негативні наслідки для Радянського Союзу.

? Запитання і завдання

1. Чому події 14 жовтня іноді називають "двірським переворотом"?
2. Які основні завдання реформ 1965 р.? Чому їх не було реалізовано?
3. У чому причини падіння темпів економічного розвитку наприкінці 70-х років?
4. Проаналізуйте суспільно-політичне життя СРСР у другій половині 60-х — першій половині 80-х рр.
5. Визначте позитивні наслідки політики розрядки. Чому Наряду в Хельсінкі називають піком політики розрядки? У чому причини згорання розрядки наприкінці 70-х років?
6. 21 серпня 1968 р. радянські війська було введено до Чехословаччини. З якою метою це було зроблено? До яких наслідків призвело?
7. Чим керувалися радянські лідери, приймаючи рішення про введення військ до Афганістану?
8. Доведіть, що дисидентський рух був правозахисним.
9. Дайте політичну характеристику Л. І. Брежнєву.
10. У пропагандистському вжитку в 70-ті роки часто лунала теза про побудову в СРСР "розвинутого соціалізму". Що ви думаєте про це?
11. У конституції СРСР 1977 р., у ст. 6 законодавчо закріплена керівна роль КПРС. Що це означало на практиці? До яких наслідків призвело?
12. Як ви ставитеся до тези, що "60-80-ті роки були роками застою"?

Документи і матеріали

1. З листа Г. Вишневської і М. Ростроповича Голові Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєву

"Громадянин Голова Верховної Ради СРСР! Верховна Рада, яку Ви очолюєте, позбавила нас радянського громадянства... Ми — музиканти. Ми живемо й мислимо музикою. Ви не гірше від інших знаєте, що єдиною нашою "провиною" було те, що ми даємо притулок у своєму будинку О. Солженіцину. За це з Вашої санкції на нас було обрешено всілякі переслідування, пережити

які було для нас неможливо, — відміна концертів, заборона гастролей за кордоном, бойкот з боку радіо, телебачення, преси, спроба паралізувати наше музичне життя.

Тричі, ще перебуваючи в Росії, Ростропович звертався до Вас, але ні Ви, ні хтось із Ваших підлеглих навіть не відгукнувся на цей лемент душі.

Таким чином, Ви змусили нас просити про від'їзд за кордон на тривалий термін, і це було оформлено як відрядження Міністерства культури. Але, певне, Вам не вистачило наших сліз на Батьківщині. Ви нас і тут переслідуєте.

Ми вимагаємо над нами суду в будь-якому місці СРСР з однією умовою — щоб цей процес був відкритим. Ми сподіваємося, що на це четверте до Вас звернення Ви відгукнетесь, а якщо ні, то, може, хоча б краска сорому залле Ваше обличчя.

Париж, 17 березня 1978 року".

? Запитання до документа

1. Чому відомі музиканти вимагали суду над ними?

Запам'ятайте дати:

- 14 жовтня 1964 р. — відставка М. С. Хрущова з усіх посад; обрання Першим секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.
- Квітень 1974 р. — початок будівництва БАМу.
- 10 грудня 1975 р. — присудження Нобелівської премії академіку А. Д. Сахарову.
- 7 жовтня 1977 р. — прийняття нової Конституції СРСР.
- 10 листопада 1982 р. — смерть Л. І. Брежнєва. Обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС Ю. В. Андропова.

"ПЕРЕБУДОВА" ТА РОЗПАД СРСР (1985-1991 РОКИ)

1. Прихід до влади нового партійного керівництва на чолі з М. С. Горбачовим

До 1985 р., якому призначено було стати вирішальним в історії СРСР, криза тоталітарного соціалізму стала загальною. Вона виявлялася і в економіці, і в політичній системі, і в соціальній сфері, безпосередньо відбивалася на морально-психологічному стані суспільства.

Партія і держава тісно переплелись одна з одною, створивши єдину командно-адміністративну систему, яка не припускала й думки про кардинальні зміни в країні. Авторитет керівництва катастрофічно падав. Перед партійно-бюрократичною елітою країни реально постало завдання збереження своєї влади. Спроби реанімувати систему силовими методами під час короткого перебування при владі Ю. В. Андропова (листопад 1982 — лютий 1984 рр.) не виправдали себе.

Обрання на вищі партійні й державні посади престарілого і тяжко хворого К. У. Черненко перетворилося на загальний фарс, проте за ним стояли консервативні, неосталіністські сили, які уособлювали в радянському керівництві Д. Ф. Устинов, Г. В. Романов, М. С. Соломенцев, В. В. Гришин, Н. О. Тихонов та їхні численні прихильники на місцях.

У березні 1985 р., після смерті К. У. Черненко, постало питання про нового Генерального секретаря ЦК КПРС. На пленумі ЦК КПРС (11 березня) цілком реально розглядалися кандидатури Г. В. Романова, В. В. Гришина, проте лідером партії, за вирішальної підтримки А. А. Громико, було обрано 54-літнього секретаря ЦК КПРС і члена Політбюро М. С. Горбачова, який уособлював реформаторське крило вищого керівництва КПРС.

Михайло Сергійович Горбачов народився 2 березня 1931 р. у с. Привільне Красногвардійського р-ну Ставропільського краю в селянській родині. З 13 років періодично працював у колгоспі, із 15 — помічник комбайнера МТС. Закінчив юридичний факультет МДУ (1955 р.) і заочно економічний факультет Ставропільського сільськогосподарського інституту (1967 р.).

Після закінчення університету працював на батьківщині, у Ставропільському краї, — спочатку за юри-

дичним фахом, але незабаром був висунутий на комсомольську, а потім — на партійну роботу. У вересні 1966 р. обирається першим секретарем Ставропільського міськкому партії. З серпня 1968 р. працював другим, а в квітні 1970 р. обирається першим секретарем Ставропільського обкому КПРС. 1978 р. обраний секретарем ЦК КПРС, із 1980 р. — член Політбюро ЦК КПРС. У березні 1985 р. обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС. З жовтня 1988 р. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. У березні 1990 р. обраний Президентом СРСР. У грудні 1991 р. склав повноваження Президента.

З 1992 р. — на пенсії, займається політичною й літературною діяльністю.

З приходом до влади М. С. Горбачова сталися кардинальні зміни в керівництві партії і країни, без яких було неможливо починати здійснення нового політичного курсу.

Одним із перших було звільнено від обов'язків члена Політбюро і секретаря ЦК КПРС основного конкурента Горбачова Г. Романова, пізніше така ж доля спіткала М. Соломенцева та інших.

Секретарями ЦК було обрано Б. М. Єльцина і Л. М. Зайкова. За кадрову й ідеологічну роботу в керівництві партії відповідав Є. К. Лигачов, який фактично був другим секретарем ЦК; міністром закордонних справ і членом Політбюро було призначено Е. А. Шеварднадзе, добре знайомого Горбачову ще з часів його роботи на Північному Кавказі. А. А. Громико став Головою Верховної Ради СРСР, а Головою Ради Міністрів СРСР — М. І. Рижков — колишній директор Уралмашзаводу, а останнім часом — один із керівників Держплану СРСР. У Політбюро реформістські устремління Горбачова підтримував О. М. Яковлев.

Без зміни вищого керівництва неможливо було здійснення нового політичного курсу.

2. Курс на "прискорення" соціально-економічного розвитку

З березня 1985 р. бере свій початок в історії СРСР період, який прийнято називати "перебудовою". За задумом реформаторського крила радянського керівництва, а його представляли насамперед М. С. Горбачов, О. М. Яковлев, Е. А. Шеварднадзе, вона повинна була торкатися всіх сфер життя суспільства: економічної, політичної, ідеологічної, культурної, духовної. Проте мова не йшла про зміну

суспільно-політичного устрою, прихильники реформ вважали соціалізм як систему цілком життєздатним. Необхідно було його оновити, модифікувати, пристосувати до нових реалій, додати імпульс прискореного розвитку. Незважаючи на добрі наміри, реформаторам не вдалося сформулювати і створити чітку концепцію нової політики, що стало однією з причин її краху в майбутньому.

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР (реформа А. Аганбегяна). Його основні положення мали на меті: подолати значне падіння темпів економічного росту, відставання вітчизняного машинобудування як базової галузі економіки на основі широкого впровадження НТР, виробити новий господарчий механізм, розвивати матеріальні стимули виробництва, удосконалювати структуру управління господарством.

12 липня 1985 р. прийнято постанову ЦК КПРС і РМ СРСР "Про поширення нових методів господарювання і посилення їхнього впливу на прискорення науково-технічного прогресу". Ця базова постанова дала змогу прийняти цілу низку законодавчих актів, де конкретизувалися економічні реформи.

Вже до січня 1987 р. стало ясно, що в економіці країни мають місце не окремі недоліки, а склався потужний механізм гальмування, корені якого сягають самої економічної системи. Перший етап реформ не відбувся.

Другий етап — реформа М. І. Рижкова — Л. І. Абалкіна (1987-1989 рр.) передбачав надання підприємствам самостійності, переведення їх на самоокупність і самофінансування. Заробітна плата стала також ув'язуватись з результатами господарчої діяльності. Проте нова реформа, яка запроваджувалась керівництвом уряду, здійснювалася за умов монополії державної власності в економіці. Кооперативи було обкладено непомірним податком (більш 40%). Незважаючи на прийняття закону "Про індивідуальну трудову діяльність", на шляху товаровиробників було безліч перепон. Кооперативи й "індивідуали" становили тільки 1,1% підприємств країни. Реформа була приречена на провал. Монопольна господарча влада зберігалася за міністерствами і чиновниками на місцях. Спроби перетворень не були підкріплені продуманою грошовою, кредитною, фінансовою політикою, що призвело до сплеску інфляції 1988 р. Проведення авантюрної й безграмотної антиалкогольної кампанії знищило 265 тис. га виноградників і

вивело з товарообігу 89 млрд крб. Із магазинів повально зникали товари першої необхідності, почала вводитися вже забута карткова система.

Третім етапом реформ стала спроба переходу до регульованої ринкової економіки (1990-1991 рр.). Суттю реформи було запровадження під контролем держави ринкових механізмів. Гострі дискусії велись про темпи та методи переходу до ринкових відносин. Програма уряду передбачала поступовий планомірний перехід, а висунута альтернативна програма С. Шаталіна — Г. Явлінського "500 днів" — більш динамічні темпи переходу до ринку і злам командно-адміністративної системи, можливість відродження приватної власності. Після обговорень було прийнято компромісний варіант проекту переходу до ринку, за яким всю сутність програми Шаталіна—Явлінського було вихолощено. Таким чином, нова програма також виявилась нежиттєдіальною. Проіснувавши декілька місяців, вона зазнала краху.

Проте 1990 р. з'явилися закони, що істотно торкалися відношення до власності. Нове законодавство давало можливість створювати малі підприємства, спільні підприємства, акціонерні товариства, комерційні банки. Їх очолювали, як правило, колишні державні керівники, люди з їхнього оточення. "Погріли руки" на перехідному етапі і кримінальні структури. Відсутність чіткого державного контролю і необхідної законодавчої бази призводила до розгулу корупції.

Спроби економічних реформ не мали позитивного результату. Наслідком їх стало подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зuboжіння найширших верств населення (за рівнем оплати СРСР на початку 90-х років посідав 157-е місце у світі; інфляція в 1990 р. становила 25%), утвердження в державному секторі бартерної економіки, а в новому підприємницькому секторі — "економіки казино" (за характеристикою західних політологів), коли в центрі стало не виробництво, а продаж товарів в найкоротші строки за максимальними цінами з метою отримання максимального прибутку.

3. Політика "гласності". Лібералізація суспільного та культурного життя

27-28 січня 1987 р. відбувся пленум ЦК КПРС із питань розвитку перебудови і кадрової політики партії. М. С. Горбачов у своєму виступі уперше висунув ініціативу з розвитку гласності і демократизації суспільства. Почи-

нання Генерального секретаря ЦК КПРС підтримала частина інтелігенції, так чи інакше пов'язана з системою. Спочатку їх вирізняли романтичні переконання, віра в соціалізм з "людським обличчям", "повернення до ленінських норм". Але поступово, використовуючи свої можливості, інтелігенція дала визначальний імпульс до радикалізації суспільної думки.

Наростало критичне осмислення шляху, який пройшла країна. На жовтневому пленумі ЦК КПРС 1987 р. уперше виявився феномен Б. М. Єльцина — першого секретаря Московського міськкому КПРС. У своєму виступі Єльцин гостро розкритикував роботу секретаріату ЦК й особисто Лигачова, запропонував створити демократичні механізми, які виключали б концентрацію влади вузькою групою осіб, нарешті, заявив про свою відставку з посади першого секретаря ММК КПРС.

2 листопада 1987 р. на урочистому засіданні ЦК КПРС, ВР СРСР і ВР РРФСР, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, з доповіддю "Жовтень і перебудова: революція триває" виступив М. С. Горбачов. У офіційних виступах радянських лідерів знову залунала антисталінська тематика, проте віра в можливість соціалізму ще не залишала радянських лідерів.

Через 9 днів, уже після ювілею, знову повернулися до виступу Б. М. Єльцина. На пленумі ЦК КПРС 11 листопада фактично вчинили різку розправу над ним. Розпочалося тривале й принципове протистояння Горбачова і Єльцина, який пішов у відставку.

13 березня 1988 р. у газеті "Советская Россия" було опубліковано лист ленинградського викладача хімії Ніни Андрєєвої "Не можу поступитися принципами", який став "маніфестом антиперебудовних сил". За цим виступом стояв секретар ЦК Є. К. Лигачов. Більшість номенклатурних працівників поклала на цю публікацію великі надії. Але вже 5 квітня в "Правді" з'явилася редакційна стаття "Принципи перебудови: революційність мислення та дії", що висловлювала позицію реформаторів.

У червні 1988 р. відбулася XIX Всесоюзна партійна конференція. Горбачов і його прихильники намагалися закріпити в її рішеннях модель "гуманного, демократичного соціалізму". Вперше за багато років на найбільшому партійному форумі розгорнулася непримиренна боротьба позицій, поглядів, ідей. Конференція стала імпульсом активізації суспільно-політичного життя в країні, розгортання

процесів гласності і демократії. Розпочався новий, після хрущовської "відлиги", етап реабілітації жертв масових репресій 20-50-х років.

У ці роки багато змін відбулося в культурному житті країни. Було видано романи Б. Пастернака "Доктор Живаго" і "Життя і доля" В. Гроссмана. У журналах друкуються твори лауреата Нобелівської премії О. Солженіцина "Архіпелаг ГУТАБ", "Червоне колесо", "У колі першому". Великого успіху набули роман А. Рибакова "Діти Арбату", фільм Т. Абуладзе "Покаяння", перейняті неприйняттям сталінізму, осудом його жадливих злочинів.

Велике значення мало усунення штучних бар'єрів для засобів масової інформації, ідеологічну опіку над ними було послаблено. У Законі про пресу, прийнятому 1 серпня 1990 р., декларувалися свобода преси і недопущення цензури.

Проте в ці роки стала виявлятися і комерціалізація культури, художній рівень творів знижувався. Значно полегшилось проникнення до країни продукції західної культури, але разом із високопрофесійними творами мистецтва ми одержували зразки низькопробної продукції, яка пропагувала насильство, порнографію, культ "надлюдини" тощо. А втім, подібні "твори" мали й вітчизняне походження. Люди стали більше думати, читати, сперечатися; відкрито висловлювати свої думки й позиції. Переміни в суспільстві давали потужний імпульс духовному відродженню.

4. Посилення політичної боротьби в країні

Без глибоких політичних реформ подальший розвиток "перебудови" був неможливим. Основними цілями політичної реформи були: а) відновлення ролі Рад народних депутатів як органів влади і повернення громадським організаціям соціальної активності; б) здійснення перерозподілу влади при збереженні керівної ролі КПРС. Початок політичній реформі поклали рішення XIX Всесоюзної партійної конференції. Перший етап реформи припадав на червень 1988 — червень 1989 рр. Його змістом було прийняття нового виборчого закону, за яким вибори мали проводитися на альтернативній основі; проведення виборів делегатів на Перший з'їзд народних депутатів СРСР; проведення самого з'їзду; створення постійно діючого законодавчого органу — Верховної Ради СРСР і контролюючого органу законності в країні — Комітету конституційного нагляду.

25 травня — 9 червня 1989 р. у Москві проходив I з'їзд народних депутатів СРСР. У його роботі взяли участь 2250 депутатів. Більшість із них вже обиралася на альтернативній основі, проте були народні депутати і від громадських організацій, у тому числі 100 чоловік обрано від КПРС. Непримиренна боротьба думок, гострі дискусії на з'їзді були відбитком боротьби між реформаторами і консерваторами, між новими політичними силами і КПРС. З'їзд прийняв постанову "Про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики СРСР".

На другому етапі реформи (1989-1991 рр.) значно активізується національно-визвольний рух. За умов демократичних виборів і ослаблення ідеологічного диктату у Верховних Радах Литви, Латвії, Естонії більшість голосів одержали рухи, які виступали за національну незалежність і вихід зі складу СРСР. Протягом весни—літа 1990 р. Литва, Латвія, Естонія, РРФСР, Україна й інші радянські республіки прийняли декларації про державний суверенітет. М. Горбачов іронічно назвав цей процес "парадом суверенітетів". Трагічно розвивалася боротьба за демократію і незалежність у Грузії. 4-9 квітня 1989 р. біля Будинку уряду в Тбілісі відбувався мирний багатотисячний мітинг. Московське керівництво віддало наказ військам Закавказького військового округу застосувати силу. Під час розгону мітингуючих загинуло 16 чоловік. А в центрі, у вищому керівництві, прагнули перекласти провину за вчинене один на одного.

Політичні вимоги з усією силою і гостротою пролунали під час страйків шахтарів улітку 1989 р. Свідченням розвитку демократичних процесів був Указ Президії ВР СРСР про відновлення в громадянстві "деяких осіб, що мешкають у цей час за кордоном". Серед інших радянське громадянство знову отримали Г. Вишневська, М. Ростропович, В. Войнович. 14 листопада 1989 р. Верховною Радою СРСР було прийнято "Декларацію про визнання незаконними і злочинними усіх репресивних актів проти народів, що піддавалися насильному переселенню, і безумовне відновлення їхніх прав".

Гостра політична боротьба точилася на II з'їзді народних депутатів СРСР (12-24 грудня 1989 р.). З'їзд прийняв постанови про посилення боротьби з організованою злочинністю, про правову й політичну оцінку радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р., про політичну оцінку рішення щодо введення військ до Афганістану.

Партійне керівництво в центрі і на місцях усе більше дискредитувало себе. 4 лютого 1990 р. на Манежній площі в Москві відбулися демонстрація і мітинг із вимогою скасування 6-ї статті конституції СРСР, де йшлося про привілейоване становище КПРС. Цю статтю було скасовано на III Позачерговому з'їзді народних депутатів (11-15 березня 1990 р.). На з'їзді було введено інститут президентства в країні. Першим (і останнім) Президентом СРСР обрано М. С. Горбачова, а Головою Президії Верховної Ради СРСР — А. І. Лук'янова.

Вибори 1990 р. ознаменували значну перемогу демократичних, перебудовних сил. Ради двох найбільших міст країни — Москви і Ленінграда — очолили Г. Х. Попов і А. А. Собчак, доктори наук, всенародно відомі політики, прихильники кардинальних реформ.

На I з'їзді народних депутатів РРФСР (16 травня — 12 червня 1990 р.) Головою Верховної Ради РРФСР обрано Б. М. Єльцина. Незважаючи на всі перепони, опальний політик встав на чолі Російського парламенту. Протистояння Єльцина і Горбачова посилювалося.

Після скасування державних привілеїв КПРС у країні почала складатися система багатопартійності. Заявили про себе анархо-синдикалісти. На правому фланзі російського політичного спектра формувалися партії національно-патріотичного напрямку. До них примикали товариство "Пам'ять", різноманітні патріотичні спілки. По сусідству з ними діяли монархісти. Гостра боротьба між реформаторами і реакціонерами розгорнулася на XXVIII з'їзді КПРС. Після з'їзду вплив Політбюро і секретаріату ЦК зменшився, почався масовий вихід комуністів із партії. За рік після з'їзду партійні ряди добровільно залишили 4 млн членів КПРС. Напруження політичної боротьби в країні зростало.

5. Зрушення в зовнішній політиці

Нове керівництво країни після 1985 р. прагнуло максимально знизити рівень конфронтації на міжнародній арені як необхідну умову проведення внутрішніх реформ.

15 лютого 1989 р. сталася подія, на яку давно чекали радянські люди й увесь світ, — завершилося виведення радянського військового контингенту з Афганістану. Повному радянське політичне керівництво стало розглядати міжнародні проблеми, визнавши пріоритет загальнолюдських цінностей, міжнародних угод, у тому числі Загальної

декларації прав людини, зобов'язавшись привести внутрішньосоюзне законодавство у відповідність з міжнародним правом.

Кардинально змінилися радянсько-американські відносини. Відбулися зустрічі М. Горбачова і Р. Рейгана в Женеві (1985 р.) й у Рейк'явіку (1986 р.). 8 грудня 1987 р. під час візиту М. С. Горбачова до США було підписано радянсько-американський договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності. Під час зустрічі на о. Мальта з президентом США Д. Бушем наприкінці 1989 р. М. С. Горбачов виступив з ініціативою про те, що СРСР не буде розглядати США як свого потенційного противника. Д. Буш від імені США взяв зобов'язання ніколи не загрожувати безпеці СРСР.

Однією з центральних у Європі була німецька проблема. Демократичні процеси в НДР і ліквідація Берлінської стіни привели до активізації руху за об'єднання в країні. СРСР, США, Велика Британія і Франція підтримали цей процес. Об'єднання НДР і ФРН на демократичній основі остаточно вирішило німецьку проблему.

Лідери західних країн на зустрічі "великої сімки" у Лондоні влітку 1991 р. дали зрозуміти радянським керівникам, що Захід подасть СРСР необхідну економічну допомогу у випадку переходу Радянського Союзу до ринкових реформ.

Радянський Союз з розумінням поставився до антиталітарних революцій у Східній Європі 1989-1990 рр., коли один за одним під натиском демократичних сил припиняли своє існування прорадянські режими, відновлювалися свободи й права людини. Лідери нового зовнішньополітичного курсу СРСР М. С. Горбачов і Е. А. Шеварднадзе довели, що Радянський Союз шанує норми міжнародного права, і не застосували ніяких силових дій. Поступово з країн Східної Європи виводилися радянські війська, незабаром припинили своє існування Організація Варшавського Договору (1 липня 1991 р.) і РЕВ (28 червня 1991 р.). Народи східноєвропейських країн самі вирішували свою подальшу долю.

Перемога нового політичного мислення у зовнішній політиці СРСР, реальні кроки щодо її реалізації ознаменували на початок 90-х років завершення періоду "холодної війни" між Заходом та Сходом, періоду розколу та конфронтації. Радянський Союз ставав більш відкритою країною для світового товариства.

6. Серпневий заколот 1991 року

Восени 1990 р. праві сили перейшли до відкритого наступу. 28 листопада 1990 р. міністр оборони Д. Т. Язов на засіданні ВР СРСР виступив із вимогою "відновити порядок у країні і забезпечити проведення призову в армію". У грудні з посади міністра МВС звільнено В. Бакатіна, який намагався реформувати органи внутрішніх справ у дусі часу. У своєму виступі на телебаченні голова КДБ В. Крючков обрушився на неформалів. Дуже гостра обстановка склалася під час обговорення кризової соціально-економічної та політичної ситуації на IV з'їзді народних депутатів (17-27 грудня 1990 р.). Усіх депутатів приголомшив виступ Е. А. Шеварднадзе про змову правих сил, що насувається, і його заяву про свою відставку з посади міністра закордонних справ. Тоталітарний режим рішуче виступив проти прагнення республік Прибалтики до незалежності. Мирні виступи жителів Вільнюса і Риги на початку 1991 р. найжорстокішим чином було придушено десантними військами, були людські жертви. У країні наростали центробіжні устремління.

Для зміцнення своїх позицій центральне керівництво призначило на 17 березня 1991 р. Всесоюзний референдум з питань збереження СРСР. Хоча за це висловилися 70% опитуваних, референдум не вніс ясності в протиріччя з приводу нового союзного договору і подальшої долі СРСР.

Після референдуму почався так званий "новоогарьовський процес" — переговори керівників дев'яти республік (Росії, України, Білорусії, Казахстану, Узбекистану, Туркменістану, Киргизстану, Таджикистану, Азербайджану) із президентом СРСР. "Заява 9+1", підписана 23 квітня 1991 р., декларувала принципи нового союзного договору. Подальші переговори виявили значні розбіжності в позиціях і протиріччя. 24 липня 1991 р. М. С. Горбачов заявив, що роботу над союзним договором закінчено. Республікам передбачалося надати додаткові повноваження, більшість центральних структур втрачала свою владу при укладенні нового договору. Попереднє підписання документа було призначено на 20 серпня 1991 р.

19 серпня о 6 годині ранку на всю країну пролунало повідомлення ТАРС про створення Державного комітету з надзвичайного становища у складі 8 чоловік: віце-президента Г. І. Янаєва, прем'єр-міністра В. С. Павлова, міністра оборони Д. Т. Язова, голови КДБ В. А. Крючкова, заступника голови Ради оборони О. Д. Бакланова, міністра

внутрішніх справ Б. К. Пуго, голови Селянської спілки В. А. Стародубцева, президента Асоціації державних підприємств А. І. Тизякова. Президент СРСР знаходився на відпочинку в Криму. Було оголошено надзвичайне становище в окремих регіонах країни. Розформовувалися структури влади, що діяли, на думку ДКНС, усупереч конституції. Припинялася діяльність опозиційних партій і рухів, заборонялися мітинги і демонстрації. До Москви стягувалися війська і військова техніка. Члени ДКНС хотіли не просто врятувати старий Союз, а взагалі повернути його до старих порядків, покінчивши з гласністю і демократією.

Основні події путчу розгорнулися в Москві з 19 по 21 серпня 1991 р. Народ не підтримав путчистів. На заклик Б. Єльцина вже до вечора 19 серпня біля "Білого дому" Росії зібралися тисячі людей, серед яких переважала молодь. 20 серпня в більшості міст Росії й інших республік пройшли мітинги і демонстрації протесту. 21 серпня організатори перевороту, зрозумівши, що більшість населення їх не підтримує, припинили виступ. Президент СРСР Горбачов повернувся до Москви. Змовників було заарештовано, законність відновлено.

У розгромі путчистів особливу роль відіграв Б. М. Єльцин. Борис Миколайович Єльцин народився 1 лютого 1931 р. у с. Бутка Свердловської обл. 1955 р. закінчив Уральський політехнічний інститут, де одержав фах інженера-будівельника. Тривалий час потім працював у різноманітних будівельних організаціях Свердловська. 1968 р. перейшов на партійну роботу. Був завідувачим відділом, секретарем, а з 1976 по 1985 рр. — першим секретарем Свердловського обкому партії. З 1985 р. — в апараті ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. У грудні того ж року обраний першим секретарем ММК КПРС. З 1986 по лютий 1988 рр. — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. У 1987-1989 рр. — перший заступник голови Держбуду СРСР, міністр СРСР. 1989 р. обраний народним депутатом СРСР. У березні 1990 р. обраний народним депутатом Російської Федерації. На першому з'їзді народних депутатів РРФСР на альтернативній основі обраний Головою Верховної Ради РРФСР. На XXVIII з'їзді КПРС добровільно вийшов з рядів партії.

12 червня 1991 р. обраний Президентом РРФСР. 3 липня 1996 р. обраний Президентом Росії на повторний термін.

Після краху перевороту події набрали революційного характеру. Було припинено діяльність КПРС (див. документ 2), оголошено про початок реформи КДБ із метою його остаточної ліквідації і заміни службою розвідки і контррозвідки, прийнято рішення про радикальну військову реформу.

7. Розпад СРСР

З 23 серпня до 1 вересня 1991 р. проголосили незалежність Естонія, Латвія, Україна, Молдавія, Азербайджан, Узбекистан, Киргизстан. "Новоогарьовський процес" було зірвано.

Верховна рада Литви оголосила про відновлення державного суверенітету ще 11 березня 1990 р. і почала втілювати це рішення в життя. В січні 1991 р. Москва спробувала придушити цей процес силою, але тисячі жителів Вільнюса встали на захист незалежності. Литовці відстояли своє право жити в незалежній державі.

9 вересня 1991 р. було офіційно визнано незалежність прибалтійських держав — Латвії, Литви, Естонії. Союз скоротився до 12 республік.

1 грудня 1991 р. в Україні відбувся референдум, у ході якого громадяни практично одностайно (90% голосуючих) висловилися за незалежність республіки. Обраний Президентом Л. М. Кравчук витлумачив результати референдуму як мандат на неприєднання України до нового Союзного договору. Без України Союз був неможливий. Таку позицію зайняв російський президент Єльцин. Не мислив Союзу без України і Горбачов.

8 грудня 1991 р. в урядовій резиденції "Вискулі", що в Біловезькій Пущі (біля Бреста), таємно зібралися керівники трьох республік — Білорусії, Росії й України: С. Шушкевич, Б. Єльцин, Л. Кравчук. Узгоджений на засіданні Держради варіант договору Єльцин запропонував першим підписати українському президентові, підкресливши, що свій підпис поставить після нього. За власним визнанням Кравчука, "доля договору цілком залежала від України". І він заявив категоричне "ні" Союзному договору.

Керівники Росії, України і Білорусії заявили про те, що "Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування". Потім Б. Єльцин телефонував президентові США Бушу, а С. Шушкевич — президентові Горбачову, що Радянського Союзу більше не існує.

На цій же зустрічі постало питання про підготовку нового документа. Так народилася "Угода про створення Співдружності незалежних держав (СНД)", підписана керівниками Росії (Б. Єльцин, Г. Бурбуліс), України (Л. Кравчук, В. Фокін), Білорусії (С. Шушкевич, В. Кебич).

А втім, у Біловезькій Пуші фактично вже сталася констатація розпаду давно не існуючого Союзу. На парламентському рівні розпочався процес законодавчого оформлення Біловезької угоди. 10 грудня 1991 р. ця угода була ратифікована Верховними Радами Білорусії й України, 12 грудня — Верховною Радою РРФСР, 13 грудня в Ашхабаді глави держав Середньої Азії та Казахстану в основному схвалили ініціативу створення СНД. На зустрічі глав держав 21 грудня в Алматі відбулося підписання Декларації 11 держав на підтримку Біловезької угоди. Виняток становили республіки Прибалтики і Грузія, що приєдналася до СНД через два роки.

Реакція Президента СРСР у цілому виявилася достатньо обережною. Після підписання алматинської Декларації перший і останній Президент СРСР 25 грудня 1991 р. о 19 годині виступив по телебаченню з заявою про припинення своєї діяльності на посаді Президента СРСР.

Того ж вечора, о 19 годині 38 хвилин, у Москві над Кремлем було спущено червоний прапор із Державним гербом СРСР, а на його місце піднісся російський трибарвний прапор. Цей акт зміни державних символів поставив останню крапку в драматичній долі величезної країни, що називалася Радянським Союзом. На мітинги і демонстрації на його захист практично ніхто не вийшов.

? Запитання і завдання

1. *Як ви ставитеся до тези "Приватна власність зміцнює устої держави, а переважання державної власності скошує її розвиток"? Відповідь обґрунтуйте прикладами.*
2. *Чим було викликане прийняття 1985 р. нового політичного курсу, зміна у вищому керівництві СРСР?*
3. *Що таке гласність?*
4. *Вкажіть етапи перебудови.*
5. *Чи можна вважати, що політика десталінізації є однією з рис перебудови? Відповідь обґрунтуйте.*
6. *Схарактеризуйте економічні реформи в роки перебудови за схемою:*

	Реформа Аганбегяна	Реформа Рижкова—Абалкіна	Перехід до ринку
Зміст реформи			
Результати реформи			

7. Як ви розумієте вислів М. Горбачова "парад суверенітетів"? Які події поклали початок цьому процесу?
8. Проаналізуйте основні прояви нового політичного мислення радянських керівників на міжнародній арені наприкінці 80-х — на початку 90-х рр.
9. Визначте причини та етапи розпаду СРСР.
10. Дайте оцінку подіям 19—21 серпня 1991 р. у Москві.

Документи і матеріали

1. Із відкритого листа анонімного бюрократа публіцисту А. Нуйкіну та іншим провісникам перебудови

"...Коротко про себе. Бюрократ обласного масштабу. Років від роду — 40, росіянин. Робочий стаж — 23 роки, у т.ч. бюрократичний — 15. Одружений, маю двох дітей. Не був, не маю, не притягався й не збираюся.

З іншого боку: перебуваю, маю, брав участь. І не шкодую. ...Ви пропонуєте нам відмовитися від свого класового панування? Чудово!

А що ви можете запропонувати нам натомість? Місце двірника в поставленій на ноги економічній системі?

На більше нам, що пройшли шлях тривалого відбору і пристосування до цілком специфічної діяльності в умовах нашої не менш специфічної економіки, розраховувати не доводиться. Куди піти мені, людині з п'ятнадцятирічним стажем відгадування намірів начальства і зважування на лабораторних вагах можливості того або іншого кандидата на те або інше місце в ієрархічній структурі? Кому в умовах нормальної економіки знадобиться моя вища технічна освіта, вірніше, отриманий колись диплом..?"

? Запитання до документа

1. Як ви думаєте, що криється за цією відвертістю анонімного бюрократа?
2. Прокоментуйте останню фразу листа.

"Секретаріат, Політбюро ЦК КПРС не виступили проти державного перевороту. Центральний Комітет не зумів зайняти рішучу позицію осуду і протидії, не підняв комуністів на боротьбу проти пограння конституційної законності. Серед змовників виявилися члени партійного керівництва, ряд партійних комітетів і засобів масової інформації підтримали дії державних злочинців. Це поставило мільйони комуністів у помилкове становище..."

...У цій ситуації ЦК КПРС повинен прийняти важке, але чесне рішення про саморозпуск. Долю республіканських компартій і місцевих партійних організацій визначають вони самі.

Не вважаю для себе можливим подальше виконання функцій Генерального секретаря ЦК КПРС і складаю відповідні повноваження..."

? Запитання до документа

1. Чому КПРС припинила своє існування після серпневого путчу?
2. Як ви гадаєте, чому після заборони діяльності КПРС і КПУ вони незабаром відновили свою діяльність, змінивши назви і розпавшись на декілька різних компартій?

Запам'ятайте дати:

- Березень 1985 р. — обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова.
- Квітень 1985 р. — Пленум ЦК КПРС, що поклав початок перебудові.
- Листопад 1985 р. — зустріч М. С. Горбачова і Р. Рейгана в Женеві.
- 25 травня —
9 червня 1989 р. — Перший з'їзд народних депутатів СРСР.
- 12-15 березня
1990 р. — Третій Позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР, обрання М. С. Горбачова Президентом СРСР.
- 12 червня 1991 р. — обрання Б. М. Єльцина президентом РРФСР.
- 14 серпня 1991 р. — опублікування тексту нового Союзного договору.

- 19-21 серпня 1991 р. — антидержавний путч у Москві.
- 23 серпня —
1 вересня 1991 р. — проголошення незалежності
Естонії, Латвії, України, Молда-
вії, Азербайджану, Узбекистану,
Киргизії.
- 7 грудня 1991 р. — підписання договору про утво-
рення СНД, припинення існуван-
ня СРСР.
- 25 грудня 1991 р. — офіційна заява М. С. Горбачова
про відставку з посади Прези-
дента СРСР.

1. Перехід до ринкової економіки

Прийнята російським керівництвом як базова модель радикальна економічна реформа за методами "шокової терапії" стала своєрідною альтернативою невдалим спробам союзного керівництва періоду "перебудови" здійснити поступову модернізацію надцентралізованої соціалістичної економіки. Відповідно до прийнятої концепції групи Є. Т. Гайдара, пострадянська економіка не могла бути удосконалена, вона підлягала тільки негайному демонтажу при одночасній ліквідації командно-адміністративної системи управління й розподілу. Цю модель було апробовано в Російській Федерації в 1992-1993 рр.

Першим кроком у здійсненні реформи стало введення вільних цін 2 січня 1992 р. Ціни зросли відразу в 10-12 разів. У результаті сталося різке падіння життєвого рівня більшості населення. Крім того, реформа завдала удару по ощадних вкладах громадян, знецінивши їхні трудові накопичення. У господарстві вибухнула криза неплатежів. До 1 червня 1992 р. сума взаємних боргів становила біля 2 трлн крб. Більшість підприємств виявилася на грані краху. Надання кредитів Центробанком посилювало інфляцію в країні. Курс карбованця падав на очах. Фінансово-грошова система все більше дестабілізувалася.

Лібералізація торгівлі призвела до накопичення в широких масштабах "первинного капіталу". Найчастіше він мав полукримінальне походження. Деякі "бізнесмени" створили свій капітал на використанні різниці між державними закупівельними цінами і цінами вільно регульованого ринку. Величезна грошова маса виявилася поза сферою оподатковування. Дохідна частина бюджету країни поповнювалась дуже слабо. Виникли проблеми зі своєчасними виплатами пенсій, стипендій, зарплати військовослужбовцям, учителям, лікарям та іншим працівникам бюджетної сфери. Масові невиплати досягли апогею в 1996 р., що призвело до зростання нестабільності в суспільстві. "Шокова терапія" викликала розлад цілих галузей економіки. Продукція багатьох підприємств виявилася неконкурентоспроможною, закривалися заводи й фабрики, збільшувалося безробіття. У суспільстві наростала соціальна напруженість. Різко загострилася житлова проблема. Якщо в Москві в черзі на житло в 1993 р. стояло 220 тис. родин, то в ряді міст Сибіру — більше 25% населення. Проблема

біженців поглибила дефіцит житла, яке майже цілком і повністю стало продаватися на ринку нерухомості за гроші. Міжнародні фінансові позики і кредити не встигали покривати дефіцит бюджету.

Суперечливий характер реформ 1992-1993 рр., їхні непередбачувані наслідки призвели до відставки уряду Є. Гайдара і призначення главою уряду Російської Федерації В. Чорномірдіна.

Уряд Чорномірдіна намагався поєднати зміцнення ролі держави в економіці з розвитком ринкових відносин.

3 1 липня 1994 р. у Росії розпочалася грошова приватизація. Загальна кількість приватних підприємств становила понад 1 млн, а частка приватного сектора у виробництві досягла 62%.

У країні динамічно розвивається банківська система. На середину 1995 р. було зареєстровано біля 2,5 тис. комерційних банків, у тому числі біля 1 тис. із статутним капіталом від 1 до 5 млрд крб., що свідчило про високу прибутковість їхньої діяльності.

За умов нестабільної економіки триває вивіз капіталів за кордон (до 2 млрд дол. на місяць на початок 1995 р.). Іноземні інвестиції спрямовуються насамперед в ті галузі економіки, що займаються видобутком енергоресурсів, та на модернізацію засобів зв'язку. У структурі експорту перше місце посідають газ і нафта (до 40%).

Незважаючи на наявність негативних тенденцій, посилення соціальної напруженості, майнове розшарування суспільства, перші роки здійснення реформи принесли багато позитивного. Цілком ліквідовано товарний голод, різко розширився ринок послуг, виникли можливості реалізувати свої здібності кожній людині. Розширюються зовнішньоекономічні зв'язки, набагато зросли можливості міжнародного співробітництва в різноманітних сферах. Розвиток ринкових відносин, у свою чергу, створює умови для зміцнення демократії в країні.

Однак боротьба між різними угрупованнями у верхніх ешелонах влади Росії тривала. В квітні 1998 р. президент Б. Єльцин відправив уряд В. Чорномірдіна у відставку. Новим прем'єр-міністром з третьої спроби Державна Дума Росії затвердила 35-річного маловідомого підприємця С. Кириєнка. За п'ять місяців перебування при владі цей уряд намагався виправити економічну ситуацію, що поступово погіршувалася. Проте в серпні 1998 р. вибухнула глибока фінансова криза, яка змусила Б. Єльцина повер-

нути до влади "стару гвардію" під проводом Є. Примакова, що до цього обіймав посаду міністра закордонних справ.

2. Політична криза 1993 року та її наслідки

Сучасна російська державність почала складатися після прийняття 12 червня 1990 р. на I з'їзді народних депутатів РРФСР Декларації про державний суверенітет Росії. Через рік, 12 червня 1991 р., Б. М. Єльцина було обрано Президентом РРФСР. Важливим кроком на шляху державотворчого процесу стало підписання 31 березня 1992 р. Федеративного договору між федеративними органами державної влади Росії й органами влади на місцях, крім Татарстану й Чечні.

Головною проблемою політичного розвитку Російської федерації протягом 1993 р. було жорстке протистояння двох вищих інститутів основних гілок влади: виконавчої — в особі президента та його апарату, і законодавчої — в особі керівництва Верховної Ради Росії. На боці парламенту в цій боротьбі виступив і віце-президент О. Руцький, а також Голова Конституційного суду В. Зорькін. Голова Верховної Ради Росії Р. Хасбулатов і віце-президент спиралися на прокомуністично налаштовану більшість депутатського корпусу і виступали за посилення ролі держави в економіці країни.

До законодавчої влади, в силу її політичної орієнтації, стали примикати й антидемократичні сили: національно-патріотичні організації реакційного напрямку, комуністи різноманітних партій — прихильники реставрації "розвинутого соціалізму", а також численні рядові громадяни, що дуже постраждали під час реформ. Лідери парламенту стали втручатися в справи виконавчої влади, намагалися керувати банківською системою, засобами масової інформації, життєво важливими галузями економіки.

Як компроміс Б. М. Єльцин у січні 1993 р. запропонував укласти конституційну угоду з керівництвом Верховної Ради. Після тривалих дебатів з приводу конституційної кризи президент запропонував винести це питання на всенародний референдум, проте VIII (позачерговий) з'їзд народних депутатів РФ своєю постановою відхилив питання про проведення референдуму.

Президент ужив рішучих заходів: 20 березня він вводить особливе (президентське) правління країною до подолання кризи. Депутати обрушилися на президента із обвинуваченням у присвоєнні диктаторських повноважень,

а головне — вони були стурбовані втратою свого впливу на розвиток подій.

Проте референдум, після найгостріших дебатів на ІХ (позачерговому) з'їзді народних депутатів РФ, усе-таки відбувся. 25 квітня 1993 р. 62% з тих, хто взяв участь у голосуванні, висловилися за довіру президентові.

Влітку 1993 р. розпочала свою роботу Конституційна нарада, скликана для підготовки нової Конституції.

Різно активізувалися реакційні сили. На мітинги та марші, що провокували відкриті конфлікти з владою, виійшли представники Фронту національного порятунку, рух "Трудова Москва" та інші. Сутички з органами правопорядку спричинили людські жертви. Парламентська опозиція використовувала події на вулицях Москви у своїх цілях, головними з яких були обмеження президентської влади і блокування ринкових реформ.

21 вересня 1993 р. Б. М. Єльцин виступив по телебаченню із зверненням до народу, в якому оголосив про скасування Верховної Ради і З'їзду народних депутатів, про формування нового парламенту — двопалатних Федеральних Зборів. Президент став використовувати силові методи.

На Х з'їзді народних депутатів, терміново скликаному 23 серпня 1993 р., було прийняте рішення про відставку Б. Єльцина з посади президента і передачу його повноважень О. Руцькому. Єльцина звинувачували у здійсненні державного перевороту. Депутати прийняли рішення: залишитися в "Білому домі" й організувати його оборону. До цього часу будинок парламенту було заблоковано силами внутрішніх військ і міліції. Оборону ВР РФ очолив О. Руцький, який категорично відмовився залишити будинок і здати зброю. Трагічна розв'язка настала 3-4 жовтня 1993 р. Мітингуючі натовпи прихильників прорвалися до "Білого дому". Бойові групи, очолювані О. Баркашовим, А. Макашовим та іншими, захопили будинок мерії на Новому Арбаті, спробували оволодіти Останкінським телецентром. 4 жовтня до будинку ВР РФ підійшли танки Московського військового округу, що розпочали обстріл "Білого дому". В другій половині дня будинок було захоплено штурмом силами спецпідрозділів. Керівники опозиції Руцький, Хасбулатов, Макашов та інші були заарештовані.

Після розпуску в жовтні 1993 р. Верховної Ради Російської Федерації, а слідом за тим і усієї системи Рад президентська сторона запропонувала проект нової конституції, схвалений у грудні того ж року. Вона відверто піднесла

президентську владу: глава держави зосередив у своїх руках усю повноту виконавчої влади і, крім того, наділявся суттєвими повноваженнями. У цілому російська конституція створила державну модель, в якій поділ влади дуже хиткий, а президент користується найбільшими прерогативами порівняно з главами інших відомих світові президентських республік.

3. Зовнішня політика Росії

Російська Федерація на міжнародній арені стала правонаступницею СРСР. Росія посіла місце постійного члена Ради Безпеки ООН, затвердивши за собою статус великої ядерної держави. Основні напрямки зовнішньої політики були такі: відносини з країнами ближнього зарубіжжя в рамках СНД і відносини з іншими країнами світу (даліне зарубіжжя) у нових геополітичних умовах.

У рамках СНД Росія прагнула налагодити політичне й економічне співробітництво, забезпечити захист російськомовного населення в колишніх союзних республіках. Гостро стояла проблема поділу "спадщини" колишньої Радянської Армії, проте спроби створити Об'єднані Збройні Сили (ОЗС) СНД не вдалися.

Відповідно до указу президента Росії від 7 травня 1992 р. російську армію було скорочено до 1,5 млн чол., виведено війська з країн Варшавського Договору, що створило додаткові проблеми їхнього розміщення й облаштування. Узявши на себе зобов'язання по виконанню умов договорів СНО-1 і СНО-2, Росія повинна була скоротити свій ядерний потенціал. Одночасно Україна, Білорусія і Казахстан, оголосивши про свій без'ядерний статус, передавали ядерну зброю Росії.

Російські війська взяли участь у ліквідації збройних конфліктів у Придністров'ї й Абхазії, охороняють зовнішні кордони Таджикистану.

Внутрішньополітичне становище й економічна криза істотно вплинули на формування зовнішньополітичної доктрини Росії, яка мусила робити значні поступки Заходу у відповідь на економічну допомогу. Росія втратила свій вплив у "третьому світі", ослабли її позиції на Близькому Сході в перебігу врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, пасивна була її позиція в ході Балканського конфлікту.

Водночас візити Б. Єльцина до ФРН, США, Франції, Японії, відповідні візити лідерів провідних країн до Москви, участь Росії в нарадах "великої сімки" свідчать про

зростаючи увагу Заходу до розвитку Росії в пострадянський період. США, Японія, розвинуті європейські країни бажали бачити неподільну Росію зі стабільною внутрішньою ситуацією і передбаченою зовнішньою політикою.

З 1994 р. особлива активність Росії виявляється в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Інтенсивно налагоджуються відносини з Індією, Китаєм, Південною Кореєю, Японією, Індонезією. Позначилася позиція щодо планів НАТО поширення на схід. Підключившись 1994 р. до мирної ініціативи "Партнерство заради миру", Росія посіла негативну позицію по відношенню до зростання НАТО за рахунок країн Східної Європи і Прибалтики, що, на її думку, ускладнить міжнародну обстановку. Така позиція Росії призвела до загострення відносин з країнами НАТО, насамперед зі США. Лише зустрічі Б. Єльцина з Б. Клінтоном у березні 1997 р. у Хельсінкі та Мадридський самміт НАТО в червні 1997 р., де було детально з'ясовано позиції сторін і підписано договір про стратегічне партнерство Росії з НАТО, виправили становище. Хмари над Східною Європою розвіялись.

Збалансована в усіх відношеннях зовнішня політика Росії можлива тільки на основі внутрішньої стабільності і демократичного розвитку держави.

4. Війна в Чечні

Пострадянську історію Росії сколихнули драматичні події в Чечні, що призвели до повномасштабної війни, яка спричинила значні наслідки для внутрішньої і зовнішньої політики російської держави.

Відповідно до російської конституції, Чечня з населенням біля 1 млн чол. є однією з 21 республіки, що входять до складу Росії. Проте цей статус ніколи не визнавався місцевим керівництвом, котре здійснює управління чеченською територією з 1991 р. 27 жовтня 1991 р. президентом Чеченської Республіки було обрано генерала Джохара Дудаєва. Автономна республіка Чечня проголосила повну незалежність від Росії в 1991 р. Вона не підписала Федеративний договір 1992 р. і відмовилася брати участь у парламентських виборах, так само, як і в референдумі за новою російською конституцією в грудні 1993 р.

Проголошені Чечнею суверенітет і незалежність привели, проте, до авторитарного режиму і як наслідок — до криміналізації й мілітаризації всього суспільства. Чечня стала де-факто "вільною економічною зоною" для незакон-

них угод стосовно Росії, кримінальним осередком поза межами досяжності федеральних правоохоронних органів і механізмом для необмеженої концентрації багатств у мафіозних бюрократичних кланів.

Центральна російська влада ніколи не визнавала відокремлення Чечні, але вона виявилася неспроможною виробити послідовну стратегію стосовно республіки, що збунтувалася, через постійну боротьбу за владу в центрі, вагання з приводу необхідних засобів, невизначеність і нестабільність загального перебігу подій навколо Чечні, а також через фінансові зв'язки російських кримінально-мафіозних структур із "чеченським бізнесом". Відокремлення Чечні розглядалося в Москві як щось здатне у драматичний спосіб прискорити розпад країни.

Споконвічна стратегія полягала в допомозі опозиції Дудаєву, якого, як очікувалося, легко усуне від влади Тимчасова народна рада, створена у серпні 1994 р. й діюча при повній підтримці Москви. Сам факт зв'язку антидудаєвської опозиції з російською владою згуртував чеченський народ навколо Д. Дудаєва.

3 вересня 1994 р. логіка прямих воєнних дій проти Дудаєва одержала верх у Кремлі. Провал "маршу на Грозний" військових підрозділів чеченської опозиції 26 листопада 1994 р., що виявив пряму участь російських військ у конфлікті, тільки прискорив драматичний розвиток подій.

29 листопада 1994 р. Росія висунула ультиматум із вимогою роззброїти "нелегальні озброєні формування" у Чечні, водночас концентруючи силу в прилягаючих районах. 1 грудня декретом Єльцина було встановлено граничний термін для роззброєння цих формувань — 15 грудня (потім подовжено на 48 годин). Іншим декретом, обнародованим 9 грудня (до того як скінчився термін ультиматуму), уряду наказувалося "вжити всіх доступних засобів", щоб роззброїти незаконні угруповання в Чечні. 10 грудня 1994 р. російські війська ввійшли в Чечню. Незважаючи на явну перевагу російських збройних сил, наявність у Дудаєва зброї дала можливість йому організувати ефективну оборону і завдати значної шкоди частинам, що наступали. Регулярні війська зіткнулися з широким опором місцевого населення.

У переддень Нового року війська 8-го корпусу генерала Л. Рохліна розпочали штурм Грозного, що супроводжувалося значними руйнаціями й жертвами мирного населення

внаслідок застосування ракетно-бомбових ударів. Вже на початку війни виявилися невідповідність військ до ведення великомасштабної війни, їхня нездатність вирішити поставлені завдання внаслідок бездарного управління й самовпевненості вищого військового керівництва.

Навіть встановлення військового контролю над Грозним і багатьма районами Чечні в цілому не вирішувало проблеми. Опір наростав, війна загрожувала набрати важкого характеру. Події в Чечні отримали драматичний резонанс. Більшість засобів масової інформації і громадської думки в Росії різко засудили методи центральної влади. У Держдумі цей осуд об'єднав навіть демократів і комуністів. З політичної й економічної точки зору війна в Чечні загрожувала внутрішній безпеці й перспективам існування влади президента Єльцина. Вкрай негативно поставилася до розвитку подій на Північному Кавказі більшість країн світу, ісламські держави відкрито підтримували Чеченську Республіку. Хоча провідні країни Заходу дипломатично заявляли, що цей конфлікт — "внутрішня справа Росії", їхня стурбованість наростала.

Воєнні дії тривали до осені 1996 р. 30 серпня 1996 р. о 1 год. 10 хв. в дагестанському місті Хасовюрт було підписано два документи, які фактично припинили війну в Чечні й визначили принципи взаємовідносин між Росією й Чечнею. Секретар Ради безпеки О. Лебідь, з одного боку, й начальник штабу чеченських військ А. Масхадов — з другого, підписали спільну Заяву й "Принципи визначення основ взаємовідносин між Російською Федерацією й Чеченською Республікою". Особливістю цих історичних документів є те, що рішення про політичний статус Чечні, тобто чи буде вона залишатися у складі Росії, чи ні, відкладається на п'ять років — до 2001 року. Москва тим самим відмовляється від утримання силою Чечні у складі Федерації. На 27 січня 1997 р. було призначено вибори президента Чеченської Республіки. Президентом обрано А. Масхадова.

5. Україно-російські відносини

Після розпаду СРСР одразу ж різко загострилися російсько-українські відносини у зв'язку з проблемою поділу Чорноморського флоту й питанням про статуси Криму й Севастополя.

Затвердження Верховною Радою СРСР в 1954 р. рішення про передачу Криму Україні в ознаменування

300-річчя її возз'єднання з Росією, документи Народи в Хельсінкі 1975 р. про непорушність кордонів у Європі, угоди між колишніми радянськими республіками про неможливість перегляду внутрішніх кордонів колишнього СРСР створювали для України правові основи і гарантії на володіння Кримом, флотом і Севастополем. Проте шовіністичні й екстремістські сили, партії та рухи Росії, а також прихильники імперської політики в самому Кремлі сприяли зростанню напруженості у відносинах між Москвою та Києвом. 5 січня 1992 р. командуючий Чорноморським флотом адмірал І. Касатонов відмовився виконати розпорядження президента України про приведення флоту до присяги. У січні цього ж року ВР РФ прийняла постанову про розгляд питання щодо конституційності рішень Президії ВР СРСР 1954 р. про виведення Кримської області зі складу РРФСР.

7 квітня 1992 р. Б. М. Єльцин підписав указ про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію Росії, проте через 4 дні цей указ було припинено одночасно з призупиненням відповідного указу президента України Л. М. Кравчука.

Верховна Рада Криму, де були сильні позиції проросійських сил, спочатку приймає Акт про державну самостійність Республіки Крим, а потім припиняє це рішення. ВР РФ продовжує своїми постановами нагнітати напруженість. Зустріч президентів Росії й України в Дагомисі 24 червня завершилася підписанням угоди про подальший розвиток міждержавних відносин й ознаменувалася прагненням врегулювати проблеми в Криму. Тим часом московське керівництво, яке не раз заявляло про те, що воно є правонаступником СРСР, перекладало на Україну турботи й величезні витрати на повернення до Криму кримських татар, насильно висланих сталінським керівництвом у 1944 р. Санкціонувавши розміщення атомної станції біля Києва, московське керівництво після глобальної аварії 1986 р. на Чорнобильській АЕС фактично лишило Україну один на один з проблемами ліквідації наслідків катастрофи.

Переговори Б. Єльцина і Л. Кравчука в Массандрі (Крим) з проблем поділу Чорноморського флоту дещо просунули вирішення проблеми. За угодою від 15 квітня 1994 р. Україна повинна була одержати 15-20% флоту. Уточнювалися принципи поділу кораблів і берегової інфраструктури, спільного використання майна флоту.

Однією з найскладніших проблем був статус Севастополя. Москва наполягала, щоб він і надалі лишався голов-

ною базою Чорноморського флоту і був зданий в оренду Росії. Київ віддавав перевагу ідеї спільного використання. Україна погоджувалася на використання Росією частини її території на "визначених умовах". Вирішення питання про Чорноморський флот і Севастополь вважалося необхідною передумовою для підписання "великого договору" між двома країнами. Проте в грудні 1994 р. Рада Федерації РФ запропонувала змінити підхід до вирішення проблеми і зберегти єдність Чорноморського флоту під егідою Росії. Політика Москви повернулася до споконвічної позиції. Київ розпочав енергійні й дійові заходи проти кримського сепаратизму. 17 березня 1995 р. були скасовані посада президента в Криму і конституція Криму.

Різко загострилися відносини між Росією й Україною восени 1996 р. після заяви мера Москви Ю. Лужкова про російський статус Севастополя. Спираючись на досить широку підтримку, Лужков стверджував, що особливий статус, наданий Севастополю 1954 р., не змінився як для міста центрального підпорядкування. Прийняття Федеральними Зборами Росії 5 грудня 1996 р. пакета документів щодо статусу Севастополя і поділу Чорноморського флоту (див. документ) розглядалося в Україні як прояв територіальних домагань і зазіхання на суверенітет. Численні вимоги виводу іноземних (російських) військ з України в цій ситуації виглядали цілком обгрунтовано.

Розуміючи усю безперспективність протистояння з питань Криму й Севастополя, російське керівництво зробило крок назустріч здоровому глузду. Під час візитів В. Чорномірдіна і Б. Єльцина до Києва (травень 1997 р.) було підписано угоди про тимчасове базування російського флоту в Севастополі і Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Росією.

? Запитання і завдання

1. Як було задумано здійснення радикальної економічної реформи в Росії? Чому початок її втілення призвів до соціальної кризи?
2. У чому полягали причини соціального розшарування суспільства?
3. Розкрийте причини політичної кризи 1993 р.
4. Назвіть основні тенденції зовнішньої політики Росії в 90-ті роки.
5. Проаналізуйте причини, хід та наслідки війни в Чечні.
6. Які події пов'язані з містами:

- Будьонівськ;
- Хасавюрт;
- Грозний.

7. У чому сутність проблеми Криму і Севастополя? Чому періодично загострювались російсько-українські відносини?

Документи і матеріали

31 травня 1997 року президенти України та Росії Л. Кучма та Б. Єльцин скріпили своїми підписами "Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією". Укладенню договору передувала низка угод, протоколів і заяв, що підписали голови урядів України та Росії 28 травня, зокрема три угоди щодо Чорноморського флоту. А саме:

"Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України";

"Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України".

В Угоді про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України сказано:

"Стаття 4

1. Загальна чисельність особового складу, кількість кораблів, суден, озброєнь та військової техніки Чорноморського флоту Російської Федерації, що знаходяться на території України, не перевищуватимуть рівнів, визначених в Угоді між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28 травня 1997 року.

2. Російська Сторона щороку, до 1 січня, за погодженням Сторонами переліком інформує Українську Сторону про загальну чисельність особового складу та основні озброєння Чорноморського флоту Російської Федерації, що знаходяться на території України".

В Угоді про параметри поділу Чорноморського флоту сказано:

"Стаття 2

1. Основна база Чорноморського флоту Російської Федерації знаходиться в м. Севастополі".

Угода про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, передбачає:

Стаття 1

Російська Сторона компенсує Українській Стороні вартість отриманих від неї кораблів, суден і плавзасобів згідно з Додатком № 4 до Угоди між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28 травня 1997 року сумою 521,06 млн доларів США і 50 відсотків вартості кораблів, суден і плавзасобів, виключених зі складу Чорноморського флоту з 3 серпня 1992 року, згідно з зазначеним Додатком сумою 5,449 млн доларів США шляхом проведення протягом 1998 року взаємозаліків загальною сумою 526,509 млн доларів США в погашення заборгованості України за державними кредитами, наданими їй Російською Федерацією відповідно до міжурядових угод від 26 травня 1993 року та від 20 березня 1995 року, яка підлягає погашенню до кінця 2007 року і визнаються Сторонами за станом на 28 травня 1997 року в сумі 30074,0 млн доларів США з урахуванням відсотків за користування кредитами.

Стаття 2

Українська Сторона передає Російській Стороні в оренду земельні ділянки і розміщені на них об'єкти берегової інфраструктури, а також акваторію бухт в м. Севастополі і Феодосійському порту, зазначені відповідно в додатках № 2 і № 3 та картах № 1 і № 2 до Угоди між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту.

Російська Сторона використовує орендовані земельні ділянки, розміщені на них об'єкти берегової інфраструктури і акваторії бухт відповідно до чинного законодавства України".

? Запитання до документа

1. Які проблеми прагнула вирішити Україна підписанням низки двосторонніх угод з Росією?
2. Чому, на вашу думку, так довго не було вирішено проблему поділу Чорноморського флоту?

Запам'ятайте дати:

- Початок 1992 р. — здійснення радикальної економічної реформи.
- 3 січня 1993 р. — підписання в Кремлі Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2) між Росією і США.

- 3-4 жовтня 1993 р. — збройне протистояння між прибічниками ВР РРФСР і президента Росії в Москві.
- 12 грудня 1993 р. — проведення виборів до Ради Федерації й до Державної Думи Федеральних Зборів; референдум з приводу Конституції Російської Федерації.
- 10 грудня 1994 р.—
30 серпня 1996 р. — війна у Чечні.
- 3 липня 1996 р. — обрання Б. М. Єльцина президентом Росії на другий термін.
- 31 травня 1997 р. — підписання договору про дружбу і співробітництво між Росією й Україною.

ВІДНОВЛЕНІ ТА НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ: ПОЧАТОК САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ (1991-1998 РОКИ)

1. Соціально-економічне та політичне становище Прибалтійських країн, Білорусі, Молдови, держав Закавказзя та Центральної Азії

У державах Балтії — Литві, Латвії, Естонії — головна проблема полягає в тому, щоб найшвидше і з найменшими втратами увійти до європейського ринку.

Провідною політичною силою *Литви* тривалий час був народний рух "Саюдіс". Його лідер Вітаутас Ландсбергіс був головою Верховної Ради Литви при проголошенні нею незалежності. Велику роль у здобутті Литвою незалежності відіграв Альгірдас Бразаускас. Свого часу він був першим секретарем ЦК Компартії республіки, домігся, щоб литовська компартія стала самостійною. Після проголошення незалежності Бразаускас очолив Демократичну партію праці Литви, яка ґрунтується на соціал-демократичних засадах. Ця партія зуміла скористатися з невдоволення населення економічними труднощами, що виникли при переході до ринкового господарювання, і навесні 1993 р. завоювала більшість місць у парламенті. Крім того, Бразаускас був обраний президентом держави. Його курс полягав у здійсненні реформ повільно і поетапно. Така програма уповільнює економічний розвиток, але, на думку соціал-демократів, вона враховує спроможність населення, яке за роки радянської влади втратило навички приватно-власницької діяльності.

Проте ситуація корінним чином змінилася на початку 1998 р. На президентських виборах у січні 1998 р. перемогу отримав 71-річний Вальдас Адамкус, який має, крім литовського, й американське громадянство. Зразу після виборів він заявив, що "Литва обрала західний шлях", чим і визначив свій головний зовнішньополітичний орієнтир.

У *Латвії* та *Естонії* гострої форми набуло національне питання. За часів існування Союзу частка російськомовного населення в обох республіках досягла такого розміру, що при всенародному обговоренні найважливіших проблем корінні нації не мали необхідної більшості голосів. А в деяких районах вони опинилися у меншості. Уряди Латвії та Естонії вирішили розв'язати цю проблему, обмеживши права тих іммігрантів, що приїхали до цих країн після

радянської окупації. Цілковита гарантія одержання громадянства надається лише тим, хто жив у Латвії та Естонії до 1940 р. Усі інші, хто прибув після 1940 р., — мають право на громадянство лише за ряду умов, зокрема якщо складуть іспит з мови корінної нації. Російськомовне населення обурюється таким рішенням, оскільки звикло до того, що раніше його права забезпечувалися і без знання мови народу, на землі якого воно мешкало.

Голова Верховної Ради *Білорусі* Станіслав Шушкевич і парламент із самого початку орієнтувалися на Росію. Керівництво країни не поспішало з ринковими реформами, сподіваючись здійснити їх еволюційним шляхом, без так званої "шокової терапії", яка спричиняє закриття нерентабельних підприємств, масове безробіття і падіння життєвого рівня населення.

Труднощі перехідного періоду ще більшою мірою піднесли антиринкові настрої в Білорусі. На цій хвилі на перших президентських виборах у 1994 р. перемогу здобув Олександр Лукашенко, який виступив з програмою інтеграції з Росією і встановлення жорсткого державного контролю за економічною діяльністю.

Повернення до старого стало лейтмотивом всієї внутрішньої політики білоруської держави. О. Лукашенко відтворив авторитарну модель керівництва, вже забуту сусідами Білорусі. У квітні 1996 р. Білорусь і Росія склали Договір про утворення спілки двох держав. Рівно через рік, у квітні 1997 р., Б. Єльцин і О. Лукашенко підписали в Кремлі Союзний договір. Цей договір, як підкреслив Б. Єльцин, не означає створення нової держави, він є лише кроком до тісної інтеграції двох держав.

Держави Азії — колишні республіки СРСР — *Казахстан, Киргизія, Узбекистан, Туркменія* мають багато спільного. Після розпаду Радянського Союзу у Киргизії главою держави став представник демократичних сил Аскар Акаєв, у Казахстані — колишній компартійний лідер Нурсултан Назарбаєв. Обидва провадять курс на створення демократичних правових світських держав. Узбецький президент Іслам Карімов і туркменський — Сапармурад Ніязов (обидва колишні керівники республіканських компартій) прагнуть під оболонкою незалежності зберегти старі феодально-комуністичні порядки, залучаючи на допомогу іслам та мусульманське духовенство.

Показники економічного добробуту держав Центральної Азії значною мірою визначаються наявністю або від-

сутністю в їхніх надрах нафти та газу. Енергетичні багатства дають змогу розраховувати на зарубіжні інвестиції, на втілення в життя престижних проектів розвитку. В цьому відношенні пощастило Казахстану, Туркменії та Узбекистану. Вони разом із сусідніми державами розробляють проекти видобутку і транспортування нафти й газу до Європи. Таким чином, інтеграційні процеси в цьому регіоні посилюються.

2. Міжнародні суперечності. Збройні локальні конфлікти

Після розпаду СРСР територія колишнього Радянського Союзу декілька років залишалася ареною внутрішньої нестабільності і міждержавних конфліктів. Ці проблеми кореняться в переході від тоталітаризму до демократії, від економічної системи, заснованої на державній власності, до ринкової економіки і від єдиної централізованої держави до певної кількості державних утворень. Політична нестабільність у нових незалежних державах пояснюється насамперед гострою боротьбою за владу, що часто набирала характеру конфронтації. У Грузії і Таджикистані вибухнули громадянські війни. У більшості республік Середньої Азії політична опозиція була жорстоко придушена. У Росії гострий конфлікт між Борисом Єльциним і антиреформістською Верховною Радою вилився в масові заворушення в Москві на початку жовтня 1993 р. із застосуванням збройних сил і з численними жертвами. Однією із найсерйозніших проблем у перші роки незалежності були прояви сепаратизму, який поглиблював національні проблеми.

Придністров'я

Після того як Молдова, в якій дві третини населення складали етнічні румуни, здобула незалежність, на порядку денному її політики постало завдання возз'єднання з Румунією. Це створило сильний стимул для сепаратизму в Придністров'ї, населеному в основному переселенцями з Росії. Вони проголосили створення ніким не визнаної Придністровської республіки і почали орієнтуватися на Росію. озброєні сутички навесні і влітку 1992 р., у яких активно брала участь 14-а російська армія (командуючий — генерал-лейтенант О. Лебідь), призвели до численних жертв і до гострої кризи, яка скінчилася лише після зовнішнього втручання — спочатку Росії, а потім СБСЕ. У 1993 р. конфлікт протікав відносно мляво, із деяким просуванням до урегулювання.

У 1994 р. політичний процес у цій конфліктній зоні було сфокусовано на долі російської 14-ї армії. Молдова

вимагала негайного виводу російських збройних сил, Росія не вважала за необхідне визначити цей процес як "спеціальний політичний статус" для самопроголошеної Придніпровської республіки. Після тривалих переговорів 21 жовтня 1994 р. було підписано угоду, яка передбачала виведення колишніх радянських військ протягом трьох років.

8 травня 1997 р. у Москві за посередництва президентів Росії та України було підписано угоду про широку автономію і самоврядування Придністров'я. Проте не всі питання було вирішено остаточно. В березні 1998 р. процес мирного врегулювання придністровського конфлікту продовжився під час зустрічі В. Чорномірдіна, Л. Кучми, президента Молдови П. Лугинського й лідера Придністров'я І. Смирнова в Одесі. Рішення чотиристоронньої угоди сприяють економічному відродженню Молдови, розвивають її господарські зв'язки з сусідніми державами.

Абхазія

Конфлікт в Абхазії вступив у воєнну фазу після того, як місцевий парламент проголосив 23 червня 1992 р. повернення до конституції 1925 р. Конституція 1925 р. проголошувала Абхазію суверенною державою, яка здійснює державну владу над своєю територією незалежно від якоїсь іншої влади. Водночас конституцією встановлювалося, що Абхазія входить до Грузії на основі спеціального договору. Ця обставина підштовхнула грузинське керівництво до введення військ, що встановили контроль над частиною Абхазії. Становище особливо погіршилося в липні 1993 р., коли абхазька сторона розпочала новий наступ з метою зайняти столицю регіону — Сухумі. Спроби посередництва з боку Росії увінчалися угодою про припинення вогню, досягнутою у м. Сочі 27 червня 1993 р. Її, проте, було порушено внаслідок поновлення абхазького наступу 16 вересня 1993 р., кульмінацією якого стало вигнання з міста погано організованих грузинських військ. Жертвою воєнної ситуації, що змінилася, як і в попередніх фазах конфлікту, стало цивільне населення (за деякими повідомленнями, декілька тисяч чоловік було вбито і до 120-150 тис. стали біженцями). Росія підтримувала Абхазію поставками військової техніки. Абхазькій стороні також допомагали численні добровольці з автономних республік російського Північного Кавказу.

Президент Грузії Е. Шеварднадзе неодноразово і жорстко критикував Росію за небажання дотримуватися ней-

тралітету і гарантувати угоду про припинення вогню. Водночас Росія офіційно засудила порушення угоди з Абхазією і ввела широкі економічні санкції проти неї. Важливо відзначити, що після того як Шеварднадзе прийняв рішення приєднатися до СНД і визнав життєву важливість добрих стосунків з Росією, остання стала підкреслювати ідею збереження територіальної цілісності Грузії як єдино можливу основу відновлення миру в республіці, якщо та піде на прийняття федеративного конституційного устрою і підвищить статус суб'єктів, що входять до її складу.

14 травня 1994 р. у Москві було підписано Угоду про припинення вогню і роз'єднання сил. Для спостереження за її виконанням передбачене розгортання сил з підтримки миру. У червні 1994 р. в Абхазії було розміщено 2,5 тис. російських військ, передбачено присутність спостерігачів ООН.

У врегулюванні абхазького конфлікту в центрі уваги дві проблеми: повернення біженців і визначення політичного статусу Абхазії. Щодо статусу, Е. Шеварднадзе так визначив позицію Грузії: "Ми готові надати Абхазії найширші повноваження, що існують у міжнародній практиці... Але формула "двох незалежних держав", на якій наполягає Абхазія, неприпустима".

Нагірний Карабах

Нагірно-Карабахську автономну область (НКАО) утворено 7 липня 1923 р. у складі Азербайджану, проте більшість населення тут склали вірмени. Територіальні суперечки, релігійні конфлікти (азербайджанці — мусульмани, вірмени — християни), що сягали в глибини сторіч, породили численні проблеми, які загострилися за умов демократизації після 1985 р. 20 лютого 1988 р. позачергова сесія облради НКАО прийняла рішення просити ВР Азербайджанської й Вірменської РСР про виведення області зі складу Азербайджану і включення її до складу Вірменії. Розпочалися мітинги, страйки, стали виникати окремі конфлікти. У Сумгаїті 27-29 лютого прокотилися найжорстокіші погроми вірменів. ВР Вірменії дала свою згоду на входження НКАО до складу республіки, а через два дні — 17 червня, ВР Азербайджану винесла рішення про неприпустимість передачі НКАО до складу Вірменії. Центральна влада зміну кордонів визнала неможливою. 21 вересня 1988 р. у НКАО було оголошено надзвичайний стан і введено комендантський час. З республіки до республіки, назустріч один одному рушили два потоки біженців. Вір-

мени покидали Азербайджан, азербайджанці — Вірменію. Між республіками фактично розпочалися великомасштабні бойові дії.

Вірмено-карабахський наступ 1993 р. привів до втрати Азербайджаном 20-25% території країни. На тлі поразок, що збільшувалися, внаслідок заколоту в Баку 4 червня 1993 р. було повалено уряд Народного Фронту Азербайджану і президента Абульфаза Ельчибея. До влади повернувся колишній комуністичний лідер Гейдар Алієв.

Протягом 1993 р. сторони, безпосередньо втягнуті в нагірно-карабахський конфлікт, помножили свої дипломатичні зусилля. 1994 р. у цьому регіоні припинилися великомасштабні бойові дії й активізувалися політичні зусилля сторін за участю СБСЄ і Росії як посередників. Воєнні дії припинилися в травні 1994 р., почалося економічне відновлення. Великі шанси в цьому відношенні має Азербайджан, в надрах якого виявлено величезні запаси нафти.

Таджикистан

1991 р. у Таджикистані вибухнула громадянська війна. З населенням в 5,6 млн до війни Таджикистан втратив до 1993 р. у бойових діях більше 300 тис. чоловік. Загальна кількість біженців нараховує понад 1,5 млн, половина з них мусила покинути країну назавжди.

В основі конфлікту — боротьба за владу і вплив у країні між промосковським керівництвом на чолі з Емомалі Рахмоновим та ісламською опозицією на чолі з С. А. Нурі. Конфліктуючі сторони займали жорсткі, непримиренні позиції.

Широко використовуючи силу, таджицький уряд зміг придушити масовий озброєний опір у країні. Проте у таджицький конфлікт широко втягуються афганські моджахеди, які часто перетинають тисячокілометровий кордон.

Становище в Таджикистані ускладнюється суперництвом серед місцевих еліт різноманітних регіонів, що часто переростають в озброєні сутички.

Під сильним тиском Москви режим Душанбе погодився на переговори з опозицією. "Міжтаджицький діалог" розпочався у Москві 5 квітня 1994 р., був продовжений в Ісламабаді, Тегерані й інших містах. Обрання президентом країни Е. Рахмонова не вплинуло кардинально на врегулювання конфлікту. Особливу небезпеку для його розвитку являють афганські таліби, що з 1996 р. контролюють

значну частину своєї країни. Але спільні зусилля протиборствуючих сторін, їхня добра воля привели до укладення Московської угоди в 1997 р. про припинення боїв.

3. Нові незалежні держави на міжнародній арені. Їхні відносини з Україною

Зовнішньополітичний курс нових незалежних держав продовжує їх внутрішню політику і відповідає їхнім національним інтересам. Держави Балтії відверто орієнтуються на Захід, прагнуть вступити до Європейського Союзу й НАТО. З Україною вони підтримують стабільно рівні відносини в політичній сфері і досить інтенсивні зовнішньоекономічні зв'язки. Існує проект створення Балто-Чорноморської асоціації, в якій Україна, а також Латвія, Литва, Естонія відіграватимуть важливу роль.

Білорусь головним напрямом своєї зовнішньої політики вважає співробітництво із Росією, її відносини з західними країнами складаються досить нерівно й суперечливо. З Україною Білорусь підтримує добросусідські відносини, хоча реформи в обох країнах відбуваються дещо різними шляхами.

Країни Закавказзя, особливо Азербайджан, і Середньої Азії останнім часом активно дбають про розвиток своїх відносин із сусідніми державами. Вони отримують від них економічну й фінансову допомогу, включаються в діяльність регіональних організацій. З Україною ці колишні республіки СРСР підтримують інтенсивні економічні й політичні стосунки як у рамках СНД, так і на основі двосторонніх домовленостей.

? Запитання і завдання

- 1. Складіть порівняльну таблицю соціально-економічного й політичного розвитку Прибалтійських країн, Білорусі, Молдови, держав Закавказзя й Центральної Азії у 90-ті роки.*
- 2. Проаналізуйте причини міжнародних конфліктів на терені колишнього Радянського Союзу після його розпаду.*
- 3. Як ви вважаєте, які сили були зацікавлені в розпалюванні збройних конфліктів у Придністров'ї, Нагірному Карабаї, Грузії?*
- 4. Як складаються стосунки України з новими незалежними державами в 90-ті роки?*
- 5. Яка перспектива, на вашу думку, чекає СНД в найближчому майбутньому?*

Документи і матеріали

1. Із Алматинської декларації

Незалежні держави— Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Російська Федерація (РРФСР), Республіка Таджикистан, Туркестан, Республіка Узбекистан та Україна, прагнучи побудувати демократичні правові держави, стосунки між якими будуть розвиватися на основі взаємного визнання і поваги державного суверенітету та суверенної рівності, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності та невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили і загрози силою, економічних та будь-яких інших засобів тиску, мирного врегулювання національних меншин, сумлінного виконання зобов'язань та інших узвичаєних принципів та норм міжнародного права;

Підтверджуючи та поважаючи територіальну цілісність одне одного та нерушимість існуючих кордонів;...

Заявляють про нижческазане:

Взаємодія учасників Співдружності буде здійснюватися на принципі рівноправності через координуючі інститути, що формуються на паритетній основі і діють у порядку, що визначається угодами між учасниками Співдружності, яка не є ані державою, ані наддержавним утворенням.

З метою забезпечення міжнародної стратегічної стабільності та безпеки буде збережене об'єднане командування військово-стратегічними силами та єдиний контроль над ядерною зброєю; сторони будуть поважати прагнення одна одної до досягнення без'ядерного статусу та (або) нейтральної держави...

Підтверджується прихильність до співробітництва у формуванні і розвитку загального економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків.

Держави—учасниці Співдружності зобов'язуються неухильно дотримуватися принципів нинішньої Декларації.

? Запитання до документа

1. Проаналізуйте принципи, на яких було утворено СНД.

Запам'ятайте дати:

- 27-29 лютого 1988 р. — погроми вірменів у Сумгаїті; початок збройного конфлікту в Нагірному Карабасі.
- Червень 1992 р. — збройний конфлікт в Абхазії.
- травень 1994 р. — початок "Міжтаджицького діалогу" у Москві.
- Квітень 1994 р. — припинення воєнних дій у Нагірному Карабасі.
- Травень 1994 р. — підписання угоди про широку автономію і самоврядування в Придністров'ї.
- Травень 1997 р. — укладення Московської угоди про припинення бойових дій в Таджикистані.
- 1997 р. — візит В. С. Чорномірдіна і Б. М. Ельцина до Києва.
- Травень 1997 р.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИЙ УРОК

Пройшовши через найтяжчі випробування війни, радянські люди самовіддано взялися за відродження країни, розвиток її господарства, культури. Перемоги на полях боїв і на трудовому фронті викликали почуття гордості і самоповаги. Але народ-переможець заслуговував кращої долі. Голод 1946-1947 років украй трагічно відбився на житті мільйонів жителів України, Молдавії, Півдня Росії. А до країн Східної Європи прямували ешелони з продовольством. Деяке підвищення життєвого рівня в містах, часткове зниження цін проводилися за рахунок безсоромного пограбування селянства.

Деформуючий вплив адміністративно-командної системи, культу особи відбилися на економіці, суспільно-політичному житті країни, розвитку науки, літератури, мистецтва, на зовнішньополітичній діяльності. Свідченням агонії сталінського режиму стали сфабриковані "ленінградська справа", "справа лікарів", "боротьба з космополітизмом", що засвідчили прагнення поставити культуру і науку на службу сталінізму. Сталінське керівництво вчинило мерзенні злочини по відношенню до цілих народів країни, прирікаючи їх на голод і вимирання. Такий режим не міг довго існувати.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. активізувала боротьбу за владу в радянському керівництві, де провідну роль став відігравати М. Хрущов.

XX з'їзд КПРС справив величезний вплив на розвиток громадського життя в СРСР. Викриття культу особи Сталіна було сприйнято далеко не однозначно в СРСР і за кордоном. Але після 1956 р. повіяли вітри перемін, розпочалася демократизація й довгоочікувана "відлига". І хоча сталіністи не здавалися, на червневому (1957 р.) пленумі ЦК КПРС вони зазнали нищівної поразки.

За час перебування Хрущова при владі (1953-1964 рр.) поряд із пожвавленням промисловості і сільського господарства, серйозними змінами в соціальній сфері провадилися авантюрні реформи в економічній сфері та в управлінні господарством, що призвели до найскладніших деформацій у країні. У зовнішньополітичній сфері зміцнення позицій СРСР на міжнародній арені, поліпшення відносин із США, Індією, Китаєм, Югославією, іншими країнами супроводжувалися непродуманими діями, що

призводили до криз і конфліктів, брутальним втручанням у внутрішні справи суверенних держав (Угорщини, НДР, Польщі). Країни Східної Європи, на думку кремлівського керівництва, повинні були жити за "заповідями соціалізму", виключався будь-який прояв самостійності.

Видатні досягнення науково-технічної революції, успіхи в освоєнні космосу, використанні в мирних цілях атомної енергії, важливі наукові відкриття виводили Радянський Союз в число провідних країн світу. Проте ці досягнення дуже мало впливали на покращання життя людей, полегшення їхнього побуту, оскільки в СРСР науково-технічні винаходи й відкриття в першу чергу втілювались у військовій сфері. Радянське керівництво дбало про досягнення військового паритету із США, а не про поліпшення життя людей.

Боротьба у вищих ешелонах влади скінчилася відставкою Хрущова 1964 р. Реформи 1965 р. подавали надію на поліпшення ситуації. За найважливішими соціально-економічними показниками 1966-1970 рр. для СРСР були найбільш вдалимими за останні 30 років. Але вже на початку 70-х років реформи почали гальмувати, оскільки вони не були спрямовані на докорінну зміну старого господарського механізму. Поступово радянське керівництво почало відходити від ідеї реформування економіки, що негативно позначилося на темпах і стані економічного розвитку СРСР. На середину 70-х років скорочується приріст промислової продукції та продуктивності праці, поглиблюється криза сільського господарства (закупівля продовольства за кордоном збільшилася в 10 разів), посилюється централізація та бюрократизація державної системи управління, наростає дефіцит товарів широкого вжитку.

Створення військово-політичного паритету різко піднесло роль у країні військово-промислового комплексу (ВПК) і призвело до милітаризації економіки й більшості сторін громадського життя. У зовнішньополітичній сфері поряд із поліпшенням відносин із США, Францією, ФРН на початку 70-х років, підписанням Заключного акта Наради в Хельсінкі у радянській зовнішній політиці виявлялися агресивність, прагнення до гегемонізму, авантюризм. Початок афганської війни призвів до зриву політики розрядки. Тоталітарна система брутально нехтувала виявами інакомислення, придушувала національно-визвольний рух, заганяла в безвихідь більшість суспільних проблем.

У країні наростали корупція, беззаконня, чиновницьке свавілля, розрив між словом і ділом. Безконтрольність і

відсутність гласності спричинили розпад партійно-державного апарату. Росли спекуляція, алкоголізм, падала дисципліна, розвивалася апатія. Формування культу особи Л. Брежнєва набувало комедійно-гротескового характеру. Тоталітарна система агонізувала. А конституція 1977 р. проголошувала "побудову розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР".

До 1985 р. країну охопила глибока, загальна криза. Нове політичне керівництво на чолі з М. Горбачовим на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС оголосило про принципові зміни економічної, соціальної, зовнішньої політики СРСР, поширення демократії та гласності. Було здійснено третю спробу зламу адміністративно-командної системи й ліквідації наслідків сталінізму. Нову політику було названо "перебудовою". Глибоко продуманої, зваженої концепції цієї політики сформувавати не вдалося. "Перебудову" вирізняли непослідовність, нерішучість, повільність. Проголошення прискорення науково-технічного прогресу, прагнення додати соціалізму "гуманний, демократичний характер" наштовхнулося на рішучий опір з боку колишнього керівництва на всіх рівнях влади. Незабаром стало ясно, що реформування без зміни відносин власності і розвитку ринкової економіки в принципі неможливо.

Водночас політика М. Горбачова зробила великий внесок у зниження конфронтації двох військово-політичних блоків у Європі, сприяла руйнації "залізної завіси" та поглибленню взаємозв'язків СРСР з іншими країнами.

В роки перебудови марксизм-ленінізм перестав бути "релігією", було покинчено з монополією КПРС, у країні сформувалася багатопартійність, затвердився плюралізм у суспільній свідомості, було проведено кардинальну реформу виборчої системи.

Консервативні сили намагалися перейти в наступ. Розгром демократичного руху в Тбілісі, Ризі, Вільнюсі засвідчив прихильність антиперебудовних сил до силових методів. Наприкінці 90-х років посилюється національно-визвольний рух, збільшується прагнення до суверенітету й незалежності радянських республік. Спроби Горбачова побудувати союзні відносини на нових засадах привели до путчу в серпні 1991 р., який закінчився перемогою демократичних сил. Неприваблива роль КПРС та її лідерів у цих подіях остаточно дискредитувала всіляку в минулому партію і вона зникла з політичної арени. Практично ніхто в ці дні не встав на захист колишнього "авангарду

радянського народу". Долю СРСР після спроби державного перевороту було вирішено. Виникла нова політична реальність — самостійні, незалежні, суверенні держави, що утворилися замість союзних республік СРСР. Кожна з них пішла своїм шляхом, прагнучи знайти оптимальний варіант побудови демократичного суспільства. Маючи багато спільних проблем, вони спробували об'єднатися в нову спілку. Проте СНД виявилася нежиттєздатним об'єднанням. Останнім часом молоді незалежні держави будують свої відносини на двосторонній основі. Регіональні збройні конфлікти на території колишнього СРСР беруть свій початок у колишній тоталітарній системі й поглиблюються сучасними політичними процесами і тенденціями, великою мірою пояснюються невирішеними національними й економічними проблемами. Розвиток окремих держав у 90-х роках має свої відмінності. Народи Прибалтики живуть спокійніше й заможніше.

Радикальна економічна реформа в Росії привела до протистояння парламенту і виконавчої влади, апогеєм якого стали трагічні події жовтня 1993 р. Політичне протиборство і корупція, скандали і викриття, різке падіння життєвого рівня більшості населення і розмах страйкового руху — характерні риси сучасної історії Росії. В Білорусі встановлено авторитарний режим президента О. Лукашенка.

Проте досвід розвитку світової цивілізації свідчить, що тільки оптимальне поєднання інтересів особистості, суспільства і держави, приватної власності і державного регулювання, інтересів центру і регіонів, усіх націй і народностей нових держав, справжня воля і демократія, дотримання прав людини допоможуть вирішити всі насущні проблеми.

? *Запитання і завдання*

- 1. Схарактеризуйте розвиток СРСР у перші повоєнні роки.*
- 2. Наведіть приклади репресій 1945-1953 рр.*
- 3. Яке місце в історії СРСР посів XX з'їзд КПРС?*
- 4. Порівняйте економічні реформи в СРСР за схемою:*

	Реформи Хрущова	Реформи Косигіна	Реформи Горбачова
Суть реформи			
Наслідки реформи			

- 5. Поясніть історичні терміни:*

- десталінізація;
- "перебудова";
- "відлига";
- "нове політичне мислення".

6. Схарактеризуйте проведення політичної реформи в СРСР на етапі "перебудови" за схемою:

Цілі реформи	Етапи	Зміст реформи	Результати

7. Складіть хронологічний ланцюжок подій:

- ХХ з'їзд КПРС;
- смерть Й. Сталіна;
- вступ радянських військ до Афганістану;
- відставка Хрущова;
- антидержавний путч у Москві;
- Перший з'їзд народних депутатів СРСР;
- війська у Чечні;
- повторне обрання Б. Єльцина президентом Росії.

8. Чому, на вашу думку, Прибалтійські країни не увійшли до СНД?

9. Визначте програмні цілі дисидентського руху в СРСР, його етапи та форми діяльності за схемою:

Етапи	I	II	III
Цілі руху			
Форми діяльності			
Учасники			

10. Складіть складний план відповіді з питання "Збройні локальні конфлікти на терені колишнього СРСР у 90-ті роки".

ТЕМА 5

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ДОМІНУВАННЯ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

1. "Народна демократія"

Перемога над Німеччиною дала можливість Радянському Союзу встановити військовий і політичний контроль над великою частиною Європи. У роки війни в ряді країн Східної і Південно-Східної Європи під час боротьби з окупантами утворилися національні фронти, які об'єднували як прокомуністичні, так і антикомуністичні сили. Після війни спільним для них було бажання знищити залишки окупаційних режимів, відродити демократію. Водночас, між ними існували суттєві розбіжності. Учасники національних фронтів від комуністичного табору виступали за соціалістичну модель економіки, а відтак і за співробітництво з СРСР. Їхні противники домагалися збереження приватної власності, орієнтації на Захід при збереженні дружніх відносин з СРСР. Режими, створені народними фронтами, дістали назву "народної демократії".

Коаліційні уряди у 1945—1947 рр. здійснили низку перетворень у різних сферах. Було ліквідовано фашистські партії та організації, поновлювалась дія демократичних конституцій, почали функціонувати парламенти, створювалися нові органи місцевого управління — національні комітети або ради. До певного часу зберігалася монархічна форма правління (у Болгарії, Румунії, Югославії). У всіх країнах, крім Болгарії, ліквідовувалось поміщицьке землеволодіння.

Націоналізації підлягали найбільш значні підприємства і банки, однак питання про ліквідацію приватної власності взагалі поки що не ставилося. Вилучалася на користь держави власність фашистів та їхніх прибічників. Здійснювалися соціальні реформи з метою поліпшення життя у повоєнних містах і селах, розширювались можливості для здобуття освіти і користування культурними цінностями. Компартії прагнули розширити соціальну опору для майбутніх виборів.

Тим часом СРСР намагався створити умови для перетворення коаліційних урядів на комуністичні. Незважаючи на голод 1946—1947 рр., до Східної Європи прямували ешелони з продовольством для посилення аргументів компартій на виборах. Основні важелі влади у коаліційних урядах (посади міністрів оборони, внутрішніх справ, держбезпеки), як правило, утримували за собою комуністи. Не рахуючись з настроями більшості населення і місцевими умовами, вони вимагали радикальних реформ.

Проте, до 1947 р., незважаючи на воєнну і політичну присутність СРСР у Східній Європі, зберігалася можливість розвитку політичної й економічної системи, що припускала у певних межах політичний плюралізм, багатопартійність, різноманітність форм власності. Деякі лідери компартій (Г. Димитров, В. Гомулка, К. Готвальд та інші) у цей час ще не ототожнювали "народну демократію" з радянським ладом. Вони вважали, що перехід від "народної демократії" до соціалізму може статися мирним шляхом, без встановлення диктатури пролетаріату і громадянської війни.

Соціал-демократи, що їх поглинули згодом комуністи, вважали, що процес побудови соціалізму буде тривалим, еволюційним, без застосування насильства. Але події 1947 — 1948 рр. круто змінили обстановку.

2. Встановлення комуністичних режимів

Поразка комуністів на виборах в Угорщині, перенесення виборів у Польщі на 1947 р. через недостатньо сильну позицію компартії стривожили Кремль, де намагалися прискорити перехід влади до комуністичних лідерів. З метою утримання цього процесу під своїм контролем СРСР створив у вересні 1947 р. Інформаційне бюро дев'яти комуністичних партій (СРСР, Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Франції та Італії). На першому його засіданні А. Жданов заявив про можливість приходу комуністів до влади у країнах Східної Європи і про те, що вони можуть розраховувати на підтримку СРСР. 1947 р. комуністи прийшли до влади у всіх країнах, крім Чехословаччини (лютий 1948 р.), ставши сателітами московського керівництва.

На V з'їзді БКП (грудень 1948 р.) у доповідь Г. Димитрова, за вимогою Сталіна, було включено положення про те, що "народна демократія" і радянський лад — це різні форми диктатури пролетаріату. Оцінка "народної демокра-

ті" як форми диктатури пролетаріату була прийнята й іншими партіями. 1948 р. на так званих "об'єднувальних з'їздах" комуністи фактично поглинули і підкорили собі соціал-демократів.

Уже в квітні 1946 р. було створено Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН). 1948 р. "об'єднання" комуністів і соціал-демократів сталося в інших країнах: у лютому комуністична і соціал-демократична партії Румунії злились у Румунську робітничу партію; у серпні Болгарська робітничка партія (комуністів) і БСДРП — у Болгарську комуністичну партію; у червні угорські компартія і соціал-демократична партії — в Угорську партію трудящих; наприкінці червня соціал-демократи у Чехословаччині "об'єдналися" з компартією, створено нову КПЧ; у грудні 1948 р. Польська робітничка і Польська соціалістична партії створили Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Незважаючи на нові назви і в ряді випадків відсутність слова "комуністична", це були марксистсько-ленінські, комуністичні партії, які стали стрижнем політичної системи у своїх країнах.

Лідерами країн Східної Європи ставали послідовні сталіністи К. Готвальд (Чехословаччина), Б. Берут (Польща), М. Ракоші (Угорщина), Г. Георгіу-Деж (Румунія), В. Червенков (Болгарія), Е. Ходжа (Албанія), які одноосібно об'єднували вищу партійну і державну владу. У країнах регіону фактично склався культ особи нових "вождів". Тоталітарні комуністичні режими практично повністю копіювали модель розвитку Радянського Союзу. Будь-які спроби враховувати національну специфіку, історичні традиції розглядались як прояв націоналізму.

3. Відносини усередині радянського блоку. РЕВ і ОВД

Свій вплив у країнах Східної Європи СРСР намагався закріпити укладенням серії міжнародних політичних угод. Ще у роки війни було укладено угоди з Чехословаччиною (12 грудня 1943 р.), Югославією (11 квітня 1945 р.), Польщею (21 квітня 1945 р.). Всі ці угоди були спрямовані проти нацистської Німеччини і передбачали у майбутньому подання взаємної допомоги у боротьбі проти німецької агресії. Угоди не допускали створення коаліцій чи союзів, спрямованих проти країн, що їх підписали. Окремі статті було присвячено економічному і культурному співробітництву.

Аналогічні двосторонні угоди підписала Югославія практично з усіма країнами Східної Європи. Особливу

увагу Тіто та його соратники приділяли розширенню свого впливу на Балканах, що згодом різко ускладнило радянсько-югославські відносини.

У 1947-1948 рр. підписано серію угод про взаємодопомогу. Всі вони були складені практично однаковими, стандартними фразами. Серед них угоди між Чехословаччиною і Польщею (10 березня 1947 р.), Болгарією і Румунією (16 січня 1947 р.), Румунією і Угорщиною (24 січня 1948 р.) та ін.

Із Болгарією, Угорщиною і Румунією було укладено мирні угоди про припинення стану війни.

25 січня 1949 р. Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина проголосили створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) для спільного розв'язання економічних проблем у зв'язку із розколом Європи, координації народногосподарських планів, реалізації спільних проектів (завод "Ікарус", газо- і нафтопроводи тощо). У лютому до РЕВ приєдналися Албанія, а потім і МНР. РЕВ за різних часів співробітничала з Кубою, В'єтнамом, Югославією, Анголою, Іраком, Мексикою, Нікарагуа, Мозамбіком, Ефіопією, Афганістаном, НДРІ на основі окремих угод.

Однак створення РЕВ не виправдовувало надій її учасників з розвитку інтеграції та економічного співробітництва. У відносинах усередині РЕВ переважала торгівля, причому країни Східної Європи отримували вельми пільгові умови на торгові відносини з СРСР. Радянський Союз постачав до Східної Європи насамперед природні ресурси. РЕВ припинила свою діяльність 1991 р.

Радянський Союз прагнув створити під своєю егідою військово-політичний союз країн Східної Європи у відповідь на створення НАТО. Ратифікація Паризьких угод, включення ФРН до НАТО призвели до того, що СРСР 7 травня 1955 р. розірвав англо-радянську (1942 р.) та франко-радянську (1944 р.) угоди. З 11 по 14 травня у Варшаві відбулась конференція східноєвропейських країн, що завершилася підписанням 14 травня 1955 р. Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу восьми країн (СРСР, Польщі, Чехословаччини, НДР, Румунії, Болгарії, Албанії, Угорщини) строком на 20 років. П'ята стаття передбачала організацію Об'єднаного командування збройних сил держав-учасниць Варшавського Договору, яке очолив Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв, а також Военної ради, Штабу об'єднаних збройних сил.

Найвищим органом Організації Варшавського Договору став Політичний консультативний комітет (ПКК). Варшавський Договір став головним інструментом зовнішньої політики радянського блоку. Цей воєнно-політичний союз було розпущено 1991 р. після антитоталітарних революцій у Східній Європі.

4. Наростання внутрішньої нестабільності у країнах Східної Європи

У 50-ті роки у країнах Східної Європи почала наростати внутрішня нестабільність, зумовлена кількома причинами. По-перше, смерть Сталіна 1953 р. і початок "відлиги" в СРСР привели до деякої лібералізації політичного курсу керівництва країн регіону. По-друге, індустріалізація за радянським взірцем, що здійснювалась у країнах Східної Європи, призвела до значного погіршення матеріального становища насамперед селянства, оскільки основні капіталовкладення спрямовувались у промисловість. Хоча становище робітників і службовців, як засвідчили події у Польщі та НДР, було не набагато кращим. По-третє, економічні реформи у 50-ті роки практично зводились нанівець догматичним втручанням вищого партійного керівництва, що призводило до авантюристичної політики у сфері економіки. Вчетверте, на вияв внутрішньої нестабільності вплинули успіхи країн Західної Європи у відновленні економіки в повоєнний період.

Про зміни, що відбувались у ФРН, Італії, Франції, добре знали у Східній Європі, і ця обставина значно посилювала незадоволення комуністичними режимами. У НДР в червні 1953 р. сталися масові заворушення робітників Берліна, пов'язані із серйозними перебоями у поставці населення продуктами й товарами широкого вжитку. Однак це було пов'язано не лише з погіршенням рівня життя: страйкарі вимагали відставки соціалістичного уряду О. Гротеволья і лідера СЕПН В. Ульбріхта, проведення вільних виборів. До них приєдналися робітники Дрездена, Лейпцига, Магдебурга та інших міст. 17 червня понад 300 тис. робітників вийшли на вулиці столиці. Керівництво НДР звернулося по допомогу до радянського командування. Комендант Берліна віддав наказ застосувати проти демонстрантів танки й бронетранспортери, внаслідок чого загинули десятки людей, сотні поранено. Організаторів демонстрацій було заарештовано й жорстоко покарано. Після цих подій кожного року з НДР нелегально емігрува-

ли тисячі громадян, виявляючи незадоволення режимом. Щоб зупинити цей потік, 1961 р. було споруджено "Берлінську стіну".

Драматично розвивалися події 1956 р. у Польщі та Угорщині. В Угорщині справа дійшла до антитоталітарної революції, що була придушена за допомогою військової сили.

Після подій у Польщі та Угорщині 1956 р. керівництво країн Східної Європи мусило змінити політику, щоб усунути найголовніші причини незадоволення. Було припинено масові репресії й проведено часткову реабілітацію їхніх жертв.

До конституцій вносились зміни, спрямовані на посилення ролі парламентів, політичних партій (у країнах, де зберігалася багатопартійність). Частково скасовувалися обмеження для дрібного бізнесу, готувалися реформи з послаблення адміністративного диктату над економікою. Відбувалася лібералізація в сфері культури, ідеології, освіти; поширювалися контакти із західними країнами.

Однак вимушені зміни кінця 50-х років не зачіпали основ політичної й економічної системи, що їх продовжували ретельно охороняти комуністичні режими під невсипною опікою Кремля.

На початку 60-х років у більшості країн регіону було зроблено спроби провести економічні реформи. Не відмовляючись від наріжних принципів економічної системи соціалізму (пріоритет держави в економіці, планово-адміністративна система управління і розподілу матеріальних благ тощо), передбачалося надати підприємствам відносну економічну самостійність. Проте, зберігаючи державну власність, партійно-бюрократична номенклатура забезпечувала можливість повного підкорення всіх сфер життя своїм інтересам.

Найбільш послідовно й цілеспрямовано реформи здійснювалися в Угорщині та Югославії, але й вони провадились у рамках "системи" і тому не позбавили ці країни глибоких кризових потрясінь. Спроби запровадження ринкових відносин розбивалися тут об політичні підвалини "соціалістичного суспільства".

З другої половини 60-х років (а інколи й дещо раніше) резерви, що забезпечували можливості екстенсивного розвитку країн Східної Європи, виявилися значною мірою вичерпані, що відбилось у падінні прибутку та уповільненні темпів розвитку економіки.

У політичній сфері теж відбувалися процеси, небажані для радянського керівництва. На початку 60-х років дедалі настійливіше заявляла про свою самостійну внутрішню й зовнішню політику Румунія. Розірвала зв'язки із СРСР Албанія, де вкрай негативно сприйняли рішення XX з'їзду КПРС і викриття культу особи.

Криза у Чехословаччині (1968 — 1969 рр.), або "Працька весна", стала одним з найважливіших і доленосних періодів для народів Східної Європи у повоєнні часи.

Загальна криза тоталітарного режиму виявила себе також у Польщі в подіях 1968 і 1970 рр.

В Югославії на тлі загострення економічних проблем на початку 70-х років посилились диспропорції у розвитку Словенії і Хорватії, з одного боку, та інших югославських республік, з іншого. Загострилися національні протиріччя. Учасники заворушень у Хорватії в листопаді 1971 р. виступали з вимогами відокремлення республіки від СФРЮ.

Після поразки "Працької весни", подій у Польщі, Югославії почалося посилення тоталітарних режимів у Східній Європі. Економічні реформи практично зупинилися, ринкові стосунки, що зароджувались, або ліквідовувались, або вкрай обмежувались. Активізувався дисидентський рух.

Монополію компартій на владу було законодавчо закріплено у конституціях, у яких йшлося про керівну роль цих партій, однак у реальному житті наростав протест проти гегемонії комуністів. Тоталітарні режими Східної Європи виявляли неспроможність вирішувати назрілі проблеми. Особливо це позначилося у роки паливно-енергетичної кризи середини 70-х років, коли різко зросла зовнішня заборгованість. Надмірні матеріаломісткість та енергетичні витрати робили товари зі Східної Європи неконкурентоспроможними. Падіння врожайності зернових культур, обмежені можливості імпорту створювали великі проблеми у забезпеченні населення продовольством. Відставання від розвинутих країн Заходу зростало. Для придурення невдоволення правлячі компартії зміцнювали армії, органи внутрішніх справ, держбезпеки.

Однак спроби врятувати ситуацію у 80-ті роки ні до чого не призвели. Загальна криза системи наростала.

? Запитання і завдання

1. Поясніть термін "народна демократія".
2. Чому існує думка, що коаліційні уряди в східноєвропейських країнах мали фасадний характер?

3. Яку роль відігравали компартії у зміні суспільно-політичного ладу в країнах Східної Європи?
4. За яких умов у цих країнах було встановлено комуністичні режими?
5. Схарактеризуйте відносини усередині радянського блоку
6. З якою метою було створено РЕВ і Організацію Варшавського Договору? Коли це сталося?
7. Проаналізуйте причини наростання внутрішньої нестабільності в країнах Центральної та Східної Європи.
8. У чому полягали причини відставання економіки країн Східної Європи від західних країн?

Документи і матеріали

1. Варшавський Договір (Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між НРА, НРБ, УНР, НДР, ПНР, РНР, СРСР, ЧССР) (витяг)
Варшава, 14 травня 1955 р.

"Стаття 1. Сторони, що домовляються, зобов'язуються відповідно до Статуту ООН утримуватися у своїх міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування і вирішувати свої міжнародні суперечності мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир і безпеку.

Стаття 2. Сторони, що домовляються, заявляють про свою готовність брати участь у дусі щирого співробітництва у всіх міжнародних діях, що мають на меті забезпечення міжнародного миру і безпеки, й повністю віддаватимуть свої сили втіленню цієї мети.

При цьому Сторони, що домовляються, добиватимуться вжиття за угодою з іншими державами, які бажатимуть співробітничати у цій справі, ефективних заходів щодо загального скорочення озброєнь і заборони атомної, водневої та інших видів зброї масового знищення..."

? Запитання до документа

1. Як ви гадаєте, чи виправдав Варшавський Договір своє призначення, яким його бачили Сторони, що домовлялися?

Запам'ятайте дати:

- 1949 р. — створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ).
- Червень 1953 р. — заворушення робітників Берліна.
- 14 травня 1955 р. — підписання Варшавського Договору.

РЕВОЛЮЦІЇ КІНЦЯ 80-х — ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ

1. Передумови та причини революцій, їхні характери, спільні риси та особливості

Революції кінця 80-х років стали наслідком глибокої економічної, політичної та духовної кризи, що її десятиріччями переживали країни Східної Європи, а точніше — їхні авторитарно-бюрократичні режими. Доказом цьому є гострі суспільно-політичні кризи, що перманентно виникали у країнах регіону в 50-х — 80-х роках. У цьому плані революції 1989—1990 рр. — результат насамперед їхнього власного внутрішнього розвитку.

Усі країни Східної Європи, які ми традиційно називали соціалістичними, за роки панування тоталітаризму сповзли униз по шкалі культурно-цивілізаторського розвитку. В економіці про це можна дійти висновку за таким показником, як валовий суспільний продукт на душу населення. НДР, що випереджала за цим показником інші країни РЕВ, посідала, за даними ООН, 17-те місце, Чехословаччина — 25-те, СРСР — 30-те, решта перебувала ще нижче. Розрив, що невпинно збільшувався, поширювався і на рівень життя, соціальну забезпеченість, якість медичного обслуговування, систему освіти, культуру. Відставання країн Східної Європи почало набирати стадіального характеру.

Політична система, в центрі якої перебували монополюючі комуністичні партії, тривалий час лишалася незмінною. Навіть у 80-ті роки було чимало тих, хто вважав за можливе надати "реальному соціалізму друге дихання". На вірі певної частини населення у якісь там не розкриті ще потенції соціалізму комуністи-реформатори протримались усю другу половину 80-х років. В окремих країнах вони намагалися зробити більш привабливим фасад партійно-поліцейської політичної системи, але навмисно, чи ні, наближали її до краху.

Представники усіх верств населення поступово зрозуміли брехливість, лицемірство правлячої еліти, чітко й безповоротно відокремились від неї за принципом "ми" і "вони".

Могутнім каталізатором революційних процесів у країнах Східної Європи став національний чинник. Його виявлення були дуже відмінні у різних країнах і залежали від

національних традицій, характеру політичного режиму, що передував тоталітарному, рівня розвитку національно-визвольного руху проти нацизму в роки Другої світової війни, обставин приходу до влади комуністичних партій. Особливо великий вплив справляли національні проблеми на розвиток подій в Югославії, Чехословаччині, Румунії, Болгарії.

Неабияку роль у подіях 1989-1990 років відіграли відносини між східноєвропейськими країнами та СРСР. Керівництво правлячих компартій, догматично запозичуючи радянський досвід, робило чималий внесок у "радянізацію" місцевих режимів. Все це породжувало у широких верств суспільства постійне відчуття, що існуючий у Східній Європі лад нав'язано ззовні. Звідси виникало враження "сателітизму", тобто обмеженості національного суверенітету східноєвропейських країн.

Головною силою, що стояла в регіоні на "сторожі інтересів соціалізму", були радянські війська. Західна група цих військ, розташована з 1945 р. у Східній Європі, складалася наприкінці 80-х років з 546 тис. солдатів і офіцерів, членів їхніх родин та вільнонайманих; Центральна група, створена після радянського вторгнення до Чехословаччини, нараховувала 87 тис.; Північна група, що знаходилась у Польщі, дорівнювала 67 тис., а Південна група, яка дислокувалася в Угорщині, — 65 тис. чол. Якщо до цього додати ще 150-тис. групу радянських військ у Прибалтиці, стратегічно тісно пов'язану із "захистом завоювань соціалізму" в східноєвропейському регіоні, насамперед у Польщі, а також військові з'єднання на території Західної України, в Закарпатті, то йшлося про більш ніж мільйонне угруповання, яке здійснювало чи готове було за першим же закликком вождів КПРС здійснити поліцейсько-каральні функції у будь-якій із "братерських" держав.

Кардинально вплинули на хід історичних подій в регіоні перебудовні процеси в СРСР після приходу до влади 1985 р. М. С. Горбачова. Новий Генеральний секретар ЦК КПРС добре розумів, що Радянський Союз не може вже всіх учити, як їм жити далі. Відносини СРСР з іншими соціалістичними країнами тепер будувалися на принципах реального рівноправ'я, невтручання у внутрішні справи інших країн, взаємовигідних економічних стосунків. Зміни в СРСР з піднесенням сприйняли в Угорщині, Польщі, Югославії, де розпочалося реформування політичної системи. Однак у Румунії, НДР, Болгарії консервативно-

бюрократичні сили й, насамперед, лідери цих країн гостро негативно поставились до реформ у СРСР, хоча зовні це ставлення не завжди виявлялося.

У цілому консерватори і догматики, тоталітарні кланово-сімейні режими усвідомлювали, що перебудова в СРСР є загрозою їхній власній владі.

Події 1989-1990 рр. за своїм характером були революційними, оскільки кардинально змінювали характер суспільно-політичних та соціально-економічних відносин у регіоні. Ситуація неоднаково складалась у кожній окремій країні. Однак загальним було прагнення ліквідувати монопольну владу правлячих партій і на основі широкої демократії повністю оновити життя суспільства. Всім революціям були притаманні масовість і спонтанність, широка участь інтелігенції, молоді, особливо студентської, робітничого класу. Скрізь боротьба відбувалася під антисоціалістичними гаслами з метою ліквідації державного, тоталітарно-бюрократичного соціалізму. Всюди командно-бюрократичні системи виявили свою прямолінійність, нездатність до глибоких реформ. Монопольна влада привела лідерів комуністичних режимів до політичної й моральної деградації, ніхто з них не зумів лишитися при владі після революцій.

У Польщі внаслідок кризового розвитку 1980—1981 рр. і наступних років ПОРП і все суспільство зазнали серйозних змін. Відбувалася переоцінка "соціалістичних перетворень", політичного й економічного устрою, висувались ідеї політичного плюралізму, ринкової економіки, реально формувалася багатопартійність. На основі власного досвіду правляча ПОРП дійшла висновку про необхідність "соціалістичного плюралізму". Саме з її ініціативи в лютому 1989 р. розпочалися засідання "круглого столу", за яким зустрілись представники правлячих кіл та опозиції. Досягнуті угоди стали можливими на основі визнання принципів парламентської демократії і громадянського суспільства, що створювало базу для глибоких політичних реформ.

В Угорщині події розвивалися в інших формах. На хвилі широкої критики застійних явищ у суспільстві, що розгорнулася з 1986 р., залунали вимоги кардинальної економічної реформи. Політбюро УСРП очолило нове керівництво під проводом К. Гросса, І. Пожгаї, Р. Ньєреша. Значною політичною віхою став пленум ЦК УСРП у лютому 1989 р., на якому відбулася докорінна переоцінка

подій 1956 р., з конституції вилучено статтю про керівну роль компартії. Навесні 1989 р. за польським зразком розпочалися засідання "круглого столу", на яких УСРП зустрілася з представниками опозиційних партій і груп. У липні їхня робота завершилась угодою про створення парламентської демократії, правової держави, докорінної реорганізації УСРП. Плебісцит у листопаді 1989 р. намітив проведення виборів до нового парламенту на багатопартійній основі, який, у свою чергу, повинен був обрати президента країни.

Ситуації у Болгарії, Чехословаччині, НДР мали багато спільного. Певної схожості їм надавала позиція керівництва правлячих партій, яке або відмовлялося взагалі йти на будь-які реформи, або імітувало дії з проведення назрілих перетворень. Усім цим країнам було притаманне чітко визначене відставання партій від процесів, що відбувались у суспільстві. Скрізь, починаючи з 1989 р., стали виникати неформальні організації.

У Чехословаччині до 1988 р. активізувались опозиційні сили. Зовнішнім виявом цього стали демонстрації у Празі та інших містах у серпні (у зв'язку з 20-річчям введення до Чехословаччини військ країн Варшавського Договору), наприкінці жовтня (у зв'язку із 70-річчям створення незалежної Чехословаччини) і в січні 1989 р. (двадцята річниця самоспалення студента Яна Плаха). На тлі швидкого зростання політичної напруги почали виразно проступати риси революційної ситуації.

Свої особливості мало становище, яке склалося в НДР. Чимало громадян, втративши надії на внутрішні зміни у країні, почали пов'язувати свої плани на майбутнє з переселенням до ФРН. Зросла хвиля біженців. Але керівництво СЕПН продовжувало лінію пропаганди власних успіхів і час від часу виступало з критичними зауваженнями з приводу подій, що відбувались в інших країнах, особливо у Польщі та Угорщині.

Становище у Румунії визначалося диктатурою Чаушеску, що діяв у дусі сталінських традицій. Та навіть тут виступ ряду колишніх політичних діячів — "лист шістьох", який був опублікований на початку 1989 р. і містив критику стану справ у країні, — демонстрував напруженість ситуації. Про це ж свідчила втеча за межі країни громадян угорської та румунської національностей, що набула масового характеру.

Незважаючи на особливості революцій, які розпочалися, 1989 р. став роком глобальних потрясінь у Східній Європі.

2. Встановлення демократичного ладу у східноєвропейських країнах

Ланцогова реакція революційних вибухів свідчила про тісний зв'язок однаково спрямованих процесів, що відбувались у різних країнах. Початок було покладено подіями у НДР. Масові демонстрації призвели до зростання руху, демонстрації протесту в інших містах. 18 жовтня Е. Хонекера було усунуто з посад, які він обіймав. Падіння "Берлінської стіни" знаменувало новий вихід "німецького питання" на міжнародну арену. Розпочався інтенсивний процес об'єднання двох німецьких держав.

У Болгарії, де були відсутні традиції масової опозиції існуючому режиму, протиріччя виплеснулися на пленумі ЦК БКП, який 10 листопада усунув Т. Живкова з усіх посад і поклав початок революційним перетворенням. Ліквідувавши політичну монополію БКП, ці події знаменували новий етап розвитку країни.

"Бархатна революція" в Чехословаччині розпочалася з розігнання студентської демонстрації у Празі 17 листопада 1989 року. Дії поліції викликали страйк студентів, а з 21 листопада розпочалися масові демонстрації у Празі. 10 грудня було створено новий уряд М. Чалфи. Слідом за відставкою Г. Гусака президентом Чехословаччини обрано В. Гавела, котрий, як і поляк Л. Валенса, був удостоєний Нобелівської премії миру за внесок у боротьбу проти тоталітаризму й у розвиток демократії.

Бурхливо наростали події в Угорщині. На з'їзді УСРП 7 жовтня 1989 р. компартію було фактично розпущено, замість неї створено Угорську соціалістичну партію (УСП) із соціал-демократичною орієнтацією. Багатотисячна маніфестація у жовтні 1989 р. уперше публічно засудила вторгнення радянських військ в Угорщину 1956 р. У ці дні припинила своє існування УНР, було проголошено нову назву держави — Республіка Угорщина. Але змінилася не тільки назва, змінилась уся система суспільно-політичного та соціально-економічного устрою Угорщини.

Якщо у Чехословаччині, Угорщині, Болгарії, Польщі, НДР бурхливі події не супроводжувались кровопролиттям і відбувались у цивілізованих формах, то у Румунії вони набули зовсім іншого характеру. Розпочалися вони з каральних дій урядових сил, які по-звірячому придушили зброєю виступи громадян угорської та румунської національностей у м. Тимішоар. Численні жертви та закриття владою румунських кордонів лише підіграли ситуацію.

20 грудня 1989 р. заворушення перекинулись до Бухареста. Урядова демонстрація сили не мала успіху. Наступні дні були сповнені запеклих сутичок демонстрантів із силами державної безпеки ("секурітате"). Масовий рух очолив Фронт національного порятунку (ФНП) під проводом І. Ілієску. Захоплені Н. Чаушеску та його дружина Єлена були піддані суду військового трибуналу і 25 грудня 1989 р. розстріляні. Перемога революції коштувала багатьох жертв.

Особливо трагічно розвивалися події в Югославії. Розпад СКЮ у січні 1990 р. фактично став початком дезінтеграційних процесів у федерації. У червні 1990 р. Хорватія та Словенія проголосили себе самостійними і суверенними республіками. Уряд СФРЮ розцінив ці рішення як незаконні. У Словенії після нетривалого конфлікту між місцевими збройними формуваннями та частинами Югославської народної армії (ЮНА) останні було виведено з території республіки. У жовтні 1991 р. Словенія повністю відокремилась від федерації, її незалежність було визнано багатьма державами. У Хорватії, де разом з хорватами проживали й серби, розпочалися воєнні дії, оскільки серби не бажали жити у суверенній хорватській державі. Слідом за Словенією та Хорватією проголосили незалежність Македонія (листопад 1991 р.), Боснія та Герцеговина (січень 1992 р.), після чого дві республіки, що залишились у федерації, — Сербія та Чорногорія — утворили Союзу Республіку Югославію (СРЮ). Якщо відокремлення Македонії відбулося мирно, то в Боснії та Герцеговині спалахнула кривава війна між трьома громадами — сербською, хорватською та мусульманською. Війна, що набула запеклого характеру, ускладнилась втручанням в неї Хорватії та Сербії й тривала три з половиною роки.

Революції 1989-1990 рр. разом із перебудовою в СРСР рішуче вплинули на історичний процес. Остаточо зникли явища, котрі позначалися термінами "світова соціалістична система" та "співдружність соціалістичних держав". Припинили своє існування Організація Варшавського Договору і РЕВ (1991 р.). Якщо раніше зовнішня політика східноєвропейських країн повністю орієнтувалася на СРСР, то після його розвалу і революційних зрушень у Східній Європі вона зазнала докорінних змін. Звільнившись від тоталітаризму, ці країни прагнуть зміцнити свої зв'язки насамперед із Західною Європою, брати участь у створенні загальноєвропейського простору. Більшість кра-

їн Східної Європи прийнято до ЄС на правах асоційованих членів, вони прагнуть вступити до НАТО, що розглядається ними як гарантія їхньої безпеки. У червні 1997 р. Чехія, Польща та Угорщина отримали офіційне запрошення до вступу в НАТО. У квітні 1999 року відбудеться офіційна церемонія.

Зазнала змін політична карта регіону. На території колишньої Югославії існують незалежні держави — Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Союзна Республіка Югославія у складі Сербії та Чорногорії. Восени 1991 р. відбулось об'єднання НДР та ФРН у нову Федеративну Республіку Німеччину, що складається тепер уже з 16 земель. З 1 січня 1993 р. у результаті цивілізованого вирішення питання на місці колишньої Чехословаччини утворено дві суверенні держави — Чехія та Словаччина.

У країнах Східної Європи створено дієву багатопартійну структуру. Часом хаотична в деяких країнах, вона стала однак беззаперечною реальністю, незважаючи на те, що демократична традиція тут була обмежена або не існувала зовсім. Дуже важливо, що після краху тоталітарного соціалізму затвердився конституційно-парламентський механізм зміни влади. За 8 років, що минули, така зміна відбулася в ряді країн уже двічі або тричі. У країнах регіону затвердились демократичні принципи.

У соціально-економічній сфері останніми роками відбувається масовий перерозподіл власності, створено необхідні умови для розвитку приватного сектора, що навіть зовні змінив вигляд східноєвропейських країн, їхніх столиць та міст. Темпи приватизації набагато вищі у Польщі, Чехії, Угорщині, вищі й економічні показники цих країн, реформи набули тут більш послідовного та радикального характеру. Найбільше зростання економіки зареєстровано у колишній НДР (у нових землях ФРН), де значно збільшився душевий прибуток, хоча порівняно з колишньою ФРН східнонімецькі землі відчувають ще серйозні проблеми. Темпи переходу до ринкової економіки в Румунії, Болгарії, СРЮ, Македонії, Боснії і Герцеговині значно відстають, ці країни мають негативні економічні показники. Характерно, що вони вирізняються й внутрішньополітичною нестабільністю. У Болгарії, Румунії наприкінці 1996 р. обрано нових президентів, котрі мають правоцентристську орієнтацію. Управлінська некомпетентність, реформістська й економічна неспроможність колишніх комуністів у новій подобі, їхні політичні прорахунки призвели до різкого зростання безро-

біття, посилення інфляції, падіння життєвого рівня населення. Такою є ціна непоквапливості, нерішучості, небажання і невміння провести радикальні реформи.

Одначе народи Східної Європи тепер усвідомили, що їхні доля і майбутнє повністю знаходяться в їхніх руках.

? Запитання і завдання

1. Доведіть, що тоталітаризм є гальмом історичного прогресу. Якими були його особливості в країнах Східної Європи?
2. Розкрийте передумови та причини революцій 1989-1990 рр.
3. Складіть порівняльну таблицю за схемою

Країни	Характер революційних подій	Русійські сили	Нові правлячі партії	Лідери	Особливості

4. Якими були наслідки демократичних революцій?
5. Чому країни Східної Європи прагнуть стати членами НАТО?

Документи і матеріали

1. Із висловлювань колишніх керівників східноєвропейських держав

Войцех Ярузельський (Польща):

"Ми зробили й чимало гарного. Ми ліквідували неписьменність, поклали край феодалізму і зробили великий стрибок уперед у галузі промисловості. Всього цього ми досягли незважаючи на величезні жертви, що їх зазнали під час війни..."

...Поворот у політиці призвів до рішучих змін, — з'явився ринкове господарство, свобода думок, правова надійність, словом, демократія. Це необхідно, назад нема вороття"

Тодор Живков (Болгарія):

"Під моїм керівництвом Болгарія за виробництвом продукції на душу населення піднеслася з передостаннього на третє місце в Європі і цим самим здійснила історичний стрибок уперед..."

"Нещодавно він відвідав рідне місто Правне, мешканці якого, за словами Живкова, побачивши його, "плакали з радощів" Живков теж плакав. "Яке це було місто! —

згадує він. — Там виробляли комп'ютери і знаходилась велика тваринницька ферма. Зараз нічого цього нема". Без жодного каяття він підсумовує: "За Живкова Болгарія була розвиненою і багатюю країною. Сьогодні вона знову відстала й бідна"

? Запитання до документа

1. Якої ви думки про ці висловлювання?

Запам'ятайте дати:

- Лютий — квітень 1989 р. — засідання "круглого столу" в Польщі.
- Квітень — травень 1989 р. — засідання "круглого столу" в Угорщині.
- 9-10 листопада 1989 р. — відкриття кордонів НДР із Західним Берліном та ФРН.
- 10 листопада 1989 р. — відставка Т. Живкова.
- 17 листопада 1989 р. — початок "бархатної революції" у Чехословаччині.
- Грудень 1989 р. — революція в Румунії.
- 3 жовтня 1990 р. — об'єднання Німеччини.
- Червень 1991 р. — проголошення Словенії та Хорватії суверенними самостійними республіками.
- 28 червня 1991 р. — підписання у Будапешті протоколу про скасування РЕВ.
- 1 липня 1991 р. — Припинення діяльності Варшавського Договору.
- 1 січня 1993 р. — створення Чехії і Словаччини.

ПОЛЬЩА

1. Встановлення комуністичного режиму та ставлення народу до нього

Із нападу гітлерівської Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Після поразки армії Польща фактично втратила незалежність, у країні було встановлено один з найбільш жорстоких окупаційних режимів. Загальний опір загарбникам став головною рисою, що визначала політико-психологічний клімат у суспільстві. Довоєнний польський уряд розташувався у Лондоні. Він уособлював життєздатність польської держави, залишався вельми авторитетним серед населення, був визнаний західними країнами, підтримувався підпільними політичними центрами. Створена ним Армія Крайова налічувала влітку 1944 р. 250 тис. чол. На заході брала участь у боях регулярна польська армія. Але на межі 1943-1944 рр. відбулися зміни у політичному підпіллі. В країні організаційно сформувався ще один табір опору, ядром якого стала Польська робітничка партія (ППР). Ця партія, об'єднавши довкола себе ліворадикальну меншість соціалістично орієнтованого селянства, молодіжного та профспілкового рухів, створила політичне представництво цих сил — Крайову раду народів (КРН), підтриману кремлівським керівництвом. Було сформовано прорадянський уряд — Польський комітет національного визволення (ПКНВ), який 22 червня 1944 р. у м. Хелм прийняв "Маніфест до польського народу". "Маніфест" оголосив проведення аграрної реформи, що передбачала конфіскацію поміщицьких землеволодінь, земель німецьких власників та їхній розподіл між безземельних та малоземельних селян. Проголошувалась націоналізація великої та середньої промисловості, а також транспорту.

У липні 1944 р. до Польщі вступила Червона Армія, лондонський уряд ужив заходів до запобігання встановленню влади КРН, але бажаних результатів не досяг: загони було роззброєно радянськими військами, тих офіцерів і частину солдатів, що відмовилися вступити до польських частин (Армія Людова), було заарештовано. За даними командування Армії Крайової, з липня по грудень 1944 р. було репресовано 30 тис. солдатів АК, половину з яких вивезли до СРСР.

28 червня 1945 р. відповідно до рішень Ялтинської конференції Тимчасовий уряд Польщі, створений замість

ПКНВ, було перетворено на Тимчасовий уряд національного єднання, до складу якого увійшли Ст. Миколайчик та кілька представників лондонського уряду. Цей уряд визнали СРСР, США, Велика Британія. Союзники Радянського Союзу фактично "благословили" радянську присутність у Польщі. Формально емігрантський уряд припинив існування. Потсдамська конференція закріпила за Польщею території, що входили до складу Німеччини, до Одери і Нейсе. Визнавався перехід до складу Радянського Союзу Західної України та Західної Білорусії. Новий уряд, незважаючи на видимість коаліційного характеру, був прорадянським за своєю суттю. Однак боротьба у країні не припинялася.

Після звільнення Польщі від нацистів репресії тривали. Ця обставина, а також неприйняття прорадянського режиму викликали збройний опір патріотичних сил Польщі. У країні розгорнулася неоголошена громадянська війна. Загалом у лавах національного підпілля боролися проти влади 150 тис. чол., а загальна кількість тих, що загинули з обох сторін, становила 30 тис. Рясно пролита кров посилювала політичне протистояння у країні.

Вибори до Сейму все відкладались, і відбулися лише у січні 1947 р. Урядовому блоку протистояла Польська селянська партія (ПСЛ) на чолі зі Ст. Миколайчиком, котрий після повернення до країни швидко оволодів ситуацією у селянському русі. На межі 1945-1946 рр. ПСЛ стала найбільш значною за чисельністю та впливом у суспільстві партією. Вона виступала за дієвий суверенітет Польщі, проти присутності радянських військ, "радянізації" та "комунізації" Польщі, за дійсно демократичний розвиток країни. Позиція ПСЛ дістала серйозну підтримку громадськості, але важелі влади, бюрократичний апарат лишалися під контролем комуністів, внаслідок чого результати виборів було грубо сфальсифіковано. "Офіційно" урядовий блок отримав 80,1% голосів, ПСЛ — 10,3%. Підтасовка результатів була очевидною. В результаті грубого тиску на ПСЛ та її лідера Ст. Миколайчик мусив у жовтні 1947 р. емігрувати на Захід, а партію було фактично розгромлено. В ППР посилювалася боротьба за владу між В. Гомулкою і Б. Берутом. Владислав Гомулка з 1943 р. очолював ЦК ППР.

Президентом Польської Республіки і головою Державної ради 1947 р. було обрано Болеслава Берута, одного з найбільш послідовних провідників сталінізму в Польщі. На

серпнево-вересневою пленумі ЦК ППР 1948 р. Б. Берут, котрого повністю підтримувала Москва, звинуватив В. Гомулку у "відступі від марксизму і правонаціоналістичному ухилі". Справжня "провинність" Гомулки полягала в тому, що він виступав проти втручання СРСР у внутрішні справи Польщі. Участь В. Гомулки було вирішено, керівником ППР став Б. Берут. Восени 1948 р. у Польщі розпочалися небачений терор проти членів підпілля, чистка в лавах ППР і ППС, переслідування католицьких ієрархів. Репресії заторкнули навіть тих, хто боровся проти гітлерівської окупації.

У грудні 1948 р. створено нову комуністичну партію — Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП), в якій переважало просталінське керівництво. У концепції сталінського соціалізму переважала обов'язкова теза: єдиний робітничий клас — єдина партія. В Польщі її повністю втілили у життя, і тоталітарна система сформувалась остаточно. Головне завдання, яке висунуло нове керівництво, полягало у будівництві "основ соціалізму", що базувалися на проведенні "соціалістичної індустріалізації". Конституція 1952 р. закріпила владу комуністів у країні. Держава отримала нову назву — Польська Народна Республіка (ПНР).

2. Кризи 50-80-х років

До 1956 р. в країні сформувалася командно-адміністративна система управління економікою. Виходячи з марксистського постулату про те, що державна власність є найвищою формою власності за соціалізму, в Польщі швидко перетворили кооперативні підприємства на державні, ліквідували або одержавили ремісницькі підприємства, знищили багатовікові традиції польського ремісництва. Найбільш драматично наслідки "соціалістичних перетворень" позначились на селі, де особливо великим було прагнення до приватної власності на землю. Диктаторський режим Б. Берута призвів до посилення беззаконня, корупції, зловживань владою. Погіршувалися умови праці трудящих, різко зменшилася зарплата при зростанні споживчих цін. Це викликало незадоволення владою, дедалі настійливіше у різних верствах населення лунали вимоги демократизації польського суспільства.

Драматичні події сталися у м. Познань. 28 червня 1956 р. спалахнув страйк на заводі Цигельського, робітники висунули вимоги економічного характеру. Приклад заводу Цигельського наслідували й інші підприємства Познані.

Однак згодом події вийшли за рамки економічного страйку. Робітники роззброїли охорону в'язниці, заволоділи зброєю, атакували приміщення суду, прокуратури, воеводського управління державної безпеки. Політбюро ЦК ПОРП прийняло рішення про застосування військ. Влада вчинила криваву бойню у місті. Як наслідок загинуло 55 чоловік, вмерло від поранень ще 19, поранення і каліцтва дістали 575 чоловік.

На тлі познанської бойні різко погіршилось загальне політичне становище у країні. На серпневому пленумі ПОРП (на нього прибув М. С. Хрущов) В. Гомулка, кооптований в члени ЦК, різко виступив проти спроб насильницької колективізації польського села. Він схарактеризував познанські події як вияв "глибокого незадоволення робітничого класу". 21 жовтня 1956 р. В. Гомулку було обрано Першим секретарем ЦК ПОРП. Його повернення до влади зі схваленням зустріли сотні тисяч поляків. Польща до певної міри позбавлялась опікування Москви. Кремлівські лідери не ризикнули чинити опір настроям більшості.

Нова влада припинила репресії у країні, швидкими темпами почали розвиватися легка і харчова промисловість, торгівля, сфера послуг. Припинено було насильницьку колективізацію, до 85% землі залишилось у приватній власності. Відбувалася лібералізація у культурі та духовному житті. Уряд прагнув нормалізувати стосунки з церквою.

Однак у 60-ті роки знов посилюються застійні явища в економіці, прогресивні реформи загальмували. Соціалізм не приніс народові благ, що виголошувались, виникли перші ознаки кризи.

1968 р. загострився конфлікт між партійним керівництвом та польською інтелігенцією, котра виступила проти існуючого диктату в культурній політиці.

На догоду "радянсько-польській дружбі" багато історичних подій замовчувалося, перекручувались факти, прирікалися на забуття історичні постаті, які відіграли визначну роль в історії Польщі. Історичні праці, літературні твори піддавалися безпрецедентній цензурі. За цих обставин група науково-творчої інтелігенції звернулася до керівництва країни з пропозицією проведення реформи, відомою як "Лист 34-х" і "Відкритий лист до членів партії". В цих документах висувалися вимоги радикальних змін у культурній політиці.

Гоніння на інтелігенцію стали причиною студентських заворушень навесні 1968 р. 8 березня розпочався виступ

студентів Варшавського університету, який став наслідком заборони п'єси А. Міцкевича "Дзяди" на сцені театру "Народови". Демонстранти несли гасла "Хочемо правди Міцкевича", "Хочемо свободи без цензури". Було затримано 35 учасників маніфестації. Демонстрації студентів відбулись у Кракові, Любліні, Познані, Гданську. В з'їзд ПОРП схарактеризував ці події як вияв сил ревізіонізму і реакції, "прагнення до реваншу".

1969 р. ПНР уклала угоду з ФРН про нормалізацію відносин між двома державами і закріплення західного кордону Польщі по Одеру та Нейсе. Але на тлі дипломатичного успіху різко загострилися соціально-економічні проблеми, особливо на Балтійському узбережжі країни. Потужний вибух громадянського незадоволення стався після оголошення 12 грудня 1970 р. рішення про підвищення цін на основні продовольчі товари. На суднобудівних підприємствах Гданська, Гдині, Щецина розпочалися страйки, під час яких робітники Гданська організували демонстрацію до місцевого комітету ПОРП з вимогою скасувати рішення про підвищення цін. Три члени Політбюро, що прибули до Гданська, не змогли оволодіти ситуацією. Розпочалися стихійні напади на магазини. Маніфестації набували масового характеру. Робітників підтримало студентство одначе влада, застосувавши сили регулярних військ та міліції, придушила виступ страйкарів.

Трагічний підсумок подій на Балтійському узбережжі склав 44 загиблих і понад тисячу поранених. Ці події викликали загальне заворушення у країні. В. Гомулка, Ю. Циранкевич мусили піти у відставку. Першим секретарем ЦК ПОРП було обрано Е. Герек, прем'єр-міністром призначено П. Ярошевича. Після запевнень нового керівництва партії та країни у прагненні змінити внутрішню політику страйки припинилися. Однак обіцянкам нових лідерів не судилося здійснитись, оскільки вони ні на чому не базувались, їхня політика теж виявилася неспроможною.

Спочатку Е. Герек зумів дещо стабілізувати становище у країні. Поліпшилось економічне становище, збільшилися зарплати, соціальні виплати. Однак це піднесення виявилось тимчасовим.

У другій половині 70-х років соціально-економічне становище у країні різко погіршилось внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. Зменшилося постачання сировиною і паливом. Е. Герек змушений був віддати розпо-

рядження про підвищення цін на продовольство в червні 1976 р., намагаючись за рахунок трудящих вирішити економічні проблеми країни. В обстановці зростаючої соціальної напруги почали формуватись опозиційні сили. З обранням 1978 р. Папою Римським краківського архієпископа Кароля Войтили (Іоанна Павла II) різко зріс вплив католицької церкви, яка негативно ставилась до політики ПОРП.

За умов постійного падіння життєвого рівня у липні-серпні 1980 р. розпочалися страйки, центром яких стали міста Балтійського узбережжя — Гданськ, Гдиня, Щецин. До робітників тепер приєдналися студенти, селяни. До кінця вересня в страйках взяло участь 1,2 млн чол.

Уряд змушений був піти на переговори і підписати угоди із страйковими комітетами. Влада дала згоду на створення незалежних профспілок. Вони мали стати альтернативою офіційним профоб'єднанням, у яких великий вплив мала ПОРП.

3. Створення "Солідарності"

На хвилі страйкового руху в Гданську виникла незалежна профспілка "Солідарність", яку очолив один із керівників страйкового комітету електрик суднобудівного підприємства Лех Валенса.

Лех Валенса народився 1943 р. у селянській родині. 1961 р. закінчив професійно-технічну школу і працював електромеханіком. У 1963-1965 рр. — капрал Війська Польського. 1966 р. почав працювати на корабельнях Гданська електриком. 1970 р. увійшов до Комітету дій і очолив страйк робітників проти підвищення цін. За участь у робітничих заворушеннях 1970 р. був звільнений з роботи і заарештований. 1979 р. організував нелегальну Балтійську вільну профспілку. Один із творців нової загальнонаціональної профспілки "Солідарність" (1980 р.), до складу якої входило 10 млн чол. З 1980 по 1991 рр. — голова президії Всепольської комісії профоб'єднання "Солідарність". У грудні 1990 р. обраний Президентом Республіки Польща. Після поразки на виборах 1995 р. повернувся до колишньої професії, займається громадською і літературною діяльністю.

Протягом короткого часу "Солідарність" перетворилася на масовий рух, в якому брали участь мільйони людей, у тому числі і члени ПОРП. Цей рух став виявом загально-

національного протесту проти форм і методів здійснення влади ПОРП. "Солідарність" перетворилася на центр, довкола якого згурпувались усі демократичні сили Польщі.

Незважаючи на підписані угоди, весь 1980 р. пройшов під знаком поширення страйкового руху. "Солідарність" настійливо вимагала не тільки поліпшення соціального становища, а й економічних реформ, відмови ПОРП від керівної ролі і проведення вільних виборів. Католицька церква підтримала ці вимоги, хоча безпосередньої участі у політичній боротьбі не брала.

Ще у вересні 1980 р. Е. Герек змушений був піти у відставку. Його наступником став 54-річний Станіслав Каня, на якого робила певну ставку Москва, але ПОРП втрачала свої позиції.

Апогею боротьба між ПОРП і "Солідарністю" досягла у вересні 1981 р., коли Л. Валенсу було обрано лідером незалежної профспілки на загальнонаціональній конференції. У московського керівництва залишився останній надійний захисник "засад соціалізму в Польщі" — Войцех Ярузельський. 18 жовтня 1981 р. він замінив на посту лідера ПОРП С. Каню, котрий втратив контроль над ситуацією. Будучи також главою уряду і міністром оборони, В. Ярузельський сконцентрував у своїх руках всю повноту влади в країні. Радянське керівництво, враховуючи досвід минулих років, укрив непопулярну війну в Афганістані, оцінюючи можливі заходи західних країн, не наважилось відкрито втрутитись у польську кризу, хоча війська перебували у стані підвищеної готовності.

У ніч з 12 на 13 грудня 1981 р. Ярузельський створив "Військову раду національного порятунку", а Державна рада оголосила воєнний стан у країні. Було заборонено збори, мітинги, страйки, закрито кордони країни, заарештовано керівників "Солідарності" на чолі з Л. Валенсою, а також "Комітет робітничої оборони". Зі схвалення і за негласної участі московського керівництва у країні було фактично здійснено державний заколот, що мав на меті придушити опозицію. Після грудня 1981 р. Польща опинилася під контролем армії, органів безпеки та міліції. Стихійні виступи припинялися силою зброї. Опозиція змушена була піти в підпілля.

Воєнний стан було знято вже 1983 р. Влітку цього ж року до країни прибув із візитом Іоанн Павел II. Уряд навіть дозволив Л. Валенсі зустрітися з ним. Приїзд Папи Римського пожвавив національно-демократичний рух у

країні. Однак власті не збиралися йти на компроміс. Деяке пожвавлення економіки, скасування карткової системи не супроводжувались навіть спробою проведення реформ. Політична нестабільність зберігалася.

4. "Круглий стіл" 1989 року і встановлення демократичного ладу

Лютий—квітень 1989 р. стали поворотними в історії Польщі. В цей час відбулося засідання "круглого столу", де з одного боку в дискусіях брали участь ПОРП та її прибічники, з іншого — опозиція і католицькі кола. В результаті було досягнуто угоди про визнання за опозицією права на відкриту діяльність, легалізацію "Солідарності", про реформу парламенту і виборчого закону.

Вибори у червні 1989 р. до Сейму та в Сенат продемонстрували глибоке неприйняття польськими громадянами комуністичної системи. Вибори вперше були почасти вільними (229 місць зарезервовано для ПОРП та її союзників). Із 100 місць у Сенаті "Солідарність" отримала 99. І хоча у другому турі активність виборців упала, загальна поразка ПОРП стала неминучою.

19 липня 1989 р. відбулися вибори президента Польщі. Національні збори (спільне засідання Сейму та Сенату) більшістю в один голос обрали главою держави генерала В. Ярузельського. У нових умовах президент був змушений висунути на посаду прем'єра представника опозиції. Сейм затвердив главою уряду редактора журналу "Солідарність" Тадеуша Мазовецького. "Солідарність" отримала в уряді 12 портфелів, а ПОРП — 4. Вперше з 1948 року керівником уряду став некомуніст. Демонтаж комуністичної системи відбувся мирним шляхом.

Польща стояла на порозі радикальних змін. Розпочався процес формування нових економічних і політичних структур. Змінилася сама назва держави: замість ПНР на політичній карті з'явилася Річ Посполита Польська (Республіка Польща); сталася департизація силових структур. У січні 1990 р. ПОРП було перетворено на Соціал-демократію Республіки Польща (СДРП), яка стала на позиції парламентської демократії і ринкової економіки. В її лавах залишилось лише 50 тис. чоловік (наприкінці 1989 р. ПОРП нараховувала близько 2 млн). У країні діяло понад 60 різноманітних партій.

9 грудня 1990 р. на президентських виборах перемогу отримав лауреат Нобелівської премії Лех Валенса. Надзви-

чайне піднесення у польському суспільстві викликав візит Папи Іоанна Павла II у серпні 1991 р.

Остаточного удару по комуністичній системі було завдано 27 жовтня 1991 р., коли на вільних виборах до парламенту перемогу отримало правоцентристське угруповання.

5. Економічні реформи, політична боротьба

Перед урядом "Солідарності" на чолі з Т. Мазовецьким стояли дуже складні економічні проблеми, успадковані від колишньої системи. Уряд запропонував програму кардинальної реорганізації економіки, яка базувалася на швидкому переході до ринкової економіки, зміцненні фінансової системи, рівності всіх форм власності та умов їх розвитку, здійсненні приватизації.

Нова економічна політика, що здійснювалась під керівництвом міністра фінансів Лешека Бальцеровича, дістала назву "шокової терапії". Було ліквідовано державний контроль над цінами, розпочалася приватизація державної власності, в економіку почали залучати іноземний капітал. Ці заходи призвели до стабілізації ринку: магазини наповнювалися різноманітними товарами, зникло поняття дефіциту, злотий став конвертованим. Перебудова економіки стикалася із серйозними труднощами: впав життєвий рівень населення, виникло масове безробіття (на початок 1992 р. — 2 млн). Слабка соціальна захищеність трудящих призвела до акцій протесту. Чимало людей розгубилося, втратило життєві орієнтири. Більш за все погіршилося становище робітників і без того послабленої текстильної промисловості, розташованої навколо Лодзі, а також вугільної та металургійної на півдні країни. Все менше взаєморозуміння залишалось між робітниками, що об'єдналися під прапорами "Солідарності" на чолі з Л. Валенсою, і керівниками країни, яких ці робітники привели до влади і невдоволення якими тепер відкрито висловлювали. Президент чудово розумів це. Багатьом запам'яталися слова, з якими він звернувся до групи іноземних журналістів у Варшаві: "Я хотів би знов пережити те, що ми пережили 1980 р., але я повинен водночас нагадати "Солідарності" мету нашої боротьби. Ми боролися за свободу, а сьогодні я мушу визнати, що в капіталістичній системі не все так уже досконало, що в ній існують не тільки великі капіталісти. А головне, неможливо поєднати поняття капіталізму з поняттям братерства".

Рівень життя сільських жителів, які становили 1993 р. близько третини економічно активного населення, знизився на 30-40%, тобто набагато більше, ніж у інших соціальних верств. Раніше селяни самі збували свою продукцію, однак за умов відсутності дефіциту подібній практиці настав край.

І все ж таки, незважаючи на досить похмуру загальну картину, Польща рухалась уперед. Вона була першою з країн Східної Європи, що вийшла до 1993 року зі спаду. Інфляція за 1992 р. впала до рівня 48%. Польщі вдалося досягти стабілізації своєї валюти, не використовуючи кошти, що їх виділив для цієї мети МВФ. Зростання обсягу виробництва ВВП, що почалось у 1992 р., тривало і прискорилось у наступні роки — 1995 р. воно становило 5,5-6%. Близько 60% ВВП створювалось у приватному секторі.

Серед факторів зростання польської економіки у другій половині 90-х років слід відзначити активізацію інвестиційної діяльності та зовнішньої торгівлі, пов'язану з економічним поживавленням та сприятливою кон'юнктурою на ринках розвинутих країн. У 90-ті роки Польща твердо стала на рейки ринкових перетворень і досягла на цьому шляху певних успіхів.

1995 рік минув для Польщі під знаком найзнаменнішої події — виборів нового президента. На пост глави держави претендували 17 чоловік, причому 16 з них представляли праві сили, однак переміг сімнадцятий — Александр Квасьневський, лідер СДРП. Вибори 19 листопада 1995 р. були найбільш драматичними, але й найдемократичнішими за всю історію Польщі. Офіційні цифри відомі: у другому турі А. Квасьневський отримав 51,7% голосів (понад 9,7 млн виборців), а Л. Валенса — 48,2% (близько 9,06 млн). У виборах взяла участь рекордна за останні роки кількість виборців — понад 68%. Новим прем'єром на початку 1996 р. було призначено колишнього діяча ПОРП, а згодом безпартійного В. Цімошевича.

23 грудня 1995 р. А. Квасьневський склав присягу президента.

Александр Квасьневський зробив кар'єру ще за часів Народної Польщі. Народився у родині медиків. Закінчив університет у Гданську, отримав диплом інженера-транспортника. 1977 р. вступив до ПОРП. Був редактором центральної молодіжної газети, комсомольським лідером, міністром у справах молоді та

спорту. Визнаний "Людиною року" 1993 р. Очоловав Соціал-демократію Республіки Польща.

Нове керівництво Польщі не бачить альтернативи ринковій економіці, однак прагне посилити соціальний захист трудящих.

6. Відносини України й Польщі на сучасному етапі

Польща першою з держав світу визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні стосунки. Регулярним став обмін державними візитами. 1992 р. між Україною і Польщею було укладено Угоду про добросусідство, дружні стосунки та співробітництво. Багато економістів та політиків Польщі та України наполягають на необхідності створення в регіоні нової економічної структури, яка б замінила колишню РЕВ. Звичайно, вона не повинна мати попередньої ідеологічної спрямованості, і співробітництво будуватиметься з урахуванням реальних економічних інтересів всіх країн-учасниць. На зустрічах Л. Кучми та А. Квасьневського 1996 р., 1997 р. та 1998 р. підкреслювалось, що стосунки Польщі та України кожна сторона визначає як пріоритетні. Водночас у відносинах між двома суверенними державами залишаються певні труднощі, зумовлені переважно причинами історичного характеру і особливостями перехідного періоду, який переживають обидві країни. Однак ці труднощі не вважаються нездоланими і за умови проведення реалістичної та зваженої політики можуть бути усунені або зведені до мінімуму.

7. Становище українського населення в Польщі

Українці у нинішніх кордонах Польщі складають автохтонну, тобто корінну, етнічну групу, оскільки їхні предки проживали з давніх часів в історичних областях Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина, Надсяння. Після Другої світової війни в нових кордонах Польщі збереглася більша частина територій, на яких мешкало українське населення. Вже при встановленні цих кордонів у 1945 та 1946 рр. відбувся зустрічний процес репатріації українців з Польщі та поляків з України. Перед виселенням з Польщі на її території проживало понад мільйон українців, залишилось від 350 до 500 тис.

1947 р. Польща прийняла державне рішення про примусове переселення всіх українців з південно-східних земель углиб нової території країни — на північні та північно-західні землі (операція "Вісла"). Незважаючи на постанову Політбюро ЦК ПОРП 1952 р. "Про матеріаль-

но-економічну допомогу українцям, а також про посилення політичної роботи в українському середовищі", культурно-просвітницькі потреби українців практично не задовольнялись, а "політична робота" фактично означала примусову асиміляцію.

Восени 1955 р., у нових політичних умовах, розпочалася підготовка до видання в Польщі газети українською мовою і до загальнодержавного з'їзду представників українського населення, обраних в усіх повітах, де проживали українці. 14 червня 1956 р. побачив світ перший номер щотижневої газети "Наше слово", а 16-17 липня 1956 р. відбувся установчий з'їзд Українського громадсько-культурного товариства (УГКТ). У статуті товариства йшлося про те, що головним завданням УГКТ є широке залучення українців до соціально-економічного та громадсько-політичного життя країни, зміцнення братерського співробітництва українського і польського населення. Наприкінці 1956 р. УГКТ нараховувало понад 300 членів, працювали дві українські школи, а в 152 було створено пункти навчання українській мові, які відвідували 1760 дітей. Однак генеральна лінія польського керівництва на асиміляцію українців тривала і в 60-80-ті рр.

1989 р. Головне управління УГКТ прийняло документ "Українці в Народній Польщі", в якому зокрема акт насильницького переселення українців 1947 р. було визнано не відповідним законові, а 1990 р. Сейм Польщі прийняв постанову про засудження операції "Вісла". Нова політична ситуація, що склалася в 1989-1990 рр., відкрила для українського населення великі можливості для подальшої громадської діяльності. Всі товариства національних меншин, у тому числі й українське, було виведено з підпорядкування міністерству внутрішніх справ.

У лютому 1990 р. у Варшаві відбувся надзвичайний з'їзд УГКТ, на якому було створено нову організацію — "Об'єднання українців у Польщі" (ОУП).

У Польщі, крім ОУП, створено нові українські організації — лемківські, молодіжні, християнські. Більшість українців у Польщі за віросповіданням — греко-католики.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте етапи встановлення комуністичного режиму в Польщі.
2. Які події стались у Польщі 1956 р., 1970 р., 1980 р.? Якими були їхні причини та наслідки?

3. Покажіть процес становлення "Солідарності" як головної опозиційної сили тоталітарному режимові.
4. Чому було введено воєнний стан 1981 р.? Чим можна пояснити позицію московського керівництва відносно польських подій?
5. Назвіть результати засідання "круглого столу".
6. Що принесла Польщі "шокова терапія"? У чому полягає, на вашу думку, цінність досвіду проведення реформ у Польщі?
7. Чим ви поясните перемогу А. Квасьневського, лідера СДРП, на президентських виборах 1995 р.?
8. Як складаються стосунки між Україною та Польщею на сучасному етапі?

Документи і матеріали

1. Із протоколу засідання Політбюро ЦК КПРС 10 грудня 1981 р.

"Головував тов. Брежнєв Л.І. Присутні: т.т. Андропов Ю.В., Гришин В.В., Громико А.А., Кириленко О.П., Суслєв М.О., Устинов Д.Ф., Черненко К.У., Демичев П.М., Пономарьов Б.М., Соломенцев М.С., Капітонов І.В., Долгих В.І., Русаков К.В.

1. До питання про становище у Польщі.

Брежнєв: "Це питання у нас на порядку денному не стоїть. Але я гадаю, що засідання Політбюро слід розпочати з цього питання, оскільки ми спеціально відрядили до Польщі т.т. Байбакова та Куликова для обговорення з польськими товаришами термінових назрілих питань..."

Байбаков: "... Тепер скажу кілька слів про розмову з Ярузельським. Він підтвердив прохання, яке було висловлене Ободовським відносно постачання товарів. Потім увечері разом з послом і т. Куликовим ми знову були у Ярузельського. На цій зустрічі був присутній також Ободовський і секретар ЦК ПОРП, який відає цими питаннями. Ярузельський перебував у вельми поганому гуморі. Відчувалося, що на нього дуже вплинув лист голови польської католицької церкви архієпископа Глемпа, котрий обіцяв, як відомо, оголосити священну війну польській владі. Щоправда, Ярузельський негайно відповів, що в разі виступу "Солідарності" вони ізолюють всі ворожі елементи.

Що стосується партійних організацій, то на місцях вони по суті розвалені і не діють. І в цілому про партію Ярузель-

ський сказав, що її по суті немає. Країна розвалюється, на місцях не отримують жодних підкріплень через те, що ЦК і уряд не дають твердих і чітких вказівок. Сам Ярузельський перетворився на людину вельми невірноважену й невпевнену у своїх силах".

Андропов: "Із розмов з Ярузельським видно, що вони поки не мають твердого рішення про запровадження воєнного стану, і, незважаючи навіть на одностайне рішення Політбюро ЦК ПОРП про запровадження воєнного стану, конкретних заходів поки не бачимо з боку керівництва. Екстремісти "Солідарності" наступають керівництву ПНР на горло. Костьол за останні дні також висловив свою ясну позицію. Він по суті перейшов на бік "Солідарності"".

? Запитання до документа

1. Як радянські лідери розцінювали ситуацію, що склалась у Польщі в грудні 1981 р.?

Запам'ятайте дати:

- Липень 1944 р. — створення першого тимчасового уряду — ПКНВ.
- 28 червня 1945 р. — створення Тимчасового уряду національного єднання.
- Червень. 1956 р. — виступ робітників м. Познані проти тоталітарного режиму.
- Березень 1968 р. — виступи польських студентів.
- Грудень 1970 р. — страйки робітників на Балтійському узбережжі.
- 1980-1981 рр. — соціально-економічна і суспільно-політична криза у Польщі.
- 13 грудня 1981 р. — введення воєнного стану в країні.
- Лютий—квітень 1989 р. — засідання "круглого столу"
- 25 листопада 1990 р. — обрання Л. Валенси президентом Польщі.
- 19 вересня 1993 р. — перемога лівих сил на виборах до парламенту.
- 19 листопада 1995 р. — обрання А. Квасьневського президентом Польщі.
- 17 жовтня 1997 р. — початок дії нової конституції Польщі.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА, ЧЕСЬКА ТА СЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКИ

1. Встановлення комуністичного режиму після Другої світової війни

Відновлена після завершення Другої світової війни Чехословацька Республіка (ЧСР) з'явилася на мапах у дещо змінених кордонах. Закарпатська Україна за погодженням між СРСР та ЧСР від 29 червня 1945 р. була возз'єднана з УРСР. Внаслідок територіальних змін, воєнних втрат та проведеного на основі рішень Потсдамської конференції виселення німців, що надавали підтримку окупантам (близько 3 млн чол.), населення ЧСР з 1938 до 1946 рр. скоротилося з 15,3 до 12,1 млн. На відміну від довоєнної Чехословаччини, ЧСР стала переважно двонаціональною державою чехів і словаків, які разом склали 95% її населення. 1947 р. у чеських землях проживало 8,7 млн, а у Словаччині — 3,4 млн чоловік. Обидві частини країни, як і раніше, різнилися за рівнем соціально-економічного розвитку. Чеські землі визначалися розвинутою промисловістю та інтенсивним сільським господарством. Словачія була переважно аграрною областю з невисокою концентрацією промислового виробництва.

У новій державі Словаччина отримала тільки обмежену автономію, що породило у майбутньому нові серйозні проблеми. Державний апарат створювався під контролем комуністів, які набрали значної більшості у ньому.

У першому уряді Національного фронту чехів і словаків за комуністами було закріплено 8 з 25 постів, тобто повної більшості комуністи ще не мали. Великими правами володів президент Е. Бенеш, котрий до початку функціонування Тимчасових національних зборів був наділений і законодавчими повноваженнями, мав велику свободу дій. Однак КПЧ значно посилити свої позиції у Корпусі національної безпеки і деяких інших органах міністерства внутрішніх справ, яке очолив один з лідерів КПЧ В. Носек.

Ще навесні 1945 р. в країні розпочалася аграрна реформа: конфісковувалися землі, які належали німцям, особам, що співробітничали з фашистами, великі землеволодіння. Під тиском КПЧ восени 1945 р. у країні розпочали націоналізацію великих підприємств, шахт, банків.

На виборах до Національних законодавчих зборів, які відбулися 26 травня 1946 р. за участю 95% виборців, най-

більше мандатів отримали представники КПЧ. 2 червня новий уряд ЧСР очолив голова КПЧ Клемент Готвальд.

У Словаччині перемогу на виборах одержали представники Словацької демократичної партії (СлДП), однак комуністи звинуватили їх у прагненні відокремити Словаччину від ЧСР, приписавши "державну зраду". Після розправи над лідерами СлДП компартія Словаччини контролювала становище в країні.

Незважаючи на активність комуністів, підтримку їх із Москви, уряд Чехословаччини в 1946-1948 рр. був коаліційним, і можливості для демократичного розвитку країни зберігалися. Проте в уряді вже 1947 р. виникли серйозні розбіжності після того, як СРСР відмовився дати згоду на участь делегації ЧСР у Паризькій конференції (8 липня 1947 р.), присвяченій "планові Маршалла". 20 лютого 1948 р. 12 з 26 міністрів, що представляли національних соціалістів, демократів, Народну партію, подали президентові прохання про відставку. Вони сподівалися, що їхня відставка призведе до падіння уряду К. Готвальда і буде призначено нові вибори. Однак комуністи 25 лютого сформували уряд, який майже повністю складався з членів КПЧ та їхніх прибічників. У Братиславі ввечері 25 лютого було створено Центральний комітет дії Словацького Національного фронту.

Президент Е. Бенеш, літня і хвора людина, не зміг чинити опору. Преса і радіо СРСР підтримували комуністів Чехословаччини. Західні країни, справедливо кваліфікуючи події в Чехословаччині як державний заколот, якихось заходів не вжили. 22 травня 1948 р. у Раді Безпеки ООН відбулися дебати з приводу чехословацьких подій, які, однак, не мали жодних наслідків. Празький переворот 1948 р. знаменував встановлення тоталітарного режиму в країні на чолі з К. Готвальдом.

Після лютого 1948 р. КПЧ практично повністю визначала розвиток країни. Вже у квітні парламент прийняв закон про націоналізацію промислових підприємств, на яких працювало понад 50 робітників. Конституція Чехословаччини, схвалена 9 травня 1948 р., проголошувала найближчою метою "побудову соціалізму у країні".

14 червня 1948 р. президентом республіки замість Е. Бенеша, який пішов у відставку, було обрано лідера КПЧ К. Готвальда. Новий уряд очолив комуніст А. Запотоцький.

Зберігши подобу багатопартійної системи, нова влада розв'язала репресії проти політичних супротивників, чи-

мало з яких мусило емігрувати. У червні 1948 р. було розгромлено Соціал-демократичну партію, ліве крило якої примусово приєднали до компартії. Компартія Словаччини втрачала свою самостійність і як складова частина увійшла до КПЧ.

Новий режим придушував будь-які спроби опору, інакше мислення. У 1948-1949 рр. репресії було розв'язано проти католицької церкви. Взявши на себе економічне забезпечення церкви, держава практично встановила контроль над нею.

Економічні успіхи (національний прибуток 1960 р. виріс порівняно з 1948 р. удвічі) дали змогу комуністам констатувати, що у Чехословаччині збудовано "основи соціалізму", а конституція 1960 р. закріпила цей факт у своїх статтях. Країна отримала нову назву — Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). КПЧ було законодавчо забезпечене привілейоване становище. Нове керівництво країни очолив Антонін Новотний — з 1953 р. Перший секретар ЦК КПЧ, а з 1957 р. — президент країни. В 60-ті роки стали виявлятися тенденції, притаманні тоталітарним режимам: вичерпано можливості екстенсивного розвитку промисловості, зростання планових показників не поліпшувало матеріального становища трудящих, процвітали корупція та зловживання владою, обростала привілеями партійна й державна бюрократія. Суспільство з демократичними традиціями не приймало авторитарного, майже диктаторського стилю керівництва А. Новотного, долю якого було вирішено, і на пленумі ЦК КПЧ у січні 1968 р. його звільнили з посади Першого секретаря ЦК партії. Новим лідером партії було обрано Александра Дубчека.

Александр Дубчек — один з лідерів "Празької весни", комуніст-реформатор, що прагнув надати соціалізму "людського обличчя". Народився 1921 р. у селі Угровець (Словаччина) у сім'ї стельмаха. 1925 р. разом з родиною переїхав до СРСР. Його батьки разом з чехословацькими комуністами-інтернаціоналістами заснували в Киргизії кооператив. Навчався в середній школі у Фрунзе і Нижньому Новгороді. 1938 р. повернувся до Чехословаччини, у місто Тречин. В 1938-1941 рр. працював слюсарем по ремонту автомобілів. З 1939 р. — член КПЧ. В 1941-1944 рр. — коваль на заводі "Шкода". Учасник Словацького національного повстання. 1949 р. розпочав кар'єру партпрацівника у Словаччині, працював першим се-

кретарем обкомів партії у Тречині, Баньській Бистриці. Закінчив юридичний факультет університету ім. Каменського. В 1955-1958 рр. навчався у ВПШ при ЦК КПРС у Москві. У 1958-1960 рр. очолював обком партії у Братиславі. З 1960 р. — на керівних посадах у ЦК КПЧ. У січні 1968 р. — Перший секретар ЦК КПЧ. У 1969-1970 рр. — посол ЧСРС у Туреччині. 1970 р. виключений з КПЧ, працював у системі лісового господарства у Братиславі. З 1981 р. — на пенсії. У грудні 1989 р. А. Дубчека було обрано головою Федеральних зборів ЧСРС, на цій посаді він працював до 26 червня 1992 р. Помер 7 листопада 1992 р. внаслідок автомобільної катастрофи.

2. Події 1968 року

Неспроможність планово-адміністративної системи особливо виявилася у Чехословаччині — одній з найбільш розвинених країн регіону.

Реформатори на початку 1968 р. заходились будувати "соціалізм з людським обличчям", намагаючись поєднати засади соціалістичного суспільства з ринковою економікою, плюралізмом, демократією. Пропонувалося скоротити державний апарат, який директивно скеровував кожний крок господарської діяльності. Передбачалося перетворити господарчий апарат і відокремити його від політичних державних органів. Компартія внаслідок таких змін повинна була б більше займатися властивою їй політичною роботою.

Велику роль у пропаганді цих ідей відіграли засоби масової інформації, які діяли в країні відносно вільно. Лібералізація у суспільному житті виявилась у виникненні нових політичних організацій, активізації демократичних партій, які звільнялися від жорсткого контролю КПЧ. Серед нових об'єднань великим впливом користувалися "Клуб безпартійних активістів", "Клуб 231", "Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність" та інші. На квітневому (1968) пленумі ЦК КПЧ було прийнято "Програму дій", в якій відбилися позиції реформаторів. Деякі з них — В. Славік, Й. Смерковський, Ф. Крігель — увійшли до складу керівництва ЦК партії.

Події у ЧСРС у край стривожили керівництво КПРС і компартій східноєвропейських країн, особливо В. Гомулку (ПОРП) та В. Ульбріхта (СЄПН), які до змін у Чехословаччині ставилися різко негативно. Лідери країн Варшавсько-

гө Договору намагалися справляти тиск на Дубчека та уряд Чехословаччини.

Після публікації програмного документа чехословацьких реформаторів "Дві тисячі слів" кремлівське керівництво все більше почало схилитися до радикальних заходів. 17 серпня 1968 р. Політбюро ЦК КПРС надіслало на адресу президії ЦК КПЧ листа, в якому прямо йшлося про нездатність чехословацького керівництва оволодіти ситуацією в країні. ЦК КПЧ відкинуло спроби втручання у внутрішні справи ЧССР. Для підтримки курсу реформ було вирішено скликати з'їзд КПЧ. Однак п'ятеро членів ЦК КПЧ (В. Біляк, А. Індра та інші) потай від інших надіслали до Москви листа з проханням втрутитися у хід подій і відвернути "загрозу контрреволюції".

18 серпня у Москві відбулася зустріч керівників комуністичних і робітничих партій Болгарії, Угорщини, Польщі, НДР і СРСР, на якій було прийнято звернення ЦК партій і урядів цих країн до президента Чехословаччини Л. Свободи. У листі зазначалося: "Враховуючи безпосередню загрозу існуванню соціалістичного ладу у вашій країні і відсутність необхідної відсічі контрреволюції, що наростає, керуючись принципами соціалістичної братерської солідарності, а також взаємно прийнятими нашими країнами відповідними договірними зобов'язаннями, ми дали згоду подати таку допомогу. Відповідно до цього військові частини наших п'яти країн вступають сьогодні о 24 годині на територію Чехословаччини. Вони прийдуть у вашу країну як вірні друзі чехословацького народу..."

Отримавши листа, Л. Свобода сказав, що він введення військ не вітає, але проти союзних держав не піде і все зробить, щоб запобігти опору і кровопролиттю.

У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. війська НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі та СРСР увійшли до Чехословаччини, а 21 серпня у радянській пресі було опубліковано заяву ТАРС про те, що вступ військ Варшавського Договору на територію Чехословаччини здійснено на прохання партійного та державного керівництва Чехословаччини. А. Дубчек і ряд членів ЦК КПЧ були заарештовані органами безпеки СРСР і відправлені до Москви. Окупацію країни здійснювали 124 тисячі військовослужбовців, 500 танків, було захоплено найважливіші стратегічні пункти, роззброєно міліцію.

Національні збори прийняли заяву, у якій говорилося, що "жодний конституційний орган не був уповноважений... запрошувати окупаційні війська Варшавського пакту".

Наприкінці серпня до Москви було запрошено чехословацьку делегацію на чолі з президентом Л. Свободою. 27 серпня у Москві та Празі за підсумками переговорів було опубліковано комюніке, в якому йшлося про досягнення домовленості щодо найскорішої нормалізації становища в ЧССР, про умови виведення союзних військ з території Чехословаччини в міру нормалізації обстановки у країні; визначено умови перебування радянських військ у країні. Війська НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі залишали країну.

Спираючись на присутність радянських військ, противники реформ перейшли у наступ. З розробленої на початку 1968 р. програми реформ вдалося здійснити перетворення Чехословаччини на федерацію двох рівноправних республік — Чеської і Словацької.

У квітні 1969 р. до влади у Празі прийшло промосковське керівництво. Першим секретарем ЦК КПЧ замість Дубчека обрано Густава Гусака, який згодом став і президентом країни.

70-80-ті роки знаменувалися наступом реакції. Прихильники "Празької весни" виганялися з державних органів, засобів масової інформації, було вчинено розправу над демократичною інтелігенцією. В країні слухняно виконували волю Москви з "будівництва соціалізму" на основі "брежньєвської моделі". Тільки після 1985 р. керівництво СРСР, а потім Росії засудило інтервенцію радянських військ до Чехословаччини як найбрутальніше порушення норм міжнародного права і втручання у внутрішні справи суверенної держави.

3. "Бархатна революція" 1989 року, відновлення демократичного ладу

У 70-80-ті роки, після розгрому "Празької весни", в країні поглиблювалися економічні проблеми. Уповільнилось зростання виробництва, повільно відбувалася модернізація підприємств, вироблювана продукція не витримувала конкуренції. Всесильною була влада бюрократії в централізованій унітарній державі. У країні придушувалось будь-яке інакомислення.

Однак наступ тоталітаризму викликав до життя дисидентський рух. Група діячів науки і культури 1 вересня 1977 р., посилаючись на документи Хельсінської наради та спираючись на Декларацію прав людини, виступила з відозвою, у якій розкрила основний зміст вимог та головні напрями демократизації суспільства. Документ отримав

назву "Хартія-77", його підписали 242 чоловіки, що брали активну участь у реформістському русі 60-х років.

Авторитарна система в Чехословаччині жорстоко переслідувала дисидентів, спрямувавши на них потік офіційної критики і розправ. Майбутній президент В. Гавел був тричі засуджений, багато хто мусив емігрувати. Та кількість прихильників "Хартії-77" зростала. 1989 р. її підписало вже 1989 чоловік. По суті це була єдина організована опозиція у країні.

Незадовго до початку "бархатної революції" сталися зміни у керівництві країни. Генеральним секретарем ЦК КПЧ замість престарілого Г. Гусака, що пішов у відставку, обрано М. Якеша, який брав активну участь у розгромі "Празької весни". Незважаючи на перебудову в СРСР, політичний курс у країні залишався незмінним. Партійне керівництво втрачало не тільки підтримку, а й розуміння свого курсу серед комуністів і громадян країни.

Тиск опозиції збільшувався, проте керівництво країни виключало будь-які спроби діалогу з нею, як це було в Польщі та Угорщині. Падіння комуністичного режиму в НДР прискорило розвиток подій. Почалися демонстрації, що жорстоко розганялися владою. 17 листопада 1989 р. міліція придушила студентську демонстрацію в Празі, що викликало шквал обурення. 18 листопада за ініціативи "Хартії-77" було створено Громадянський Форум (ГФ) — патріотичний, демократичний фронт, який об'єднав противників комуністичного режиму. У Словаччині також було створено демократичну організацію "Громадськість проти насильства" (ГПН). Маніфестанти вимагали, щоб КПЧ відмовилася від керівної ролі у країні і покарала винуватців репресій. Революція, що почалася, відбувалася мирним шляхом. Студенти, а також робітники й інтелігенція, що їх підтримували, не захоплювали будівель та об'єктів КПЧ, уникали сутичок. Тому події листопада 1989 р. отримали назву "ніжної" або "бархатної революції". Партійно-державний апарат вже не контролював становище в країні. Громадянський форум витиснув КПЧ з її позицій. Наприкінці листопада М. Якеша було усунено з посади керівника КПЧ, а федеральний парламент скасував статтю конституції, що затверджувала керівну роль КПЧ у країні. 29 грудня 1989 р. Федеральні збори обрали лідера опозиції Вацлава Гавела президентом країни.

Вацлав Гавел народився 5 жовтня 1936 р. у заможній родині, яка належала до старовинного і поважного

роду. Його батько був відомим архітектором, а дядько Міклош — головним співвласником кіностудії Баррандов. Після закінчення середньої школи 1951 р. Вацлав працював то лаборантом, то стельмахом. З 1955 р. він навчається на економічному факультеті у Вищій технічній школі, а з 1956 р. заочно на театральному факультеті Академії красних мистецтв. Протягом 1957–1959 рр. служив у армії, в саперних військах. З 1960 р. Гавел цілком пов'язує своє життя з театром, працюючи техніком сцени, асистентом режисера, драматургом. 1968 р. очолив об'єднання "Коло незалежних письменників". Неодноразово переслідувався владою. Біля 5 років провів у в'язниці. Один з ініціаторів руху "Хартія-77". Автор відомої книги "Сила безсильних", де піддав різкій критиці тоталітарний режим. У листопаді 1989 р. очолив "Громадянський форум". 29 грудня 1989 р. його обрано президентом Чехословаччини. Після поділу країни, з 1993 р. — президент Чехії.

Головою Федеральних зборів було обрано А. Дубчека, лідера "Празької весни". Нове керівництво було сформовано на коаліційній основі. На виборах до Федеральних зборів переконливу перемогу здобули ГФ і ОПН — найбільш впливові сили країни. Держава отримала назву Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР). 1991 р. завершилося виведення з території Чехо-Словаччини військ колишньої Радянської Армії.

1990 р. уряд розпочав економічну реформу. В Чехо-Словаччині реформаторський курс провадився найбільш кардинально і послідовно. За відносно короткий час було демонтовано адміністративно-командну економічну систему. Урядова програма надавала однакові права різним формам власності. Відбулася лібералізація цін, яка, проте, не викликала шокового стану в країні. Було ухвалено закон про приватне підприємництво, який дозволив громадянам займатися підприємницькою діяльністю в усіх сферах економіки. Здорова конкуренція різних форм власності позитивно відбивалася на загальному обсязі виробництва. Стабільне політичне становище залучило до країни іноземний капітал. "Батьком" реформи був міністр фінансів Вацлав Клаус. Вона базувалася на роздержавленні та приватизації, забезпеченні конвертованості крони, вільному ціноутворенні. Уряд домігся збалансованості державного бюджету і приборкання інфляції. Життєвий рівень насе-

лення у складний перехідний період був одним із найвищих у Східній Європі.

4. Розпад Федерації, утворення незалежних Чеської і Словацької республік, їхнє внутрішнє становище, зовнішня політика і відносини з Україною

Після виборів у країні почалося перегрупування політичних сил — учасників революції. Стався їх розкол і створення нових політичних структур. У грудні 1990 р. на базі Громадянського форуму було створено політичну партію, яка у березні 1991 р. розкололася на Громадянську демократичну партію (ГДП) на чолі з В. Клаусом, Громадянський рух (ГР), який очолив міністр іноземних справ І. Дінстбір, та Громадянський демократичний альянс (ГДА) на чолі з міністром економіки В. Длоугім. Словацьку "Громадськість проти насильства" було перетворено на Рух за демократичну Словаччину (РДС) на чолі з В. Мечьяром та соціал-демократичну партію. КПЧ, що втратила свій вплив у суспільстві, розкололася на Компартію Чехії і Моравії (КПЧМ) та Партію лівих демократів Словаччини (ПЛД). Відповідно до закону, ухваленого у жовтні 1991 р., майно КПЧ було повернуто народіві.

Формальним приводом до розпаду Чехо-Словаччини стали результати парламентських виборів 5-6 липня 1992 р. У Чеській Республіці найбільшу кількість голосів виборців отримала ГДП, очолювана В. Клаусом. У Словаччині 37,2% виборців на виборах до депутатського корпусу Словацької Національної Ради (СНР) підтримали РДС В. Мечьяра.

Одразу ж після підбиття підсумків виборів з ініціативи ГДП відбулися переговори В. Клауса та В. Мечьяра. Обидва пізніше сформували і очолили уряди відповідно Чехії та Словаччини. Робочі зустрічі завершилися 23 липня 1992 р. підписанням політичної угоди між ГДП та РДС. В угоді обидва прем'єри висловились за цивілізований, культурний процес розділу федерації і запропонували кілька варіантів припинення федерального союзу Чехії та Словаччини. У Словаччині не ставили питання про повну незалежність. Майбутнє країни її лідери бачили у створенні конфедерації або унії двох держав. Керівники ГДП наполягали на двох варіантах: збереженні федерації у попередньому вигляді або припиненні її існування.

В основі процесу розпаду федерації лежали різний рівень економічного розвитку, різні історичні долі народів,

утиски Словаччини у тоталітарній державі, хоча при цьому й зберігалося поважне ставлення двох народів один до одного.

За нових умов президент Чехо-Словаччини В. Гавел 20 червня 1992 р. подав у відставку. Президентські функції до нових виборів президента перебрав на себе федеральний уряд Я. Стражського, який і забезпечив цивілізований процес роз'єднання федерації. Відповідно до пропорції населення 2:1 були розділені майно, фінанси, інші цінності. 25 листопада 1992 р. Федеральні збори прийняли конституційний закон про розділення Чехо-Словацької федерації.

Чехо-Словаччина як єдина держава припинила існування 31 грудня 1992 р. У новий 1993 рік увійшли дві нових самостійних держави — Чехія і Словаччина.

Чеську Республіку як самостійну суверенну державу створено 1 січня 1993 р. на території історичних земель Чехії (Богемії), Моравії, Сілезії, які складали з 1918 по 1992 рр. західну частину Чехо-Словаччини. Державний устрій — парламентська демократія. Президент республіки — Вацлав Гавел. Уряд очолює Вацлав Клаус. Населення — 10,3 млн чол.

Сучасне становище Чехії характеризується політичною стабільністю, розвинутою промисловістю, готовністю інтегруватись у світове товариство.

Чехія рішуче заявила про своє бажання стати членом Європейського союзу і НАТО. Чеська Республіка прагне підтримувати рівні, дружні стосунки з усіма країнами світу. Традиційні відносини вона підтримує з Австрією, Німеччиною, Францією, Італією, східноєвропейськими сусідами. Україна однією з перших визнала нову чеську державу. Поворотним у стосунках між країнами став візит президента України Л. Кучми до Чехії 25—26 квітня 1995 р., під час якого було підписано Угоду про дружні стосунки і співробітництво. 1994 р. ознаменував економічне зростання. Зовнішньоторговий обіг у 1995 р. досяг 1006,9 млрд крон. Хоча головним напрямком залишились держави ЄС, 20% зовнішньої торгівлі припадають на країни Центральної Європи — Словаччину, Польщу, Угорщину, Словенію.

Економічний успіх вплинув і на міжнародний престиж Чеської Республіки, наслідком чого стало прийняття її першою з країн, що трансформують свою економіку, до "Клубу багатих", як називають Організацію економічного співробітництва і розвитку, що об'єднує найбільш розвинуті країни світу.

Внутрішній економічний стан країни досить стабільний. Державний бюджет не має дефіциту, обмінний курс крони сталий. Швидко зростає виробництво у металургії, металообробці, ряді галузей машинобудування, виробництві гумових і пластмасових виробів.

У Чехії зберігаються найбільш низькі серед країн Східної Європи показники рівня інфляції та безробіття. Наприкінці березня 1995 р. парламент ухвалив новий закон, відповідно до якого крона стала повністю конвертованою. В. Клаус назвав цей закон найважливішим для розвитку нормальної ринкової економіки. Для другої половини 90-х років характерні підвищення життєвого рівня населення на тлі зростання розриву між окремими соціальними групами. Становлення чеської держави, її успіхи великою мірою пов'язані з особою президента Гавела, одного з найавторитетніших політиків сучасного демократичного світу.

Словацьку Республіку створено 1 січня 1993 р. У ній мешкають 5,2 млн чоловік. За державним устроєм це парламентська демократія. Політичне становище Словаччини менш стабільне. Кризу 1994 р. вдалося подолати проведенням нових парламентських виборів, перемогу на яких одержав Рух за демократичну Словаччину. Президентом обрано колишнього голову Федеральних зборів ЧСФР М. Ковача, а уряд знов очолив лідер РДС В. Мечъяр, однак між ними періодично виникають незгоди.

Словаччина також прагне вступити до ЄС і НАТО, але її зовнішньополітична і зовнішньоекономічна діяльність поки що більше зумовлюється співробітництвом з країнами Східної Європи і особливо з Чехією, Угорщиною, Польщею. Однією з перших Словаччину визнала Україна. Стосунки між двома суверенними державами дружні і стабільні. Останнім часом поглиблення співробітництва намітилось у нафтопереробній промисловості, енергетиці, переробці лісу, в сфері туризму. Між державами діє Угода про добросусідство та співробітництво.

З 1 січня 1993 р. у Словаччині набрали сили нові податкові, митні, соціальні, трудові й інші законодавчі акти. Словаччина в економічному відношенні завжди значно поступалася Чехії. Не ліквідовано розрив і донині, хоча 1994 р. був першим роком пожвавлення економіки Словаччини після скорочення виробництва, що сталося 1990 р.

Сучасний розвиток країни свідчить, що тільки за умови досягнення політичної стабільності і розвитку ринкової

економіки можливе входження Словаччини до числа розвинутих держав Європи.

5. Українське населення Словаччини

У Словаччині мешкає близько 150 тис. українців. Вони населяють понад 300 сіл у районі міста Пряшев у передгір'ях Карпат.

Після закінчення Другої світової війни було створено Українську національну раду Пряшівського краю, яка, представляючи інтереси регіону, поставила питання про його автономію у межах Чехословаччини. Однак урядові чиновники відхилили цю вимогу, хоча й пішли на значні поступки у культурно-просвітній сфері. Після 1948 р. у краї, де проживали русино-українці, в наказному порядку впроваджувалася винятково українська літературна мова, хоча русино-українці хотіли навчатися на своєму діалекті. Виникла нова аполітична організація русино-українців — Культурний союз українських трудящих.

Затвердження тоталітарного режиму в Чехословаччині (1948 р.) потягло за собою колективізацію і заміну греко-католицької церкви на промосковську православну. За часів "Празької весни" греко-католицьку церкву знову було легалізовано. В цей час зростає громадська активність русино-українських організацій і активізується рух за автономію, проте інтервенція військ Варшавського Договору поклала край спробам демократизації.

Репресивні заходи 70-80-х років не привели до ліквідації русино-українських культурних інституцій. Продовжували функціонувати музей у Свидниці, українське відділення Пряшівського університету, КСУТ, друкувалася українська преса. Однак робилися спроби асимілювати русино-українців, перетворити їх на словаків. Вони продовжували зазнавати дискримінації.

Після революції 1989 р. КСУТ було перетворено на Союз русино-українців Словаччини. Загальний процес демократизації країни не обминув і населення Пряшівського краю. Збільшилася кількість україномовних видань, провадяться фестивалі української пісні "Маковицька весна" у Бардлеві, урочисто відзначаються церковні та храмові свята. Видатною подією стало відкриття 1989 р. на Властенецькій площі у Братиславі монумента Т. Г. Шевченку.

Союз русино-українців Словаччини вважає першочерговим своїм завданням розширення зв'язків з Україною, українськими організаціями всіх країн світу.

? Запитання і завдання

1. Як було встановлено тоталітарний режим у Чехословаччині? Які його основні риси?
2. Поясніть термін "Празька весна".
3. Як поставились у Москві до подій 1968 р.? Чому було введено війська до Чехословаччини?
4. У чому виявився наступ реакції в 70-80-ті роки?
5. Чому революція 1989 р. отримала назву "бархатна"? Які її наслідки для демократизації країни?
6. Як сталося роз'єднання Чехо-Словаччини 1992 р.?
7. У чому полягає принципова різниця у назвах країни:
  - Чехословаччина і Чехо-Словаччина?
  - ЧССР і ЧСФР?
8. Які особливості розвитку Чехії і Словаччини після 1992 р.?
9. Чим пояснити досягнення Чехії в економічному розвитку?
10. Схарактеризуйте становище українців у Словаччині.

Документи і матеріали

1. Із листа Президії Національних зборів ЧССР до Президії Верховної Ради СРСР
22 серпня 1968 р.

"Національні збори Чехословацької Соціалістичної Республіки, законно обрані чехословацьким народом як найвищий орган державної влади суверенної держави і законно скликані президентом республіки, висловлюють категоричний протест урядам і парламентам п'яти держав Варшавського Договору (СРСР, НДР, ПНР, ВНР, НРБ) і перед лицем всієї світової спільноти заявляють:

1. Що жодний конституційний орган ЧССР не був уповноважений вести переговори, не давав згоди і не запрошував окупаційні війська п'яти держав Варшавського Договору.

2. Тому вони вважають окупацію ЧССР самочинним актом насильства у міжнародному масштабі, що протирічить принципам союзницьких угод, які ЧССР має з цими державами.

3. Тому Національні збори висловлюють рішучий протест урядам і парламентам цих країн, які беруть участь в окупації, і вимагають негайного припинення актів насильства стосовно Чехословаччини, її населення, негайного виведення військ і нормалізації міжнародних відносин..."

? Запитання до документа

1. Чому різнилися позиції парламенту ЧССР і деяких членів ЦК КПЧ?
2. Яка з країн Варшавського Договору не взяла участі в окупації Чехословаччини?

Запам'ятайте дати:

- 25 лютого 1948 р. — комуністичний заколот у Празі.
- 1960 р. — прийняття конституції ЧССР. Нова назва країни — ЧССР.
- 30 березня 1968 р. — обрання генерала Л. Свободи президентом ЧССР.
- 21 серпня 1968 р. — інтервенція військ Варшавського Договору до Чехословаччини.
- 1977 р. — створення правозахисної організації "Хартія-77".
- 17 листопада 1989 р. — початок "бархатної революції".
- Грудень 1989 р. — обрання В. Гавела президентом ЧСФР.
- Червень 1990 р. — перші вільні парламентські вибори.
- 31 грудня 1992 р. — роз'єднання ЧСФР.
- 1 січня 1993 р. — створення двох суверенних держав — Чеської Республіки і Словацької Республіки.
- Січень 1993 р. — обрання В. Гавела президентом Чехії.
- Лютий 1993 р. — обрання М. Ковача президентом Словаччини.
- 1996 р. — парламентські вибори у Чехії, перемога ГДП.

УГОРЩИНА

1. Встановлення комуністичного режиму

23 вересня 1944 р. на територію Угорщини, переслідуючи гітлерівські війська, вступила Червона Армія. У жовтні вона звільнила від нацистів територію країни на схід від Тиси та південні райони між Тисою та Дунаєм. Під тиском Берліна регент М. Хорті змушений був піти у відставку і просити притулку у Німеччини. Його наступником став ставленик німецького нацизму Ференц Салаші, який продовжив війну на боці Гітлера.

На сході, де знаходились радянські війська, у м. Сегед, 2 грудня 1944 р. було створено Угорський національний фронт незалежності (УНФН). До нього входили представники Угорської комуністичної партії (УКП), Соціал-демократичної партії (СДП), Національно-селянської партії (НКП), Партії дрібних сільських господарів (ПДСГ), а також Буржуазно-демократичної партії (БДП) і профспілок. Політрада УНФН призначила прем'єр-міністром коаліційного уряду генерала Бела Далнокі Міклоша.

Якщо фашистський уряд Ф. Салаші повністю залежав від Німеччини, то уряд УНФН, де, незважаючи на його коаліційний характер, переважали комуністи, перебував під впливом московського керівництва. В основу діяльності УНФН було покладено програму компартії, яка, декларуючи прагнення до створення демократичної Угорщини, наполегливо прямувала до встановлення своєї влади.

20 січня 1945 року уряд Б. Міклоша підписав угоду про перемир'я з СРСР, США, Великою Британією, оголосивши війну Німеччині.

13 лютого після кровопролитних боїв Червона Армія повністю звільнила від нацистських військ Будапешт, а 4 квітня завершила звільнення Угорщини. Таким чином, влада УНФН і його уряду розповсюдилась на всю країну. Центральне місце у діяльності нової влади посіло проведення аграрної реформи, яку було розпочато навесні 1945 р. Земля конфісковувалась у поміщиків, великих землевласників, осіб, що співробітничали з фашистами, і передавалась безземельним і малоземельним селянам. Країну латифундій і "трьох мільйонів жебраків" було перетворено на країну дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва.

Комуністи, окрилені успіхом, стали ініціаторами парламентських виборів у листопаді 1945 р.

Однак на виборах до Національних зборів 4 листопада 1945 р. УКП отримала лише 17% усіх голосів і змогла делегувати до парламенту тільки 70 представників. Беззастережну перемогу здобула ПДСГ, що надало їй право на 245 мандатів. Новий парламент 1 лютого 1946 р. проголосив Угорщину республікою.

Уряд лідера ПДСГ Ференца Надя прагнув демократизувати державний і суспільний устрій. Лідери ПДСГ виступили проти революційних і насильницьких методів боротьби, захищали приватну власність, відстоювали демократичні принципи. А УКП боролася за "народну демократію" як своєрідну форму диктатури пролетаріату. Протистояння УКП та ПДСГ стало неминучим. Керівництво УКП інспірувало змову з боку ПДСГ проти "народно-демократичного ладу". Лідерів ПДСГ звинуватили у підготовці воєнного путчу. Прем'єр-міністр Ф. Надь змушений був залишитися у Швейцарії, де він знаходився на відпочинку, інші керівники партії залишали країну. ПДСГ була дискредитована, в її керівництві взяли гору політики лівої орієнтації, більш близькі до комуністів. Їхній представник Лайош Дінньєш 1947 р. очолив уряд. Комуністи прагнули розширити коло своїх прибічників.

Після "об'єднання" 1948 р. УКП і СДП було створено нову Угорську партію трудящих (УПТ), яка будувала свою діяльність на марксистсько-ленінських засадах. Лідери УПТ А. Сакашич і М. Ракоші, відстоюючи принципи сталінізму на практиці, форсували "соціалістичні перетворення" у країні.

У виборах до Державних зборів 15 травня 1949 р. могли брати участь тільки схвалені комуністами кандидати. 18 серпня 1949 р. було ухвалено нову конституцію Угорщини. Відтепер офіційно країну називали Угорською Народною Республікою (УНР). Таким чином, розправляючись з конкурентами і спираючись на всебічну допомогу і підтримку Москви, комуністи почали контролювати ситуацію у країні.

2. Політична боротьба 1953-1956 років

У Кремлі в цілому розуміли необхідність демократизації Угорщини, виправлення вад режиму Ракоші, який здійснював масові репресії, привів до занепаду економіки. Коли у середині червня 1953 р. керівників УНР на чолі з Ракоші викликали до радянської столиці, члени Президії ЦК КПРС продиктували гостям заходи щодо заміни мето-

лів діяльності, внесення змін у сферу економіки, реабілітації безвинно засуджених тощо. Парадокс полягав у тому, що головними критиками угорського "застою" виступали Л. Берія та В. Молотов. Посаду Першого секретаря ЦК Угорської партії трудящих було залишено за М. Ракоші, а на посаду прем'єр-міністра рекомендовано Імре Надя, який і став главою уряду у липні 1953 р.

Імре Надь народився 6 липня 1896 р. в угорському місті Капошвар. У роки Першої світової війни потрапив у полон на російському фронті. Перебував у Сибіру, 1918 р. вступив до РКП(б), брав участь у боях з білогвардійцями. Працював у органах ВНК в армії. 1921 р. повернувся на батьківщину, де провадив роботу в організаціях соціал-демократів. З 1930 р. працював у Москві у Міжнародному аграрному інституті. Після нападу Німеччини на СРСР І. Надь перебував у складі інтернаціонального полку при Розвідуправлінні Генерального штабу РСЧА, з 1943 р. — заступник редактора мовлення угорською мовою Всесоюзного радіо. Наприкінці 1944 р. разом з групою керівників компартії повернувся до Угорщини. З 1945 р. — член ЦК і Політбюро КПУ, потім — УПТ, активний учасник проведення аграрної реформи. Був головою Державних зборів, обіймав міністерські посади. 1949 р. виключений за "опортуністичні погляди" зі складу Політбюро. Після самокритики знову введений до його складу 1951 р., 1952 р. призначений заступником голови Ради міністрів. У липні 1953 р. став головою уряду Угорщини. Після липневого пленуму ЦК УПТ виступив за зміни у політичному курсі, проте угрупованню Ракоші вдалося в грудні 1955 р. виключити І. Надя з партії. У дні народного повстання проти тоталітарного режиму (жовтень — листопад 1956 р.) очолював уряд країни. У листопаді 1956 р. заарештований, а 16 липня 1958 р. страчений. У липні 1989 р. Верховний суд Угорщини реабілітував І. Надя.

З 1953 р. Імре Надь виступив як головний критик курсу Ракоші. Будучи спеціалістом у сільському господарстві він боровся за прискорення темпів розвитку сільськогосподарського виробництва, за перерозподіл капіталовкладень із важкої промисловості у виробництво товарів споживання. І. Надь рішуче виступив проти проведення насильницької колективізації, його уряд зменшив податки та обов'язкові

поставки сільськогосподарської продукції. Розпочалася демократизація суспільного життя.

У затхлій атмосфері культу особи Ракоші, сваволі вищого керівництва партії, панування догматизму програма І. Надя, спрямована на будівництво народно-демократичної Угорщини, пролунала як багатообіцяючий початок реформ. Симпатії суспільства були на його боці. Але у битвах з таким досвідченим супротивником, як Ракоші Надь програв: співвідношення сил у партії склалося не на його користь. Коли І. Надя виключили з партії 1955 р., у Москві не схвалили цих дій Ракоші. Надя більше не чіпали, причепивши йому ярлик "ревізіоніста" та "націоналіста".

Ерозія командно-адміністративної системи в Угорщині тривала. Ім'я Ракоші викликало загальну ненависть. Посольство СРСР в Угорщині, яке очолював Ю.В. Андропов, доповідало, що невдоволення охоплює не лише інтелігенцію, а й трудящих країни. Москва пожертвувала Ракоші: на липневому пленумі ЦК УПТ 1956 р., на якому головну роль відігравав терміново прибулий до Будапешта А. І. Мікоян, Ракоші було відправлено у відставку, і починаючи з літа 1956 р. він проживав у СРСР. Його наступники намагалися провадити помірковані реформи, проте напруга у суспільстві наростала.

3. Революція 1956 року

Під впливом ідей ХХ з'їзду КПРС в Угорщині, як і в інших країнах Східної Європи, пожвавився національно-демократичний рух. Населення вимагало негайно реабілітувати безвинно засуджених і страчених політичних і громадських діячів, відставки наступника М. Ракоші сталініста Є. Гере.

На 6 жовтня 1956 р. було призначено траурну церемонію перезаховання жертв політичних репресій, що вилілась у багатотисячну демонстрацію протесту проти терору і беззаконня. Виборів нового керівництва вимагала Спілка письменників Угорщини. Події у Польщі стали каталізатором суспільного вибуху в Угорщині.

8 жовтня 1956 р. збори студентського активу Будапешта ухвалили організувати 23 жовтня демонстрацію солідарності з польським народом, вимагати скликання пленуму ЦК, який накреслив би заходи по демократизації країни. Студенти вимагали повернення до керівництва І. Надя, припинення беззаконня й культу особи.

23 жовтня 1956 р. понад 50 тис. чоловік зібралися біля будинку польського посольства, студенти вимагали передачі їхніх вимог по радіо, але їм було відмовлено. Підрозділи служби безпеки відкрили вогонь по демонстрантах. Ці події стали прологом народно-демократичної революції в Угорщині.

Непередбачуваність наслідків випадання однієї країни з радянського блоку штовхала СРСР на надзвичайні заходи. Спочатку урядові І. Надя, який прийшов до влади в ніч на 24 жовтня, у Москві довіряли і радились із ним. На світанку 24 жовтня до Будапешта за усним проханням угорських керівників було введено радянські війська. На прохання радянського посла Ю. В. Андропова передати письмове звернення з цього питання І. Надь відповів відмовою, хоча він разом з іншими членами керівництва ЦК УПТ схвалив на пленумі в ніч з 23 на 24 жовтня введення радянських військ. Після настійливих звернень радянського посла колишній прем'єр-міністр підписав заднім числом — 26 жовтня — прохання до СРСР про допомогу.

Наприкінці жовтня у Москві вирішили, що Надь веде свою гру і не контролює ситуацію. Лінію співробітництва з ним було переглянуто на користь суто воєнного вирішення угорської кризи і зміни уряду.

28 жовтня Надь висунув вимогу вивести радянські війська з Будапешта і країни в цілому. Зі столиці виведення розпочали 30 жовтня, але ніхто не збирався виводити війська далеко. Маршал Конєв, призначений командуючим операцією "Вихор" (кодове позначення вторгнення до Угорщини), 1 листопада розпочав перегрупування військ і перекидання підкріплень, оточення аеродромів тощо. Якщо на першій стадії подій з 23 по 30 жовтня було залучено п'ять радянських дивізій, то в операції "Вихор" брали участь дві армії у складі 9 дивізій, а також особливого корпусу (приблизно 60 тис. чол.).

1 листопада 1956 р. І. Надь сформував коаліційний уряд, до якого увійшли представники УПТ, ПДСГ, СДП, Національно-селянської партії (НСП). Новий уряд проголосив нейтралітет Угорщини і вихід її з Варшавського Договору, висловив намір припинити орієнтацію на СРСР і розпочати великомасштабне економічне співробітництво із західними країнами. Замість комуністичних адміністрацій створювалися нові органи влади — Ради. Оголошувалася амністія для політ'язнів, УПТ розпускалася. 31 жовтня

було оголошено про створення нової партії — Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), яку очолив Янош Кадар.

У той же час (4 листопада) група політичних діячів на чолі з Я. Кадаром створює Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд для "розгрому контрреволюції і відродження соціалізму у країні". Уряд Я. Кадара почав формувати свої робітничі збройні загони. Їхнє зіткнення із силами уряду І. Надя було неминучим. Кадар звернувся до Радянського Союзу за військовою допомогою.

На світанку 4 листопада радянські війська за наказом І. С. Конєва розпочали виконання поставленого завдання — "допомогти зламати опір заколотників у Будапешті, відновити законну владу і порядок у країні".

Вирішено було вивести з дії угорську армію, роззброїти її частини з огляду на ненадійність. Угорські підрозділи майже не чинили організованого опору. Але бої з повстанцями, прихильниками І. Надя, вирізнялись запеклістю. У цих боях загинуло 4 тис. угорських громадян. Ціна "перемоги" для радянської сторони була немалою: у боях загинуло 669 солдатів і офіцерів, 1450 поранено, 51 чоловік пропав безвісти. Такими були криваві підсумки придушення народної революції радянськими військами. Розпочалися арешти, комуністична влада організувала судові процеси. На 15 листопада 1956 р. радянськими органами держбезпеки було заарештовано і передано угорському МВС 1372 чоловіки. Народно-визвольний рух було потоплено у крові. Події в Угорщині 1956 р. були наслідком кризи сталінської моделі соціалізму.

4. Режим Я. Кадара

Янош Кадар та члени його уряду з міста Сольнок (де він був сформований) 7 листопада переїхали до Будапешта і негайно склали присягу голові Президії УНР Т. Добі. Так було вирішено проблему легітимності. У країні Кадар та його прихильники мали мінімальну підтримку. Розпочався важкий період відновлення нормального життя, завоювання підтримки населення.

Ситуація була складною: один уряд (Імре Надя) сидів у югославському посольстві, другий, тимчасовий (Яноша Кадара), зіткнувся з найскрутнішим політичним і економічним становищем та ще й з міжнародною ізоляцією. Перед угорським керівництвом на чолі з Я. Кадаром стояли непрості завдання.

Янош Кадар народився 12 травня 1912 року у м. Рієка (Хорватія). Його справжнє ім'я — Янош Черманек (Кадар — прізвище, яке він взяв у роки роботи в підпіллі). Рано почав трудове життя — робітником. Потім — механіком по точних приладах. З 16 років у робітничому русі Угорщини. 1931 р. вступив до Комуністичної партії Угорщини (КПУ). Працював за її завданням також у молодіжних організаціях Соціал-демократичної партії. Неодноразово зазнавав арештів. У 1940-41 рр. брав участь у відновленні розгромленої хортістами підпільної компартії, з 1943 р. — секретар ЦК КПУ.

У 1946 р. — заступник Генерального секретаря партії. Входив до складу найвищого керівництва УПТ, створеної 1948 р. У 1948-1950 рр. — міністр внутрішніх справ, потім — секретар, зав. відділом ЦК УПТ. Навесні 1951 р. за сфабрикованими звинуваченнями засуджений до довічного ув'язнення. 1954 р. реабілітований, знову на партійній роботі. У 1956 р. (липень) — член Політбюро і секретар ЦК УПТ. 31 жовтня 1956 р. став Першим секретарем УСРП.

4 листопада Кадар виявив ініціативу зі створення Тимчасового революційного робітничо-селянського уряду. Главою уряду залишався до 1965 р. (з перервою у 1958—1961 рр.). До травня 1988 р. — Перший (Генеральний) секретар УСРП. З травня 1988 р. — голова УСРП. У травні 1989 р. звільнений з усіх партійних та державних посад. Помер 6 липня 1989 р. у Будапешті.

На початку 1957 р. становище уряду Я. Кадара зміцнилося, але ситуація в країні залишалася складною. Щоправда, час працював на нову владу, проте економіка перебувала у хаотичному стані, потрібна була зовнішня допомога. Народ ще не оговтався після перенесеного шоку. Армії практично не існувало. Колишні керівники УПТ сиділи у Москві і мріяли повернутися до влади. Прихильники І. Надя зазнали судових переслідувань. Загалом за активну участь у збройних виступах було страчено 277 чоловік. Амністії засудженим розпочалися з 1960 р.

Я. Кадар, не будучи догматиком і доктринером та залишаючись, звісно, прихильником марксизму, обрав шлях національної згоди, компромісів і поступових реформ, чим суттєво відрізнявся від інших керівників країн Східної Європи. Залишаючись прихильником соціалістич-

ної системи, він вважав, що самі тільки комуністи неспроможні побудувати нове суспільство. Йому належить знаменитий вислів: "Хто не проти нас, той з нами". Це кредо допомогло згуртувати суспільство на базі національної згоди.

В Угорщині спромоглися на початку 60-х років завершити кооперування в сільському господарстві, яке виявило свою економічну спроможність і провадилося без силового тиску, на принципах матеріальної зацікавленості. Інтеграція у суспільному виробництві поєднувалась із розвитком присадибного господарства. На відміну від інших країн регіону Угорщина практично не зазнавала труднощів у вирішенні продовольчої проблеми. Я. Кадар не мав ґрунтовних, тим більш спеціальних, економічних знань, але він розумів необхідність економічної реформи і пов'язував її успіх з політичною структурою суспільства. Задуми реформи з'явилися ще 1957 р., вже тоді стало зрозуміло, що етап екстенсивного розвитку економіки закінчився. Реалізація реформи стала можливою з 1966—1968 рр. До розробки реформи було залучено найкращі сили, вивчено світовий досвід, для подолання труднощів першого етапу створено матеріальні резерви. Архітекторами реформи господарського механізму стали Р. Ньєрш та Е. Фок. Тоді ще не заведено було говорити про ліквідацію командно-адміністративної системи, але угорці першими скасували директивне адресне планування, запровадили економічні методи управління економікою. Два види власності — державна і кооперативна — було зрівняно у правах, функції міністерств обмежено, підприємства отримали широку самостійність. Було введено торгівлю засобами виробництва, здійснено реформу ціноутворення. Ринок швидко насичувався товарами. Я. Кадар стримував тих, хто намагався надати реформі ще більшої радикальності. У сусідніх країнах угорські нововведення сприймалися з недовірою, нерозумінням, а інколи й відкрито вороже. Однак реформи в Угорщині виявили й інше: відсутність приватної власності і ринкових відносин у повному обсязі роблять будь-які спроби реформування соціалістичної економіки безперспективними. Ця обставина була підтверджена кризою економіки у 80-ті роки і призвела до демократичної революції в країні.

У 60-70-ті роки спостерігалася левна лібералізація суспільного життя. В Угорщині вперше серед країн Східної Європи почали висувати кількох кандидатів на один мандат і розширили функції місцевого самоуправління. У

сфері культури було значно послаблено тиск ідеологічного пресу. Громадяни Угорщини мали набагато більше можливостей виїзду з країни. Однак реформаторський курс угорського керівництва з середини 70-х років став вичерпуватися, а кризові явища наростати.

З одного боку, реформи гальмували догматики усередині УСРП, а також втручання радянського керівництва, особливо у 1973-1974 рр., з іншого — паливно-енергетична криза і зростання цін на нафту. В цілому ж до середини 80-х років економіка опинилася у скруті, що посилювалася значною зовнішньою заборгованістю (18 млрд доларів). Але керівництво країни аж до кінця 80-х років не наважувалося розпочати докорінні перетворення.

5. Революційні перетворення 1988-1990 років

Проблеми економічного, політичного і соціального розвитку, що накопичувались протягом останніх півтора-двох десятиліть, незважаючи на позитивні результати окремих реформ, виявилось неможливим вирішити у межах моделі державного соціалізму з його монопольними структурами і догматичною ідеологією. Криза, яка особливо гостро позначилася наприкінці 80-х років, зумовила необхідність змін у країні.

На конференції УСРП у травні 1988 р. діяльність керівництва партії зазнала гострої критики. Розуміючи ситуацію, а також зважаючи на вік, Я. Кадар подає у відставку. Його наступником на посаді Генерального секретаря ЦК УСРП стає Карой Гросс. Конференція ухвалила програму стабілізації економіки і скорочення зовнішньої заборгованості. Передбачалося стимулювати створення спільних підприємств із західними фірмами, надати зарубіжним партнерам податкові пільги, закрити збиткові підприємства. У країні поширювалася гласність, почали виникати нові партії, групи, рухи.

Стала формуватися багатопартійна система. За цих умов УСРП відмовляється від свого привілейованого становища. Поновили діяльність старі політичні партії, було створено нові партії — Угорський демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД) та ін.

Влітку 1989 р. розпочалися переговори між УСРП, громадськими організаціями і опозиційними партіями, об'єднаними у "круглий стіл" (УДФ, СВД). Було досягнуто домовленості про те, що парламентська система має спиратися на багатопартійність. УСРП припиняла діяльність

своїх організацій в армії та правоохоронних органах. Частина майна УСРП передавалася для фінансування діяльності інших партій.

Відбулося реформування самої УСРП (1989 р.): замість старої партії, що дотримувалась комуністичної ідеології, виникла Угорська соціалістична партія (УСП), яка відкидала диктатуру пролетаріату і виступала за соціалістичну ринкову економіку з різноманітними формами власності. Частина делегатів створила нову марксистську партію з попередньою назвою — УСРП. 1989 р. було прийнято цілу низку демократичних законів: про право громадян на створення об'єднань та асоціацій, про проведення мітингів та зборів, про референдум, про президента республіки і вибори. У день початку народної революції — 23 жовтня 1989 р. — Державні збори Угорщини ухвалили поправки до конституції країни. Віднині держава стала називатися Угорською Республікою, на чолі якої стоїть президент, обраний парламентом.

25 березня 1990 р. в Угорщині вперше за 45 років відбулися вільні парламентські вибори. Ліві партії — УСП та "нова" УСРП — зазнали нищівної поразки. Перемогу на виборах отримав УДФ — правоцентристське об'єднання. В економіці УДФ відстоював ідею створення ринкової економіки з урахуванням національної специфіки і традицій господарювання, відкидаючи сліпе копіювання "західної моделі". Уряд очолив лідер партії Йожеф Анталл. Президентом Угорщини було обрано лідера ліберального об'єднання Союзу вільних демократів (СВД) професора Арпада Генца. 1995 р. його знову було обрано президентом країни.

Ліквідація наслідків сталінської моделі соціалізму і перехід до ринкової економіки в 1988—1990 рр. відбувалися з великими труднощами. Але у цей період було закладено засади розвитку нової демократичної Угорщини.

6. Сучасне становище

Створений у травні 1990 р. уряд очолив лідер УДФ Й. Анталл. Проте його партія не мала у парламенті конституційної більшості, тобто двох третин голосів, які необхідні, щоб ухвалювати закони. Тому УДФ 25 квітня 1990 р. уклав позапарламентську угоду з найбільш впливовою партією опозиції — СВД, який на виборах до місцевих органів самоуправління в жовтні 1990 р. здобув перемогу.

Протягом останніх років в Угорщині прискорився процес створення підвалин ринкової економіки — так званої малої приватизації, роздержавлення у сфері промислового

виробництва, що зумовило перехід значної частини населення у приватний сектор. Але в умовах радикальної ринкової реформи прискорився також процес падіння виробництва, почастишали банкрутства підприємств, що призвело до збільшення кількості безробітних до 400 тис. чоловік і падіння реального життєвого рівня населення на 10%.

На парламентських виборах у травні 1994 р. УДФ зазнав поразки. На перше місце вийшла УСП. Її лідер Дьюла Хорн сформував уряд, проте економічний курс уряду не зазнав істотних змін.

У програмі уряду, ухваленій у березні 1995 р., було передбачено низку непопулярних заходів: скорочення державних витрат, зокрема на соціальні потреби тощо. Незважаючи на хвилю протестів, уряд заявив, що країна за нинішнього рівня розвитку не в змозі витрачати 27% ВВП на соціальне забезпечення. Збільшення зарплати у держсекторі в 1995 р. становило лише 5-6%, що реально знизило життєвий рівень цієї категорії трудящих на 15-16%.

До 1995 р. внаслідок приватизації, що провадилась з 1990 р., в розпорядженні держави залишилось 50% промислових об'єктів. Уряд Д. Хорна продовжував приватизацію в наступні роки. До рук приватних власників перейшов навіть енергетичний сектор, що викликало гостру критику з боку опозиції. Кабінет Д. Хорна не бачить альтернативи курсу на розвиток ринкової економіки у країні, незважаючи на труднощі сьогодення.

7. Зовнішньополітичні пріоритети. Україно-угорські відносини

Зміна суспільно-політичного режиму в Угорщині зумовила також і значну переорієнтацію її зовнішньої політики. Посилилась тенденція до розвитку інтеграційних зв'язків із західноєвропейськими державами та їхніми політичними й економічними об'єднаннями. На новий рівень вийшло спіробітництво Угорщини як асоційованого члена з Європейським Союзом, а також з НАТО. Угорщина наполегливо прагне членства у Північно-Атлантичному блоці. Активно розвиваються двосторонні відносини — перш за все з Австрією, Німеччиною, США. У липні 1997 р. Угорщина отримала офіційне запрошення до НАТО.

Проте існують обставини, які ускладнюють зовнішньополітичні стосунки з країнами колишньої Югославії, з Румунією, де мешкає значна кількість етнічних угорців, порушення прав яких, звичайно, не залишає байдужим

уряд Угорщини; із Словаччиною — у зв'язку з відмовою Угорщини у подальшому спільно будувати гідрокаскад на Дунаї.

Налагоджуються політичні, дипломатичні й економічні зв'язки з Україною. У грудні 1991 р. Угорщина визнала суверенну українську державу, встановлено дипломатичні відносини, 1992 р. укладено Угоду про основи добросусідства та співробітництва. Плідними були державні візити президента України Л. Кучми до Угорщини і президента Угорщини А. Генца до України. Проте у взаємовигідному економічному співробітництві двох держав є чимало резервів. Це стосується перш за все переробної промисловості, обслуговування перевезень, створення спеціальної економічної зони у Закарпатті "Європа—Центр".

У цілому, незважаючи на труднощі перехідного періоду, Угорщина залишається однією з найбільш стабільних країн Східної Європи.

? Запитання і завдання

1. *Прослідкуйте етапи встановлення комуністичної влади в Угорщині.*
2. *У чому полягала сутність політичного протиборства в 1953-1956 рр.?*
3. *Які причини народної революції 1956 р.?*
4. *Як ви гадаєте, чому події 1956 р. у Радянському Союзі кваліфікувались як контрреволюційний заколот, а після 1985 р. ці ж події стали називати "народною революцією"?*
5. *У чому полягають особливості економічних реформ 60-80-х років? Чому, незважаючи на свою прогресивність, вони не увінчались успіхом повною мірою?*
6. *Які факти свідчили про наявність тоталітарного режиму у країні в 50-80-ті роки?*
7. *Схарактеризуйте значення подій 1989-1990 рр. для подальшої історії Угорщини.*
8. *Проаналізуйте україно-угорські відносини на сучасному етапі.*

Документи і матеріали

1. **До політичного портрета Яноша Кадара**
(витяг із статті В. П. Мусатова
"Янош Кадар і час реформ в Угорщині")

"Кадар не був великим теоретиком, до того ж і не прагнув такої ролі, що взагалі рідкість серед лідерів соціалістичних

країн. Він був далекий від доктринерства і всіляких теоретичних "витонченостей". Він, наприклад, не сприймав "розвинутий соціалізм", хоча вживав цей вираз у промовах і змушений був піти на його включення до "Програмної заяви УСРП" 1975 р. Але тоді ж він відмовився оголосити країну соціалістичною республікою, а партію перейменувати на комуністичну...

...Як лідер Кадар був суцього демократичний, простий у поведженні. Всі знали про його пуританські звички. Мастків і закордонних рахунків у доларах у нього не було. Але він зовсім не був простий на розум. Керівник номер один, він, зовні даючи волю тим, хто з ним працював, досить жорстко контролював справи, вимагав повної інформації і любив користуватися різними її джерелами...

...Кадар був політиком суверенного мислення й водночас реалістом. Некомпетентні поради, втручання у внутрішні справи Угорщини він умів відхилити, причому перепало і радянським послам і маршалам. Його називали майстром компромісів. Він цього не приховував і сам підкреслював, що мірилом є досягнутий результат".

? Запитання до документа

1. Чим Я. Кадар, на ваш погляд, відрізнявся від інших лідерів східноєвропейських країн?

Запам'ятайте дати:

- 4 квітня 1945 р. — звільнення Угорщини від нацистської окупації.
- Листопад 1945 р. — парламентські вибори в Угорщині, поразка комуністів.
- 1 лютого 1946 р. — Угорщину проголошено республікою.
- Червень 1948 р. — "об'єднання" комуністів і демократів; створення УПТ.
- 1949 р. — прихід до влади УПТ після парламентських виборів.
- 23 жовтня 1956 р. — початок народної революції в Угорщині.
- 1966-1968 рр. — початок економічних реформ.
- 1989 р. — відставка Я. Кадара.
- Весна 1990 р. — перемога УДФ на парламентських виборах; обрання Арпада Генца президентом Угорської Республіки.
- Травень 1994 р. — прихід до влади УСП.

РУМУНІЯ

1. Ліквідація монархії і встановлення комуністичного режиму після війни

У березні 1944 р. Червона Армія підійшла до кордонів Румунії. Уряд СРСР запропонував Румунії умови перемир'я, які були відкинуті фашистським урядом Антонеску. 23 серпня 1944 р. в Румунії розпочалось антифашистське повстання. В цей день король Міхай I, попередньо домовившись із діючими нелегально антифашистськими партіями, заарештував главу фашистського уряду маршала Антонеску і сформував антифашистський коаліційний уряд. Наступного дня новий уряд оголосив війну Німеччині. 31 серпня 1944 р. радянські війська разом з 1-ю румунською добровольчою дивізією ім. Тудора Владмиреску увійшли до звільненого румунськими патріотами Бухареста.

12 вересня Румунія підписала перемир'я з СРСР та країнами антигітлерівської коаліції. У жовтні 1944 р. на базі патріотичного антигітлерівського фронту було створено Національно-демократичний фронт (НДФ), де домінуючий вплив мали комуністи і соціал-демократи.

Присутність радянських військ великою мірою відвернула великомасштабну громадянську війну у країні й водночас надала моральну, фінансову й воєнну підтримку лівим силам. 6 березня 1945 р. було створено коаліційний уряд на чолі з лідером селянської організації "Фронт землеробів" Петру Гроза. Проведено чимало перетворень, у тому числі — аграрну реформу. Реформа декларувала встановлення максимуму у 50 га, конфіскацію земель, що належали воєнним злочинцям та особам, які співробітничали з гітлерівцями.

10 лютого 1947 р. Румунія підписала Паризьку мирну угоду, яка гарантувала країні національну незалежність, суверенітет і територіальну цілісність.

Зусилля лівих сил були спрямовані на повалення монархії. Король Міхай I, опинившись в ізоляції, на вимогу комуністів мусив 30 грудня 1947 р. зректися престолу. Країну було проголошено Румунською Народною Республікою.

Комуністи, відчуваючи підтримку СРСР, рвалися до влади. Наприкінці 1948 р. до програмних документів РКП було включено положення про те, що радянський лад і "народна демократія" є двома формами диктатури пролетаріату. Це означало курс на будівництво соціалізму за радянським взірцем.

У лютому 1948 р. соціал-демократи були буквально поглинуті комуністами. Створена на базі об'єднання двох партій Румунська робітничка партія (РРП) міцно стояла на засадах марксизму-ленінізму. На чолі партії стояв Г. Георгіу-Деж.

РРП очолила широке політичне об'єднання — Фронт народної демократії (ФНД). З 1948 р. і до кінця 1989 р. у Румунії існувала однопартійна система, всі інші партії було фактично заборонено. Компартія, зосередивши в своїх руках усю повноту влади і розправившись з опозицією, проголосила будівництво у країні соціалістичного суспільства. У червні 1948 р. було здійснено націоналізацію основних засобів виробництва, власники великих підприємств позбувалися власності, на них обрушувались репресії. Розпочалося насильницьке кооперування сільського господарства, ухвалюється перший п'ятирічний план, економіка країни розвивається на засадах суворо централізованого планового господарства.

З початку 50-х років у Румунії, як і в більшості східноєвропейських країн, було взято курс на розвиток важкої промисловості, що відбувався на екстенсивній основі, переважно за рахунок переливання коштів із сільського господарства. За "випробуваною" сталінською схемою до 1962 р. було завершено суцільну колективізацію.

Жорстокий Георгіу-Деж, що не терпів жодних заперечень, втілював у життя накреслену лінію, розправляючись з реальними або потенційними ворогами у рядах інтелігенції, армії, з діячами колишніх опозиційних партій. Мало місце збройне придушення виступів селян, що чинили опір насильницькій колективізації.

Румунське керівництво беззастережно підтримувало СРСР у боротьбі проти югославських комуністів, з перших днів існування брало участь у роботі РЕВ і Організації Варшавського Договору. Але підсумки роботи ХХ з'їзду КПРС, вторгнення радянських військ до Угорщини 1956 р., хоча й по-різному сприймалися у країні, викликали прагнення до "самостійності". Тільки з Румунії (1958 р.) було виведено радянські війська.

Лінія керівників РРП на відхід від Радянського Союзу, їхні особливі погляди на політичні та економічні відносини в рамках РЕВ і Організації Варшавського Договору почали виявлятися в другій половині 50-х років, коли у країні було створено певну економічну базу, затвердилась необмежена влада компартії у суспільстві. Підкреслене

прагнення Румунії до "незалежності" і "самостійності" посилювалося на тлі певних економічних успіхів.

За короткий історичний період Румунія пройшла шлях від повалення військово-фашистського режиму Антонеску через несміливі і обмежені спроби демократизації країни до встановлення нової диктатури — диктатури компартії, яка стояла в центрі тоталітарної системи.

2. Правління Н. Чаушеску

Після смерті у березні 1965 р. Г. Георгіу-Дежа Першим секретарем ЦК РКП (з липня 1965 р. партію перейменовано з РРП на РКП) було обрано Ніколає Чаушеску.

Ніколає Чаушеску народився 26 січня 1918 р. у незможній селянській родині в с. Скорнічешті повіту Олт. У 15 років він вступив до комсомолу, був організатором низки виступів трудящих, потім заарештований і роки війни провів в ув'язненні. Тоді й почали формуватися його політичні погляди. Згідно з офіційною версією, у роки ув'язнення особливий вплив на нього справив Г. Георгіу-Деж. Після визволення країни почалося швидке сходження Чаушеску по шаблях влади: секретар ЦК комсомолу, начальник Вищого політичного управління армії, заступник міністра оборони, генерал. В офіційних біографіях підкреслювалось, що його наступне обрання на посаду Генерального секретаря РКП (серпень 1969 р.) і президента Румунії (березень 1974 р.) було "закономірним результатом видатних революційних заслуг", початкова віха яких відсувалася в міру "вивчення" документів. В останньому варіанті офіційної біографії стверджувалось, що до революційного руху Н. Чаушеску пристав у віці... 12 років. Сам Чаушеску в юності був підмайстром шевця. Будучи заарештованим за крадіжку, у в'язниці познайомився з політичними в'язнями і приєднався до комуністів, став послідовником тієї групи у нечисленному румунському комуністичному русі, яку очолював з 1945 р. запеклий сталініст Г. Георгіу-Деж. Розстріляний 25 грудня 1989 р.

Офіційно висунення Н. Чаушеску 1965 р. пояснювали тим, що невиліковно хворий Георгіу-Деж сам призначив його своїм наступником. Але в одному з інтерв'ю (1990 р.) І. Г. Маурер, що був у 1965 р. прем'єр-міністром, заявив: "Помилку призначити Чаушеску генеральним секретарем зробив я!!!".

Наприкінці 60-х років новий лідер Румунії обрушився з нагадками на свого колишнього вчителя Георгіу-Дежа. Представників "старої гвардії" було переведено на менш важливі ділянки роботи.

Так поступово новий генсек, використовуючи всі засоби, створював собі політичний капітал. Він критикував минулі помилки Дежа, провадив косметичні заходи з лібералізації у галузі економіки і культури, спекулював на питаннях незалежності й суверенітету, намагався грати на національних почуттях румун, закликаючи створити процвітаючу державу, незалежну у зовнішній політиці від Радянського Союзу, країн Варшавського Договору. І на певних етапах досяг своєї мети. Так, закликами встати на захист батьківщини "від можливого радянського втручання" Чаушеску завоював симпатії всередині країни і на Заході.

Однак уже через кілька років багатьом стало зрозуміло, що під галасливими гаслами захисту незалежності Румунії провадилась боротьба за утвердження диктатури, що під приводом боротьби із зовнішнім ворогом було придушено останні пагони демократії, у країні запанувала тоталітарна система. На Заході продовжували нахваляти проголошений Чаушеску стереотип незалежності. Йому влаштовували пишні зустрічі. Він здобув репутацію видатного політичного діяча. Румунії надавали кредити, статус найбільшого сприяння. Румунського диктатора намагалися використати як протипагу Москві, представити його політику як курс, відмінний від курсу інших країн Варшавського Договору. Саме тому з Чаушеску охоче спілкувалися президенти США Ніксон, Форд, Картер, лідери Великої Британії, Франції. 1967 р. Чаушеску було обрано головою Державної ради республіки, а 1974 р. — президентом Румунії.

Для захисту свого режиму Чаушеску створив потужний апарат репресій і всеосяжного контролю за думками і повсякденними діями людей. Будь-які виявлення опозиційних настроїв, небажаного вільнодумства придушувались у зародку.

Захопивши командні посади у партії і державі, Чаушеску все більше спирався на своїх близьких і далеких родичів. Вони обіймали високі посади в партії, армії, профспілках, держплані, засобах інформації. Недаремно у народі казали, що країною править клан Чаушеску, що складається із 40 чоловік. Головним і єдиним радником Чаушеску у всіх державних і партійних справах була його дружина Єлена

Чаушеску. Неперевершений демагог і лицемір, Чаушеску закликав народ берегти громадську власність, а сам мав 21 розкішний палац, 41 резиденцію у повітах, 20 мисливських будинків, чудово облаштовані лікувальні корпуси на ряді курортів країни.

У період перебування Чаушеску при владі офіційна статистика малювала винятково сприятливу картину розвитку економіки — виходило, що за темпами зростання промислового виробництва Румунія випереджала всі країни світу. Проте реальність була іншою: у 1986—1989 рр. індустрія працювала з нульовим приростом, середня врожайність сільськогосподарських культур була у 3-4 рази нижче оголошеної, недозавантаженість виробничих потужностей у промисловості становила 30%. Для модернізації промисловості та виконання нездійснених планів Румунія імпортувала залізну руду, кокс із Бразилії, Індії й навіть Австралії, що катастрофічно збільшувало вартість готової продукції. У найглибшій кризі перебували нафтопереробна і нафтохімічна галузі. Відчутна залежність від західного ринку призвела до того, що на початку 80-х років зовнішня заборгованість Румунії Заходу досягла 10,2 млрд доларів.

"Вождь" застосовував заходи "затягування пасків" і жорстоких обмежень. Холодні квартири, в які лише по 3-4 години подавалися газ, гаряча вода; неосвітлені вулиці міст, магазини, що працювали тільки при денному освітленні, пусті м'ясні прилавки і овочеві базари, нескінченні черги власників автомашин біля заправок — таке було обличчя "розвинутого соціалізму" у країні. У селян забирали майже всю вироблену продукцію, урізалися присадибні ділянки. Широко використовувалась безплатна праця солдатів румунської армії на "грандіозних будовах епохи Чаушеску".

Зростало громадське незадоволення існуючими порядками, з'являлися антиурядові листівки. 1987 р. у м. Брашов стався відомий "хлібний бунт", жорстоко придушений тоталітарним режимом. Із закордонних поїздок не поверталося все більше громадян — вчених, спортсменів, письменників.

Диктаторський режим агонізував. Настав грудень 1989 року...

3. Революція 1989 року, крах тоталітарного режиму

Перші сигнали про початок опору тоталітарному режимові надійшли із Трансільванії, де у великому промисловому центрі м. Тимішоар влада застосувала репресії проти

реформаторського пастора Л. Текеша (угорця за національністю). Ці дії викликали виступи прочан його храму, до яких приєдналися жителі міста. Ввечері 16 грудня 1989 р. на центральній площі зібралося кілька тисяч чоловік, що вимагали проведення демократичних реформ, лунали гасла "Геть Чаушеску!".

17 грудня диктатор у терміновому порядку провів секретну телеконференцію військового керівництва всіх повітів, оголосивши бойову тривогу і наказавши привести збройні сили у стан підвищеної бойової готовності, а по "заколотниках відкривати вогонь без попереджень". У ході кривавих подій 16-17 грудня у Тимішоарі було вбито понад 100 чоловік і більше 200 поранено.

Трагедія збурила всю країну. Скрізь розпочалися страйки, які очолили лідери Румунського демократичного фронту. Чаушеску негайно припинив свій візит до Ірану. Повернувшись до країни, диктатор спробував виступити перед багатолюдною маніфестацією на Палацовій площі у Бухаресті. Зустрінутий свистом і градом каміння, він звелів відкрити вогонь по тих, що зібралися. Розстрілом керував його брат, Ніколає Андруце — генерал-лейтенант, що особисто стріляв у натовп.

Того ж дня, 22 грудня, диктаторське подружжя через підземний перехід перейшло з президентського (колишнього королівського) палацу до будинку ЦК і втікло із столиці на вертольоті, що чергував на даху. Після цього професор Бухарестського політехнічного інституту Петру Роман (згодом прем'єр-міністр), що знаходився серед демонстрантів, проголосив з балкона того ж будинку: "Сьогодні, 22 грудня, диктатуру Чаушеску повалено. Проголошуємо владу народу!" Того ж дня було сформовано Фронт національного порятунку як орган всіх здорових сил нації, всіх організацій і груп, що виступили проти диктатури. Першим керівником ФНС став Іон Ілієску (обраний згодом президентом країни).

Перемога революції була забезпечена і закріплена переходом армії на бік повсталого народу. Важливу роль відіграв при цьому міністр оборони генерал-полковник В. Міля, який відмовився віддати армійським підрозділам наказ стріляти у демонстрантів у Тимішоарі і Бухаресті. За наказом Чаушеску Міля було негайно вбито.

Подружжя Чаушеску, що втікло із столиці, після тривалих пошуків притулку зупинилось у Тирговіште, біля Центру з охорони підприємств, де люди, які дивилися

телевізор, спочатку не повірили, що перед ними Чаушеску, а потім викликали військових.

У військовій частині подружжя Чаушеску знаходилось до 25 грудня. Розв'язка настала, коли із Бухареста повідомили, що вранці 25 грудня на вертольоті прибудуть судді, котрим доручено провести процес над диктатором та його дружиною. Весь хід процесу транслювався по телебаченню. Членів судової колегії дратувала поведінка підсудних, які відкидали всі звинувачення. Суд оголосив найвищу міру покарання — смертний вирок. Але подружжя Чаушеску не було страчене призначеними для цього виконавцями. Ненависть до нього була настільки велика, що, як тільки їх вивели у двір, військові, що там знаходились, відкрили по них безладну стрілянину...

Доведена до краю адміністративно-командна система була замішана на націоналізмі, невігластві, ненажерливому прагненні до наживи. Все це знайшло своє закінчене втілення в режимі Чаушеску і зумовило його крах.

4. Нове співвідношення суспільно-політичних сил

Створена у перші години повстання Рада Фронту національного порятунку, основу якої склали І. Лієску, обраний головою Ради ФНС, П. Роман, С. Брукан, Д. Войкан, оголосила про розпуск усіх державних структур, що існували за диктатора, у тому числі і компартії, дискредитованої й деморалізованої клікою Чаушеску. Главою уряду було призначено Петру Романа, створено виконавче бюро РФНС, місцеві ради Фронту і органи самоуправління у повітах, муніципаліях, містах і комунах. З 29 травня 1990 р. декретом РФНС Соціалістична Республіка Румунія зветься просто Румунією.

У політичній платформі ФНС передбачались відмова від керівної ролі однієї партії, від командно-адміністративних методів в економіці, створення плюралістичної системи управління країною, поважання прав і свобод особи, рівноправ'я національних меншин. Фронт розпочав розробку нової конституції, підготовку до вільних виборів, до проведення аграрної реформи. Було ухвалено декрети, що забезпечили повну свободу пересування румунських громадян, анульовано візи на виїзд з країни, заборони на контакти з іноземцями. Розпускалася "секурітате" (таємна поліція), деполітизовано збройні сили, правоохоронні органи.

У перші місяці 1990 р. на політичній арені країни з'явилося близько 70 партій, які активно включились у

передвиборну боротьбу. Було відновлено так звані "історичні" партії — НЦП та НЛП. Заявили про себе Соціал-демократична партія, Угорський демократичний союз, Екологічна партія.

РКП оголосили поза законом, проте цей декрет було незабаром скасовано.

На парламентських виборах у травні 1990 р. ФНС завоював абсолютну більшість місць у парламенті. Президентом Румунії було обрано І. Ілієску. Опозиція не згодилася з поразкою, неодноразово виникали гострі конфлікти. Кульмінацією протистояння стало 13 червня 1991 р. Університетську площу у Бухаресті, що стала місцем масових маніфестацій противників ФНС, за наказом влади було силою очищено від демонстрантів. У відповідь на це вони підпалили ряд урядових будинків. Уряд залучив до придушення опозиції 10 тис. шахтарів, які, діючи з винятковою жорстокістю, розгромили штаб-квартири націонал-лібералів та націонал-цараністів. Однак ті ж шахтарі 1991 р., в умовах зростання економічної кризи, озброївшись сокирами, ланцюгами, пляшками з бензином, розпочали штурм будинку уряду. Сили безпеки не дозволили захопити будинок, але уряд пішов у відставку.

1991 р. парламент ухвалив конституцію Румунії, однак до стабільності було ще далеко. ФНС роздирали глибокі протиріччя, які призвели до його розколу. На виборах у вересні 1992 р. перемогу здобув Демократичний фронт національного порятунку — політичний блок лівих сил, незабаром перейменованій на Соціал-демократичну партію. Президентом країни знову було обрано І. Ілієску, а прем'єр-міністром став Н. Векерою. У 1992–1996 рр. політична боротьба загострилася. Правлячому блоку лівих партій протистояла права опозиція, об'єднана у Демократичну конвенцію Румунії (ДКР).

Вибори 1996 р., і місцеві, і парламентські, принесли перемогу правоцентристській Демократичній конвенції Румунії. Румунський народ відчув необхідність у змінах: страх перед тим, що може бути "ще гірше", поступився місцем бажанню ризикнути.

Під час другого туру голосування 17 листопада 1996 р. по обранню президента Румунії перемогу здобув мало кому відомий професор геології Бухарестського університету, лідер ДКР Еміль Константінеску.

Чимало румунів, і в першу чергу прихильники ДКР, вважали, що груднева революція 1989 р. була "вкрадена"

комуністами. Зміна режиму в Румунії запізнилася, на думку багатьох, на сім років, і успіх ДКР вони сприймають як логічне завершення подій грудня 1989 р.

57-річний професор уже був суперником І. Ілієску у 1992 р., поступившись перемогою у другому турі. Чотири роки не минули для Е. Константінєску дарма, і цього разу виборчу кампанію він провів наступально. Конвенцію винесла нагору потужна хвиля громадського руху, що вимагав змін. Президент і уряд активно взялися до справ, але економічні проблеми вимагали рішучих кроків. Виконавча влада не зуміла справитись із труднощами. Результати діяльності уряду в 1997 р. виявилися невтішними. Демократична партія заявила про вихід з коаліційного уряду, чим спровокувала політичну кризу. В квітні 1998 р. голова праволіберального уряду Віктор Чорба пішов у відставку. Президент призначив нового прем'єр-міністра — Раду Василе, який до цього був сенатором від цараністської партії.

5. Зовнішня політика

Початок демократизації румунського суспільства і курс на формування економіки ринкового типу істотно збільшили можливості розвитку інтеграційних процесів із країнами Заходу.

1992 р. у Брюсселі для країн Східної Європи було спеціально розроблено угоди про їхнє асоційоване членство в ЄЕС, розраховані на 10 років. Як наслідок між Румунією та ЄЕС підписано 11 документів, головним з яких є Угода про вільну торгівлю.

Основними інвесторами до економіки Румунії, незважаючи на нестабільне становище у 1990-1996 рр., були Італія, Франція, Велика Британія і США. Всесвітній банк реконструкції та розвитку надав Румунії досить великі кредити, умови яких суворо визначено. Курс на входження до Європейського Союзу не заважає розширенню економічних зв'язків і з іншими партнерами. Зокрема Румунія активно включилася до нового об'єднання держав — Центральноєвропейської ініціативи. Перспективним у Румунії визнано її участь у створенні Чорноморського економічного району. Серйозна робота з експорту капіталу провадиться у Північній Африці та деяких країнах Латинської Америки. Однак зовнішньоекономічні зв'язки і за інвестиціями, і за обсягами охоплення партнерів, і за змістом поки що значно відстають від аналогічних показників Чехії, Польщі, Угорщини, що великою мірою зумовлено внутрішньополі-

тичними проблемами. Є певні зрушення у зовнішньополітичній діяльності. Румунія приєдналася до програми "Партнерство заради миру". Особливо активно прагнення Румунії приєднатися до НАТО підтримує Франція.

У двосторонніх відносинах з країнами Заходу найбільш тісні зв'язки у Румунії встановилися з Італією та Францією. Формуються сталі довірчі стосунки з Росією та Україною.

Осібню у зовнішній політиці Румунії стоїть Молдова. Ці дві нині незалежні країни об'єднують давні етнічні, історичні та соціально-культурні корені. Чимало громадян обох країн вважають румунів та молдаван представниками однієї нації. І в Румунії, і в Молдові існують серйозні тенденції й наміри до об'єднання двох держав.

З іншим сусідом, Угорщиною, продовжують зберігатися напружені стосунки через трансільванську проблему, корені якої сягають у минуле. Угорське населення у Трансільванії зазнає, хоча й меншого, ніж за режиму Чаушеску, обмеження національних прав і свобод.

6. Українське населення в Румунії

Українці мешкають у Румунії в різних регіонах: Південній Буковині, Добруджі, Марамоші, Банаті. Їхнє соціально-економічне й національне становище порівняно з українською діаспорою Східної Європи протягом багатьох років залишалось найбільш складним: зв'язків між районами проживання майже не було. Більшість українців — жителі сільської місцевості. Комуністичне керівництво Румунії цілеспрямовано провадило політику створення "єдиної румунської соціалістичної нації", насильницьки асимілюючи всі національні меншини, у тому числі й українців. До 1947 р. бухарестський уряд взагалі відмовлявся визнавати за українцями право на національне існування. Ситуація дещо покращилась у 1948-1963 рр., коли було дозволено відкрити 120 сільських україномовних шкіл, де навчалось до 10 тис. учнів. У Бухарестському університеті почало функціонувати відділення української мови і літератури. Однак з наступом реакції у 60-80-ті роки уряд ліквідував більшість досягнень попереднього періоду.

Груднева революція 1989 р. принесла українцям, які мешкають у Румунії, можливість вирішувати свої соціально-економічні, культурні й духовні проблеми. Одразу ж після повалення режиму Чаушеску було створено громадську організацію — Союз українців Румунії (СУР), яка

представляла інтереси всього українства країни. Влітку 1991 р. СУР прийнято у члени Всесвітнього конгресу вільних українців. Відкрились українські школи, українці з великими труднощами почали будувати храм — собор святого Володимира. Українська молодь Румунії здобуває освіту у вузах Львова, Івано-Франківська, Чернівців, Тернополя. З 1990 р. виходить літературний щомісячник "Наш голос", видається газета "Вільне слово". Проте за період 1990-1993 рр. у Румунії видано тільки три книги українською мовою.

Значною подією у відродженні самосвідомості українського населення Румунії стала національна конференція СУР, яка відбувалася в липні 1992 р. у м. Сегет. Її проведення спонсорував місцевий український бізнесмен Іван Мирон.

Більшість українців Румунії за віросповіданням — православні, хоча є й греко-католики.

Боротьба за права національних меншин у Румунії супроводжується зростанням шовіністичних настроїв певних кіл.

7. Україно-румунські відносини

Україно-румунські відносини розвиваються непросто. З одного боку, між суверенними державами встановлено дипломатичні відносини, відбувається обмін державними візитами. З іншого — Румунія фактично не визнала входження до складу України у 1940 р. Північної Буковини, висуває претензії на острів Зміїний у Чорному морі. Хоча останнім часом ведуться переговори про підписання великомасштабного договору, де територіальні питання знайдуть своє вирішення. Торговельно-економічні відносини розвиваються досить динамічно, хоча й не відбивають можливостей і потреб двох країн. Великі надії покладають на міжурядову Консультативну раду з питань торговельно-економічного співробітництва, перше засідання якої відбулося у Києві 14 березня 1996 р. Сторони підкреслили реальні перспективи розширення взаємовигідних зв'язків, включаючи перспективи створення спільних підприємств, насамперед у металургії, деревообробній промисловості, машинобудуванні, енергетиці, транспорті й туризмі. Велику зацікавленість викликає з обох сторін проект будівництва каскаду гідроелектростанцій на р. Тиса, газопроводу Хуст—Сату—Маре. Останнім часом створюються серйозні передумови для підписання базового політичного договору між Румунією та Україною.

? Запитання і завдання

1. За яких обставин було встановлено тоталітарний режим у Румунії?
2. Які основні риси розвитку країни у 1948-1965 рр.?
3. У чому полягали особливості зовнішньої політики Румунії в 60-80-ті рр.? Як виявлялася особлива роль Румунії у Варшавському Договорі?
4. Використовуючи різноманітні матеріали, складіть політичний портрет Н. Чаушеску.
5. Проаналізуйте причини грудневої революції 1989 р. Які її наслідки?
6. Простежте перебіг політичної боротьби в Румунії після ліквідації режиму Чаушеску.
7. Порівняйте становище українців у Румунії та Словаччині. Як розвиваються україно-румунські відносини на сучасному етапі?
8. У чому полягають відмінності розвитку Румунії після революції 1989 р. від розвитку в цей же період Чехії, Польщі, Угорщини?

Документи і матеріали

1. До портрета Ніколає Чаушеску (із статті В. І. Потапова "Доля диктатора Чаушеску")

"Невеликий на зріст, нічим не примітний, завжди похмурий і зайкуватий, напівграмотний чоловік, який, проживши більшу частину свого свідомого життя у місті, так і не встиг позбавитись нальоту провінційності, через силу вимовляв і калічив складні для нього слова, не засвоїв елементарних правил поведінки... Неодноразово я був свідком його брутального ставлення до підлеглих: він кричав не тільки на офіціантів і охорону, але й на радників, секретарів ЦК.

Його застережливість не знала меж. Сідаючи за стіл, він дезінфікував руки спиртом; під час візитів до Москви йому подавали страви тільки з продуктів, доставлених літаком з Бухареста і обов'язково продегустованих лікарем. Чаушеску грав на більярді, у шахи, але не любив програвати, і це добре засвоїли його румунські партнери. Він не терпів і не сприймав класичної музики. Згадую, як одного разу у Москві І. Г. Маурер, великий прихильник балету, симфонічної музики, умовляв Чаушеску піти на концерт С. Ріхтера: "Ну ходімо, Ніку, газетчики потім напишуть, що ти, генеральний секретар, цінуєш класику. Це піднесе твій авторитет!"

Але Чаушеску, зайнятий грою на бильярді, відмахнувся: "Йди ти, а потім мені розкажеш".

? Запитання до документа

1. Як співвідносяться особисті якості Н. Чаушеску з його статусом у державі?

Запам'ятайте дати:

- 23 серпня 1944 р. — антифашистське повстання у Бухаресті.
- Жовтень 1944 р. — створення Національно-демократичного фронту (НДФ).
- 6 березня 1945 р. — створення коаліційного уряду НДФ на чолі з П. Гроза.
- 30 грудня 1947 р. — король Міхай I зрікся престолу.
- Лютий 1948 р. — створення Румунської робітничої партії.
- Осінь 1958 р. — виведення радянських військ з Румунії.
- Березень 1965 р. — обрання Н. Чаушеску Першим секретарем ЦК РКП.
- 1974 р. — обрання Н. Чаушеску президентом країни.
- 16-17 грудня 1989 р. — початок грудневої революції, повстання у м. Тимішоар.
- 22 грудня 1989 р. — втеча Н. Чаушеску і Є. Чаушеску із столиці; повалення диктатури клану Чаушеску; формування Фронту національного порятунку.
- 20 травня 1990 р. — І. Ілієску обрано президентом Румунії.
- 1991 р. — ухвалення конституції Румунії.
- 17 листопада 1996 р. — президентом Румунії обрано лідера ДКР Е. Константинеску.
- Квітень 1998 р. — прем'єр-міністром призначено Р. Василє.

БОЛГАРІЯ

1. Прихід комуністів до влади. Ліквідація монархії

Під час Другої світової війни Болгарія була союзницею Німеччини, проте у війні з Радянським Союзом участі не брала. У боротьбі проти гітлеризму і монархо-фашистської диктатури сформувався союз антифашистських і патріотичних сил — Вітчизняний фронт (ВФ). Домінуючі позиції у ВФ прагнула захопити компартія, котра спиралася на зростаючий партизанський рух у країні. Криза державної влади у Болгарії робила наміри комуністів реальними.

6 вересня 1944 р. партизани розгорнули бойові дії, їхні загони вирушили до столиці. В ніч на 9 вересня було завдано удару по основних урядових установах у Софії. О шостій годині ранку народ Болгарії почув по радіо звістку про те, що народне повстання перемогло і сформовано уряд Вітчизняного фронту на чолі з лідером угруповання "Ланка" Кімоном Георгієвим. У новому уряді переважали комуністи.

Перемозі народного повстання сприяв вступ на територію Болгарії Червоної Армії 8 вересня 1944 р. Населення країни зустрічало війська 3-го Українського фронту під командуванням Ф. Толбухіна привітно. У бік радянських військ не було зроблено практично жодного пострілу. Новий уряд спирався на присутність радянських військ у країні. Підписавши наприкінці жовтня 1944 р. перемир'я із країнами антигітлерівської коаліції, Болгарія вступила у боротьбу з Німеччиною.

Оскільки були розпущені регентська рада і парламент (Народні збори), призупинено дію конституції й сформовано нову владу — уряд ВФ, вересневі події можна кваліфікувати як державний переворот. За звинуваченням у заколотницькій діяльності розпочалося переслідування політичних противників — представників колишньої влади. Чимало з них, боючись розправи, прагнуло емігрувати. Було вчинено розправу над одним із лідерів Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) Н. Петковим.

Вирішальні для комуністів події сталися восени 1945 р. 4 листопада 1945 р. з багаторічної еміграції до країни повернувся Георгій Димитров, останній Генеральний секретар розпущеного 1943 р. Комінтерну, голова ЦК БРП(к). 18 листопада відбулися вибори до Великих народних зборів — парламенту Болгарії. У виборах брали участь лише партії, що входили до Вітчизняного фронту; вони висунули

спільних кандидатів і здобули повну перемогу. БЗНС, СДП, інші опозиційні партії ці вибори бойкотували.

Однак Захід відреагував жорстким невизнанням результатів виборів 1945 р. 8 вересня 1946 р. у Болгарії відбувся референдум про форму державної влади. 93% учасників проголосували за ліквідацію монархії, і 15 вересня Болгарію було проголошено Народною Республікою, а її тимчасовим президентом став Васил Коларов. У жовтні 1946 р. були призначені нові вибори до Великих народних зборів, у яких взяли участь і представники опозиції. ВФ отримав на виборах 70% голосів, у тому числі за кандидатів БРП(к) проголосували 50%. Уряд очолив Г. Димитров, главою парламенту став В. Коларов. Підписавши у лютому 1947 р. мирну угоду з Болгарією, західні країни фактично визнали нову владу.

Ухвалена у грудні 1947 р. конституція Болгарії фактично закріпила прихід комуністів до влади. У серпні 1948 р. Болгарська робітничка партія (комуністів) і БСДРП об'єдналися у Болгарську комуністичну партію (БКП).

Усередині самої БКП встановився культ її лідерів Г. Димитрова (помер 1949 р.) і В. Червенкова, а спроби деяких болгарських комуністів, як, наприклад, секретаря ЦК БКП і голови уряду Трайчо Костова, провадити самостійну політичну лінію, зменшити вплив Москви скінчилися судом і розправою.

2. Правління Т. Живкова

Після смерті Сталіна у Болгарії було здійснено несміливі спроби критики культу особи у стилі М. Хрущова. На пленумі ЦК БКП у січні 1954 р. Вилко Червенков відмовився від посади Генерального секретаря, але по суті продовжував керувати Політбюро. Після VI з'їзду БКП у 1954 р. постало питання про вибір Першого секретаря. З допомогою однієї із сильних фігур у Політбюро, Георгія Чанкова, на цю посаду було обрано Тодора Живкова. Однак В. Червенков продовжував обіймати посаду глави уряду і фактично керувати Політбюро. XX з'їзд КПРС фактично вирішив долю "головного сталініста Болгарії". Радянське керівництво було незадоволене повільними змінами у Болгарії і тим, що в країні нічого не робилося для підтримки лінії Хрущова. За допомогою Кремля вдалося ліквідувати вплив В. Червенкова. Його було знято з посади голови Ради міністрів, а згодом виведено з Політбюро і виключено з партії. Москва зробила ставку на Тодора Живкова і по-своєму не помилилася.

Тодор Живков народився 7 вересня 1911 р. у м. Правен неподалік Софії. Успіхами у навчанні не вирізнявся. Він здобув середню освіту приватним чином у м. Павлікен, поступив на факультет права Софійського університету, але не провчився в ньому жодного семестру. У 1936-1937 рр. служив рядовим в армії у будівельних частинах. До Комуністичної партії вступив 1932 р., працював у типографії. У 1934-1942 рр. — на партійній роботі у Софії. З 1943 р. — один з організаторів партизанського руху Першої (Софійської) повстанської воєнно-оперативної зони. 1945 р. обраний депутатом до Народних зборів. У 1948-1949 рр. очолював столичний міськком партії. З 1952 р. — член Політбюро ЦК БКП. 1954 р. обраний Першим секретарем ЦК БКП. З 1981 р. — Генеральний секретар ЦК БКП. Обіймав найважливіші державні посади — голови Ради міністрів і голови Державної ради. У листопаді 1989 р. звільнений з усіх посад. 1992 р. Верховним судом Болгарії засуджений до 7 років за зловживання владою.

Тодор Живков перебував при владі протягом 35 років. За цей час Болгарія пережила підйоми і спади в економічній і соціально-політичній сферах.

Поворотним став 1971 р. На черговому з'їзді БКП було проголошено завдання будівництва "розвиненого соціалістичного суспільства". Нова конституція (1971 р.) закріпила керівну роль БКП у країні.

60-70-ті роки були досить успішними в економічному відношенні. З'явилися нові галузі господарства, в тому числі електротехнічна і електронна. Швидкими темпами розвивалися машинобудування, енергетика, хімічна промисловість. Стабільно розвивався аграрний сектор. Болгарія постійно експортувала до країн РЕВ продукцію сільського господарства та переробної промисловості.

Проте у середині 80-х років економіка Болгарії вступила у смугу кризи. Сотні підприємств стали збитковими, собівартість вироблюваної продукції зростала, а якість її залишалася низькою; імпорт перевищував експорт. Бюрократизм і централізоване планування були несумісні з ефективним розвитком економіки. Починаючи з 1985 р., Болгарія мусила довозити зерно, картоплю та інші продовольчі товари з-за кордону. Поглиблення кризи призвело до падіння й без того невисокого життєвого рівня населення, зростання корупції. Тим часом Т. Живков стверджував,

що в країні створено "монолітну єдність болгарської нації", що протирічило дійсності. Права тюркомовного і мусульманського населення зневажалися: провадився наступ на іслам, заборонялися мусульманські обряди, а людей силоміць змушували брати болгарські імена.

Коли 1985 р. у Радянському Союзі до керівництва прийшов М. С. Горбачов, в оточенні Живкова зайшла мова про те, що настав вдалий момент, щоб поговорити про наболілі проблеми системи. Живков погодився: "Правильно! Це буде інвестицією у майбутнє". Але "болгарська перебудова" закінчилась уже 1989 р.

3. Революція 1989 року

Влітку 1989 р. становище у країні різко загострилося. Т. Живков, оголосивши "перебудову" в Болгарії, поступово втрачав важелі управління країною. Перші протести легальної болгарської опозиції викликали явне незадоволення системи, заснованої на ідеї безальтернативного розвитку. "Суспільство розвивалося, — писав болгарський політик і публіцист К. Чакиров, — йшло вперед, відбувалися глибокі структурні зміни, а система, яку підтримував Живков, тіпалась у судамах, пристосовувалась до змін. Але це давалося все важче й важче."

У країні зростав товарний голод, прогресувала інфляція. Насильницька християнізація болгарських турків і закон про вільний виїзд з країни призвели до масової втечі мусульманського та тюркомовного населення.

Живков був стурбований створенням нових партій у Польщі та Угорщині, ситуацію в СРСР він розцінював як критичну. За кілька тижнів до 10 листопада 1989 р. болгарський лідер висловлював наростаючу тривогу: "Ми не втримаємось у Болгарії самотужки". Втеча населення на Захід, яка розпочалась у НДР, стала каталізатором подій у Болгарії.

У вищому керівництві країни, у минулому хоча б зовні завжди єдиному, наростав конфлікт. Член Політбюро ЦК БКП, міністр закордонних справ П. Младенов 24 жовтня 1989 р. надіслав різкого листа Живкову, в якому висловлював незгоду з його стилем та методами роботи, і подав у відставку. У Москві розуміли, що час Живкова безповоротно минув, і зробили ставку на П. Младенова, хоча активно у конфлікт не втручалися. 10 листопада керівництво БКП примусило Живкова піти у відставку з усіх постів.

У країні з'являлися десятки нових партій, організацій, рухів. Поновили роботу партії, які існували раніше. Розпу-

щена 1949 р. і відновлена 27 листопада 1989 р. Болгарська соціал-демократична партія (БСДП) спиралася переважно на інтелігенцію. Заборонений 1947 р. БЗНС-"Н. Петков" поновив свою діяльність 9 грудня 1989 р. Основну масу членів БЗНС-"Н. Петков" становило населення сіл і маленьких міст. Новим елементом у політичній системі Болгарії стала створена 28 жовтня 1989 р. Конфедерація праці "Підтримка", яка проголосила відродження незалежного профспілкового руху.

Були спроби реформувати і БКП. XIV позачерговий з'їзд партії у січні 1990 р. відмовився від керівної ролі БКП у суспільстві, проголосив побудову "оновленого соціалізму". Т. Живкова та його оточення було виключено з партії. Незабаром БКП перейменували на Болгарську соціалістичну партію (БСП).

У країні скасовувались закони, які обмежували демократичні права громадян, деполітизувалися армія, правоохоронні органи, відбувалася реабілітація колишніх політичних в'язнів. Все нові партії, рухи та об'єднання ставали засновниками і членами створеного 7 грудня 1989 р. Союзу демократичних сил (СДС), який проголосив ідею створення болгарської держави на принципах демократії і приватної власності. Керівником СДС став доктор філософських наук Желю Желев.

Желю Желев народився 1935 р. у с. Веселіново в Північно-Східній Болгарії у звичайній селянській родині. У бутність аспірантом Софійського університету його не допустили до захисту дисертації на тему "Філософське визначення матерії та сучасне природознавство" за критику ленінського визначення матерії, піддали переслідуванням, виключили з БКП 1964 р., заборонили жити у Софії, кілька разів його затримувала міліція. Особливої популярності у країні і за кордоном набула його книга "Фашизм" (1982 р.), що вивчала структури влади у "третьому рейху", франкістській Іспанії, фашистській Італії і проводила приховану паралель із сталінізмом і пізнішими комуністичними режимами Східної Європи.

Як політик став відомим 1989 р., заснував "Клуб підтримки гласності і перебудови у Болгарії". 1 серпня 1990 р. Великі національні збори обрали Ж. Желева президентом Болгарії, а 19 січня 1992 р. він став першим всенародно обраним президентом країни.

На вибори 1996 р. свою кандидатуру не виставляв.

4. Сучасне становище Болгарії

У червні 1990 р. у Болгарії вперше відбулися демократичні вибори, де БСП отримала 50% голосів і сформувала однопартійний уряд. Однак президентом країни парламент обрав лідера опозиції Ж. Желева. Уряд соціалістів на чолі з А. Лукановим проголосив намір за 100 днів ліквідувати державну монополію на торгівлю сільськогосподарською і промисловою продукцією, провести лібералізацію цін, скасувати монополію зовнішньої торгівлі. Проте самим соціалістам зробити це було не під силу. За пропозицією президента Желева було сформовано коаліційний уряд, до якого увійшли представники СДС, БСП, БЗНС. Главою уряду в грудні 1990 р. став колишній голова софійського міського суду Д. Попов.

Ухвалення Великими народними зборами 12 липня 1991 р. нової конституції стало важливим етапом у переході країни до демократичного державного устрою. Нова конституція Республіки Болгарія (така тепер офіційна назва держави) регламентує основні принципи і засоби побудови демократичної політичної системи. Згідно з конституцією Болгарія є республікою з парламентським управлінням. Законодавчу діяльність здійснюють Народні збори (парламент), що складаються з 240 народних представників. Кабінет міністрів і президент здійснюють виконавчу владу. Останній має обмежені повноваження і обирається громадянами строком на п'ять років. За конституцією, судова влада є незалежною.

На основі нової конституції парламентом було ухвалено закони про вибори до Народних зборів, про вибори президента та про вибори до органів місцевого самоуправління. Парламентські вибори жовтня 1991 р., у яких брало участь понад 40 партій і коаліцій, завершилися перемогою СДС.

У листопаді 1991 р. Народні збори затвердили перший після 47 років комуністичного правління несоціалістичний кабінет міністрів. Прем'єр-міністром став голова СДС Ф. Димитров, юрист за фахом.

19 січня 1992 р. президентом країни став Ж. Желев. Уряд Ф. Димитрова обрав ліберальну модель економічної реформи. Було проведено закони про реституції (повернення) власності колишнім власникам, про конфіскацію майна політичних партій, профспілок і організацій, що існували за часів панування комуністів, про декомунізацію науки і освіти, ухвалено рішення про віддання до суду

колишніх керівників НРБ. 4 вересня 1992 р. Верховний суд Болгарії оголосив вироки: Т. Живкову — 7 років позбавлення волі, колишньому голові уряду Г. Атанасову — 10 років. 1992 р. за розвал економіки кримінальні справи було порушено проти 60 колишніх членів Політбюро БКП. Однак праворадикальні реформи СДС наštовхнулися на опір з боку Конфедерації незалежних профспілок, БСП і навіть поміркованих діячів у самому СДС. Уряд Ф. Димитрова не отримав вотуму довіри у парламенті. Новий уряд після тривалої кризи у грудні 1992 р. сформував вчений-економіст, колишній радник Ж. Желева професор Любен Бєров. Після розколу СДС було створено Новий союз за демократію, соціалісти знову стали найбільш впливовою фракцією у парламенті. Уряд Л. Бєрова балансував між СДС — прихильником радикальних реформ, і БСП, яка виступала за помірковане реформування. Основні положення урядової програми — прискорення аграрної реформи, приватизація, удосконалення соціальної політики — гальмувались. У вересні 1994 р. уряд Л. Бєрова пішов у відставку. Однак на дострокових парламентських виборах наприкінці 1994 р. перемогу святкували соціалісти.

Економічна реформа у Болгарії розвивалась зі складнощами й протиріччями. Ще 1991 р. було ухвалено закон про землю, але земельна реформа в країні просувалася важко. Багато проблем викликала ліквідація адміністративним шляхом землеробських кооперативів ще до створення нових структур власників. Це призвело до розпродажу більшої частини худоби, включаючи племінне стадо, техніки, будівель та іншого майна.

Об'єктивні показники свідчать про поглиблення кризи в економіці. За 10 місяців 1993 р. спад промислового виробництва становив 7,2% порівняно з тим же періодом 1992 р. У сільському господарстві падіння виробництва у 1993 р. порівняно з 1992 р. становило 20%. Чисельність безробітних 1993 р. досягла 600 тис. чоловік, а реальна зарплата того ж року впала на 75% (стосовно до 1990 р.).

У 1994-1996 рр. ситуація в економіці ще більш погіршилася, що реально відбивало депресивну ситуацію у країні в цілому. До кінця 1996 р. інфляція досягла рівня понад 150%, з початку року національна валюта — лев — девальвувала на 70%, було вичерпано золотий запас країни, потік іноземних інвестицій припинився. Приватизація тупцює на місці, в економіці, що контролюється державою, як і раніше, домінують громіздкі й нерентабельні підприєм-

ства, типові для соціалістичної епохи. Відчувається гостра нестача не тільки м'яса, а й хліба.

На президентських виборах 3 листопада 1996 р (другий тур) перемогу здобув лідер антикомуністичного блоку Об'єднання демократичних сил (ОДС) 44-річний адвокат з Пловдива П. Стоянов. Йому вдалося перемогти свого головного суперника, міністра культури, професора археології Івана Маразова, який представляв соціалістів. Розчарування прихильників БСП — наслідок різкого погіршення соціально-економічної ситуації в країні, з якою не спромігся впоратися кабінет соціаліста Жана Віденова. Рейтинг уряду досяг найнижчої межі.

П. Стоянов намагається стати "президентом усіх болгар", не поділяти націю за політичними уподобаннями на "своїх" і "чужих" і коректно співпрацювати з будь-яким урядом. На парламентських виборах у квітні 1997 р перемогло ОДС, яке отримало 52% голосів і посіло 137 місць із 240. БСП отримала 22% місць і стала провідною партією опозиції.

5. Україно-болгарські стосунки

Якщо до 1989 р. Болгарія у зовнішній політиці рухалася винятково у фарватері Москви, то після революції головним у діяльності країни на міжнародній арені стала інтеграція в Європу і загальноєвропейські структури.

У пошуках зовнішньої гарантії своєї безпеки Болгарія зробила кроки у бік співробітництва із НАТО. Країна приєдналася в лютому 1994 р. до ініціативи НАТО "Партнерство заради миру". З грудня 1990 р. болгарські депутати присутні як спостерігачі на Асамблеї Європейського Союзу. Хоча значна частина соціалістів схиляється до традиційних зв'язків з Росією та деякими країнами СНД.

Одним з важливих кроків на шляху прилучення Болгарії до Європи стало прийняття її асоційованим членом до Ради Європи у травні 1992 р.

Після революції 1989 р. почали нормалізуватися відносини з Туреччиною, які було заморожено у 1985-1989 рр. внаслідок порушення прав болгарських турків з боку режиму Живкова. Скасування низки дискримінаційних заходів щодо турецької меншості зробило можливим підписання Угоди про дружбу та добросусідство між Болгарією та Туреччиною у травні 1992 р.

Нового імпульсу отримали відносини з Грецією, хоча залишаються відмінності у позиції двох сторін стосовно

визнання Македонії — колишньої союзної республіки СФРЮ. Грецька сторона, як і раніше, вкрай негативно сприймає рішення болгарського уряду про визнання незалежності Македонії у її теперішньому найменуванні. У балканській кризі Болгарія прагне відігравати роль стабілізуючого фактора в регіоні, підтримуючи рішення Ради Безпеки ООН.

Болгарію завжди пов'язували тісні стосунки з Україною. Суверенні держави 1992 р. підписали у Софії Угоду про дружні взаємовідносини та співробітництво. Особливо активно контакти між державами розвиваються в сфері туризму, транспорту та зв'язку.

? Запитання та завдання

1. *За яких обставин комуністи у Болгарії прийшли до влади? Порівняйте цей процес з аналогічними у Румунії, Угорщині.*
2. *Чим, на вашу думку, режим Т. Живкова відрізнявся від комуністичних режимів в інших країнах Східної Європи?*
3. *У чому полягають особливості внутрішньополітичного розвитку і зовнішньої політики Болгарії у 60-80-ті роки?*
4. *Чим революція 1989 р. у Болгарії відрізнялася від грудневих подій 1989 р. у Румунії? Які причини болгарської революції?*
5. *Які основні тенденції розвитку Болгарії після 10 листопада 1989 р.?*
6. *Чому соціалісти програли президентські вибори 1996 р.?*
7. *Які основні напрямки зовнішньої політики Болгарії на сучасному етапі? У чому полягає суть економічних проблем країни?*

Документи і матеріали

1. Із нотаток помічника Тодора Живкова К. Чакилова

' О 17 годині 4 листопада 1989 року розпочалося засідання Політбюро. Живков образив заявив "Рік тому я ставив питання про мою відставку. Її не прийняли. Зараз я наполягаю на її прийнятті. І правда, одного разу він "розіграв" свою відставку, але Політбюро не прийняло її, оскільки ніхто не пропонував.)

Всі підтримали його рішення про відставку і розцінили це як нове підтвердження його далекоглядності. Здивувались тільки двоє: Мілко Балева (член Політбюро і ЦК БКП) і Дімітр Стоянов (міністр внутрішніх справ).

Мілко Балєв сказав: "Товаришу Живков, є й інша думка".
А Дімітр Стоянов: "Мене заскочили зненацька. Зі мною ніхто не радився. Чому не почекати з їзду? Тоді й вирішимо".

Однак їхні зауваження лишилися поза увагою. До кінця засідання і вони приєдналися до рішення про відставку Живкова. Перейшли до другого питання — виборів нового Генерального секретаря. Живков запропонував Георгія Атанасова (тодішнього голову Ради міністрів). Той одразу заявив про самовідвід і запропонував П. Младенова. Всі підтримали кандидатуру Младенова, і на цьому близько двадцятій години засідання закінчилося.. Так цивілізовано, спокійно, без ексцесів воно відбувалося 9 листопада 1989 р.

Залишалось зіграти останню дію — пленум ЦК, призначений на наступний день. Він розпочався о 15 годині. Одразу ж було зачитано прохання Живкова про відставку. Засідання пленуму ЦК БКП закінчилось о 17 годині 10 листопада 1989 р. Тодор Живков пішов до ліфта. Проводжав його лише П. Младенов.."

? Запитання до документа

1. Якими були дійсні, на ваш погляд, причини відставки Т. Живкова?

Запам'ятайте дати:

- 9 вересня 1944 р. — створення уряду Вітчизняного фронту на чолі з Кімоном Георгієвим.
- Вересень 1946 р. — референдум про державний устрій Болгарії.
- 1954 р. — Тодор Живков очолив БКП.
- 10 листопада 1989 р. — відставка Т. Живкова на пленумі БКП.
- Липень 1991 р. — ухвалення демократичної конституції Болгарії
- 19 січня 1992 р. — Ж. Желєв став першим всенародно обраним президентом країни.
- 3 листопада 1996 р. — президентом Болгарії обрано П. Стоянова.

ЮГОСЛАВІЯ. НОВІ ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ

1. Комуністи при владі у Югославії. Й. Броз Тіто

6 квітня 1941 р. війська Німеччини та її союзників вдерлися до Югославії. Югославський уряд та командування були повністю деморалізовані. Вже 17 квітня 1941 р. Югославія капітулювала. Нацисти розчленували територію країни на частини — "незалежні" Сербію і Хорватію. Основним знаряддям нацистського режиму стала так звана "незалежна держава Хорватія". Під опікуванням гітлерівців хорватські фашисти-усташи вчинили масовий геноцид сербського та інших народів Югославії.

Усташський терор та німецька окупація викликали активізацію руху чотників (*чота* — загін) під проводом Д. Михайловича. Чотники орієнтувалися на емігрантський уряд у Лондоні і ставили на меті звільнення країни.

Масштабну визвольну війну проти окупантів розгорнула Комуністична партія Югославії (КПЮ), яка очолила партизанський рух у країні. Вже 27 липня 1941 р. було створено Головний штаб народно-визвольних партизанських загонів Югославії на чолі з Йосипом Броз Тіто.

Йосип Броз Тіто народився 25 травня 1892 р. у с. Кушровац, у Хорватії. Батько, Франц Броз, за національністю хорват, мати, Марія Явершек, — словенка. Йосип зростав і виховувався у багатодітній родині.

З п'ятнадцяти років навчався слюсарній справі, працював у Загребі та Любляні на машинобудівних заводах. Восени 1913 р. його призвали до австро-угорської армії, у січні 1915 р. направили на Карпатський фронт. Того ж року потрапив до російського полону, брав участь у революційних подіях у Росії. Восени 1920 р. повернувся до Югославії і вступив до КПЮ, з 1928 р. — секретар Загребського комітету КПЮ. У серпні 1928 р. заарештований і засуджений на 5 років. У 1935-1936 рр. працював у Комінтерні. 1937 р. очолив ЦК КПЮ. У 1941-1945 рр. — Верховний головнокомандувач Народно-визвольної армії Югославії і партизанських загонів країни. З 30 листопада 1943 р. — голова Національного комітету визволення Югославії, маршал Югославії. З березня 1945 р. — голова Ради міністрів, міністр оборони ДФЮ.

У листопаді 1952 р. обраний Генеральним секретарем Союзу комуністів Югославії, а з 1966 р. — голова СКЮ. З січня 1953 р. — президент Югославії У 1953-1963 рр. очолював союзне виконавче віче Югославії (уряд). Верховний головнокомандувач збройними силами Югославії. З 1971 р. — голова Президії СФРЮ.

Помер 4 травня 1980 р. у Люблянці.

Комуністи прагнули створити Єдиний народно-визвольний фронт (ЄНВФ) з метою об'єднання всіх патріотичних сил країни на платформі боротьби проти окупантів і національних зрадників. Однак не менш патріотично налаштованих чотників з комуністами розділяла глибока ворожість, зумовлена різними поглядами на майбутнє країни і принциповими розбіжностями у внутрішній політиці.

На звільненій території влада переходила до рук народно-визвольних комітетів. Наприкінці 1942 р. з'явилася можливість створення загальноюгославського політичного органу. 25-26 листопада 1942 р. у м. Біхач (Боснія) відбулись установчі збори за участю 54 представників усіх національностей і антифашистських політичних груп. Збори ухвалили рішення про створення Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ). Водночас із розрізнених партизанських загонів було створено Народно-визвольну армію Югославії (НВАЮ).

Друга сесія АВНВЮ, що відбулася в ніч з 29 на 30 листопада 1943 р., заклала підвалини комуністичного впливу у нових органах влади. АВНВЮ проголошувалася верховним представницьким, законодавчим і виконавчим органом країни, було сформовано тимчасовий уряд — Національний комітет визволення Югославії (НКВЮ) на чолі з Й. Броз Тіто, котрому присвоїли звання маршала. Сесія ухвалила рішення про те, що югославська держава буде організована на засадах рівноправ'я та самовизначення народів; емігрантський уряд позбавлявся всіх прав законного уряду Югославії, королю заборонено було повертатися до країни аж до закінчення війни. СРСР, який активно підтримував партизанський рух у країні, одразу ж визнав "створення нової югославської держави" і надавав їй у подальшому величезну матеріальну та воєнну підтримку. Фактично КПЮ стала на чолі створення нового державного устрою.

У вересні 1944 р. на територію Югославії вступили радянські війська. Із звільненням 20 жовтня 1944 р. Бел.

града, а також Сербії позиції народно-визвольного руху ще більш зміцнилися. Одночасно було завдано удару по чотницькому руху. Органи нової влади переїхали до Белграда.

За умов, коли КПЮ володіла беззаперечним контролем над більшою частиною країни, голова королівського уряду І. Шубашич змушений був погодитись на створення єдиного югославського уряду навзамін НКВЮ та емігрантського уряду в Лондоні.

Угоду Тіто—Шубашича було підписано 1 листопада 1944 р. До нового уряду включено міністрів королівського уряду, який, у свою чергу, визнав усі зміни у країні.

7 березня 1945 р. Й. Броз Тіто відповідно до рекомендацій, ухвалених Кримською конференцією керівників СРСР, США, Великої Британії, сформував уряд Демократичної Федеративної Югославії (ДФЮ), який офіційно був визнаний протягом березня СРСР, Британією та США. У новому уряді прихильники Тіто посіли домінуючі позиції. Навесні 1945 р. представницька делегація ДФЮ прибула до Москви. 11 квітня Й. Броз Тіто і В. М. Молотов підписали у присутності Сталіна радянсько-югославську угоду про дружбу, взаємну допомогу та повоєнне співробітництво. Кремлівське керівництво прагнуло зміцнити свій вплив у Югославії.

На виборах до Установчої Скупщини в листопаді 1945 р. КПЮ отримала 90% голосів. До цього часу було ліквідовано рух чотників. Комуністи очолювали визвольну війну у країні, все суспільно-політичне життя країни перебувало під їхнім контролем.

29 листопада 1945 р. Установча Скупщина проголосила Югославію Федеративною Народною Республікою (ФНРЮ). Того ж дня було ухвалено Декларацію про остаточну ліквідацію монархії. Нова конституція країни, ухвалена 31 січня 1946 р., закріпила федеративний устрій держави, до складу якої увійшли 6 союзних республік: Сербія (дві автономії — Воєводина і Косово), Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія. Переважаючою визнано державну власність.

Ще у серпні 1945 р. у країні почала здійснюватись аграрна реформа під гаслом "Земля належить тим, хто її обробляє". Були конфісковані землі німців, яких за рішенням союзних держав переселяли на територію Німеччини, а також тих, хто співробітничав з окупантами. Ліквідовувалось поміщицьке землеволодіння. Земля передавалась за невелику плату селянам, частково переходила до рук держави.

Уже в травні 1945 р. було введено по суті монополію зовнішньої торгівлі, у серпні — скасовано іноземні концесії на видобуток корисних копалин. Згідно із законом 1946 р. про націоналізацію великої промисловості до 90% підприємств переходило до рук держави, а з ухваленням другого закону про націоналізацію у квітні 1948 р. відбулася повна ліквідація приватного сектора. Націоналізація транспорту, банків, оптової торгівлі призвела до остаточного встановлення панування комуністичного режиму в економічній сфері. Як і Радянський Союз, вплив якого на Югославію у 1945–1947 рр. зростав, Югославія перейшла на п'ятирічне планування, затвердивши 1947 р. перший п'ятирічний план (1947–1951 рр.).

Очоливши національно-визвольний рух у боротьбі проти фашизму й ліквідувавши політичних супротивників, КПЮ прийшла до влади, розпочавши формування тоталітарного за своєю суттю режиму в країні.

2. Конфлікт з СРСР

Лідер Югославії Й. Броз Тіто став на чолі уряду і правлячої партії завдяки винятковому авторитетові, який він здобув під час боротьби проти нацизму, за визволення країни. На відміну від інших керівників східноєвропейських держав він не припускався повного підкорення сталінському керівництву, прагнув здійснювати самостійну внутрішню й зовнішню політику, залишаючись при цьому прихильником марксистсько-ленінської ідеології.

Конфлікт між СРСР та Югославією почав визрівати з середини 1947 р. Сталін з підозрою спостерігав за зростанням міжнародного авторитету Тіто, його амбіційними планами створення на Балканах федерації, у якій провідна роль належала б Югославії.

Підписана у лютому 1947 р. мирна угода з Болгарією і встановлення різнобічних відносин з Албанією були рішуче засуджені Сталіним, а західні країни розглядали ці дії як серйозну загрозу Греції та всьому західному світові. З Югославії вислали радянських спеціалістів, звинувативши їх у надмірному втручанні у внутрішні справи країни. Керівництво КПЮ відмовилось брати участь у засіданнях Інформбюро, створеного у вересні 1947 р. на Параді комуністичних і робітничих партій Східної Європи. Серйозні протиріччя між двома країнами поглибились, коли західні країни запропонували Югославії повернути Італії порт Трієст. В СРСР можливість такого перебігу подій розгля-

далася тільки за умови перемоги комуністів на виборах в Італії.

20 березня 1948 р. ВКП (б) надіслала керівництву КПЮ листа з численними докорами. Почалось інтенсивне листування між Москвою і Белградом. У свою чергу, Тіто висловив занепокоєність у зв'язку з лютневим переворотом у Празі. Він нагадав Кремлю про недостатню, з його точки зору, допомогу під час війни.

У червні 1948 р. Інформбюро ухвалило резолюцію "Про становище у КПЮ". Керівники югославських комуністів були звинувачені у невизнанні марксистської теорії класів і класової боротьби у перехідний період; у проведенні хибної політики на селі, у відмові від націоналізації землі; у ревізії марксистсько-ленінського вчення про партію тощо. Складена у брутальному тоні і вкрай образливих виразах, ця резолюція закінчувалася закликом до "здорових сил КПЮ, вірних марксизмові-ленінізму, змінити нинішніх керівників КПЮ і висунути нове інтернаціоналістське керівництво КПЮ".

29 червня югослави відповіли довгим і не менш різким листом. Тіто реально відчував підтримку абсолютної більшості населення країни. V з'їзд КПЮ, який розпочав свою роботу 21 липня у Белграді, чітко позначив поворот до більш жорсткої політики стосовно Інформбюро. Сигналом до подальшої ескалації антиюгославської пропаганди стала опублікована у "Правді" стаття "Куди веде націоналізм групи Тіто в Югославії". Югославське керівництво оголошувалося посібниками імперіалізму і називалось у статті "клікою політичних убивць".

У Москві боротьба проти "злочинної кліки Тіто—Ранковича" досягла апогею. Почала виходити сербською мовою газета "За соціалістичну Югославію", покликана "згуртувати всі антитітовські сили".

11 серпня 1948 р. у ноті, надісланій до Белграда, СРСР заявив, що він більше не може ставитись до уряду Югославії як до союзника і вважає його своїм ворогом. У вересні 1949 р. СРСР денонсував пакт про дружбу з Югославією.

Так ідеологічні і міжпартійні протиріччя обернулися найгострішим міждержавним конфліктом, глибинною причиною якого було прагнення кремлівського керівництва підкорити норавливого і впливового керівника Югославії своїм інтересам і нав'язати суверенній країні свою модель розвитку.

3. Курс на розвиток самоврядування

Після розриву відносин із СРСР у Югославії почали шукати свій шлях "побудови соціалізму". Нові підходи до проблеми соціалістичного будівництва було спочатку викладено Й. Броз Тіто 26 червня 1950 р. у Скупщині ФНРЮ. За його пропозицією парламент Югославії ухвалив цього дня закон про передачу заводів в управління робітникам, який проголошував, що підприємствами як загальнонародною власністю керують через робітничі ради і комітети управління трудові колективи. Ці заходи потягли за собою реорганізацію економічної і політичної системи країни. Законом від 29 грудня 1952 р. було проведено велику реформу у галузі планування народного господарства: чимало функцій у цій сфері передано республіканським та місцевим органам і підприємствам. Галузеві міністерства було скасовано на початку 1953 р.

Після відмови 1953 р. від політики колективізації сільського господарства селянські трудові кооперативи було реорганізовано у кооперативи загального типу і прирівняно до промислових підприємств. Тоді ж було видано закон, що обмежував приватну власність на землю максимальним наділом у 10-15 га на одне господарство; 1954 р. у межах цього максимуму було дозволено вільний продаж та оренду землі. З осені 1955 р. почала проводитись нова політика перебудови села, що спиралася на створення агропромислових комбінатів одночасно з розвитком сільськогосподарських кооперативів.

Процеси децентралізації управління суспільним розвитком заторкнули повноваження центральних державних органів, чимало функцій яких передавалося республіканським і місцевим органам влади. Зміни заторкнули і правлячу партію, яка після VI з'їзду стала називатися Союзом комуністів Югославії (СКЮ). Як було відзначено на з'їзді, партія в умовах розвитку самоврядування не могла більше відігравати директивної ролі у державному і суспільному житті. За нею зберігалася право розробки генеральної лінії, але боротися за її втілення вона повинна була не командними методами, а методами переконання. Проголосивши самоврядування невід'ємним юридично гарантованим правом трудящих, нова конституція країни, ухвалена у квітні 1963 р., поширила самоврядувальні стосунки і на установи невиробничої сфери, що було кваліфіковано як перехід до громадського самоврядування. Відповідно до основного закону країна стала називатися

Соціалістичною Федеративною Республікою Югославією (СФРЮ).

Проте нова конституція проголосила, що основою існуючого ладу є суспільна власність на засоби виробництва. Впровадження самоврядування з елементами ринкової економіки призвело до позитивних зрушень у господарському комплексі країни: провідними галузями стали радіоелектроніка, машинобудування, хімічна, нафтопереробна, легка. Югославські товари почали користуватися попитом за кордоном, особливо у країнах Східної Європи, у СРСР.

VIII з'їзд СКЮ (грудень 1964 р.) накреслив основні принципи широкого комплексу заходів, що отримали назву "суспільно-економічна реформа". У липні 1965 р. Скупщина СФРЮ ухвалила відповідні законопроекти: було ліквідовано державні централізовані інвестиційні фонди, право розподілу яких передавалося союзним, республіканським і місцевим банкам; частку чистого суспільного продукту, що залишалась у розпорядженні господарських підприємств, було підвищено до 52%; сфери охорони здоров'я, освіти і культури переводилися на самофінансування із місцевих джерел; засновувався Фонд федерації для прискореного розвитку слаборозвинутих в економічному відношенні регіонів. Противників нового курсу, а серед них був і віце-президент Югославії А. Ранкович, було позбавлено всіх партійних і державних посад.

Подальший розвиток системи самоврядування позначався внесенням напр. 60-х — на поч. 70-х років до конституції СФРЮ 1963 р. змін і доповнень, що значно розширювали самостійність республік, країв і підприємств у сфері господарської діяльності, що, проте, породило багато проблем національного характеру у взаєминах між республіками і центром.

У 50-60-ті роки Югославія посіла помітне місце на міжнародній арені. Президент Югославії Й. Броз Тіто разом з лідерами Індії, Єгипту стояв біля витоків Руху неприєднання. Авторитет Югославії у країнах "третього світу" був досить сталим і високим.

Після смерті Сталіна сталася нормалізація радянсько-югославських відносин. Прийняті у 1955-1956 рр. за підсумками візитів М. Хрущова до Белграда (1955 р.) та Й. Броз Тіто до СРСР (1956 р.) радянсько-югославські документи містили основні принципи поліпшення двосторонніх відносин.

4. Загострення міжнаціональних відносин та політичної ситуації у країні

Югославська система самоврядування лише частково пом'якшила комуністичний режим. Особливо це позначилось у галузях засобів масової інформації, культури, зв'язків із зовнішнім світом. У цілому ж югославська система зберегла автократичні риси, що найбільш наочно виявилось у культі особи Тіто та його необмеженій владі. У травні 1974 р. Скупщина СФРЮ обрала його президентом Югославії без обмеження строку мандата. Тоді ж, на X з'їзді СКЮ, він був обраний довічним головою СКЮ.

Нова конституція 1974 р. істотно розширила права союзних республік і автономних країв, поглибила всю систему самоврядування. Вона була відверто децентралізаторською. Вище югославське керівництво прагнуло в такий спосіб вирішити національні проблеми в країні. Однак на практиці бюрократичний централізм було спущено із загальнодержавного рівня на республіканський. Крім загального центру, представленого СКЮ, армією, службою безпеки і федеральними органами, утворилися нові політичні центри у республіках і автономних краях. Навколо них розпочалося формування етнократичних (етнобюрократичних) кланів, що для багатонаціональної Югославії мало далекосяжні наслідки.

Основним, як і в попередні часи, стало протиріччя між хорватським і сербським етнічними кланами. Федеральне керівництво на чолі з Тіто, помітивши ці тенденції, визнало найбільш небезпечним сербський клан і завдало по ньому випереджувального удару. Після зміщення 1966 р. з усіх посад А. Ранковича розпочалася боротьба за ліквідацію переважання сербів у федеральних органах влади. Наслідком стало різке похвалення націоналістичних течій у Косово, серед албанців і у Хорватії.

1968-1971 рр. були позначені національними виступами в Косово, демонстраціями белградських студентів, загостренням ситуації у Хорватії. Становище підігріло обговорення запропонованих конституційних поправок, що розпочалося наприкінці 1970 р. Вони передбачали розширення прав республік, прирівнення їх до "держави". Кризу було ліквідовано авторитарним втручанням Тіто: хорватське керівництво було усунуто.

Події у Хорватії не були ізольованим явищем. Аналогічні процеси відбувалися і в інших союзних республіках та автономних краях. Югославське керівництво на чолі з Тіто вбачало їхні причини не в соціальних зсувах і принциповій

невідповідності своїх ідейних засад новим політичним реаліям, а у недовершеності політичних реформ. Новим кроком до їх розвитку стала конституція 1974 р., що поглибила децентралізацію югославської держави. Поряд із розширенням прав республік майже рівні права було надано автономним краям Косово і Воєводині, що у Сербії розцінили як підрив її єдності. У новому державному устрої виразно проглядали риси конфедерації. Конституція об'єктивно сприяла послабленню центральних органів федерації. Єдність країни було на практиці поставлено в залежність від єдності СКЮ, а долю останнього — від особи Тіто.

Після смерті лідера Югославії 4 травня 1980 р. відцентрові тенденції посилились. У країні не залишилось стабільного керівництва: найвищі посади у державі і СКЮ заміщувались строком на один рік по черзі представниками всіх республік і країв.

Національні проблеми стали віссю політичного життя Югославії. Наприкінці травня 1981 р. великі заворушення спалахнули у найбільш відсталому в економічному відношенні краї Косово, де 90% населення становили етнічні албанці. Вони вимагали створення чисто албанського краю і надання йому статусу республіки. Зіткнення демонстрантів з міліцією призвели до жертв з обох сторін. До Косово було введено військові частини, фактично встановлено воєнний стан, прокотилася хвиля репресій. Напруга не спадала і в наступні роки. Саме косовські події 1981 р. поклали початок кризі югославської державності.

Національні проблеми у країні тісно перепліталися з погіршенням соціально-економічного становища у країні, наростанням глибокої кризи.

Серйозним тягарем для економіки була зовнішня заборгованість країни. Захід посів жорстку позицію стосовно виплат зовнішнього боргу, який поглинав близько 5% національного прибутку СФРЮ. Повсюдно відбувалися страйки, що супроводжувались акціями протесту на національному ґрунті. Спроби подолання кризи економіки та фінансової системи з боку югославського керівництва ні до чого не привели.

5. Розпад СКЮ. Проголошення незалежності союзних республік. Громадянська війна

Подальший розвиток подій в країні відбувався і під впливом міжнародних факторів. "Перебудова" в СРСР, безкровні революції 1989 р. у ряді країн Центральної та

Південно-Східної Європи прискорили політичні процеси в Югославії, які розвивались у тому ж напрямі, проте поглиблювалися наростанням національних протиріч.

Останньою цементуючою основою югославської федерації залишався СКЮ — правляча партія країни. Початок розпаду СКЮ став початком розвалу Югославії. 20-22 січня 1990 р. у Белграді відбувся XIV позачерговий з'їзд, якому судилося стати останнім в історії СКЮ. На ньому делегації Словенії та Хорватії оголосили про незалежність своїх партійних організацій і залишили з'їзд. Як наслідок СКЮ втратив керівні органи і розпався на незалежні республіканські організації, розпочалися дезінтеграційні процеси у федерації. Центр ваги політичного керівництва остаточно перемістився у республіки, де влада перейшла до відповідних етнократичних кланів. Загострилися відносини між республіками.

1990 р. став роком проведення виборів на багатопартійній основі у союзних республіках і початком діяльності знов обраних республіканських парламентів. З початку року повсюдно почали виникати нові політичні партії переважно на національній основі. У квітні 1990 р. відбулися вибори у Словенії та Хорватії. В обох республіках комуністи зазнали поразки. У Словенії до влади прийшла Демократична опозиція Словенії (ДЕМОС), хоча головою Президії Словенії було обрано комуністичного функціонера М. Кучана. У Хорватії перемогла Хорватська демократична співдружність (ХДС), а її лідер Ф. Туджман, у минулому генерал тітовської служби безпеки, став головою Президії Хорватії. І Хорватія, і Словенія проголосили повний суверенітет, змінили атрибути і назви, проголосили примат республіканського законодавства над союзним (федеральним), розпочали формування своїх збройних сил.

У самій Хорватії різко загострилися хорвато-сербські протиріччя. За конституцією 1990 р. Хорватія проголошувалась державою тільки хорватського народу. Вимоги сербського населення гарантувати його права шляхом надання культурної автономії було відкинуто новим керівництвом Хорватії. У відповідь у населеній переважно сербами Сербській Країні (центр — м. Кнін) було проголошено свою республіку і ухвалено Декларацію про суверенітет і автономію. Так виник сербський рух у Хорватії, який поставив за мету не дозволити відірвати себе від Сербії.

У листопаді—грудні 1990 р. відбулися вибори на багатопартійній основі і в інших чотирьох югославських рес-

публіках. Загальну увагу привернули вибори у Сербії. Тут з колишнього Союзу комуністів Сербії, який оголосив про саморозпуск улітку 1990 р., і Соціалістичного союзу трудового народу було створено Соціалістичну партію Сербії (СПС). На виборах СПС робила наголос на захисті прав людини і демократичних свобод, проголосила орієнтацію на ринкову економіку і висунула гасло "Сильна Сербія у сильній Югославії". Вибори принесли СПС 75% місць у парламенті, а її лідер Слободан Мілошевич став главою Республіки Сербія.

Вибори у Чорногорії принесли перемогу Союзу комуністів, який, зберігши свою назву, проголосив демократичні реформи у країні.

У Македонії жодна з партій не отримала більшості, так що національна партія (ВМРО — Демократична партія македонської національної єдності), отримавши трохи більше голосів, ніж комуністи, не змогла досягти переваги у парламенті. Президентом Македонії було обрано К. Глігорова, представника старої політичної еліти.

Вибори у Боснії та Герцеговині відбулися за списками національних партій, точно відбивши співвідношення трьох національних груп у республіці (мусульман-боснійців, сербів, хорватів). Головою Президії обрали мусульманського лідера А. Ізетбеговича. Сам хід виборів продемонстрував зростання національної напруженості, так що майбутнє республіки, по суті, виявилось пов'язаним із майбутнім югославської федерації.

Підсумками виборів стали розпад єдиного конституційного ладу у країні і виникнення паралельних конституційних правових систем.

Консультації на рівні Президії СФРЮ, яка ще продовжувала свою діяльність, виявили непримиримість позицій сторін і суперечності, що посилювалися. Сербія і Чорногорія прагнули зберегти федерацію; Македонія, Боснія і Герцеговина схилилися до конфедеративного устрою; Словенія і Хорватія виступали за союз суверенних і самостійних держав.

26 червня 1991 р. Словенія і Хорватія, кожна окремо, проголосили свою повну незалежність. Федеральна влада у Белграді оголосила ці акти незаконними і шляхом введення військ на території цих країн сподівалася запобігти відокремленню двох колишніх союзних республік. Однак у Словенії югославські війська наптовхнулися на рішучу відсіч. Нова держава відстояла свою незалежність. У Хорватії югославська армія активно підтримувала сербські

збройні формування Сербської Країни. Кровопротитний сербсько-хорватський конфлікт забрав 30 тис. життів. За сприяння ООН воєнні дії у Хорватії було припинено, однак питання про сербські землі у країні лишилося невирішеним.

Македонія здобула незалежність на основі референдуму у вересні 1992 р., уникнувши воєнної конфронтації. Після здобуття незалежності Словенією, Хорватією, Македонією парламент Боснії і Герцеговини проголосив незалежність своєї країни. СФРЮ вже практично не існувала. У Белграді вирішили створити нову федерацію — Союзну Республіку Югославію (СРЮ), яка об'єднала Сербію і Чорногорію (квітень 1993 р.).

Нову державу очолив лідер колишніх комуністів Сербії Слободан Мілошевич, котрий став президентом СРЮ.

Найбільш тугий вузол протиріч, які на 3,5 роки стали визначальним фактором всієї югославської кризи, виник у Боснії та Герцеговині, де етнічний сепаратизм, замішаний на національній нетерпимості та релігійному екстремізмі, призвів до непримиренної ворожнечі між сербами (православними), боснійськими слов'янами, які сповідують іслам, та хорватами (католиками).

У листопаді 1990 р. у Боснії та Герцеговині за підсумком перших багатопартійних виборів до влади прийшли партії, що представляли основні національно-релігійні групи населення: мусульманська Партія демократичної дії, Сербська демократична партія і Хорватська демократична співдружність. Між ними розгорнулося гостре політичне протиборство за реалізацію власної концепції державного устрою республіки. Більшість у республіканському парламенті отримала Партія демократичної дії, а її голова А. Ізетбегович став головою Президії Боснії та Герцеговини, тобто керівником республіки. Лідер мусульман і очолювана ним партія повели лінію на створення єдиної держави мусульманської орієнтації. У жовтні 1991 р. парламент Боснії та Герцеговини проголосив незалежність і суверенітет єдиної держави.

Боснійських сербів така перспектива явно не влаштувала. Їхньою метою було створення власного державного формування з наступною можливістю об'єднання із Сербією. 21 грудня 1991 р. боснійські серби провели референдум і проголосили на своїй території Республіку Сербську. Проголосили створення своєї держави і боснійські хорвати. У лютому 1992 р. боснійські мусульмани і хорвати

провели плебісцит про незалежність. Більшість з тих, хто взяв у ньому участь, висловились за незалежність цілісної Боснії та Герцеговини, сербська ж громада не брала в плебісциті участі.

6 квітня 1992 р. країни ЄС визнали незалежність Боснії та Герцеговини. Одразу ж після цього спочатку у Сараєво, а потім і в інших регіонах республіки розпочалися зіткнення збройних формувань етнічних громад, які незабаром переросли у повномасштабну громадянську війну. Міжнародне товариство провину за ескалацію насильства поклало на сербську сторону. Сербію було звинувачено у підтримці сепаратистських зазіхань боснійських сербів і агресії проти Боснії та Герцеговини. 30 травня Рада Безпеки ООН ухвалила рішення про міжнародну політичну й економічну ізоляцію СРЮ (Сербії та Чорногорії).

У перебігу воєнних дій навесні й восени 1992 р. боснійські серби, маючи краще організовану армію, перевагу у бойовій техніці і озброєнні, що їх залишила Югославська народна армія, досягли значних воєнних успіхів у всіх регіонах Боснії та Герцеговини, практично повністю блокувавши столицю республіки — Сараєво. Протягом кількох місяців місто піддавалося нищівному бомбардуванню. Навесні 1993 р. серби провели успішну воєнну операцію у Східній Боснії, де в руках мусульман залишились лише три невеличких анклави. До кінця 1993 р. серби контролювали 70% території Боснії і Герцеговини і сконцентрували зусилля на намаганнях політичним шляхом закріпити територіальні надбаня. У 1994 р. бойові дії мали в цілому позиційний характер без істотних змін лінії фронту.

Новим елементом боснійської драми стало збройне протистояння у центральній Боснії між хорватами і мусульманами. Цей конфлікт вдалося погасити тільки після створення мусульмано-хорватської федерації. Угоду з цього питання за посередництва США було підписано у березні 1994 р. у Вашингтоні.

1995 р. воєнно-політична ситуація у Боснії зазнала докорінних змін і стала несприятливою для сербів. Тривалі бойові дії за умов повної міжнародної й економічної ізоляції істотно підірвали воєнний потенціал сербів, а принципова позиція міжнародного товариства остаточно позбавила їхніх лідерів віри у можливість воєнним шляхом реалізувати свої політичні цілі. Блокада була реальною і дуже жорсткою, оскільки свої кордони з Республікою

Сербською закрила навіть Союзна Республіка Югославія. Причиною на те стала відмова боснійських сербів прийняти план мирного врегулювання у Боснії та Герцеговині, розроблений міжнародною Контактною групою.

Змінилося співвідношення сил і у Хорватії. У травні і серпні 1995 р. армія Республіки Хорватії у ході широкомасштабних воєнних операцій повернула під свій контроль більшу частину території Сербської Країни, а сербсько-країнська армія, що взаємодіяла з частинами боснійських сербів, перестала існувати як воєнна сила.

Серйозним ударом для сербів у Боснії стало бомбардування авіацією НАТО їхніх воєнних і промислових об'єктів, здійснене у серпні—вересні 1995 р. з відома Ради Безпеки ООН. Війська мусульmano-хорватської федерації розпочали успішний наступ, який було припинено лише після підписання у жовтні 1995 р. 26-ої угоди про перемир'я.

За 3,5 роки бойових дій у Боснії та Герцеговині вбито й поранено десятки тисяч людей, зруйновано сотні міст, населених пунктів, промислових і громадських об'єктів. Кількість біженців і переміщених осіб перевищила три мільйони. Застосовувались такі антигуманні методи, як "етнічні чистки", інтернування людей у таборах, масові страти і розстріли мирного населення.

Поворотним моментом у цій трагедії стало створення міжнародної Контактної групи (КГ) по Боснії та Герцеговині у складі представників Росії, США, ФРН, Франції і Великої Британії. Під час напружених консультацій КГ у липні 1994 р. було сформовано мирний план. На його основі конфліктуючі сторони за підтримки країн—членів КГ у листопаді 1995 р. в американському місті Дейтон розробили пакет мирних документів з боснійського врегулювання, який і було 14 грудня 1995 р. підписано у Парижі президентом Республіки Сербії Слободаном Мілошевичем, головою Президії Боснії та Герцеговини А. Ізетбеговичем і президентом Хорватії Ф. Туджманом. Свої підписи під цим документом як свідки поставили і керівники країн—членів Контактної групи — президенти Б. Клінтон, Ж. Ширак, прем'єр-міністри Дж. Мейджор, В. Чорномірдин, канцлер Г. Коль.

Згідно з мирною угодою Боснія і Герцеговина залишається єдиною державою у її міжнародно визнаних кордонах, однак складатиметься з двох суб'єктів — Боснійської мусульmano-хорватської Федерації і Республіки Сербської.

Таким чином, було підведено ризику під найтрагічнішим етапом багаторічної кризи, що виникла у колишній Югославії, створено реальні передумови встановлення на цій багатостраждальній землі так довго очікуваного миру.

14 вересня 1996 р. у Боснії та Герцеговині відбулися перші повоєнні вибори. На загальнодержавному рівні були обрані три члени Президії Боснії та Герцеговини (колегіальні глави держави): Алія Ізетбегович (боснієць-мусульманин) та Крешимир Зубак (хорват) представляли Боснійську мусульмано-хорватську Федерацію, а серб Момчило Країшник — Республіку Сербську в БіГ.

А. Ізетбегович, що одержав найбільшу підтримку виборців, став згідно з конституцією першим головою Президії БіГ. Президентом Республіки Сербської обрано Біляну Плавшич.

Хоча бої у БіГ припинилися, зберігається напружене становище і ворожнеча серед різних етнічних груп. У результаті загальнонаціональних виборів засновано спільні інститути влади, покликані знову згуртувати країну. Однак ці органи влади, як і уряд, який вони повинні скеровувати, ледве функціонують. Багатонаціональні сили по виконанню Дейтонських угод (СВУ) залишаються у країні для забезпечення стабілізації за рішенням Ради НАТО. З 2,5 млн біженців додому повернулися лише 200 тис. Становище у країні залишається складним, та головне — покладено край кровопролитній війні. Майбутнє Боснії та Герцеговини в руках її народів і політиків.

У Союзній Республіці Югославії центром уваги стали вибори в Сербії у листопаді 1996 р. Перемогу здобула Сербська соціалістична партія, а її лідер Слободан Мілошевич був обраний президентом Сербії. Однак Верховний суд Сербії не без участі соціалістів скасував результати виборів до органів місцевого врядування у 14 дільницях, де перемогу здобула опозиція. Таке брутальне втручання у підсумки демократичних виборів спричинило потужні демонстрації студентів Белграда, яких підтримало чимало мешканців столиці. Протистояння між демонстрантами і владою тривало весь грудень 1996 р. і стало серйозним випробуванням для сербського керівництва. В січні 1997 р. С. Мілошевич визнав, що його опоненти виграли вибори до деяких місцевих органів влади, зробивши тим самим поступку опозиції.

77-й день протистояння влади і опозиції в Сербії приніс перемогу останній. С. Мілошевич змушений був визнати, що опозиція провела в Скупщину (парламент) більшість

кандидатів. Проте в липні 1997 р. президента Сербії С. Мілошевича було обрано президентом Югославії. За його безальтернативну кандидатуру проголосувала більшість депутатів у двох палатах Союзної Скупщини. В самій Сербії у грудні 1997 р. обрали нового президента М. Мілутиновича, що був ставлеником С. Мілошевича.

У березні 1998 р. у сербській провінції Косово виник новий міжетнічний конфлікт, пов'язаний з албанцями, що проживають тут. Міжнародному товариству знов довелося втручатись у конфлікт в Югославії, який забрав вже десятки життів — як косовських албанців, так і людей інших національностей. Події у Косово свідчать про те, що міжетнічні конфлікти дуже легко розпалюються, але надзвичайно складно й повільно припиняються.

6. Українці у південнослов'янських державах

У південнослов'янських державах мешкає понад 60 тис. осіб українського походження. Майже половина з них живе в історичній області Бачка (на території автономного краю Воеводина). Численні громади українців мешкають у Хорватії — у Славонії та Сремі. Значні українські громади перебувають у Белграді, Загребі, Любляні, Істрії, Осієці та інших містах. Однак понад 80% українців на території колишньої Югославії мешкає у сільській місцевості.

Після Другої світової війни урбанізаційний процес помітно змінив життя української громади в Югославії. Значно збільшилася серед українців кількість людей із середньою та вищою освітою, з'явилося чимало лікарів, юристів, вчених, працівників державного апарату, діячів культури.

1968 р. Союз русино-українців було створено у Хорватії, активно працює українська культурна рада у м. Баня-Лука в Боснії. З 1971 р. Союз русино-українців Хорватії видає у м. Вуковар суспільно-політичний і культурно-освітній журнал "Нова думка".

Більшість югославських українців — греко-католики. У Югославії діють 22 українських монастирі.

У Воеводині з 1989 р. діє Товариство української мови, літератури і культури, яке ставить на меті пропаганду вивчення мови і традицій українського народу.

1990 р. у житті югославських українців сталася значна подія: 12 травня у м. Нові Сад відбулись установчі збори українців і русинів Югославії. Нова організація об'єднала українців і русинів Воеводини, Хорватії, Боснії та Герцеговини. Союз налагодив співробітництво з товариством "Україна".

У нових демократичних республіках створюються необхідні умови для розвитку національних меншин, у тому числі й української громади.

? Запитання і завдання

1. Як формувався тоталітарний режим в Югославії? Які його особливості?
2. Проаналізуйте причини конфлікту між КПЮ і ВКП(б). Чому його було перенесено на міждержавні відносини? Як конфлікт було розв'язано?
3. У чому полягає сутність самоврядування в Югославії?
4. Визначте особливості внутрішньої та зовнішньої політики Югославії у 50-80-х рр.
5. Чим конституція 1974 р. відрізнялася від конституції 1963 р.?
6. Складіть хронологічний ланцюжок розпаду Югославської Федерації.
7. Яка роль національних протиріч у процесі розпаду югославської федерації?
8. Які республіки входять до складу Союзної Республіки Югославії нині?
9. Які причини громадянської війни у Боснії та Герцеговині? Коли і як було завершено цю війну? Складіть розгорнутий план відповіді з питання "Громадянська війна у Боснії та Герцеговині, її причини та наслідки".
10. Розкажіть про становище українців у південнослов'янських землях.

Документи і матеріали

1. З інтерв'ю югославського письменника-дисидента, одного з керівників КПЮ у 1940-1953 рр. Мілована Джиласа

"— Основою книги "Новий клас" (1957 р.) стала теорія про роль бюрократії при соціалізмі. В чому її суть?

— Під "новим класом" я розумію партійну бюрократію. У соціалістичному суспільстві вона становить стрижень адміністративної системи, адже кожний високопоставлений чиновник обов'язково перебуває у партії. Характерні риси цього "класу" — соціальні привілеї і певний, залежний від становища на ієрархічній драбині, допуск його представників до влади.

"Новому класові" притаманні всі ознаки класів "старих", однак він має і свої особливості. Як відомо, політичні партії звичайно є продуктом класів. Партійна бюрократія навпаки виокремилась з організації особливого типу. У Росії нею була партія більшовиків. Точніше кажучи, "новий клас" зародився навіть не у партії, а ще глибше — у середовищі професійних революціонерів. Монолітність, найсуворіша дисципліна і підкорення керівництву, суворі конспірація створили можливості для формування за сприятливих умов нової правлячої верстви".

? Запитання до документа

1. Чому М. Джилас назвав партійну бюрократію новим класом?
2. Чому державна власність, на думку Джиласа, є умовою панування партійної бюрократії?

2. До політичного портрета Й. Броз Тіто (із статті Ю. С. Гіренка "Й. Броз Тіто. Політична біографія")

"Відповідаючи на запитання, що він сьогодні думає про Й. Броз Тіто, М. Джилас заявив 28 травня 1989 р.: "Про Тіто як державного діяча думаю позитивно. Він був вправним, я б сказав, талановитим політиком. Я б негативно поставився до його ролі у створенні всієї системи, де було більше наслідування, аніж творчості. Це особливо стосується нерозуміння організації та ролі партії, якою вона повинна бути, особливо після конфлікту з Радянським Союзом. Він не розумів і не хотів розуміти, що партія повинна швидше демократизувати своє внутрішньопартійне життя і відмовитись від монолітної моделі. Тіто — визначна історична особистість, яку неможливо викинути з історії..."

? Запитання до документа

1. Чи згодні ви з точкою зору М. Джиласа в оцінці Й. Броз Тіто?
2. Чим було зумовлено авторитет Тіто в Югославії?
3. Чому після 1990-1991 рр. у колишніх союзних республіках часто-густо чути гостру критику на його адресу?

Запам'ятайте дати:

- Кінець 1942 р. — формування Народно-Визвольної армії Югославії.
- 30 листопада 1943 р. — II сесія АВНВЮ, що заклала підвалини нової Югославії.

- Березень 1945 р. — у Белграді сформовано Тимчасовий народний уряд ДФЮ на чолі з Й. Броз Тіто.
- 29 листопада 1952 р. — перейменування КПЮ на СКЮ.
- 1963 р. — ухвалення нової конституції країни; нова назва Югославії — СФРЮ.
- 1974 р. — ухвалення конституції СФРЮ, розширення прав союзних республік.
- 4 травня 1980 р. — смерть Й. Броз Тіто.
- Січень 1990 р. — розпад СКЮ.
- Червень 1991 р. — проголошення незалежності Словенії та Хорватії.
- Вересень 1991 р. — проголошення незалежності Македонії.
- Жовтень 1991 р. — проголошення незалежності Боснії та Герцеговини.
- Квітень 1992 р. — створення нової федерації — СРЮ.
- 1992-1995 рр. — громадянська війна у Боснії та Герцеговині.
- Листопад 1995 р. — підписання Дейтонських угод.
- 14 грудня 1995 р. — Підписання Паризької мирної угоди по Боснії та Герцеговині.
- 14 вересня 1996 р. — вибори в Боснії та Герцеговині.
- Липень 1997 р. — обрання С. Мілошевича президентом Югославії.
- Березень 1998 р. — початок конфлікту в Косово.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИЙ УРОК

Країни Східної Європи у 1945-1998 рр. пройшли складний, часом драматичний шлях розвитку. Цей період вмстив боротьбу проти фашизму, встановлення тоталітарних режимів за сталінським взірцем, спроби реформувати соціалізм, наступ реакції, народно-демократичні революції, перехід до ринкової економіки, реформування політичної системи, численні соціальні проблеми перших років перетворень, болючий пошук нових шляхів розвитку, прагнення увійти до світового товариства цивілізованим шляхом.

Вплив Радянського Союзу на країни Східної Європи був визначальним. Демократичні інститути перших повоєнних років було ліквідовано. До влади у 1947-1948 рр. прийшли комуністичні партії, які "поглинули" соціал-демократів. Політичні противники, партії, рухи ліквідовувались за допомогою насильства.

Приватна власність замінювалась державною. Проводились індустріалізація та насильницьке кооперування у сільському господарстві. Створення РЕВ і Організації Варшавського Договору під егідою СРСР втягувало країни Східної Європи у фарватер політики Радянського Союзу.

Спроби виступити проти тоталітарного соціалізму в НДР (1953 р.), Угорщині та Польщі (1956 р.) були придушені місцевою реакцією і військами Радянської Армії.

Деякі країни "Східного блоку" (спочатку Югославія, а потім Румунія, Угорщина, Чехословаччина) намагались провадити реформи, самостійну зовнішню політику, вийти з-під "опіки" Москви. У "соціалістичному таборі" з'явилися тріщини. Зміни, що періодично відбувались у СРСР та інших країнах, були неглибокими, не заторкали основ системи. Навіть незначні поступки й лібералізація розглядались як небезпечні.

Після інтервенції до Чехословаччини (1968 р.) у всіх країнах Східної Європи, що пережили спроби оновлення соціалізму, почалося загострення тоталітарних рис їхнього ладу. Економічні реформи було зупинено. Розпочалося переслідування незадоволених режимом, у багатьох країнах виник дисидентський рух. Починаючи з 70-х років, неухильно почало погіршуватись економічне становище, різко зросла зовнішня заборгованість. Екстенсивний розвиток вичерпав себе.

До кінця 80-х років різко поглибились соціальні проблеми внаслідок обвального погіршення стану економіки. Криза тоталітарного соціалізму, що стала загальною, виявляла себе і в політиці, і в економіці, і в ідеології, культурі, моралі.

Оновлення в СРСР, потепління на міжнародній арені створили передумови для демократизації у Східній Європі. СРСР визнав право народів на вибір свого шляху розвитку, силове, воєнне втручання було вже неможливим. Народно-демократичні, антитоталітарні революції 1989-1990 рр. відбувалися різними шляхами, але всюди вони призвели до демонтажу соціалістичних режимів.

Домігшись самостійності, незалежності, країни Східної Європи рішуче стали на шлях оновлення і ринкової економіки. Просування ним супроводжувалося падінням виробництва, інфляцією, зростанням цін і безробіття, загостренням політичної боротьби. Найбільш успішно цей відтинок історії долають Чехія, Угорщина, Польща, де реформи мають найбільш послідовний і радикальний характер. Колишні країни радянського блоку прагнуть увійти до міжнародного товариства, інтегруючись до його економічних і політичних організацій на правах рівноправних учасників. Тепер долі народів Польщі, Угорщини, Чехії, Словачки, Румунії, Болгарії, Албанії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Словенії, Македонії, Боснії та Герцеговини знаходяться в їхніх руках.

? Запитання і завдання

1. Складіть порівняльну таблицю "Встановлення тоталітарних режимів у країнах Східної Європи в 40-х роках" за схемою:

№ п/п	Країна	Дата визволення з-під нацистської (фашистської) окупації	Марксистська партія та її лідер, що орієнтувався на Москву	Характер боротьби з опозицією	Дата об'єднання лівих партій в одну	Прихід до влади

2. З якими країнами пов'язана діяльність історичних осіб?

- С. Мілошевич
- Т. Живков
- О. Дубчек
- Е. Хоннекер
- Н. Чаушеску
- В. Гавел
- І. Надь
- Л. Валенса
- І. Лієску

3. Поясніть значення термінів:
- соціалістичний табір;
  - "бархатна революція";
  - шокова терапія;
  - контактна група.
4. З якими подіями пов'язані дати?
- 23 серпня 1944 р.
  - 9 вересня 1944 р.
  - 25 лютого 1948 р.
  - 14 травня 1955 р.
  - 23 жовтня 1956 р.
  - 21 вересня 1968 р.
  - 4 травня 1980 р.
  - 17 листопада 1989 р.
  - 16-17 грудня 1989 р.
5. Які причини протиріч у радянському блоці в 50-60-х рр.? Які країни відстоювали свою незалежність?
6. Схарактеризуйте дисидентський рух у країнах Східної Європи.
7. Чим пояснити більш швидкі темпи проведення реформ у Чехії, Словенії, Польщі, Угорщині?
8. У чому полягають особливості нинішнього становища країн Східної Європи?
9. Які спільні риси і відмінності в їхньому сучасному становищі?
10. Як ви гадаєте, чи можливе реформування соціалізму в принципі?

ТЕМА 6

КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ І КРАХ КОЛОНІАЛІЗМУ.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЇН СХОДУ У 40-90-ті РОКИ

1. Розпад колоніальної системи. Етапи деколонізації

У роки Другої світової війни колоніальні держави широко використовували матеріальні та людські ресурси своїх володінь. Економіка колоній була переорієнтована на обслуговування воєнних потреб метрополій, а мешканці колоній призивалися до військ, що діяли на африканському та азіатському театрах воєнних дій. У ході війни посилювалось прагнення народів Азії та Африки до незалежності. Розпад колоніальної системи розпочався ще під час війни. 1943 р. суверенними державами стали Сирія і Ліван, однак тільки 1946 р. їхню територію залишили англійські та французькі війська. Після війни в колоніях склалися умови для здобуття незалежності. Цьому сприяло багато факторів, у тому числі капітуляція Японії, ослаблення позицій "старих колонізаторів" — Великої Британії, Франції, Нідерландів, зміцнення національної буржуазії, виникнення патріотичних організацій, політичних партій.

Після розгрому японців у Південно-Східній Азії активувався визвольний рух у регіоні. 17 серпня 1945 р. незалежність здобула Індонезія, однак Голландія ввела війська у країну для поновлення своїх позицій. Тільки 1949 р., після 4 років колоніальної війни, Голландія визнала незалежність Індонезії.

1946 р. США надали незалежність Філіппінам, а 4 січня 1948 р. на території колишньої Бірми було проголошено нову державу — Республіку Бірманський Союз. Масові виступи у Калькутті, Бомбеї, інших містах Індії навесні 1946 р. призвели до того, що парламент Великої Британії 15 серпня 1947 р. ухвалив закон про поділ Індії на два домініони — Індію і Пакистан. 1948 р. незалежність отримав також острів Цейлон (сучасна Шрі-Ланка). Тільки 1954 р. Франція припинила бойові дії в Індокитаї й визнала незалежність Демократичної Республіки В'єтнам, Лаосу

і Камбоджі. З 1957 р. стала незалежною колишня британська колонія Малайя (з 1963 р. — Федерація Малайзія).

Процес ліквідації колоніальної системи в Африці відбувався повільніше, ніж в Азії. Це пояснювалося значною відсталістю соціально-економічних структур, слабкістю або відсутністю національної буржуазії та інтелігенції, близькістю метрополій до своїх колоніальних володінь. 1950 р. ООН ухвалила рішення про надання незалежності колишній італійській колонії Лівії, яку 1951 р. було проголошено Об'єднаним Королівством.

У середині 50-х років посилилось прагнення до незалежності народів Магрибу (Алжир, Туніс, Марокко). Вже 1956 р. Франція визнала незалежність Тунісу і Марокко, а Алжир став суверенним після закінчення кровопролитної війни у 1962 р.

У січні 1956 р. проголошено Республіку Судан, а у березні 1957 р. — Гану. Переламним став 1960 р., який названо "роком Африки". Цього року незалежність здобули 17 країн континенту. А 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила декларацію "Про надання незалежності колоніальним країнам і народам".

У 1961-1964 рр. процес деколонізації тривав на сході Африки, коли суверенними державами стали Танганьїка (1961 р.), Уганда (1962 р.), Кенія (1963 р.), Занзібар, Замбія, Малаві (1964 р.).

До кінця 60-х років Британська, Французька, Бельгійська та Іспанська колоніальні імперії припинили своє існування. Лише Португалія зберігала Анголу, Мозамбік та інші свої володіння, оголошені "заморськими територіями". Тільки після повалення фашистського режиму 1974 р. революційний уряд визнав незалежність колишніх колоній.

Драматично склалася ситуація у Південній Родезії. 1965 р. біла меншина (бл. 250 тис. чол.) захопила владу в країні, де проживало 10 млн африканців, і проголосила "незалежність", яку не визнали ані Велика Британія, ані ООН. Африканці розпочали збройну боротьбу за свої права. Тільки 1979 р. було досягнуто перемир'я і ухвалено конституцію, на основі якої відбулися демократичні вибори. 1980 р. проголошено нову незалежну державу — Зімбабве.

1990 р. з карти Африки зникла остання колонія — Намібія. За рік до цього з країни було виведено війська ПАР, яка мала мандат на управління Намібією.

Деколонізація Азії та Африки — одна з найвизначніших подій сучасної історії. У своєму розвитку вона пройшла три основних періоди: перший (1945 — сер. 50-х рр.), коли незалежність вибороли країни Азії; другий (сер. 50-х — сер. 60-х рр.), протягом якого стали суверенними країни Північної і Тропічної Африки. Третій етап (1975 — 1990 рр.) завершив крах колоніалізму на півдні Африки.

2. Шляхи розвитку незалежних держав. Труднощі економічного розвитку молодих держав

Перед народами молодих країн, що звільнилися, поставили завдання становлення та зміцнення їхньої політичної незалежності, завоювання економічної самостійності, проведення соціальних реформ, розвитку освіти і культури. Вирішення цих завдань супроводжувалося гострим протиборством між різними політичними силами. Спочатку країни "третього світу", або, як їх називають, країни, що розвиваються, вважали, що головна причина відсталості — пограбування їх західними країнами. Воно, на їхню думку, здійснювалось шляхом заниження цін на сировину, що вивозилась, і завищення цін на машини та обладнання, що завозились. Вихід із становища, яке склалося, чимало країн бачило у підвищенні цін на експорт сировини. Особливо гостро це виявилось у діяльності Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК), яка монополізувала торгівлю нафтою. На початку 70-х років ОПЕК, підвищивши ціни на нафту, фактично спровокувала світову енергетичну кризу. Але експортери нафти домоглись істотних прибутків.

Однією з найсерйозніших проблем для країн Азії та Африки є дешевина робочої сили та відтік її за кордон внаслідок слабкого рівня індустріального розвитку. Залучаючи іноземний капітал, тут намагаються створити нові виробництва і відповідно — нові робочі місця. Триває, хоча й у дещо інших формах, експлуатація природних ресурсів регіону.

Ще одна важлива проблема — монокультурність сільського господарства. Деякі країни спеціалізуються на вирощуванні кави, цитрусових, бавовни та інших культур, що відправляють на експорт. Вони дуже мало вирощують сільськогосподарської продукції для задоволення потреб свого населення. У разі неврожаїв, зміни кон'юнктури на світовому ринку або за інших несприятливих чинників народи цих країн опинялися у стані хронічного голоду і залежали від постачання продуктів харчування міжнарод-

ними благодійними організаціями. До цієї проблеми додається демографічна проблема: населення більшості азіатських та африканських країн швидко зростає і більшу частину його становить молодь у віці до 20 років. Молодь необхідно навчати, працевлаштовувати, а коштів на це нові незалежні держави не мають.

Крім цих, існують соціальні проблеми, пов'язані з незавершеністю процесу структурування азіатських та африканських суспільств, етнічні та культурні проблеми.

Попри всі ці проблеми, більшість країн Азії та деякі країни Африки в другій половині ХХ ст. перетворилися з переважно аграрних на аграрно-індустріальні, а деякі навіть стали передовими індустріальними державами.

Велика група країн (Індія, Пакистан, Південна Корея, Марокко, Туніс та ін.) обрали цінності ринкового плюралізму, зміцнення зв'язків із західними країнами. Практика засвідчила: чим більше заохочувалося приватне підприємництво, чим швидше ліквідувалася феодалська спадщина — тим успішніше переборювалися труднощі становлення суверенітету.

3. Становлення і розвиток нових індустріальних держав

Феноменом двох останніх десятиріч став вихід на передові позиції у світовій економіці нових індустріальних країн (НІК) Сходу, які відіграють все більшу роль в економічних процесах сучасності.

Кардинальна техніко-технологічна перебудова, приплив західного та японського капіталу, поєднання державного управління і стимулювання приватного підприємництва, зростання кваліфікаційного рівня робочої сили, вплив неоконфуціанських традицій і дисципліна, звичка до послухання, старанність, скрупульозність у праці, нові методи управління, здійснення аграрної реформи сприяли прискоренню економічної еволюції нових індустріальних країн Сходу.

Темпи економічного зростання Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу і Сінгапуру у 70-80-ті роки були одними з найвищих у світі і становили у середньому близько 8-10% на рік, в той час як темпи зростання населення — близько 1,5-2,4% на рік. Валовий національний продукт (ВНП) на душу населення зріс більш ніж удвічі і досяг 1985 р. у Південній Кореї 2 150, на Тайвані — 3 144, у Гонконзі — 6 230, а у Сінгапурі — 7 420 доларів США.

Зміни структури економіки Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу і Сінгапуру у 70-80-ті роки характеризувалися

збільшенням ролі промисловості. Для економічного життя "четвірки", яку ще називають "азіатськими драконами", характерним стало зростання значення зовнішньої торгівлі та експортної орієнтації. Швидким темпам розвитку сприяли інвестиції капіталу. На початку 80-х років вони склали у Гонконзі 3,8 млрд, у Сінгапурі 3 млрд, на Тайвані 2,3 млрд, у Південній Кореї — 1,6 млрд доларів на рік.

Сучасна *Південна Корея* може слугувати моделлю для багатьох країн, що розвиваються. Кілька десятиріч тому вона пасла задніх. Сьогодні її економіка вийшла на одинадцяте місце у світі. З 70-х років інтенсивно розвивалась експортно орієнтована економіка. Частина великих фабрик і заводів належить державі, частина — монополіям, таким, як всесвітньо відомі "Самсунг", "Хьонде" та інші, продукція яких — мікроелектроніка, засоби автоматизації та інформатики, телевізори, автомобілі — успішно конкурує на світових ринках із товарами США, Західної Європи і Японії. Конкурентоспроможність південнокорейських товарів пояснюється не тільки їхньою якістю, а й більш низькою вартістю за високої продуктивності праці.

Із серпня 1965 р. став самостійною державою *Сінгапур*, в якому мешкають головним чином китайці та малайці. Правлячою партією міста-держави є Партія народної дії, яка перебуває при владі з часу його проголошення. Тут не було жорстких тоталітарних режимів, країна є форпостом на важливих морських шляхах.

За останні десятиріччя Сінгапур досяг вражаючих успіхів в економіці. Темпи економічного зростання за період з 1966 по 1990 рр. становили у середньому 8,5% на рік, тобто були втричі вищими, ніж у США. У 1994 р. вони становили вже 10%. Сінгапур перетворився на виробника високотехнологічних товарів, зокрема дисководів для комп'ютерів, став центром нафтохімічної і фармацевтичної промисловості. За обсягом перегонки нафти Сінгапур посідає третє місце у світі. Країна є одним з найбільших кредиторів у світі. З населенням близько трьох мільйонів чоловік Сінгапур має резерви іноземної валюти близько 60 млрд доларів США. Важливою частиною економіки є зовнішня торгівля. Великі прибутки дає іноземний туризм (до 5 млн туристів на рік). Сінгапур — один з найбільших портів у світі. Сінгапурці вважають свою країну центром нового світу, столицею регіону планети, що найбільш динамічно розвивається.

Ще одним "азіатським драконом" є *Гонконг*. Перехідний період у деколонізації Гонконгу (або Сянгану) розпо-

чався 1984 р., коли між Великою Британією і Китаєм було підписано угоду про повернення цієї території КНР. Після завершення дії угоди з 1 липня 1997 р. колишнє британське володіння набуло в рамках КНР особливого статусу, високого ступеня автономії і збереже існуючу там соціально-економічну систему протягом наступних 50 років. На карті КНР з'явилася нова адміністративно-територіальна одиниця — спеціальний адміністративний район Сянган (САРС). 1 липня 1997 р. на територію Гонконгу було введено війська КНР, піднято прапор цієї країни. Однак Гонконг збереже статус вільного порту, міжнародного фінансового центру з власною валютно-фінансовою системою, автономною митною службою. Він продовжить своє членство у більшості міжнародних організацій і з відома і дозволу Пекіна зможе вступати до інших організацій.

Незважаючи на нестачу природних багатств і обмеженість території, Гонконг протягом останніх десятиріч розвивався дуже динамічно. У період з 1981 по 1988 рр. ВВП колонії зростав щорічно в середньому на 7,8%. У 1987 р. за темпами економічного зростання (13,8%) Гонконг вийшов на перше місце у світі. Територія, яка потужно розвивається, відіграє роль каталізатора торговельно-фінансових зв'язків великого Азіатсько-Тихоокеанського регіону. За обсягом товарообігу він посідав восьме місце у світі, одразу ж після "сімки" розвинутих країн. Після Нью-Йорка і Лондона Гонконг є третім у світі фінансовим центром. Гонконгівські банки і страхові компанії відіграють у регіоні ключову роль. Ця далекосхідна територія є найбільшим після Японії вкладником капіталів у Азії. Загальний обсяг зарубіжних інвестицій Гонконгу становить близько 30 млрд доларів, з яких майже половина припадає на материковий Китай. Сильні позиції гонконгівський капітал посідає в Індонезії, Таїланді, Малайзії.

Такі ж швидкі темпи економічного розвитку демонструє *Тайвань*. У 1949 р. висхідні позиції КНР і Китайської Республіки на острові Тайвань були приблизно рівними. Всі ці роки Тайвань на відміну від комуністичного Китаю розвивався в умовах ринкової економіки і багатопартійної політичної системи західного взірця і переконливо довів переваги цього шляху. На початку 90-х років прибуток на душу населення на Тайвані був як мінімум у 10 разів вищий, ніж у КНР. Цьому сприяли ліквідація у 1949-1953 рр. поміщицького землеволодіння, допомога США у проведенні індустріалізації. З 60-х років процес економічного

розвитку прискорився за рахунок захоплення державою приватного сектора і припливу іноземного капіталу. Тайвань з аграрної країни перетворився на індустріальну державу, що має високорозвинуте сільське господарство.

Будучи прикладом для наслідування, Південна Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур стають провідними центрами світової економічної системи. Поряд з цими країнами в останні десятиріччя можна відзначити швидкий економічний розвиток Малайзії, Таїланду, Індонезії, а в останні роки й В'єтнаму.

4. Міжнародні об'єднання країн Азії та Африки

Незважаючи на спадщину колоніалізму, що зберіглася, певну односторонність розвитку економіки, вузькість внутрішніх ринків, нестачу валюти, демографічні та еміграційні проблеми, азіатські та африканські країни прагнуть відігравати дедалі більшу роль у світовій економічній системі.

Для посилення своїх позицій на світовому ринку країни Азії та Африки об'єднуються у великі міжнародні економічні організації, які захищають їхні спільні інтереси. Серед них Африканський банк розвитку, заснований 1963 р., Конфедерація з координації розвитку півдня Африки (1980 р.), заснована 1945 р., Ліга арабських держав, яка поряд з політичними питаннями багато уваги приділяє економічному співробітництву. Впливовою організацією стала Організація африканської єдності (ОАЄ), створена 1963 р., яка координує політичне й економічне співробітництво країн континенту.

Для країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) характерне наростання інтеграційних процесів. Однією з перших регіональних організацій була створена у 1966 р. Азіатсько-Тихоокеанська Рада (АЗПАК). Спочатку до її складу входили Японія, Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Південна Корея, Південний В'єтнам і Тайвань. Проте останнім часом на перші ролі виходить АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії, створена у Бангкоці 1967 р. за ініціативою Індонезії.

Протягом двох останніх десятиріч країни-члени АСЕАН — Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, а з 1984 р. і Бруней, швидко підіймалися сходами, які вели до визнання світовим товариством ваги, авторитету і ролі Асоціації. Під час стрімких геополітичних подій на початку 90-х років, зумовлених завершенням періоду тривалого біполярного протистояння у міжнародних відноси-

нах, було надано рішучого поштовху процесам у Південно-Східній Азії. Країни АСЕАН, ставши вельми важливим політичним економічним та інтеграційним центром сучасності, оголосили про свій остаточний вихід за рамки регіоналізму, про бажання на основі великих потенційних можливостей відігравати одну з ключових ролей на міжнародній арені.

Деїдеологізація В'єтнаму і бурхливий розвиток економіки надали можливість цій країні у 1995 р. стати сьомим повноправним членом АСЕАН. Нині розглядається питання про входження до АСЕАНу Лаосу, М'янми, Камбоджі.

У 90-ті роки зросла роль нових регіональних організацій — АФТА (зона вільної торгівлі АСЕАН), АПЕК (Азіатсько-Тихоокеанське співробітництво), які своєю діяльністю посилюють інтеграційні процеси в АТР.

? Запитання і завдання

1. Які чинники вплинули на розпад колоніальної системи?
2. Проаналізуйте процес деколонізації за схемою:

Етапи	I	II	III
Дати			
Регіони			
Країни (рік визволення)			

3. Чим пояснюється посилення ролі молодих незалежних держав у світовій політиці?
4. Чим пояснити швидкий розвиток нових індустріальних держав у 70-90-ті роки? Визначте особливості розвитку кожної з країн.
5. Які з перерахованих країн входять до АСЕАН?
  - Бруней
  - Індія
  - Таїланд
  - Індонезія
  - Пакистан
  - Гонконг
  - Сінгапур
  - Філіппіни
6. Складіть порівняльну таблицю "Нові індустріальні держави" за схемою:

Країна	Політичний устрій	Основні галузі економіки	Темпи розвитку	ВНП на душу населення

Запам'ятайте дати:

- 1945 — сер 50-х рр — перший етап деколонізації
- Сер 50-х — сер 60-х рр — другий етап деколонізації
- 1961 р — створення Руху неприєднання
- 1975-1990 рр — третій етап деколонізації звільнення Намібії
- 1990 р XI конференція країн, що не приєдналися, у Колумбії.
- Жовтень 1995 р

ЯПОНІЯ

1. Сан-Франциський мирний договір

Після закінчення воєнних дій на Далекому Сході і підписання акта про капітуляцію Японію було окуповано американськими військами, що виступали від імені всіх союзних держав. Верховна влада у країні перейшла до рук американської окупаційної армії, яку очолював генерал Д. Макартур. На Московській нараді міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії у грудні 1945 р. було вирішено створити з представників держав, що воювали з Японією, Далекосхідну комісію з місцеперебуванням у Вашингтоні для визначення загальної політичної лінії союзників стосовно Японії, а також Союзна раду у Токіо з представників США, СРСР, Великої Британії та Китаю для консультацій і порад головнокомандувачу окупаційними військами з питань управління Японією.

Основи повоєнної політики союзних держав стосовно Японії було визначено Потсдамською декларацією від 26 липня 1945 р. У ній йшлося про необхідність назавжди викоренити милітаризм у країні, усунути перешкоди до відродження і зміцнення демократичних тенденцій у японському народі, встановити свободу слова, віросповідування і мислення, поважати основні права людини.

На основі Потсдамської декларації окупаційна влада видала низку директив по демократизації та демілітаризації Японії. Було дозволено діяльність політичних партій, визволено політичних в'язнів, ухвалено закон про профспілки, який уперше в історії Японії надав усім робітникам право на організацію профспілок, колективні переговори і страйки; введено загальне виборче право як для чоловіків, так і для жінок; проголошено демократичні свободи — слова, друку, зборів, організацій, віросповідування.

Для підписання угоди про мир з Японією 20 липня 1951 р. у м. Сан-Франциско (США) було скликано мирну конференцію за участю делегацій 52 країн. На конференцію не була запрошена Китайська Народна Республіка якої уряд США не визнавав. Індія і Бірма, не згодні з американо-англійським проектом мирної угоди, не взяли участі у конференції. Відсутні були також делегації інших країн, з якими воювала Японія. Делегації СРСР, а також Польщі та Чехословаччини відмовились поставити свої підписи під угодою, що була підписана 7 вересня 1951 р.

Учасники угоди оголосили про припинення стану війни з Японією, визнали повний суверенітет японського народу над Японією та її територіальними водами. Японія визнала незалежність Кореї, відмовилась від усіх прав і претензій на Тайвань, Пескадорські, Спратлі і Парасельські острови, погодилась із встановленням опіки США над островами Рюкю і рядом інших островів у Тихому океані. Один з пунктів угоди проголошував відмову Японії "від усіх прав, правозasad і претензій на Курильські острови і на ту частину острова Сахалін і прилеглих до нього островів, суверенітет над якими Японія набула за Портсмутською мирною угодою від 5 вересня 1905 року". Японія визнала вирок Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу і вирoki інших союзних судів щодо воєнних злочинів як усередині, так і за межами Японії. В угоді було обумовлено можливість розміщення або залишення іноземних збройних сил на японській території за двосторонньою або багатосторонньою угодою.

Того ж дня було підписано Угоду про безпеку між Японією та США, що закріпила перебування американських військ на території Японії.

Тільки 19 жовтня 1956 р. у Москві було підписано Спільну декларацію СРСР і Японії, що юридично припиняла стан війни між державами та проголошувала відновлення миру і добросусідських відносин між двома країнами. Мирну угоду так і не було підписано, хоча 1956 р. радянське керівництво висловлювало готовність передати Японії два з чотирьох островів, суперечка про які була головною перешкодою на шляху до укладення угоди. Йшлося про острови Шикотан та Хабомаї. Проблему островів (Шикотан, Хабомаї, Кунашир, Ітуруп) не розв'язано й досі.

2. Японське "економічне диво"

Вийшовши з війни з украй відсталим і значною мірою зруйнованим промисловим виробництвом, зuboжілим сільським господарством і практично не маючи запасів паливно-сировинних ресурсів (за винятком кам'яного вугілля), Японія вже наприкінці 60-х років спромоглася посісти друге місце у капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва, а на початку 70-х років — і за обсягом ВВП. Протягом 1955-1973 рр. темпи зростання японської економіки були найвищими у світі і становили близько 11% на рік. Це явище отримало назву "японське економічне диво", яке, втім, має цілком земне походження.

З другої половини 50-х років економіка вступила у смугу інтенсивного розвитку, який перетворив Японію на високорозвинену державу, що стала одним із центрів світового господарства.

Економічне піднесення було викликане до життя такими факторами, як масове оновлення основного капіталу, розширення внутрішнього ринку внаслідок аграрної реформи, що призвела до появи великої кількості господарств селян-власників. Останні визначали дедалі зростаючий попит на сільськогосподарські машини і реманент, хімічні добрива, гербіциди і т.ін.

У промисловості відбувалося форсоване накопичення капіталу. Колосальна економія коштів на розвиток власних науково-дослідних робіт, яка стала можливою завдяки вільному придбання американських і західноєвропейських патентів і ліцензій на впровадження наукових відкриттів, зниження цін на світових ринках сировини і палива, відносна дешевина японської робочої сили, відсутність значних воєнних витрат — все це дало можливість японським компаніям зекономити і спрямувати на розвиток промисловості величезні додаткові кошти.

Економічне зростання стимулювали американські кредити. Слід відзначити і такий фактор, як досить висока ефективність державного регулювання економічного розвитку Японії, високий ступінь координації зусиль між державою і приватним бізнесом на стадії вироблення принципів рішень з питань економічного розвитку, що полегшувало їхню практичну реалізацію.

"Економічне диво" не виникло саме по собі. Воно було заплановане, тобто передбачене і детально розроблене. У другій половині 50-х років розпочалася розробка планів економічного розвитку Японії на перспективу. 1955 р. як офіційний урядовий документ було ухвалено 5-річний план економічної незалежності, а двома роками пізніше Сабура Окіта — творець японських реформ — очолив роботу над новим довгостроковим планом економічного розвитку, що був покликаний забезпечити найбільші темпи зростання, структурну модернізацію та економічну стабільність, включаючи практично повну зайнятість і сталі зростання рівня життя у країні.

"Економічне диво" базується на науково-технічному прогресі. Його основні напрямки: електронізація економіки і суспільства у цілому, великомасштабна автоматизація праці, створення і використання принципово нових мате-

ріалів і речовин, форсований розвиток науки про життя, зокрема біологічних і біотехнологічних процесів. Відбиваючи високий сучасний рівень світової науки і техніки, визначаючи їхні передові рубежі та перспективи, ці напрямки науково-технічного прогресу характеризують також і спрямованість головних соціально-економічних процесів.

Японія перетворилася на один із потужніших центрів чорної металургії, машинобудування, автомобільної промисловості. У 70-ті роки половину морських суден, які спускали на воду в усьому світі, було побудовано в Японії. Серед основних галузей економіки країни виокремлюється оброблювальна промисловість. За масштабами використання верстатів із числовим програмним управлінням, роботів, гнучких виробничих систем Японія значно випереджає США та інші країни. Широкого застосування набули найновіші засоби зв'язку, у тому числі супутниковий теле- і радіотрансляційний зв'язок.

Японське "економічне диво" зробили можливим самі японці. Багатовікові традиції та устрій життя, особливості національного характеру і економічна зацікавленість дозволили працелюбним і дисциплінованим жителям Країни, де сходить сонце, створити величезний виробничо-технічний потенціал.

Працелюбність і пов'язана з нею старанність у всіх сферах трудової діяльності — найважливіша риса японської національної вдачі. Дисциплінованість, як правило, поєднується у японців з відданістю авторитету і почуттям обов'язку.

На японських підприємствах у повоєнні часи затвердилась система довічного найму, розрахована на максимально тривале перебування робітника у певній фірмі. Формування ядра постійних працівників здійснюється з числа молоді, що закінчила навчальний заклад і не має досвіду роботи в інших фірмах. Основними критеріями відбору стають головним чином певні особисті якості (загальний рівень розвитку, здатність налагоджувати стосунки з колегами, адаптуватися до умов фірми тощо). Відбір здійснюється украй жорстко. Система матеріального заохочення і просування кадрів в умовах довічного найму заснована насамперед на пріоритеті віку і стажу.

За період з 1965 по 1985 рр. номінальна заробітна платня в Японії підвищилась більше ніж у вісім разів, а реальна — втричі. 1985 р. середній розмір платні становив 317,1 тис. йен на місяць. За рівнем погодинної реальної

заробітної платні (9,2 долара або 18 німецьких марок) у 1986 р. Японія впритул наблизилася до США (9,5 долара) і обігнала ФРН (16,2 марки), а 1988 р. обігнала на 5% і США.

На початку 90-х років Японія виробляла 12% всієї світової продукції, разом із США та Західною Європою вона стала найважливішим центром світової економіки. Економічний розвиток Японії у повоєнні роки, особливо враховуючи висхідний рівень економіки у повоєнний період, свідчить, що з будь-якої суспільно-політичної і економічної кризи завжди є вихід. Ключ до успіху слід шукати у цілеспрямованій творчій діяльності.

3. Внутрішня і зовнішня політика урядів Ліберально-демократичної партії

15 листопада 1955 р. відбулось об'єднання Демократичної і Ліберальної партій, що отримало назву Ліберально-демократичної партії (ЛДП).

ЛДП, спираючись на фінансово-підприємницькі кола, включила до своєї програми такі цілі, як створення "держави загального добробуту", врегулювання міжнародних відносин, "удосконалення самостійності і незалежності країни". В основі економічної політики ліберальних демократів було прагнення здійснювати економічну політику, "засновану на принципах індивідуальної думки і свободи підприємництва"; одним з наріжних каменів внутрішньої політики ЛДП є додержання принципу парламентської демократії, що не виключає збереження у країні конституційної монархії.

Основною опозиційною партією була Соціалістична партія Японії (СПЯ), створена 1945 р. Комуністична партія Японії (КПЯ), що вийшла з підпілля 1945 р., помітної ролі у політичному житті країни не відіграє. Принципова різниця у ідеологічних засадах між СПЯ та КПЯ робить неможливим їхнє об'єднання або спільні дії.

ЛДП перебувала при владі 38 років. За ці роки змінилося 15 прем'єр-міністрів. Усі вони велику увагу приділяли перетворенню Японії на процвітаючу державу, збільшенню японського експорту, підвищенню конкурентоспроможності японських товарів на світових ринках: знижувались податки з корпорацій, які виробляли експортну продукцію, зменшувались митні тарифи на імпорт сировини і напівфабрикатів, що використовувались для виробництва експортних товарів, надавалися пільгові державні кредити

експортерам. У листопаді 1964 р. на політичній арені Японії з'явилася нова партія — Комейто (Партія чистої політики). Вона була створена масовою релігійно-громадською організацією Сокагаккай. Комейто проголосила своєю метою встановлення в Японії "справедливого суспільства" — "суспільства третьої цивілізації", або "несоціалістичного суспільства", що відрізняється нібито як від капіталізму, так і від соціалізму. Партія проголосила себе виразницею інтересів простих людей.

Проте в умовах формування багатопартійності ЛДП міцно утримувала свої позиції. Уряди ЛДП (60-х — 70-х рр.) сприяли зміцненню позицій Японії у світі. Зокрема прем'єр-міністр від ЛДП Какуей Танака (1972—1974 рр.) проголосив гаслом своєї адміністрації "рішучість і практичність". У внутрішній політиці він висунув план "перетворення Японських островів". У країні розгорнулося великомасштабне будівництво, розпочалося відвойовування землі у океану. 1974 р. після серії звинувачень у корупції К. Танака пішов у відставку. В японському суспільстві дедалі голосніше залунали голоси проти корумпованості державного апарату.

Країна стояла на порозі глибокої кризи. Її виникнення у 1974-1975 рр. прискорили "нафтовий шок" 1973 р. (внаслідок війни на Близькому Сході, звідки Японія отримувала 75% нафти), посилення нерівномірності розвитку галузей, протиріччя в економічній структурі.

Такео Мікі обійняв посаду прем'єр-міністра 1974 р. після відставки К. Танаки. За контрастом з попередником він символізував стриману і невідкупну лінію політичної поведінки, за що отримав прізвисько "Чистий Мікі".

У цей час кризові явища поставили японське керівництво перед необхідністю розпочати з середини 70-х років значну перебудову структури економіки. Ця перебудова здійснювалась за такими основними напрямками, як забезпечення пріоритету наукомістких виробництв, що не вимагали великих витрат сировини, енергії та робочої сили; скорочення енерго- і матеріаломістких виробництв; реконструкція галузей, які зазнавали тяжкої кризи внаслідок посилення іноземної конкуренції (текстильна промисловість, суднобудування).

Структурна перебудова японської економіки набула особливо великих масштабів на початку 80-х років, коли виникли виробництва і цілі галузі, породжені прогресом науки, техніки і технології: виробництво мікроелектронної

техніки, великих і надвеликих інтегральних схем, нових засобів зв'язку, промислових роботів, біотехнологія і т.ін.

Потужним фактором внутрішньополітичного життя стали антивоєнний і антиядерний рухи у країні, яка перша на власному сумному досвіді пізнала страшну силу атомної зброї.

Наприкінці листопада 1982 р. уряд сформував лідер великої фракції ЛДП Ясухіро Накаоне (прем'єр-міністр у 1982-1987 рр.) — нетрадиційний політик з яскраво вираженим політичним стилем, що виступав під гаслом "остаточного підведення підсумків повоєнної політики". З його ім'ям пов'язані наступ неоконсервативної хвилі в Японії і проведення адміністративно-фінансової реформи. Точнісінько так, як і Р. Рейган, М. Тетчер, Г. Коль, Накаоне провадив політику роздержавлення підприємств. Під час перебування у Вашингтоні він оголосив про намір перетворити Японію на "непотоплюваний авіаносець", створити потужні збройні сили, скасувавши 9-ту статтю конституції. Японія, на його думку, повинна стати "наддержавою", залишивши у минулому пам'ять про поразку у війні.

1989 р. під час виборів до Сенату японського парламенту вперше більшість місць отримали соціалісти на чолі з Татако Дої, однак прем'єром вона стати не зуміла.

У 90-ті роки в самій ЛДП виникли несприятливі тенденції. Її уряди не змогли подолати депресію, що почалася в економіці. У партії знайшли вияв відцентрові тенденції: 1992 р. група політиків виходить з неї і на чолі з Моріхіро Хосокавою створює нову партію; 1993 р. інші колишні члени ЛДП створюють Партію оновлення Японії (лідери Цугому Хата та Ігіро Одзава) і партію Сакігаке (лідер Масайосі Такемура); система фракцій порушується. Все це супроводжується скандальними викриттями корупційності провідних діячів партії. Голова кабінету ЛДП Кітті Міядзава (1991 — 1993 рр.) уже фактично не контролював хід подій, парламент висловив йому недовіру.

9 серпня 1993 р. у Японії відбулися вибори до нижньої палати парламенту, внаслідок яких сталася, як кажуть японці, "зміна влади". Більшість голосів опинилась у опозиції, і лідер нової партії Японії Моріхіро Хосокава сформував коаліцію опозиційних партій. Але не минуло й півроку, як 21 січня 1994 р. верхня палата парламенту відхилила запропонований урядом пакет законопроектів про політичну реформу, який пройшов нижню палату. Не пощастило новому урядові реформувати й податкову сис-

тему — звільнити від податкового пресу вікові групи, що перебували у розквіті сил і несли головне економічне навантаження в умовах загального старіння населення (у Японії найбільша у світі тривалість життя). Не знайшло підтримки і рішення уряду про лібералізацію імпорту рису у 1993 р., коли країну спіткав небувалий неврожай. У цій ситуації між старими політичними супротивниками — ЛДП і СПЯ — виникла коаліція, і соціаліст Томіті Мурояма (1994-1996 рр.) очолив у червні 1994 р. коаліційний уряд. Прихід соціалістів до влади у Японії викликав шоковий резонанс у західному світі, однак новий прем'єр всупереч програмі СПЯ провадив курс ЛДП. На тлі спаду виробництва коаліційний уряд на початку 1996 р. поступився владою ЛДП. Прийшовши до влади 7 листопада 1996 р., лідер ЛДП поставив першочерговим завданням у галузі зовнішньої політики продовжувати курс на зміцнення стосунків зі Сполученими Штатами Америки, Китаєм та державами Азіатсько-Тихоокеанського регіону. У внутрішній політиці уряд Хасімото протягом 1997-98 рр. провадив адміністративну реформу, піклувався про зміцнення національної валюти — йени, яка серйозно захиталася після фінансової кризи в країнах АСЕАН в жовтні-листопаді 1997 р., ставив заслони корупції вищих посадових осіб. Партія ЛДП після 3-річної перерви (1993—1996 рр.) знов упевнено веде корабель під назвою "Японія" бурхливими хвилями світового фінансово-економічного простору. Лідер ЛДП Рютаро Хасімото очолив однопартійний уряд.

Зовнішньополітичний курс японської адміністрації у 60-90-ті роки визначає стратегічне співробітництво зі США. Згідно з угодою 1960 р. США отримали право розміщувати в Японії не тільки війська, а й мати воєнні бази, а Японія — нарощувати воєнний потенціал. У червні 1990 р. було створено Японо-американську міжурядову комісію з питань безпеки для координації дій у воєнно-політичній сфері. Угоду 1960 р. було подовжено 1989 р. на невизначений термін.

Візит президента США Дж. Буша до Японії у січні 1992 р. продемонстрував нову якість японо-американських відносин, вихід їх на рівень "глобального партнерства". США в умовах посилення впливу Китаю та Індії вбачають в Японії свого головного союзника в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Підтримуючи історичні рішення паризької Народи з безпеки та співробітництва від 19-21 листопада 1990 р.,

японський уряд продовжує підтримувати найтісніші зв'язки з НАТО.

Найважливішу роль серед країн, що розвиваються, Японія віддає Північно-Східній і Південно-Східній Азії, яку вважає природною і традиційною зоною свого впливу.

Виступаючи у Манілі (Філіппіни) 18 серпня 1977 р. під час поїздки країнами АСЕАН, прем'єр-міністр Т. Фукуда сформулював три основних принципи японської політики у Південно-Східній Азії, які преса почала називати "Манільською декларацією" або "доктриною Фукуди". Ці принципи містять такі пункти: 1. Японія віддана миру і сповнена рішучості не ставати воєнною державою; 2. Японія встановлюватиме з Китаєм відносини справжньої товарищескості, щирості і взаємної довіри; 3. Японія з позицій "рівного партнерства" активно сприятиме згуртованості країн АСЕАН.

Маючи найбільші у світі запаси валюти, які оцінювались 1996 р. у 200 млн доларів, Японія надає істотну фінансову допомогу країнам АСЕАН і розширює свій вплив на нових ринках збуту.

Після підписання 1956 р. Спільної декларації між СРСР і Японією стосунки двох сусідніх країн розвивалися складно й суперечливо. Незважаючи на зростання торгово-економічних, культурних зв'язків, каменем спотикання залишались і залишаються "північні території". Підписання мирного договору і у Токіо, і у Москві пов'язують з вирішенням проблеми Курильських островів.

Осібню для Японії завжди стояли відносини з Китаєм. На них наклали відбиток численні війни і збройні конфлікти у минулому. У відносинах з КНР принципово новим явищем став крутий поворот Японії від підтримки курсу США на так зване стримування Китаю, що здійснювався у 50-60-ті роки, до широкого розвитку всебічних зв'язків. Визнання уряду КНР як "єдиного законного уряду Китаю" і розрив дипломатичних стосунків із Тайванем у вересні 1972 р. відкрили шлях до широкого розвитку міждержавних зв'язків і підвищення значення китайського фактора у глобальній політиці Японії.

Різно піднісся обсяг і розширились напрямки торгово-економічних зв'язків між двома країнами. Товарообіг становив у 1989 р. 19,7 млрд доларів, збільшившись за десятиріччя у 3,4 рази. Японія є основним кредитором Китаю, надавши йому до початку 1989 р. займів і кредитів на

12,4 млрд доларів, а до 1995 р. — на 16,6 млрд. Відносно швидкі темпи розвитку японо-китайських відносин пояснюються високим рівнем зацікавленості у налагодженні як економічних, так і політичних стосунків.

22-25 березня 1995 р. відбувся перший офіційний візит президента України Л. Д. Кучми до Японії. Під час зустрічі з вищими державними керівниками Японії, представниками ділових кіл особливу увагу було приділено питанням україно-японського економічного співробітництва. Прем'єр-міністр Японії Т. Мураяма заявив про готовність його країни збільшувати обсяги технічної допомоги Україні, у тому числі і в сфері підготовки фахівців з ринкової економіки на постійній основі. Японська сторона підкреслила, що офіційний Токіо буде цілковито підтримувати виконання рішень "великої сімки" про надання Україні цільової фінансової допомоги у розмірі 4,2 млрд доларів. Вельми важливе місце у програмі перебування української делегації в Японії посіли зустрічі і переговори з підприємцями. Останні виявили зацікавленість у співробітництві в таких галузях, як зв'язок, харчова промисловість, фармакологія. Під час візиту президента України японо-українські відносини набули надійного фундаменту і ясних довготермінових перспектив.

У здійсненні свого зовнішньополітичного курсу Японія прагне налагоджувати рівноправні і взаємовигідні відносини з усіма країнами світу.

? Запитання і завдання

1. З якою політичною проблемою пов'язані географічні назви *Шикотан, Хабомаї, Кунашир, Ітуруп*?
2. Яке значення мали повоєнні реформи для подальшого розвитку Японії?
3. Якими є основні положення конституції Японії 1947 р.? У чому полягають особливості державного устрою країни? Чому особливе місце в основному законі країни посідає 9-та стаття?
4. Що, на вашу думку, покладено в основу японського "економічного дива"?
5. Чому США стали стратегічним партнером для Японії?
6. Проаналізуйте особливості й перспективи відносин Японії з країнами АСЄАН, Китаєм, Росією.
7. У чому полягають головні підсумки візиту президента України до Японії?

8. Як ви гадаєте, чи можна Японію назвати "наддержавою"?

Документи і матеріали

1. Витяг з Угоди про взаємне співробітництво і безпеку між США та Японією

19 січня 1960 р.

"Стаття I

Сторони зобов'язуються, як це і передбачено у Статуті Організації Об'єднаних Націй, вирішувати будь-які міжнародні суперечки, до яких вони можуть бути втягнені, мирними засобами так, щоб міжнародний мир і безпека, і справедливість не опинилися під загрозою, і утримуватись у своїх міжнародних відносинах від загрози силою чи використання сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іншої держави чи будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй...

Стаття II

Кожна сторона визнає, що збройний напад на будь-яку із сторін на територіях, що перебувають під управлінням Японії, був би небезпечним для її власних миру і безпеки, і заявляє, що вона вживе заходів для відбиття спільної небезпеки відповідно до своїх конституційних положень і процедур...

Стаття VI

З метою сприяння безпеці Японії та підтримання міжнародного миру і безпеки на Далекому Сході Сполученим Штатам Америки надається право використання їхніми сухопутними, військово-повітряними і військово-морськими силами засобів обслуговування і територій в Японії...

Стаття X

Ця угода лишається у силі до тих пір, доки, на думку урядів США та Японії, не наберуть чинності такі заходи Організації Об'єднаних Націй, що будуть задовільним чином забезпечувати підтримання міжнародного миру і безпеки у районі Японії..."

? Запитання до документа

1. У чому ви вбачаєте різницю між угодами 1960 р. та 1951 р. між Японією та США?

Запам'ятайте дати:

- 2 вересня 1945 р. — підписання капітуляції Японією.
- 3 травня 1947 р. — набрання чинності конституцією Японії.
- 8 вересня 1951 р. — підписання Сан-Франциської мирної угоди.
- 15 листопада 1955 р. — створення ЛДП.
- 19 жовтня 1956 р. — підписання Спільної декларації СРСР та Японії.
- 7 січня 1989 р. — помер імператор Японії Хірохіто, імператором став його син Акіхіто.
- 1993 р. — поразка ЛДП на виборах, прихід до влади представників опозиції.
- Березень 1995 р. — візит Л. Д. Кучми до Японії.
- 7 листопада 1996 р. — прихід до влади уряду Р. Хасімото (ЛДП), повернення до влади ЛДП, створення уряду Р. Хасімото.

КИТАЙ

1. Проголошення КНР

У Китаї діяли дві впливові сили — Гоміньдан і КПК. І в той же час понад 20 років (з 1927 по 1949 рр.) вони вели між собою непримиренну боротьбу, у тому числі збройну.

КПК, яку у 30-ті роки очолив Мао Цзедун, навіть під час Другої світової війни не залишала своєї ключової ідеї — здійснення соціалістичної революції. Гоміньдан прагнув звільнити країну від загарбників і зберегти цілісність Китаю.

Після закінчення Другої світової війни в 1945 р. розпочалися переговори про створення коаліційного уряду. Гоміньдан поставив умовою створення такого уряду роззброєння збройних сил КПК. Мао Цзедун не погодився і почав укріплювати Народно-Визвольну армію.

Війна між НВА і гоміньданівцями почалася 1945 р. До 1947 р. збройні сили законного уряду Китаю контролювали ситуацію й утримували ініціативу в бойових діях. Однак з квітня 1947 р. становище військ Чан Кайші різко погіршилося. До середини серпня комуністи оволоділи майже всією Маньчжурією. Незважаючи на допомогу, яка надійшла від США у квітні 1948 р. у розмірі 570 млн доларів, центральний уряд продовжував здавати позиції і у жовтні 1948 р. його війська були повністю витиснуті з Маньчжурії. На початку 1949 р. Чан Кайші розпочав переговори про мир, однак Мао Цзедун у своїй відповіді висунув вимоги, що означали б встановлення контролю над усією територією Китаю. У першій половині 1949 р. комуністи захопили Пекін, Шанхай, Нанкін, Гуаньчжоу. Війська Гоміньдану було розгромлено.

З 21 по 30 вересня 1949 р. у Пекіні відбувалася Перша пленарна сесія Народної політичної консультативної ради Китаю (НПКРК). Перебравши на себе функції Всекитайських зборів народних представників (ВЗНП), сесія ухвалила Загальну програму, яка відіграла роль тимчасової конституції КНР.

На сесії було обрано Центральну народну урядову раду, головою якої став Мао Цзедун. Ця рада призначила Чжоу Еньляя прем'єром Державної адміністративної ради (главою уряду) і одночасно міністром закордонних справ КНР.

Мао Цзедун (1893–1976 рр.) народився 21 грудня 1893 р. у селі Шаошань провінції Хунань у родині заможного селянина. 1921 р. він став одним із засновників КПК. Головною опорою соціалістичної революції

вважав селянство. Учасник революції 1911-1913 рр. У 1913-1918 рр. навчався у Хунаньському педагогічному училищі. У 1918 р. працював у бібліотеці Пекінського університету. 1923 р. обраний членом ЦК КПК. З осені 1926 р. — голова комісії ЦК КПК із селянського руху. Активно співробітничав у ці роки з Гоміньданом. Восени 1927 р. — керівник селянського повстання, був одним з організаторів Червоної Армії Китаю. З 1933 р. — член Політбюро ЦК КПК. З 1935 р. — секретар ЦК і голова Революційної військової ради при ЦК КПК. З цього часу відверто вороже ставився до Гоміньдану. Учасник визвольного руху проти японських загарбників. З 1949 р. — керівник КНР. Помер 9 вересня 1976 р.

1 жовтня 1949 р. на площі Тяньаньмень у Пекіні відбулася урочиста церемонія проголошення Китайської Народної Республіки. Однак Чан Кайші 28 лютого 1950 р. поновив за собою титул президента Китайської Республіки. Разом з більшістю членів уряду Чан Кайші вилетів літаком на острів Тайвань, де до того часу зібралися сотні тисяч його прихильників. На карті світу з'явилася друга китайська держава — Китайська Республіка.

2. Культ особи Мао Цзедуна і соціально-економічні експерименти

Для економічного мислення Мао Цзедуна була характерна стратегія "людського моря" — вирішення проблем за рахунок використання мас працездатного населення. Йому ж належала ідея істотного збільшення народонаселення Китаю. Він вважав, що виживання в ядерний вік може забезпечити лише величезна кількість жителів. Стратегія "людського моря" застосовувалась ним як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. При цьому тоталітарний режим використовував створені ним же, шляхом потужного психологічного впливу, ентузіазм і віру народу у міфічні ідеали.

На другій сесії VIII з'їзду КПК у травні 1958 р. було ухвалено авантюрний план розвитку економіки країни. Він отримав назву "трьох червоних прапорів". Під ними розумілися: "великий стрибок", "народні комуни" і виконання генеральної лінії — побудова комунізму.

"Великий стрибок" повинен був перетворити Китай протягом дуже короткого часу на одну з найбільш економічно розвинутих країн світу. Перед народним господарством було поставлено нездійсненні завдання з різкого

збільшення виплавки чавуну і сталі, видобутку вугілля. Якщо у початковому варіанті другого п'ятирічного плану передбачалося виплавити до кінця п'ятирічки, тобто у 1962 р., 10-12 млн т сталі, то у затвердженому 1958 р. плані цифра ця сягала до 100 млн т. У країні почалося масове спорудження примітивних доменних печей, що виплавляли крихкий, непридатний для промислового використання чавун. У цій авантюрі була задіяна праця 100 млн чоловік. У цей час з'явився лозунг "Три роки наполегливої праці — 10 тисяч років щастя!"

740 тис. кооперативів було перетворено на 23,6 тис. "народних комун", які за земельною площею і кількістю робочих рук у 20-30 разів переважали кооперативи. У власність комун перейшли всі засоби виробництва з усуспільненням навіть домашньої птиці, посуду і начиння. Працю було організовано на основі військової дисципліни. Здійснювався безплатний розподіл продовольства без урахування кількості і якості праці, було знищено ринки у містах і селах, введено безплатне харчування. На ці експерименти чекав повний провал. Про них перестали згадувати в офіційних засобах масової інформації уже в 1960 р., особливо після неврожаїв 1959-1960 рр.

Прагнучи захопити провідне положення не лише в комуністичному світі, маоїсти обрали ще більш утопічну модель розвитку, ніж у СРСР, яка базувалася на безмежних амбіціях Мао, використовуваних ним у злочинних цілях традиційного працелюбства і дисциплінованості китайського народу.

Наприкінці 1960 р. стався значний спад промислового і сільськогосподарського виробництва, різко погіршився рівень життя трудящих. "Великий стрибок" коштував Китаю 100 млрд юанів. Провину за ці лиха було покладено на противників курсу Мао Цзедуна, яких оголосили "антипартійною групою". Серед них — Пен Дехуай, міністр оборони. Новим міністром оборони став Лінь Бяо, стратег партизанської війни, противник мирного співіснування з "американським імперіалізмом". Сам Мао ще у грудні 1958 р. залишив пост глави держави і зосередився на партійних справах. Його наступником став Лю Шаоці. У ці роки істотно змінився зовнішньополітичний курс КНР. З 1958 р. почалося погіршення відносин з СРСР. У 1961 р. міжпартійні суперечності перейшли на державний рівень. Інакше у тоталітарних державах бути не могло. Мао вкрай негативно сприйняв поновлення критики культу особи Сталіна на

XXII з'їзді КПРС і засудження з боку СРСР курсу албанського керівництва. Але то був тільки привід. Китайський лідер після смерті Сталіна прагнув посісти місце лідера у світовому комуністичному русі.

Між тим, життя вимагало внесення змін в економічну політику: було оголошено, що не промисловість, а сільське господарство є "основою економіки". Селянам повернули присадибні ділянки, дозволили продаж продуктів на ринках, було припинене спорудження кустарних доменних печей. З великими труднощами вдалося стабілізувати промислове виробництво і економіку в цілому. Однак життєвий рівень населення залишався надзвичайно низьким.

За цих умов виникла опозиція режимові Мао, яку склали як рядові члени КПК, так і чимало керівних працівників усіх рівнів. Вони висловлювали незадоволення розривом відносин з СРСР, незгоду з авантюрною економічною політикою. Восени 1962 р. Мао Цзедун розпочав нову хвилю репресій і переслідувань у країні. Цього разу вони провадилися під лозунгом боротьби з "ревiзiонiзмом".

Свого апогею політика репресій досягла у 1966—1968 рр., на початку так званої "культурної революції", яка тривала до 1976 р. Нічого спільного ані з культурою, ані навіть з революцією ця акція, що розбурхала ційий світ, не мала. Під вивіскою "культурної революції" нове покоління прихильників китайського вождя провадило вошвертий геноцид колишніх сподвижників Мао, що наслідком виступили із критикою режиму.

Першими жертвами репресій стали лідери КПК — голова КНР Лю Шаоці, Генеральний секретар ЦК КПК Ден Сяопін та інші.

Після багатотисячного мітингу у серпні 1966 р. у Пекіні було створено спеціальні каральні загони "культурної революції". Розлючені й засліплені догми, члени Мао "червоні охоронці" (хунвейбіни) і "сунтiвники" (сунгаран), керовані безпосередньо "великим керівником" та його найближчими соратниками, громили партійні комітети та міністерства, захоплювали підприємства і вузи. Так китайська молодь стала основним провідником "великої пролетарської культурної революції".

Репресії здійснювались за списками, які складались органами безпеки. Як "ренегатів", "спецагентів", "контрреволюціонерів" і "ревiзiонiстів" до цих списків було занесено 71% членів і кандидатів у члени ЦК КПК, обраних на VII з'їзді КПК; близько 50% членів Постійного комітету

Всекитайських зборів народних представників (парламенту країни).

Як повідомляли хунвейбінівські листівки, Мао Цзедун наполягав на винесенні смертних вироків багатьом видатним діячам КПК і китайської культури. На вогнищах, розпалених на міських майданах, як у 30-ті роки у Німеччині, палали книги Шекспіра і Драйзера, Пушкіна і Достоевського.

У квітні 1969 р. на IX з'їзді КПК було ухвалено новий статут, у якому "ідеї Мао Цзедуна" знову проголошувались теоретичною основою діяльності КПК. На цьому з'їзді міністр оборони Лінь Бяо був офіційно оголошений наступником "великого керманіча". Однак незабаром Лінь Бяо звинуватили у спробі державного перевороту, а у вересні 1971 р. міністр оборони загинув за нез'ясованих обставин в авіакатастрофі над Монголією.

X з'їзд КПК у серпні 1973 р. піддав критиці "контрреволюційну діяльність" Лінь Бяо, однак про трагедію "культурної революції" на з'їзді не згадували. У середині Політбюро склалася нова опозиція з чотирьох впливових функціонерів, висунутих "культурною революцією" — Цзян Цин (дружина Мао), Чжан Чуньцяо, Яо Веньюань, Ван Хунвень. Надалі ця група стане більш відомою під назвою "банда чотирьох". Боротьба за владу і вплив тривала аж до смерті Мао Цзедуна.

Попри всю свою специфіку, соціально-економічні експерименти, що вилились у "культурну революцію", відбивали нездатність тоталітарного режиму цивілізованими засобами вирішувати численні проблеми китайського суспільства. Більш того, вони із дзеркальною точністю повторювали відомі етапи розвитку СРСР і країн Східної Європи, засвідчивши, що репресії та переслідування стають закономірними явищами під час правління антидемократичних режимів.

3. Смерть Мао Цзедуна і боротьба за владу

9 вересня 1976 р. помер Мао Цзедун. "Четвірка" вирішила, що настав час узурпувати верховну владу у партії та державі. Вони сфабрикували заповіт, нібито залишений Мао Цзедунем перед смертю, і спробували за його допомогою виправдати захоплення влади в очах народу. У жовтні 1976 р. Політбюро ЦК КПК, від імені якого виступив Хуа Гофен, вжило рішучих заходів і розгромило "банду чотирьох", як вони її називали. Тим самим було розчищено

шлях до влади новому угрупованню у китайському керівництві. Цією акцією фактично було завершено десятирічний період "культурної революції", яка коштувала китайському народові 500 млрд юанів. Судовий процес над "бандою чотирьох" фактично вилився у засудження хибної практики періоду "культурної революції", під час якої постраждало близько 100 млн чоловік. Уперше пролунала критика на адресу самого Мао.

На хвилі цих подій у липні 1977 р. відбувся III пленум ЦК КПК десятого скликання, на якому виступив Ден Сяопін. Двічі репресований у 1966 р. і 1976 р., він повернувся на всі партійні та державні посади й фактично став лідером у партії та в країні. До влади почали приходити реформатори.

Ден Сяопін народився 22 серпня 1904 р. у повіті Гуаньань провінції Сичуань. Він походив з багатой сім'ї, однак ще у юності розірвав із своїм колом. У віці 16 років поїхав до Франції, де працював і навчався. У двадцять років став членом КПК. У 1926-1927 рр. навчався у СРСР. Понад 20 років служив у Червоній Армії Китаю, обіймаючи посади політкомісара у дивізіях і арміях. Учасник руху Опору проти японських загарбників. Після 1949 р. був заступником прем'єра Держради КНР. Далеко не завжди підтримував авантюрні ідеї Мао.

1966 р. був знятий з усіх посад і направлений працювати на тракторний завод. Повернувся до політичної діяльності 1973 р. за допомогою Чжоу Еньлая, однак знову був репресований 1976 р. Поновлений на всіх посадах тільки у 1977 р. після смерті Мао і викриття "банди чотирьох". З 1978 р. став найвпливовішим політичним діячем Китаю, ініціатором і головним організатором реформ, хоча й не обіймав перших постів у КПК і державі.

З листопада 1989 р. у відставці. У першій половині 90-х років продовжував залишатися ключовою фігурою китайського керівництва, хоча через вік і хвороби не так активно займався політичною діяльністю. Помер 1997 р.

4. Курс реформ Ден Сяопіна

У 1978 р. навіть для комуністичних лідерів Китаю стає очевидним, що марксистсько-ленінський погляд на економіку та його втілення у життя заводять у безвихідь. У Китаї

набагато раніше "перебудови" у СРСР та реформ у Східній Європі вдалися до спроб реформування економічної системи у світлі сучасних тенденцій розвитку світової економіки. Не відмовляючись від соціалістичних догм і комуністичної ідеології, враховуючи історичні традиції китайського народу і специфіку нових умов, реформатори на чолі з Ден Сяопіном почали здійснювати глибокі перетворення у країні. Це відбувалося на тлі оцінки "культурної революції" як національного лиха. Дії Мао було визнано "повністю помилковими", однак його, як і раніше, називали "великим марксистом, стратегом і теоретиком".

Грудень 1978 р. Першим кроком повинен був стати розвиток сільського господарства і дрібної промисловості. На зміну "народним комунам" прийшов сімейний підряд: земля за договором передавалася селянам, які після виконання його умов могли вільно розпоряджатися продуктами своєї праці. Держава поновила ринки, підвищила закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, розвивала багатогалузеву систему господарства у сільській місцевості. Різко зросли матеріальні стимули, що зумовило швидке зростання матеріального виробництва.

Реформи були радикальними і здійснювались швидко й рішуче, для чого перші три роки (1979-1981) оголошувались роками реконструкції, а планові завдання на ці роки було знято або переглянуто. Різко зменшувались асигнування на воєнні потреби, помітно скорочувалась армія, не кажучи вже про те, що військові частини і воєнна промисловість були зобов'язані всебічно сприяти перебудові економіки країни.

Результати реформ виявили себе так швидко, що це здивувало весь світ. Різко збільшилося виробництво продовольства: до 1984 р. країна вийшла на рівень виробництва 400 млн т. зерна на рік, чого цілком достатньо для забезпечення її величезного населення необхідним мінімумом харчування. Активність працьовитого китайського населення призвела до різкого піднесення його добробуту: за роки після реформи середній життєвий рівень зріс (якщо враховувати прибуток на душу населення) удвічі-втричі. Заможність перестала вважатися злочином.

У жовтні 1984 р. III пленум ЦК КПК дванадцятого скликання відкрив другий період реформ у країні. Тепер центр ваги було перенесено на перетворення у промисловості і системі управління. Підприємства отримали більші права, було встановлено раціональну систему ціноутворен-

ня, за якої ціни на товари стали більше відповідати їхній реальній вартості. Було істотно обмежено права і повноваження адміністративних органів, включаючи й партійні комітети; став здійснюватись розподіл за працею. Стара економічна структура з притаманним їй жорстким контролем поступалася місцем ринковим відносинам.

Політика відкритості Китаю зовнішньому світові знайшла своє відображення у законі про спільні підприємства, засновані на національному та іноземному капіталі. 1980 р. було створено чотири особливих економічних райони — у Шеньчжені, Чжухаї, Шаньтоу і Сімяні, де організовувалися спільні підприємства для постійного припливу іноземного капіталу. 1984 р. китайський уряд зробив наступний крок у 14 прибережних містах, куди поринули капітали перш за все із Сянгану (Гонконгу) і Тайваню. У цей період Китай ухвалив близько 200 законів і постанов, які повністю або частково стосувалися іноземних капіталовкладень. З 1979 по 1985 рр. китайський уряд дозволив створення понад 2300 спільних підприємств. Уперше 1980 р. було дано дозвіл на створення підприємств з винятково іноземним капіталом; до 1985 р. 120 проектів таких підприємств було схвалено китайською владою. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років ця тенденція набула подальшого розвитку. Названі "другою революцією" реформи охопили всю країну, заторкнувши всі сфери життя нації. У березні 1985 р. Китай прийняв рішення провести реформу системи управління у галузі науки і техніки для їх якнайшвидшої модернізації відповідно до вимог науково-технічної революції.

Реформи у сфері освіти включали передачу відповідальності за початкову освіту місцевій владі, сприяння розвитку професійно-технічної освіти, введення 9-річного обов'язкового навчання, збільшення фінансування освіти, розширення самостійності вузів.

Внаслідок запровадження ринкових елементів до економіки країни Китай уже наприкінці 80-х років вийшов на перше місце у світі по видобутку вугілля, виробництву телевізорів, бавовняних тканин, цементу. Країна досягла рекордних урожаїв і ліквідувала загрозу голоду. За загальним обсягом валового національного продукту Китай поступається нині тільки США. Темпи економічного зростання у 80-ті роки становили 12-18% на рік. Це один із найвищих показників у світі. Китай має ядерну зброю, довгострокову космічну програму, запускає супутники.

Принципово змінився спосіб життя людей. Китайці стали більш розкутими, заповзятливими, вільними у своєму виборі.

Однак на шляху реформ були й перешкоди. Чинив опір партійний апарат, що звик до влади. Давалися ознаки негативні явища, покликані до життя ринковим господарством (зловживання владою, корупція, контрабанда, інфляція, соціальна напруженість). Від реформи більш за всіх виграли селяни, дрібні підприємці, торговці. Становище інших верств населення було непевним. У перерахунку ВВП на душу населення Китай не входить навіть до числа перших 50 країн.

Однак основна проблема полягає у тому, що введення радикальних реформ і ринкових відносин відбувається у країні, де при владі перебуває комуністичний режим. Головний догмат китайських комуністів залишається незмінним — "будівництво соціалізму з китайською специфікою". Ще на початку проведення реформ "головний будівничий" Ден Сяопін сформулював "чотири принципи", що увійшли до конституції країни 1982 р. З них виходило, що слід дотримуватися соціалістичного шляху, керівної ролі компартії, марксизму-ленінізму та ідей Мао. Парадокс полягав у тому, що реформаторський шлях практично не заторкнув політичної системи. У країні систематично порушувалися права людини, нестримно зростав, незважаючи на спроби скорочення, партійний апарат.

Незадоволення відсутністю політичних реформ виплеснулось у потужний рух навесні 1989 р. Мільйонні мітинги відбулись у Шанхаї, Нанкіні, інших містах. Студентство, інтелігенція частина робітничого класу вимагали ліквідації монопольного становища КПК, переходу до справжньої, а не формальної багатопартійності, створення правової держави, гарантування прав людини. Все це відбувалося на тлі глобальних змін у СРСР та Східній Європі. 16 квітня 1989 р. студенти, що заповнили головну площу столиці, Тяньаньмень, вимагали діалогу з владою. Було оголошено голодування через відмови влади піти на діалог. Генсек ЦК КПК Чжао Цзянь, якого вважали прихильником лібералізації, із співчуттям ставився до вимог студентів. Однак у керівництві КПК верх взяли ті, хто уособлював "жорстку лінію", на чолі з прем'єром Держради Лі Пенем.

У столиці було оголошено військовий стан. У відповідь студенти спорудили барикади на вулицях. Протягом двох тижнів війська, зосереджені у місті, не вдавалися до актив-

них дій, але на світанку 4 червня 1989 р. 27-й корпус НВА вивів танки на площу Тяньаньмень і у прямому розумінні розчавив сотні маніфестантів. Розпочалися численні арешти. Розстріли відбувалися на місці. Генсека КПК Чжао Цзяна усунули від влади за прояв нерішучості і поступливості. Його наступником став Цзян Цземінь.

Події квітня—червня 1989 р. засвідчили, що Ден Сяопін, будучи фактично керівником Китаю (наївно гадати, що рішення приймалися опріч його прямої участі) і реформатором економіки, виявився політичним консерватором, схильним до диктатури і репресій. Влада схарактеризувала народний рух як "кілька дрібних контрреволюційних змов". "Порядок" було поновлено.

Керівництво КПК зробило певні висновки зі змін, що відбувались у країнах Східної Європи. Воно почало рішучіше вивільняти економіку з-під контролю держави. XIV з'їзд КПК (жовтень 1992 р.) підтвердив орієнтацію партії і суспільства на створення "соціалістичної ринкової економіки".

Наприкінці 1993 р. керівництво вдалося до нових реформ, найбільш значних після 1978 р. Ці реформи консолидували і зміцнили національну валюту, поліпшили податкову систему, яка почала давати більше прибутку, посилили повноваження центрального банку й водночас передбачили велику кількість заходів, що зміцнювали права корпорацій і громадян, право власності. 1995 р. економічне зростання залишалося на одному з найвищих рівнів у світі — 10,2%, було зібрано рекордний урожай — 460 млн тонн. Життєвий рівень практично всіх верств населення підвищився. Хоча державні підприємства, особливо збиткові, залишаються хронічною проблемою і навіть найбільшою перешкодою для подальшого етапу розвитку реформ, у цій галузі також досягнуто прогресу. Деякі галузі (автотранспортні компанії, виробництво споживчих товарів) стали працювати ефективніше під тиском сильної конкуренції і більш суворих вимог. Велика кількість не-ефективних підприємств зливається з більш ефективними. Робітники багатьох державних підприємств отримують істотну частину свого прибутку, працюючи за сумісництвом у приватному секторі.

Річний прибуток середнього китайського міського мешканця у 1995 р. склав 3179 юанів (383 долари), тоді як на селі цей показник не перевищує 1221 юаня (147 доларів). Але на продукти харчування міські жителі витрачають

не більше половини свого заробітку, що згідно зі світовою класифікацією дозволяє вести мову про їхню заможність.

Дедалі більше китайців нині переконуються у тому, що головною перешкодою на шляху розвитку країни залишається комуністичний режим. Чимало прихильників комунізму бачать в успіхах комуністичного Китаю останній з аргументів, що залишився, на користь соціалізму. Але китайський народ досяг їх не завдяки, а всупереч його основним положенням і своєю історичною практикою фактично відкидає застарілі догмати.

5. КНР на міжнародній арені

За роки комуністичного режиму зовнішньополітичний курс КНР зазнав істотних змін. Від дружби і братерства із СРСР лідери Китаю перейшли до ворогування і збройних конфліктів. Конфронтація поміж колишніми союзниками, СРСР і КНР, призвела до збройних сутичок між ними 14-15 березня 1969 р. на острові Даманський на р. Уссурі. 70-ті роки були позначені небаченим накопиченням збройних сил на радянсько-китайському кордоні.

Нормалізація відносин між СРСР і Китаєм сталася тільки після 1985 р. При цьому Китай висунув низку попередніх вимог: виведення радянських військ з Афганістану, в'єтнамських — з Кампучії, послаблення радянського воєнного потенціалу на кордоні з КНР, виведення радянських військ з Монголії. Після візиту М. С. Горбачова до Китаю 1989 р. у радянсько-китайських відносинах відбувся злам.

Після підписання мирної угоди 1978 р. між КНР і Японією у листопаді 1983 р. Китай і Японія домовились про чотири принципи китайсько-японських відносин: мир і дружба, рівність і взаємна вигода, взаємна довіра та її довгострокова стабільність.

1 січня 1979 р. КНР і США встановили офіційні дипломатичні стосунки. Уряд США визнав уряд КНР як єдино законний уряд Китаю. США розірвали дипломатичні стосунки з Тайванем. У 1984 і 1985 рр. вищі керівники Китаю та США обмінялися візитами.

Було досягнуто великого прогресу у відносинах Китаю з країнами Західної Європи. У травні-червні 1984 р. прем'єр Держради Чжао Цзяян відвідав Францію, Бельгію, штаб-квартиру ЄЕС, Швецію, Данію, Норвегію та Італію, під час візитів було підписано важливі документи. Разом з тим керівництво КНР категорично заперечувало проти

стратегічних відносин з СРСР та США. Однією з ключових проблем для КНР є відносини з Тайванем. Наступник Чан Кайші на посаді президента Китайської Республіки Цзян Цинго продовжував провадити стосовно до КНР політику "трьох ні", розпочату Чан Кайші: жодних компромісів, жодних переговорів, жодних контактів.

Лідер КНР Ден Сяопін висунув у червні 1983 р. концепцію мирного об'єднання континентального Китаю і Тайваню. Він запропонував, щоб об'єднання здійснювалося шляхом створення Тайваньського особливого адміністративного району на основі концепції "одна держава — два устрої". "Після об'єднання батьківщини з Тайванем, — вів далі він, — Тайваньський особливий район збереже свою незалежність".

На зламі 80-90-х років між КНР і Тайванем почали встановлюватись зв'язки, а тайваньські бізнесмени стали вкладати свої капітали в економіку КНР. Гонконг (Сянган), арендований 1988 р. Великою Британією у Китаю, належить разом з Тайванем, Республікою Корея та Сінгапуром до чотирьох "драконів", тобто до найбільш розвинутих держав Східної Азії. За угодою з Великою Британією (1984 р.) Гонконг з 1 липня 1997 р. перейшов під суверенітет КНР, але збереже свій уряд і економічну систему ще протягом 50 років. 1999 р. до складу КНР повинна увійти колишня португальська колонія Макао.

У КНР приділяють велику увагу розвиткові відносин з Україною. З 4 по 8 грудня 1995 р. відбувся державний візит президента України Л. Д. Кучми до КНР. Під час візиту глава української держави заявив, що Україна розглядає Китай як одного зі своїх стратегічних партнерів. Зустріч на вищому рівні розкрила потенціал подальшого співробітництва України і Китаю на міжнародній арені. Глави обох держав дійшли висновку про збіг або близькість позицій Китаю та України з багатьох міжнародних проблем.

? Запитання і завдання

1. У чому полягали принципові розбіжності позицій Гоміньдану та КПК стосовно майбутнього країни?
2. Як вплинула громадянська війна у Китаї на майбутнє країни?
3. У чому виявлявся культ особи Мао Цзедуна? Яка його сутність?
4. До чого призвели соціально-економічні експерименти у країні?

5. У чому полягав справжній смисл "культурної революції" у Китаї? До яких наслідків вона призвела?
6. Поясніть термін "банда чотирьох". Що за ним крилося?
7. Проаналізуйте реформи Ден Сяопіна. До яких змін у Китаї вони призвели?
8. Складіть політичний портрет Ден Сяопіна.
9. Які сучасні проблеми Китаю ви можете виділити?
10. Поміркуйте, які, на ваш погляд, особливості та перспективи китаїсько-українських відносин.

Документи і матеріали

1. Із Декларації про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва між Україною та Китайською Народною Республікою 4 грудня 1995 р.

"... У політичній сфері:

— у дусі широкого співробітництва брати участь у міжнародних діях, що спрямовані на захист миру і безпеки у всьому світі, активно сприяти здійсненню цих цілей;

— докладати спільних зусиль з метою попередження і усунення напруженості і врегулювання міжнародних проблем мирними політичними засобами;

— прагнути створення належних міжнародних умов для забезпечення політичної та економічної безпеки сторін у їхніх відповідних регіонах, а також у світі в цілому...

— виступати проти сепаратизму у будь-яких його проявах і формах. Китайська сторона знов підтверджує визнання і повагу до незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України...

...В економічній сфері:

— стимулювати і активно сприяти розвитку торговельно-економічного співробітництва між підприємствами обох країн у різних формах, при цьому торгівля у ВКВ є головною відповідно до основних принципів, зафіксованих в Угоді між урядом України та урядом КНР про торговельно-економічне співробітництво...

— поширювати та поглиблювати інформаційні обміни у торговельно-економічній і науково-технічній сферах; у пріоритетному плані розвивати співробітництво у таких галузях, як машинобудування, металургія, авіакосмічна промисловість, енергетика, транспорт, будматеріали, легка промисловість, електронна техніка, а також у сфері високих технологій...

З урахуванням умов і можливостей сприяти активній участі у міжнародному багатосторонньому економічному співробітництві, у тому числі і в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні..."

? Запитання до документа

1. У чому ви бачите значення україно-китайської Декларації?

Запам'ятайте дати:

- Серпень 1945 р. — укладення угоди про дружбу між СРСР і КНР.
- 1945-1949 рр. — громадянська війна у Китаї.
- 1 жовтня 1949 р. — проголошення КНР.
- Травень 1958 р. — проголошення Мао Цзедуном курсу "трьох червоних прапорів".
- 1966-1976 рр. — "культурна революція" у Китаї.
- 9 вересня 1976 р. — смерть Мао Цзедуна.
- 1978 р. — початок здійснення реформ у КНР.
- Початок червня 1989 р. — розстріл студентської демонстрації на площі Тяньаньмень у Пекіні.
- Жовтень 1992 р. — XIV з'їзд КПК підтверджує концепцію будівництва соціалізму з "китайською специфікою".
- Грудень 1995 р. — візит президента України Л. Д. Кучми до КНР.
- Лютий 1997 р. — смерть Ден Сяопіна.

ІНДІЯ

1. Перемога народів Індії у боротьбі за незалежність

Одразу після закінчення Другої світової війни рух проти колоніального панування охопив широкі верстви населення Індії. Керували ним дві партії — ІНК (Індійський національний конгрес) і Мусульманська ліга на чолі з Мухаммедом Алі Джинною. ІНК виступав за збереження цілісності і єдності країни, а Мусульманська ліга вимагала створення незалежної мусульманської держави Пакистан (мовою урду "пак" означає "чистий", а "стан" — "державу"). До національно-визвольної боротьби залучались індійські солдати і матроси, що служили у британських військах. У лютому 1946 р. виступили моряки військово-морської бази у Бомбеї. За їхнім закликот розпочався страйк громадянського населення міста. Моряки військових кораблів, що знаходились у Калькутті і Мадрасі, також підтримали боротьбу. На країну чекали радикальні зміни.

На фоні посилення національно-визвольного руху Мусульманська ліга відмовилась від ідеї створення загальноіндійського тимчасового уряду й розпочала могутні демонстрації з вимогами створення Пакистану. Ці акції призвели до зіткнень між індусами і мусульманами, а потім до масового кровопролиття.

У червні 1947 р. з'явився план нового віце-короля Індії лорда Л. Маунбеттена, за яким країну передбачалося розділити за релігійною ознакою на дві держави — Індію (або Індійський Союз) і Пакистан, які мали увійти до складу Британської імперії на правах домініонів. Вивід британських військ було призначено на 15 серпня 1947 р. Цього дня на картах світу з'явилося дві нових держави — Індійський Союз (Індія) і Пакистан. Однак в Індії, де більшість населення за віросповіданням становили індуси, мешкало багато мусульман, а у Пакистані, де переважали мусульмани, велику групу становили індуси. Релігійно-общинні заворушення розпочались у Пенджабі. Шляхами Пенджабу у різних напрямках рухались одночасно сотні тисяч біженців.

То була безпрецедентна в історії Індії міграція, яка охопила 16 млн чоловік. Заворушення перекинулись і на інші райони Індії, де мешкали мусульмани. Поділ Індії негативно позначився на економіці обох домініонів. Великої шкоди завдали і воєнні дії між ними, що спалахнули через стратегічно важливе князівство Кашмір.

Магараджа Кашміру, за віросповіданням індус, хотів приєднати князівство до Індії, а основна маса населення, мусульмани, — до Пакистану. У жовтні 1947 р. між Індією і Пакистаном розпочався збройний конфлікт через Кашмір. Для вирішення кашмірської проблеми ООН призначила комісію, яка стала посередницею на переговорах сторін, що воювали. 1 січня 1949 р. Індія і Пакистан підписали угоду про припинення вогню. Воєнні дії було припинено вздовж демаркаційної лінії, на яку погодились обидві сторони і яка незабаром стала постійним кордоном.

Протягом 1947-1949 рр. відбулося приєднання 555 індійських князівств (з 601) до домініону Індія, інші увійшли до складу Пакистану. Індійський уряд провів реформу князівств, ліквідувавши чимало з них.

26 листопада 1949 р. було ухвалено нову конституцію. Після набрання чинності конституції 26 січня 1950 р. країна стала повністю незалежною. За державним устроєм Індія федеративна республіка. Глава держави — президент, що обирається на 5 років колегією виборців. Найвищий орган законодавчої влади — парламент, що складається з президента та двох палат — Народної палати та Ради штатів. Уряд Індії — Рада міністрів — формується парламентською фракцією партії, що здобула перемогу на виборах до Народної палати. Хоча за конституцією Індії (ст. 74) уряд — чисто дорадчий орган, фактично прем'єр-міністр і уряд зосереджують у своїх руках значну владу. 3 серпня 1947 р. прем'єр-міністром Індії став Джавахарлал Неру.

Джавахарлал Неру народився 14 листопада 1889 р. в Аллахабаді. Походив з родини кашмірських брахманів (одна з каст). Батько, Мотілал Неру, був адвокатом, значним діячем реформістського крила ІНК. Освіту отримав в Англії. У 1905-1912 рр. навчався в англійській аристократичній школі Харроу і у Кембриджському університеті. Адвокат за фахом. 1912 р. вступив до Індійського національного конгресу. З 1916 р. активно бере участь у національно-визвольному русі Індії. 1921 р. за антибританську агітацію був підданий першому арешту. Загалом у в'язницях провів 10 років. Неодноразово обирався головою партії ІНК. 1946 р. увійшов до складу тимчасового уряду Індії як віце-прем'єр (прем'єр-міністром був віце-король). З серпня 1947 р. і до смерті незмінно обіймав посади прем'єр-міністра і міністра закор-

донних справ. Один із засновників і лідерів Руху неприєднання.

Помер 27 травня 1964 р. у Делі.

2. Курс Джавахарлала Неру у внутрішній і зовнішній політиці

Із вступом Індії на шлях незалежності розпочалася нова епоха у житті її народу, перед яким постало історичне завдання подолання колоніального минулого і вибору шляху розвитку. Безпросвітні злидні переважної більшості населення, одностороння, орієнтована головним чином на виробництво сировини і сільськогосподарської продукції економіка, примітивні методи обробки землі, велике поширення ручної праці, епідемічні захворювання, що періодично повторювались (холера, віспа, малярія), — таким був далеко не повний перелік гострих соціально-економічних проблем, залишених британськими колонізаторами у спадок індійському народу.

Це була країна, де один із семи дорослих громадян умів читати і писати і де багато мільйонів людей споживали продовольства вдвічі менше, ніж було необхідно для підтримання їхнього існування, де, висловлюючись словами великого поета і мислителя, лауреата Нобелівської премії Рабіндраната Тагора, нечисленні "освічені" жили на горішньому поверсі, а величезна маса неосвічених — на нижньому поверсі будівлі, що не мала сходів поміж поверхами.

До моменту проголошення незалежності багато провідних галузей національної економіки (гірничовидобувна промисловість, переробка сировини, транспорт, фінансова система, торгівля, особливо зовнішня) контролювались іноземним капіталом. 40% всіх капіталовкладень в економіку на червень 1948 р. становили іноземні інвестиції, з яких 72% припадали на частку Великої Британії.

За цих обставин довелося розпочати свою діяльність першому урядові незалежної Індії на чолі з Дж. Неру. ІНК та його лідер прийшли до влади з прогресивною ліберально-демократичною програмою, яка мала на меті подолання віковичної економічної відсталості і забезпечення дійсно незалежного національного розвитку.

Курс Дж. Неру у розвитку промисловості передбачав створення державного сектора у промисловості, покликаного знайти ключові позиції, і державне регулювання приватних капіталовкладень через видачу ліцензій на бу-

дівництво нових підприємств, кредитної та податкової політики. Держава опікувалася приватним капіталом, який також зміцнював свої позиції. Таким чином, у промисловій галузі економіки було створено три сектори: державний, до якого належали галузі важкої промисловості, засоби зв'язку і транспорт; приватний, який охоплював легку і харчову промисловості, і змішаний, фінансування якого здійснювалось як державою, так і приватними особами (переважно це були власники підприємств сучасних галузей економіки).

Індустріалізація Індії збіглася з початком НТР у розвинутих країнах. Через це Індії, за образним висловом Дж. Неру, "перш ніж навчитися ходити, довелося вчитися бігати". Уряд ІНК докладав великих зусиль для створення у країні сучасних галузей промисловості, що вимагало величезних капіталовкладень, яких хронічно не вистачало. Західні країни, і перш за все Велика Британія і США, надавали Індії свій технічний досвід, кредити, вкладали кошти в індійську промисловість. Конкуренція на індійському ринку змушувала західних підприємців пом'якшувати умови подання допомоги. З 1955 р. стали швидкими темпами розвиватися економічні взаємини між Індією та СРСР. 2 грудня 1953 р. було підписано першу радянсько-індійську торговельну угоду про радянську участь у будівництві у м. Бхїлаї металургійного заводу потужністю 1 млн т сталі на рік з перспективою наступного розширення заводу у 2,5 рази.

Ще у 1948 р., а потім у 1956 р. було опубліковано урядові декларації, що визначили політику держави у галузі промислового будівництва. Однак спроби налагодити управління економікою за допомогою п'ятирічних планів дуже швидко показали свою неспроможність в умовах зміцнення позицій приватного сектора, суперечливості самих планів, неможливості охопити реальним плануванням всю економіку.

Головну соціальну проблему індійського села — наділення землею сільських трудівників — теж не було розв'язано. Зміст аграрної політики ІНК зводився до розвитку великих господарств, які мали б високу продуктивність. У деякому зростанні виробництва зернових певну роль відіграла так звана "зелена революція" — комплекс агротехнічних заходів, пов'язаних зокрема із застосуванням високоврожайних сортів культур, штучних добрив, сучасної сільськогосподарської техніки. Однак "зелена революція" мала обмежений характер. Вона охопила порівняно невелику

кількість поміщицьких і заможних господарств, оскільки вимагала значного збільшення капітальних вкладень.

Здійснення курсу Дж. Неру відбувалось у складних умовах. З перших днів існування новому урядові активно протистояли тероризм і сепаратизм. 30 січня 1948 р. членом індуїстської шовіністичної організації "Раштрія сваям севак сангх" Н. Годсе був смертельно поранений М. К. Ганді. Це стало величезною трагедією для індійського народу.

Зовнішньополітичний курс ІНК у 1947-1964 рр. вирізнявся чіткістю позицій у таких основоположних питаннях, як боротьба за мир, безпеку і співробітництво, протидія агресії, колоніалізму і расизму. Свої міжнародні відносини незалежна Індія почала будувати на основі п'яти принципів мирного співіснування ("панча шила"). Вони включали: 1) взаємну повагу до територіальної цілісності і суверенітету одне одного; 2) взаємний ненапад; 3) взаємне невтручання у внутрішні справи одне одного; 4) рівність і взаємну вигоду; 5) мирне співіснування.

Першим кроком у проведенні дійсно незалежної зовнішньої політики була активна участь Індії у припиненні війни в Індокитаї. Запропонований Дж. Неру план, який передбачав припинення воєнних дій, повну незалежність країн Індокитаю і угоду між СРСР, США, Китаєм і Великою Британією про невтручання у справи регіону, було використано як основу при укладанні угоди у Женеві (1954 р.).

Разом з чотирма іншими країнами Азії (Пакистан, Індонезія, Вірма, Цейлон) Індія стала ініціатором скликання конференції у Бандунзі у квітні 1955 р., у роботі якої взяли участь керівники урядів 29 держав Азії та Африки. Бандунзька конференція, на якій провідна роль належала Індії і КНР, виступила від імені більшості населення Земної кулі (понад 1,5 млрд чол.) на підтримку миру і національної свободи. Уряд Індії рішуче виступив проти блокової політики західних країн в Азії і засудив створення СЕАТО (1954 р.) і Багдадського пакту, згодом СЕНТО (1955 р.).

Дж. Неру і його країна стояли біля витоків Руху неприєднання.

Однак серйозних ускладнень зазнали у ці роки стосунки з КНР, спричинені китайською політикою у Непалі і Бутані. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років КНР висунула претензії на ряд районів у Гімалаях, провадила шовіністичну політику стосовно народів Тибету. Погіршен-

ня індійсько-китайських взаємин не раз призводило до збройних конфліктів між двома країнами. Із смертю Дж. Неру (27 травня 1964 р.) завершилася певна епоха у житті незалежної Індії. Більшою мірою, ніж будь-хто інший, Неру був творцем політичної системи країни та її зовнішньої політики.

3. Уряд І. Ганді

Після смерті Дж. Неру 1964 р. прем'єр-міністром Індії став Лал Бахадур Шастрі. У своєму першому виступі по радіо Л. Б. Шастрі заявив, що його уряд неухильно йтиме курсом Дж. Неру. Л. Б. Шастрі оголосив війну зростанню цін на товари першої необхідності і спробував надати нового імпульсу розвитку сільського господарства. У міжнародному житті Індія проголосила тверду прихильність принципам неприєднання.

5 серпня 1965 р. прикордонний інцидент у районі Пунша (Кашмір) вилився у війну між Індією і Пакистаном. Бойові дії велися на території обох країн з використанням поставок зброї як із СРСР, так і США. Рада Безпеки ООН ухвалила рішучі заходи щодо припинення вогню. 18 вересня сторони, що воювали, припинили бойові дії. На зустрічі у Ташкенті, яка відбувалася з 4 по 9 січня 1966 р. за участю радянського прем'єра О. М. Косигіна, президент Пакистану Аюб Хан та Л. Б. Шастрі підписали Декларацію. У цьому документі йшлося про те, що Індія і Пакистан не застосовуватимуть більше силу і поновлять мирні переговори.

11 січня 1966 р. Л. Б. Шастрі несподівано помер від серцевого нападу. Незважаючи на протидію опозиції на чолі з М. Десаї, третім прем'єром незалежної Індії стала Індіра Ганді, дочка Дж. Неру.

Індіра Ганді народилася 19 листопада 1917 р. в Аллахабаді. Початкову освіту здобула у місцевій школі, потім навчалась у Швейцарії. Після навчання у Сантінікетанському університеті від'їхала до Англії, де продовжувала освіту у Сомервільському коледжі Оксфордського університету.

1938 р. І. Ганді вступила до ІНК. У 1955-1959 рр. працювала у керівних органах ІНК. У 1960-1964 рр. була членом виконавчої ради ЮНЕСКО. 1964 р. увійшла до складу уряду Шастрі як міністр інформації. У 1966-1977 рр. і у 1980-1984 рр. — прем'єр-міністр Індії. З 1983 р. стала головою Руху неприєднання. 31 жовтня 1984 р. вбита терористами з релігійної секти сикхів.

Вибори 1967 р. стали серйозним застереженням для правлячої партії ІНК. Він здобув перемогу у масштабах країни з великими труднощами: за нього було подано лише 41% голосів.

Уряд І. Ганді розумів необхідність рішучих соціально-економічних реформ. Перша програма їх здійснення включала націоналізацію банків і системи загального страхування, поступову передачу до рук держави експортної та імпоротної торгівлі, організацію кооперативної торгівлі товарами широкого вжитку у містах і сільській місцевості, ефективні заходи з обмеження росту монополій та концентрації економічної потужності, встановлення обмежень на міське землеволодіння, якнайшвидше здійснення земельної реформи, скасування пенсій і привілеїв князів.

Консерватори, прихильники розвитку приватного капіталу, відповіли організованим опором. 1969 р. у ІНК стався розкол. Опозиція на чолі з М. Десаї створила нову партію — Організацію Конгрес (ОК).

У винятково складному становищі, що створилося на початку 70-х років, уряд І. Ганді оголосив дострокові вибори до парламенту. Дострокові вибори принесли ІНК переконливу перемогу — 350 місць у Народній палаті (68%), що дало йому можливість вносити поправки до конституції. Однак на Індію чекали нові випробування, джерело яких знаходилося цього разу за її межами. Пакистан продовжував найжорстокішу колоніальну політику у Східній Бенгалії (Східному Пакистані). З березня по грудень 1971 р. загинуло 3 млн східнобенгальців, близько 10 млн біженців шукали притулку у сусідній Індії. Уряд І. Ганді підтримував національно-визвольну боротьбу народу Східної Бенгалії.

Розв'язана 3 грудня 1971 р. військовим режимом Пакистану війна скінчилася за два тижні його цілковитою поразкою, крахом диктатури Яхья Хана, проголошенням Східного Пакистану незалежною Народною Республікою Бангладеш. Це була не тільки воєнна, але й політична перемога уряду І. Ганді, яка на виборах 1972 р. забезпечила значну перевагу ІНК.

Світова енергетична криза середини 1973 — початку 1974 рр. призвела до багаторазового збільшення витрат на імпорт нафти, за рахунок якого покривалися 2/3 потреб Індії у цьому виді сировини. Стався різкий спад виробництва в енергетиці, який, у свою чергу, відбився на розвитку промисловості. Тривали зростання цін і інфляція. Вкрай

негативно відбилася на розвитку сільського господарства посуха, що тривала 4 роки посух. Падав і без того невисокий життєвий рівень населення. Незважаючи на оголошений урядом І. Ганді курс на досягнення економічної самостійності, Індія мусила знову вдатися до значних іноземних займів. В умовах економічної кризи посилювався наступ опозиції. За цієї ситуації уряд вдався до надзвичайних заходів: 26 червня 1975 р. оголосив надзвичайний стан у країні. Народу було представлено нову економічну програму з 20 пунктів.

Тим часом опозиція консолідувала свої сили. Депутати парламенту від правих партій об'єдналися в одну фракцію, що отримала назву "Джаната фронт", перетворену потім на партію "Джаната парті" (Народна партія).

На виборах до парламенту, що відбувалися 16-20 березня 1977 р., більшість місць отримали представники "Джаната парті" (270 місць), а ІНК мала лише 153 місця. В результаті було сформовано уряд "Джаната парті" на чолі з Морарджі Десаї. Скінчилася 30-річна епоха перебування при владі ІНК.

Поразка ІНК призвела до його остаточного розколу. На початку 1978 р. І. Ганді оголосила про створення нової партії, названої її ім'ям, — Індійський Національний Конгрес (Індіри), що стояв на позиціях М. К. Ганді та Дж. Неру.

Основна мета політики уряду "Джаната" (до липня 1979 р.), а потім партії "Лок-дал" на чолі з Чаран Сінгхом полягала у тому, щоб забути курс Неру. Першими жертвами цієї політики стали державний сектор і індустріалізація. Однак приватний капітал також не зумів оволодіти ситуацією.

4. Розвиток Індії у 80-90-х роках

На позачергових виборах до Народної палати у січні 1980 р., викликаних урядовою кризою, ІНК (І) досяг значного успіху, отримавши 2/3 мандатів. Індіра Ганді після 33-місячної перерви знову стала главою уряду, який продовжив курс реформ лівоцентристського напрямку.

У 80-ті роки на весь зріст перед Індією постала проблема сепаратизму. У країні різко загострилася внутрішньополітична ситуація, особливо у північно-східних і північно-західних районах, де активізувалися сили, що робили ставку на кастові, релігійні, етнічні, регіональні протиріччя. Масштабні конфлікти між індусами і мусульманами спалахнули у штаті Джамму і Кашмір. У Західній Бенгалії

посилився рух за об'єднання з Бангладеш. Новий осередок напруженості виник на півдні Індії, де мешкало до 50 млн тамілів, і на півночі острова Цейлон, який став називатися Шрі-Ланкою, де проживали таміли — давні емігранти з Індії. На острові таміли розпочали збройну боротьбу за автономію або незалежність. Після зміни уряду лівої орієнтації на чолі з прем'єр-міністром Сірімаво Банадаранаїке на острові до влади прийшли консерватори. Індія обрала позицію сприяння урядові Шрі-Ланки у боротьбі проти тамілів в острівній державі. Однак їхній рух "Тигри визволення Таміл-Іламу" розгорнув бойові дії і на півдні Індії, у штаті Тамілнад, і проти 50-тисячного контингенту індійських військ на острові. Тимчасові врегулювання і угоди не вирішують тамільської проблеми і донині.

Насіння ворожнечі, посіяне у попередні роки, дало отруйні сходи у вигляді спалахів насильства, сепаратизму і актів терору, які провокуються насамперед сикхськими екстремістами (*сикхи* — секта в індуїзмі), які виступають за створення "держави Халістан" на території індійського штату Пенджаб. Ідею цю вперше висунули сикхи-емігранти, що перебували за кордоном, її підхопили сикхи-сепаратисти у Пенджабі. Вони закликали до розчленування Індії, тероризували населення, вбивали небажаних їм політичних і громадських діячів, провокували міжобщинні зіткнення.

31 жовтня 1984 р. внаслідок злочинного замаху загинула Індіра Ганді — видатний державний діяч, стійкий борець за національну єдність країни. Вбивство здійснили члени охорони прем'єр-міністра, сикхи за віросповіданням. Постріли у Делі призвели до зростання сепаратистських тенденцій та збройних конфліктів на етнічно-релігійному ґрунті, окрім Пенджабу, і в інших штатах.

На загальних виборах до центрального парламенту у грудні 1984 р. індійський народ рішуче висловився на підтримку національної єдності і суверенітету республіки. У переконливій перемозі ІНК (І), що отримала рекордну більшість депутатських мандатів (401 з 508), важливу роль відіграла загальнонаціональна хвиля симпатій до загиблої І. Ганді і віра у те, що її син Раджив Ганді буде гідним наступником її на посаді прем'єр-міністра.

Уряд Р. Ганді (1984-1989 рр.) вжив рішучих заходів щодо забезпечення законності і порядку. Він проголосив основними завданнями у внутрішній політиці подальше зміцнення єдності країни, боротьбу із сепаратистськими елементами і зі "старими ворогами" індійського суспіль-

ства — бідністю, безробіттям, неписьменністю і хворобами. У вересні 1986 р. уряд обнародував нову програму соціально-економічного розвитку з 20 пунктів. Незважаючи на успіхи Індії в атомній промисловості, космічних дослідженнях, у розробці нових технологій, у країні бурливо наростали численні проблеми. "Демографічний вибух" може призвести до подвоєння чисельності населення до середини наступного сторіччя. До 70% населення залишалося неписьменним. Країну шматували кастові, релігійні, етнічні протиріччя. Хронічним явищем стало безробіття (у 1985 р. — 25 млн чол.). Зростали корупція і зловживання владою в апараті правлячої партії і, як наслідок, широке незадоволення різних верств індійського суспільства.

Напередодні виборів 1989 р. сім опозиційних партій створили блок під назвою Національний фронт. Цей блок здобув перемогу на виборах у листопаді 1989 р. Новий уряд шматували протиріччя, він виявився недієздатним. Уже у травні 1991 р. було призначено дострокові вибори до парламенту. Під час виборчої кампанії 21 травня 1991 р. терористами був убитий Раджив Ганді. Але це вбивство не змогло завадити перемозі партії ІНК (І), яка сформувала уряд на чолі з Нарасімхою Рао.

Новий уряд наразився на активний опір з боку головної опозиційної партії "Бхарата джаната парті" (БДП), яка продовжувала розпалювати релігійні почуття індусів. Країною прокотилися масові погроми мусульманського населення. Проти опозиціонерів уряд застосував війська.

Нарасімха Рао, розпочавши здійснювати кардинальні зміни в економіці, багато в чому відступився від лівоцентристських традицій ІНК (І). Було проведено лібералізацію економіки, розірвано пута різного роду регламентацій, країна стала відкритою для іноземного капіталу, збільшилися капіталовкладення в промисловість і сільське господарство. Економічне зростання у 1991-1995 рр перевищило 5% на рік. Уряд намагався співвіднести свою економічну політику із законами ринку.

Нарасімха Рао залишався прихильником так званого "середнього шляху", під яким він розумів шлях розуму, шлях поміркованості. У цьому, як він підкреслював, суть усієї індійської філософії. Це — гармонія і мирний шлях. І він, на думку прем'єра, аж ніяк не найлегший, оскільки вимагає уникати крайнощів.

Уряду ІНК (І) вдалося у 1991-1995 рр. покласти край повстанню сикхських сепаратистів у Пенджабі, однак у

Кашмірі, де мусульмани розгорнули боротьбу за незалежність, ситуація загострюється. Її поглиблює постійна допомога кашмірським сепаратистам з-за кордону, головним чином з Пакистану, який не полишає надії оволодіти Кашміром.

На виборах у травні 1996 р. перемогу здобула опозиційна БДП. Її лідер Атал Біхарі Ваджапаї став новим прем'єр-міністром Індії.

Незважаючи на позитивні економічні зрушення, що намітилися з 1991 р., економіка країни залишається слабкою. Валовий внутрішній продукт у розрахунку на душу населення становить 310 доларів. Тільки менше половини 950-мільйонного населення вміє читати. У придатних санітарних умовах живе лише 14% населення, що є найнижчим рівнем у світі, якщо не рахувати жителів Судану та Буркіна-Фасо. В Індії проживає, напевно, 40% найбідніших людей у світі. Демократія, яка стала велінням нашого часу, привела до виникнення і зростання в Індії нових партій на загальнонаціональному і регіональному рівнях, розкрипачила політиків і виборців. Але становище у країні стало менш стабільним.

? Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте становище в Індії на момент закінчення Другої світової війни.*
2. *У чому полягають причини поділу Індії на дві держави?*
3. *Розкрийте основні положення конституції Індії.*
4. *У чому полягає сутність індійсько-пакистанського конфлікту? Які його основні етапи?*
5. *Проаналізуйте курс уряду Дж. Неру в економічній сфері.*
6. *Поясніть, у чому полягають прояви сепаратизму в Індії.*
7. *Які основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики уряду Індіри Ганді?*
8. *У чому, на ваш погляд, причини соціально-економічної відсталості Індії?*
9. *Яких успіхів досяг індійський народ у розвитку країни в 80-90-ті роки?*

Документи і матеріали

1. **Із статті у лондонському журналі "Економіст" про сучасну Індію**

"... Руйнуються стандарти. Занепалий з вигляду конторі, з якої керували мільйонними операціями, приходить на зміну

щось таке, що більше відповідає західним смакам. Бомбейські бізнесмени все частіше відмовляються від своїх жахливих, абияк скроєних одіжок на користь європейських костюмів з краватками. Автомобілі стають шикарнішими, прийоми гостей — навмисно розрахованими на зовнішній ефект. Один бізнесмен нещодавно орендував літак для весільної подорожі своєї дочки. За останні кілька років різко підвищилась платня у приватному секторі, оскільки індійські компанії повели боротьбу проти іноземних "перехоплювачів" талановитих спеціалістів. Головною турботою молодих людей стає віднині "робити гроші". Політики користуються загальним презирством. Тенер, коли індійці отримали більш широкі можливості для аналізу невдач у розвиткові своєї батьківщини, їм стало легше знаходити винних. Розчарування людей виглядає більш глибоким, якщо згадати про ту пошану, з якою індійці завжди ставились до ідейних вождів кількох поколінь Ганді і Неру, що ходили ледве не у лахмітті".

? Запитання до документа

1 Які сучасні тенденції розвитку країни відбито у статті?

Запам'ятайте дати:

- 15 серпня 1947 р. — колишня колонія Індія розділилася на два британських домініони — Індійський Союз і Пакистан.
- 26 січня 1950 р. — введення до дії конституції Індії, Індію проголошено незалежною державою.
- 1947-1964 рр. — уряд Дж. Неру при владі.
- 1966-1977 рр. — перший уряд І. Ганді при владі.
- 1977-1980 рр. — при владі уряд "Джаната парті".
- 1978 р. — розкол ІНК. Створення ІНК (І).
- 1980-1984 рр. — другий уряд І. Ганді при владі.
- 31 жовтня 1984 р. — вбивство І. Ганді.
- 1984-1989 рр. — уряд Р. Ганді при владі.
- 21 травня 1989 р. — вбивство Р. Ганді.
- 1989-1996 рр. — прихід до влади уряду Н. Рао.
- Травень 1996 р. — перемога на виборах "Бхаратія джаната парті"; Атал Біхарі Аджаї сформував новий уряд Індії.

КРАЇНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

1. Національно-визвольна боротьба у французькому Індокитаї

Крах японської окупації створив передумови для утворення незалежних держав на території Індокитаю, який до війни належав Франції.

У березні 1945 р., в останні місяці свого панування, японці, витіснивши французьку адміністрацію, сприяли приходові до влади формально незалежного уряду Індокитаю на чолі з тодішнім імператором Бао Даєм. Однак цей уряд виявився недієздатним. Все більшого впливу у країні набувала патріотична організація В'єтмінь — Ліга за незалежність В'єтнаму, в якій великий вплив мали комуністи. Без жодного супротиву війська Ліги увійшли до Ханоя. 2 вересня 1945 р. керівник компартії Індокитаю Хо Ші Мін проголосив створення Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). Уряд Хо Ші Міна, що не мав конкурентів у боротьбі за владу всередині країни, змінив уряд імператора Бао Дая, який втратив контроль над подіями.

Лідер комуністів Хо Ші Мін заявив, що такий шанс випадає лише одного разу на тисячу років, маючи на увазі крах японської окупації і ліквідацію французького колоніального апарату.

Новий уряд своє першочергове завдання вбачав у ліквідації залишків колоніальної влади і у створенні нових державних інститутів. 8 вересня 1945 р. було опубліковано декрет про проведення загальних виборів до Національних зборів на основі загального виборчого права. У січні 1946 р. були обрані перші в історії країни Національні збори. На своїй другій сесії 8 листопада 1946 р. вони ухвалили конституцію ДРВ, яка містила ряд демократичних положень. Однак комуністичні лідери ДРВ одночасно розпочали придушення своїх політичних противників. У вересні 1945 р. було видано декрети про арешт представників опозиції й підданні їх суду військового трибуналу. Розпускалися політичні партії, що відмовлялись співробітничати з новою владою. Ці акції засвідчили тоталітарні нахили нового режиму.

Після роззброєння японської армії гомінданівськими і англійськими військами, за рішенням Потсдамської конференції, в Індокитаї висадились війська французького експедиційного корпусу під командуванням адмірала Т'єррі д'Аржанлье, які вже до початку 1946 р. захопили значну

частину південних і центральних областей В'єтнаму й поновили колоніальний режим у Лаосі і Камбоджі. За угодою з Францією англійські та китайські війська було виведено з території Індокитаю. До кінця 1946 р. французькі війська, розширюючи свої дії у В'єтнамі, захопили столицю ДРВ Ханой. Президент ДРВ Хо Ші Мін закликав до "загальної війни опору", яка тривала до 1954 р.

Міцніші позиції французькі війська мали на півдні країни, де було сформовано маріонетковий уряд Бао Дая, який визнали США і Велика Британія. Відповідно СРСР та Китай визнавали тільки уряд ДРВ.

Враховуючи посилення активності комуністів у В'єтнамі, Лаосі і Камбоджі, уряд США почав постачати з 1950 р. зброю французьким військам. Після проголошення КНР у 1949 р. розпочалося активне втручання Китаю у подальший перебіг подій. Війна в Індокитаї почала набувати міжнародного характеру, і на перше місце в ній стала виходити боротьба між прихильниками і супротивниками комуністичного режиму.

1951 р. було створено Єдиний національно-визвольний фронт В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі. При цьому в'єтнамські війська як так звані "добровольці" почали активно впливати на перебіг подій у Лаосі і Камбоджі. Сили опору збільшували свою потугу. Останньою значною битвою у цій війні був штурм стратегічно важливої фортеці Дьєн-Б'єнфу. Після 55-денних боїв французький гарнізон фортеці змушений був капітулювати перед військами в'єтнамської Народної армії у травні 1954 р.

Підсумки 8-річної війни підвела Женевська конференція, яка працювала з 26 квітня по 21 липня 1954 р. У ній взяли участь міністри закордонних справ КНР, США, Великої Британії, Франції і СРСР, що обговорювали питання про відновлення миру в Індокитаї. У конференції також брали участь делегації ДРВ, королівських урядів Кампучії і Лаосу, уряду Південного В'єтнаму.

Одним з основних моментів урегулювання було зобов'язання Франції та інших західних держав визнати незалежність країн Індокитаю. У своїх взаєминах з Камбоджею, Лаосом і В'єтнамом, зазначалось у Заключній декларації, кожен із учасників Женевської наради зобов'язувався "поважати суверенітет, незалежність, єдність і територіальну цілісність зазначених держав і утримуватись від будь-якого втручання у їхні внутрішні справи".

2. Перемога національних сил Індонезії

Індонезія протягом трьох з половиною років була голландською колонією. 1942 р. Індонезію окупували японські війська. У ході руху опору сформувався широкий фронт всіх патріотичних сил, що об'єднали найрізноманітніші верстви населення. На чолі сил опору стояла Національна партія Індонезії, певний вплив мала компартія. Патріотичні сили створили Національний фронт.

На момент капітуляції Японії на території країни знаходились англійські війська, які залишались там до 30 листопада 1946 р. Слідом за англійцями на індонезійські острови прийшли нідерландські війська. Нідерландський уряд у лютому 1946 р. зробив заяву про намір створити Індонезійську співдружність, до складу якої мали увійти території з різним рівнем самоуправління. Національна партія відхилила цей план і вимагала визнання суверенітету Індонезійської Республіки.

20 липня 1947 р. нідерландські війська розпочали масштабну воєнну операцію проти республіканської армії. Однак народ Індонезії підтримали уряди Індії та Австралії, які звернулися за підтримкою до Ради Безпеки ООН. Резолюція Ради Безпеки наказувала припинити бойові дії й розпочати переговори. Нідерландське керівництво змушене було підкоритися.

Однак у грудні 1948 р. нідерландська влада розпочала нову колоніальну війну в Індонезії. Було захоплено важливі центри республіки, президента Сукарно і більшість членів уряду заарештовано і вивезено з острова Ява. Але ці дії викликали посилення опору індонезійського народу, який розгорнув партизанську війну проти колонізаторів. Після переходу у березні 1949 р. індонезійських військ у наступ Нідерланди були змушені під тиском ООН і світової громадськості піти на переговори. Для врегулювання ситуації у Гаазі була скликана конференція, яка відбувалася з 23 серпня по 2 листопада 1949 р. Конференція ухвалила рішення про передачу верховної влади республіці Сполучені Штати Індонезії у складі Республіки Індонезії і 14 інших територій або автономних держав. Нідерланди зобов'язувались вивести свої війська.

27 грудня королева Нідерландів Юліана підписала угоду про передачу верховної влади. Індонезія стала незалежною державою. У серпні 1950 р. вона відмовилась від федеративного устрою і стала називатися Індонезійською Республікою. Нідерландсько-індонезійський союз припи-

нив існування. 1963 р. Західний Іріан, остання колоніальна територія, перейшов під управління Індонезії.

3. Події 30 вересня 1965 року в Індонезії

Індонезія з її понад 170 млн населення після деколонізації і набуття незалежності напружено шукала свій шлях розвитку. 50-ті роки минули під знаком гострого суперництва між правими і лівими силами. Верховним арбітром у цій боротьбі виступав президент Сукарно, який сформував наприкінці 50-х років свою концепцію керованої демократії, що зводилася до зміцнення його особистої влади. Дипломат М. Капиця згадує про президента Індонезії: "Сукарно, який здобув гарну інженерну освіту, мав чудові ораторські здібності, був мужньою людиною, яка гідно пройшла тюремне ув'язнення, заслання, по праву очолював рух за незалежність і став у серпні 1945 р. першим президентом країни. Він був чарівною людиною, виголошував цікаві промови, висував політичні ідеї, але не мав ані смаку, ані хисту до вирішення практичних справ: поліпшення життя народу, здійснення аграрної реформи, розвитку економіки. Він був прихильником і гарячим проповідником індонезійського соціалізму. "Наш соціалізм, — зазначав Сукарно, — це мішанина. Ідею політичної рівності ми запозичили з Декларації незалежності США, ідею духовної рівності — з ісламу і християнства, наукову ідею рівності — з марксизму. До цього ми додали свою національну самобутність".

На зламі 50-60-х років президент опублікував програму, яка отримала назву політичного маніфесту і включила ряд теоретичних позицій — індонезійський соціалізм, керована (регульована) економіка, самобутність країни та ін.

До 1960 р. у країні практично склався авторитарний режим президента Сукарно, який припинив дію конституції, обмежив діяльність політичних партій, згорнув роботу парламенту.

До 1965 р. переважна більшість підприємств належала національному капіталу (державному і приватному). У ході аграрної реформи, що розпочалася, було ухвалене рішення про наділення землею безземельних і малоземельних селян за рахунок обмеження великого землеволодіння. Однак реформу не було доведено до кінця. Частина селян змушена була орендувати землю у великих власників і на важких умовах. Реформи, що провадилися, призвели до розростання державного сектора в економіці і зловживань бю-

рокрації, яка керувала цим сектором. Неefективність державної економіки, особливо в умовах наростання політичної нестабільності, виявлялася все ясніше. Інфляція за 6-7 років до 1964 р. призвела до зростання цін на товари першої необхідності у 20 разів. Виробничі потужності використовувались ледве наполовину.

Члени керівництва компартії Індонезії на чолі з головою ЦК Айдітом висловлювали невдоволення політикою президента Сукарно, використовували у своїх інтересах економічні труднощі, рвалися до влади. Комуністи робили ставку на проникнення членів КПІ до керівного складу армії, шляхом організації збройного заклоту прагнули захопити владу у столиці, а потім і у всій країні. Розпочавши бойові дії ввечері 30 вересня 1965 р., офіцери, пов'язані з компартією Індонезії, спробували здійснити військовий переворот, при цьому вони вбили шість генералів. Комуністичний заклот було швидко придушено під керівництвом генерала Сухарто.

У країні виникла політична криза, яка призвела до розвалу Національного фронту. Сукарно та членів його уряду звинуватили у причетності до подій 30 вересня. Вся влада перейшла до армії. Компартія і пов'язані з нею організації були оголошені поза законом, пропаганда марксизму-ленінізму заборонялася.

Історичний час президента Сукарно вичерпувався. 12 березня 1967 р. його було звільнено від функцій глави держави, а на початку травня позбавлено посади президента. 21 березня 1968 р. президентом країни став генерал Сухарто. Сукарно було ізольовано й відрізано від світу. У червні 1970 р. він помер і був похований на сході Яви.

Після приходу до влади Сухарто іноземний капітал ринув до *Індонезії*, яка стала уособленням політичної й економічної стабільності в регіоні. За темпами економічного зростання країна залишила далеко позаду чимало з країн, що розвиваються. Економічні успіхи Індонезії у 70—90-ті роки — це результат змілоого сполучення ринкової економіки з дуже чіткою і гнучкою системою планування як державного, так і приватного секторів економіки. Істотну роль в успіхах країни відіграє розумна податкова політика уряду, яка сприяла розвитку економіки і зростанню надходжень до державної скарбниці. Індонезія входить до числа 15 найзначніших у світі виробників нафти. Однак у 1990—1996 рр. різко збільшився експорт текстилю і готового одягу, меблів, виробів із шкіри, хімічних

препаратів. Країна відігравала дедалі помітнішу роль у регіональному співробітництві, розширювала взаємовигідні контакти з усіма країнами світу. За 1990-1994 рр. іноземні капіталовкладення в економіку Індонезії становили у середньому 10 млрд доларів на рік.

Сукупний національний продукт Індонезії щорічно приростає на 7%, а прибуток на душу населення за 25 років правління Сухарто зріс у 4 рази.

Проте восени 1997 р. в Індонезії вибухнула гостра фінансова криза, яка за декілька тижнів відкинула розвиток країни далеко назад: інфляція "з'їла" всі грошові накопичення населення, банкрутства підприємств призвели до зростання безробіття, що врешті-решт коштувало Сухарто посади. Він пішов у відставку в березні 1998 р.

4. Американсько-в'єтнамська війна

Після підписання Женевських угод 20 липня 1954 р. скінчилася 8-річна війна між Францією та В'єтнамом. За умовами угод французькі війська відводилися на південь від 17-ї паралелі, а потім були евакуйовані з країни. Їх практично замінили американські війська.

У жовтні 1955 р. державу Південний В'єтнам було перейменовано на Республіку В'єтнам. На чолі її став президент Нго Дінь Дьєм, який спирався на підтримку США. Американські офіцери і радники почали здійснювати реорганізацію армії і державного апарату. Таким чином, стався розкол В'єтнаму на дві держави.

Новий режим на півдні країни на чолі з президентом-католиком не виявляв толерантності до буддистської більшості населення, всі його супротивники, включаючи лібералів, оголошувалися комуністами. У країні наростала корупція, загострювались соціальні проблеми. На цій основі активізувався комуністичний рух, що набував форм підривної діяльності. З Північного В'єтнаму до повстанців, яких самі американці називали В'єтконгом, надходила матеріальна допомога, прибували радники і добре підготовлені бійці. За безпосередньої підтримки комуністичного В'єтнаму (ДРВ) на півдні було створено Національний фронт визволення Південного В'єтнаму (НФВПВ). "стежиною Хо Ши Міна" — системою воєнно-стратегічних шляхів, які вели через територію Лаосу і Камбоджі, — на південь В'єтнаму доставлялися зброя, продовольство, боеприпаси.

Уряд США за цих умов розширив присутність американських радників і військ у Республіці В'єтнам до 85 тис. чол.

У самій Республіці опозиція у листопаді 1963 р. організувала державний переворот: непопулярний і недієздатний президент Нго Дінх Дьєм та його брат були вбиті змовниками. А тим часом сила партизанського руху зростала, і у січні 1963 р. партизани у відкритому бою завдали поразки збройним силам Республіки В'єтнам.

На боці ДРВ відкрито виступали СРСР та КНР. Конфлікт у В'єтнамі ніс у собі загрозу переростання у великомасштабну війну.

Впевнений у тому, що Південний В'єтнам не повинен дістатися комуністам, президент США Л. Джонсон 7 серпня 1964 р. провів через Конгрес резолюцію про протидію комуністичним силам.

У серпні 1964 р. стався "Тонкінський інцидент": торпедні катери ДРВ атакували американські військові кораблі у Тонкінській затоці. Адміністрація США схвалила рішення про пряму участь своїх збройних сил у в'єтнамських подіях. Контингент американських військ у В'єтнамі склав у 1968 р. 500 тис. чол.

З 1964 по 1968 рр. США здійснювали систематичні бомбардування ДРВ, скинувши на його територію 7,8 млн т бомб. Авіація США застосовувала напалм, розпорошувала над джунглями отруйні речовини. Біля берегів В'єтнаму постійно патрулював 7-й Тихоокеанський флот США.

СРСР і Китай, починаючи з 1965 р., стали подавати в'єтнамським комуністам як на півдні, так і на півночі воєнну, матеріальну і фінансову допомогу.

Становище у Південному В'єтнамі загострювалося. Війна ставала все більш непопулярною у самих США, все активніше проти неї виступали миролюбні сили у всьому світі. Відповідно до доктрини нового президента США Дж. Картера з листопада 1968 р. США відмовились від бомбардувань ДРВ, а з червня 1969 р. розпочали вивід своїх військ з Південного В'єтнаму. США змінили воєнно-політичний курс, перекинувши весь тягар війни на самих в'єтнамців. Стверджуючи, що "воювати повинні самі азіати, а не американські хлопці", вони продовжували надавати всебічну підтримку південнов'єтнамському режимові.

За нових умов у Південному В'єтнамі 1969 р. було створено Тимчасовий революційний уряд (ТРУ), який фактично контролював усю територію країни.

Восьмирічне (1965-1973 рр.) втручання США у в'єтнамські події скінчилося ганебно.

У січні 1973 р. у Парижі мирні переговори завершилися підписанням угоди про припинення війни і встановлення миру у В'єтнамі, яка передбачала вивід військ США та їхню відмову від втручання у внутрішні справи В'єтнаму. Навесні 1975 р. війська ДРВ провели успішну воєнну операцію з повалення південнов'єтнамського режиму і захопили столицю Сайгон. Виникли всі необхідні передумови для об'єднання В'єтнаму в єдину державу. У квітні 1976 р. відбулися загальні вибори до Національних зборів В'єтнаму.

2 липня 1976 р. в'єтнамський парламент проголосив створення Соціалістичної Республіки В'єтнам.

На початку 80-х років у багатьох провінціях *Північного В'єтнаму* відчувалася гостра нестача продовольства, населення існувало на межі голоду. А вже у 1989 р. виявилось, що рису не тільки достатньо для всіх, але й з'явилася можливість його експорту. В'єтнам продав тоді на зовнішньому ринку 1,4 млн тонн рису, вийшовши на третє місце серед експортерів цього цінного продукту після США і Таїланду. При цьому внутрішні ціни на рис залишалися стабільними. У 1992 р. виробництво продовольства у В'єтнамі склало вже 24 млн тонн. З 1994 р. вільний продаж продовольства став звичайним явищем, і необхідність у картковій системі відпала.

5. "Червоні кхмери" у Камбоджі та їхня модель комунізму

У середині 70-х років три країни Індокитаю — В'єтнам, Лаос і Камбоджа — відстояли своє право на незалежність.

У Лаосі після тривалої громадянської війни 1975 р. до влади прийшла марксистська Народно-революційна партія Лаосу (НРПЛ). Король змушений був зректися престолу. 2 грудня 1975 р. було проголошено Лаоську Народно-Демократичну Республіку. А у Камбоджі владу захопили "червоні кхмери". У квітні 1975 р. збройні загони "червоних кхмерів" на чолі з генеральним секретарем компартії Пол Потом увійшли до столиці країни Пномпеня.

Прийшовши до влади, Пол Пот та його найближчий прибічник Йенг Сарі (глава уряду) встановили у країні одну з найбільш жорстоких диктатур у сучасній історії людства. Спираючись на вчення Маркса, Леніна, Мао Цзедуна, Троцького та інших теоретиків комунізму, лідери Демократичної Кампучії (так після скасування монархії 5 квітня 1976 р., ніби на глум, почала називатися країна) заявили, що у Кампучії на практиці застосовується "сто-

процентна, повна соціалістична революція". Заради цих цілей і під комуністичними гаслами полпотівці, роблячи ставку на селянство і молодь, перетворили країну на концтабір, повністю ізольований від зовнішнього світу. Політика геноциду стосовно власного народу провадилася полпотівцями відкрито і планомірно. Здійснюючи "чистку суспільства", полпотівці одразу ж після приходу до влади протягом 72 годин насильно виселили з Пномпеня до сільської місцевості, переважно східних районів, 3,5-мільйонне населення міста, причому людям не дозволялося брати з собою навіть найнеобхідніше. Спустіле місто було віддане на поталу полпотівським мародерам. Під гаслом "ліквідації класів" кліка Пол Пота поставила за мету винищити колишніх солдатів і офіцерів урядової армії, чиновників, буддійських монахів, священиків. До планів "комуністичних реформ" входило поголовне винищення інтелігенції. З 643 лікарів, фармацевтів, що раніше становили основу кампучійської медицини, у живих залишилось лише 69 чоловік, на 4/5 скоротилась кількість викладачів, на 90% — діячів мистецтв.

Все населення, починаючи з 14-річних підлітків, було поділене за статтю і віком на три групи. Перші дві групи, що включали дітей, юнаків та дівчат, а також сімейних людей з дітьми, але не старших за 55 років, працювали на рисових чеках, будували іригаційні споруди. Люди, старші за 55 років, направлялися на різні господарські роботи.

Основною ланкою адміністративного поділу було оголошено комуну, створену на базі села. У кожній такій комуні об'єднувалося від ста до тисячі сімей. Будь-яка особиста власність у комуні скасовувалась. А у березні 1976 р. влада скасувала ухвалений раніше дозвіл родинам харчуватися окремо. У листопаді 1978 р. Пол Пот і Йєнг Сарі прийняли рішення, яке наказувало створювати родини "за політичними і ідеологічними міркуваннями". У комунах почали запроваджувати так званий зрівняльний комунізм. Умови життя людей були вкрай тяжкими: чоловіки й жінки, діти й старі, яких зігнали під дулами автоматів у "виробничі бригади", працювали по 12 годин щоденно, отримуючи за свою виснажливу працю дві миски рисової юшки. Близько 40% населення країни, або понад три мільйони чоловік, було знищено чи загинуло. Втім, це входило до планів полпотівських зловмисників. Пол Пот неодноразово заявляв, що його влаштувало б, якби 7-мільйонне населення Кампучії скоротилося до 1 мільйо-

на. Бандити мали намір будувати "нове суспільство з чистого аркуша".

Країну було відкинуто на десятки років назад.

На початку 1979 р. в'єтнамські війська під приводом припинення кровопролиття окупували країну. Керівництво СРВ вважало Кампучію зоною своїх інтересів. За допомогою в'єтнамських військ було створено Народну Республіку Кампучію на чолі з лідером Єдиного фронту національного порятунку Кампучії (ЄФНСК) Хенг Самріном. ООН не визнавала нового уряду й справедливо звинувачувала В'єтнам в окупації сусідньої країни. Проти нової влади і в'єтнамських військ вели боротьбу, з одного боку, полпотівські партизани, а з іншого — прихильники колишнього глави держави принца Нородома Сіанука. Вузол кампучійської проблеми затягувався дедалі тугіше.

Вивід в'єтнамських військ, що завершився восени 1989 р., різко змінив ситуацію як у країні, так і в усьому регіоні. Уряд у Пномпені, залишившись без істотної воєнної і економічної підтримки СРВ, виявив неспроможність захищати країну від економічного розвалу та політичної деградації.

Перед країною відкривався природний і демократичний шлях — вільні й незалежні вибори, проведення яких схвалили п'ять постійних членів Ради Безпеки ООН на зустрічі у Парижі 15-16 січня 1990 р. Розстановка політичних сил на початок 1990 р. була дуже складною і суперечливою. Крім партії, очолюваної Хун Сеном, існувало ще три фактично незалежних угруповання, які протягом понад десяти років постійно вели бойові дії між собою.

Найбільш презентабельною і популярною була партія Нородома Сіанука, колишнього конституційного глави держави. Завдяки великому політичному досвідові й високому авторитету у міжнародній політиці він зумів посилити вплив своєї партії. Як символ монархії він викликав найбільші симпатії населення, особливо селян. "Червоні кхмери" користувались ефективною й різнобічною підтримкою з боку КНР, мали 17-тисячну добре озброєну армію з досвідом партизанської війни. Метою Пол Пота та його найближчого оточення було поновлення у країні порядків воєнного комунізму.

Підписавши 1991 р. під егідою ООН Паризьку мирну угоду, супротивні сторони брали на себе зобов'язання провести у травні 1993 р. вільні вибори.

Вибори відбувалися на тлі катастрофічного економічного становища у країні. Економіка спиралася виключно на міжнародну допомогу. Однак, незважаючи на будь-що, вибори відбулись. Як і очікувалось, перемогу здобула королівська партія ФУНСІПЕК — партія Народома Сіанука, яка збрала 45% голосів. За народну партію Камбоджі, очолювану пров'єтнамським лідером Хун Сеном, проголосувало 40% виборців. НПК спочатку заявила про невизнання виборів, однак вже у серпні 1993 р. ФУНСІПЕК і НПК дійшли згоди про відродження монархії для "досягнення національного примирення". У вересні 1993 р. Народом Сіанук підписав текст нової конституції, згідно з якою Камбоджа була оголошена монархічною державою. Установчі збори більшістю голосів затвердили цю форму правління. Семидесятирічний Народом Сіанук знову став главою держави. Однак після проведення виборів ситуація у країні різко загострилася. "Червоні кхмери", почувавши себе обділеними при розподілі влади, поновили бойові дії. Пропозиції нової адміністрації про роззброєння і переговори вони цілковито ігнорували. Зневажаючи волевиявлення народу, "червоні кхмери" активізували військові дії.

Бойові дії не припинялися весь 1994 р., вирізняючись особливою жорстокістю й кровопролиттям. Тверезо оцінюючи ситуацію у країні, міністр економіки Сам Ренсі, виступаючи на семінарі у Бангкоці (Таїланд), заявив, що найкращою зброєю проти "червоних кхмерів" є розвиток економіки.

Тим часом економічна ситуація у країні залишається дуже тяжкою. Середня платня камбоджійських чиновників, включаючи поліцію, становить 10-20 доларів на місяць. Навіть міністри отримують близько 30 доларів. З лютого 1995 р. у країні розпочався активний діалог між урядом і опозицією. Його наслідком стало вщухання бойових дій і збереження існуючого статус-кво. Пожвавилася внутрішня торгівля, значно зросла виробнича активність селян, помітно пожвавилася робота промисловості у провінційних центрах. У наступні роки полпотівці намагалися зірвати мирний процес, застосовуючи терористичні акції. Нестійким виявився і компроміс між прихильниками Сіанука і Хун Сена, — у липні 1997 р. останній практично встановив військовий контроль над країною. Припиненню збройної боротьби "червоних кхмерів" сприяла кончина Пол Пота від серцевого нападу у квітні 1998 р.

? Запитання і завдання

1. Визначте, що було спільного і що відмінного у серпневих революціях 1945 р. в Індокитаї та Індонезії. Які сили внаслідок цих революцій прийшли до влади?
2. Проаналізуйте політику Франції і Нідерландів у Південно-Східній Азії у повоєнний період.
3. Яке значення Женевських угод 1954 р.?
4. Які фактори вплинули на розгортання Американсько-в'єтнамської війни? Які наслідки вона мала?
5. Схарактеризуйте режим Пол Пота — Йєнг Сари у Камбоджі. З якими явищами в історії людства ХХ ст. можна його порівняти?
6. З якими країнами пов'язана політична діяльність:
  - Пол Пота
  - Нородома Сіанука
  - Сухарто
  - Хо Ши Міна.
  - Чан Кайші?

Які державні посади вони обіймали і обіймають?

Документи і матеріали

1. Французький академік Жан-Батіст Дюрозель про в'єтнамську війну

"Тим часом, поки велись безкінечні й безрезультатні переговори у Парижі, президент Ніксон не без труднощів почав здійснювати свою політику "в'єтнамізації". Перше виведення 25 000 американських солдатів відбулося у липні 1969 р. Не будемо поглиблюватись у деталі. Максимальна кількість особового складу у квітні 1969 р. — це 543 000. Залишалось їх 325 000 на 1 травня 1971 р. Однак у США збільшилася кількість маніфестацій на захист миру. Звичайно, "в'єтнамізація" могла розвиватися тільки помірно, і ця затримка дратувала пацифістів. Але особливо їх дратувало деяке посилення американської воєнної активності..."

? Запитання до документа

1. Чому американці поспішали вивести свої війська з В'єтнаму?
2. Що таке в'єтнамізація у розумінні Ніксона?

Запам'ятайте дати:

- Серпень 1945 р. — проголошення незалежності Індонезії.
- 2 вересня 1945 р. — проголошення ДРВ.

- 1946-1954 рр. — війна Франції в Індокитаї.
- Квітень-червень 1954 р. — Женевська нарада міністрів закордонних справ США, СРСР, Франції, Великої Британії, КНР і країн Індокитаю.
- 1960 р. — встановлення авторитарного режиму А. Сукарно.
- 1964-1973 рр. — Американсько-в'єтнамська війна.
- 1965 р. — початок воєнного перевороту комуністів в Індонезії.
- 30 вересня 1967 р. — створення АСЕАН.
- 1968 р. — президентом Індонезії став генерал Сухарто.
- 1975-1978 рр. — диктатура "червоних кхмерів" у Камбоджі.
- 2 липня 1976 р. — об'єднання В'єтнаму, створення СРВ.
- 1991 р. — Паризька конференція з питань Камбоджі.
- 1 липня 1997 р. — приєднання Гонконгу до Китаю.

КРАЇНИ БЛИЗЬКОГО І СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

1. Найважливіші події повоєнного розвитку Ірану, Пакистану, Афганістану

Іран

Під час Другої світової війни, у серпні 1941 р., СРСР, спираючись на відповідний пункт радянсько-іранської угоди 1921 р., ввів свої війська до Північного Ірану. Водночас англійці окупували південь країни. Реза-шах у вересні 1941 р. змушений був зректися престолу на користь свого сина Мухаммеда Реза. Після закінчення війни Британія вивела свої війська, а СРСР не поспішав це зробити. Присутність радянських військ призвела до активізації руху радикалів і сепаратистів.

Шахський уряд пріоритетними для себе обрав взаємини із США. Однак економічне становище неухильно погіршувалось. Наприкінці 40-х років постало питання про стосунки з Англо-іранською нафтовою компанією (АІНК). У березні 1951 р. іранський Меджліс ухвалив закон про націоналізацію нафтової промисловості Ірану, а у квітні того ж року уряд очолив лідер Національного фронту (створений 1949 р.) М. Мосаддик, який енергійно взявся за проведення закону у життя. Всі нафтопромисли і нафтоперегінні заводи Ірану було взято під контроль уряду. Незважаючи на спроби втручання ззовні (аж до Ради Безпеки ООН і Міжнародного суду у Гаазі), закон про націоналізацію було доведено до кінця, включаючи вигнання з Ірану англійських фахівців, які працювали в АІНК. У жовтні 1952 р. стався розрив дипломатичних взаємин з Великою Британією. Однак зростання популярності Мосаддика і розмах очолюваного ним руху налякали шаха і його оточення. У серпні 1953 р. у країні стався державний заколот. Ворожі Мосаддику сили повалили його уряд, а новий кабінет Захеді пішов на поступки англійцям. Для управління нафтовими багатствами країни було створено Міжнародний консорціум (40% його акцій отримала АІНК), що сприяло припливові іноземного капіталу до країни. Вступ Ірану 1955 р. до Багдадського пакту остаточно визначив прозахідну політику країни.

За порадою американців, на початку 60-х років у країні було проведено ряд реформ, що дістали назву "білої революції", оскільки здійснювались вони за безпосереднього

керівництва шаха Ірану. Стрижнем "білої революції" стала аграрна реформа 1960-1963 рр. Відбувалася вона складно і болісно. У ході її здійснення було обмежено розміри земельної власності, причому деякі послаблення зроблено для тих, хто застосовував сучасну техніку. Крім того, реформа передбачала створення селянських кооперативів типу акціонерних товариств, націоналізацію лісів, а також розпродаж (приватизацію) державних промислових підприємств для фінансування земельної реформи. Робітники отримали право брати участь у розподілі прибутків підприємств. Були ухвалені закони про надання жінкам виборчих прав, про ліквідацію неписьменності, запроваджувалося світське судочинство. Величезний вплив на розвиток і модернізацію країни справило зростання видобутку і переробки нафти. Від її експорту збільшувались валютні надходження. Почалася індустріалізація, економічний бум. З'явилися нові галузі промисловості. До країни проникала західна культура. Однак мусульманська громада зустріла більшість нововведень і змін вороже. Шейтське духовенство вбачало у "білій революції" відступництво від ісламу, його традицій та підвалин. Крім того, шах позбавив духовенство прибутків шляхом введення податку на землі мечетей та релігійних шкіл.

Саме 1964 р. і якраз за активну участь у народних заворушеннях проти реформи і був висланий шахом з Ірану аятолла Хомейні, що став відтоді найлютішим ворогом монарха і одночасно символом опору шахському режимові.

Соціальну і політичну опору "ісламської революції" складали, крім духовенства, представники дрібного торговельно-промислового капіталу, що концентрувалися на базарах, і традиційної торгової буржуазії, інтереси якої були сильно зачеплені шахською політикою індустріалізації. Ці верстви населення, що завжди мали якнайтісніший зв'язок з духовенством, взяли на себе фінансування антишахських виступів. Другою опорою революції стала величезна армія знедоленого населення, що виросла внаслідок швидких процесів урбанізації. До неї входили мігранти із села, люмпени і поденники, невлаштовані випускники шкіл і різночинна молодь, що недовчилася. Іранська інтелігенція, за якою йшли студенти, також висловлювалась за збереження ісламської традиції.

Антишахська ісламська революція розпочалась у січні 1978 р. у релігійному центрі Ірану м. Кум, де влада розі-

гнала антиурядову демонстрацію. Навесні і влітку 1978 р. антишахські виступи посилились. Шах змушений був дозволити діяльність партій. Лідери Національного фронту, що вийшли з підпілля, вимагали проведення нових виборів. Перебуваючи в еміграції, аятолла Хомейні вимагав смертної кари для шаха. У країні розпочались антиамериканські виступи, оскільки монархічний режим підтримував тісні взаємини із США.

Могутній, безпрецедентний за охопленням широких верств населення, за щоденним напруженням і самопожертвою антимонархічний рух змусив шаха 16 січня 1979 р. залишити межі Ірану — як виявилось, назавжди (у липні 1980 р. він помер у Єгипті). А за два тижні після того Хомейні на спеціально зафрахтованому літаку авіакомпанії "Ер-Франс" з тріумфом повернувся на батьківщину з Парижа. Більша частина життя у нього вже була позаду, але найважчі часи тільки починалися.

Рухолла Мусаві Хомейні (1898/1900 — 1989 рр.) — народився у місті Хомейні у сім'ї священнослужителя. У ранньому дитинстві втратив батька, а у 15 років і матір. Навчався і викладав у найавторитетніших ісламських учбових закладах у Кумі і Файзії. Наприкінці 20-х років Хомейні одружився з дочкою вченого-богослова, яка стала супутницею всього його довгого життя, матір'ю вісьмох його дітей. У 30-ті роки переслідувався шахським режимом. У 1963 р. відкрито виступив проти "білої революції", а 1964 р. був висланий шахом з країни. До 1 лютого 1979 р. перебував у еміграції. У 1979-1989 рр. був духовним лідером Ірану та численних шіїтів у різних куточках світу. Помер 4 червня 1989 р.

12 лютого 1979 р. прихильники Хомейні повністю оволоділи Тегераном. У країні було проведено референдум, наслідком якого стало проголошення 1 квітня 1979 р. Ісламської Республіки Іран. У грудні того ж року було ухвалено нову конституцію країни, у якій було спеціально обумовлено, що найвища влада у країні належить духовенству в особі імама Хомейні (після смерті — його наступникові), а цивільну політичну владу здійснюють президент, Меджліс і прем'єр. Державна, кооперативна і приватна власності склали три сектори економіки нової республіки. Втручання і вплив західних країн ліквідовувались. Країна принципово відкинула капіталізм і комунізм і протиставила їм власний, ісламський шлях розвитку.

Афганістан

Після Другої світової війни Афганістан залишався однією з найбільш відсталих держав світу. Пануючий у країні напівфеодальний режим перешкоджав прогресу країни. До цих пір 86% населення мешкає у селі, майже 3 млн чоловік веде напівкочовий спосіб життя. Тривалість життя чоловіків — 43 роки, жінок — 44 роки, дитяча смертність — 165 на тисячу народжених, причому з кожних чотирьох немовлят троє є хворими. Письменне населення становить 29%. У 1990 р. початкову школу відвідували 31% хлопчиків і 16% дівчаток шкільного віку. На кожні 10 тисяч чоловік припадали один лікар і три лікарняних ліжка. Доступ до чистої води мають 40% міського і 19% сільського населення. У 1945-1978 рр. понад половину придатної для обробки землі залишали необробленою. У країні фактично відсутня сучасна промисловість, майже немає залізниць.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років у зв'язку із скороченням зовнішньої допомоги, яку раніше Афганістан отримував як від Сполучених Штатів Америки, так і від Радянського Союзу, у країні розпочалася глибока внутрішня криза. Загострилися національні протиріччя (країну населяють пуштуни, а також узбеки, таджики, белуджі, хозарейці), активізувались армійські кола. Була сформована антимонархічна опозиція, до якої приєдналися і прихильники нечисленної Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА), створеної у 1965 р.

17 липня 1973 р. в Афганістані стався державний заколот. Монархію було скинуто, проголошено республіку. До влади прийшов уряд М. Дауда, який розширив позиції державного сектора в економіці, ухвалив закон про земельну реформу. Курс на неприєднання і незалежність країни було зафіксовано у конституції 1977 р., що затвердила у країні президентське правління.

В опозицію до уряду М. Дауда стала Народно-демократична партія Афганістану, яка спиралася на підтримку СРСР. Партія розкололася на дві великі фракції. Керівником фракції "Хальк" ("Народ") був Нур Мухамед Таракі, син заможного селянина, який став службовцем і пробував свої сили у поезії. Бабрак Кармаль, кабульський аристократ, пов'язаний з королівською сім'єю (Кармаль — псевдонім із значенням "друг робітників"), заснував газету "Парчам" ("Прапор"), назва якої перейшла на назву фракції. Третій партійний керівник Хафізулла Амін, який здобув освіту у США, належав до фракції "Хальк".

27 квітня 1978 р. НДПА здійснила державний заколот, спираючись на вірні військові частини. Президента країни М. Дауда змовники стратили. 30 квітня Таракі став новим президентом країни, а Бабрак Кармаль — віце-президентом. Державний заколот 27 квітня 1978 р., названий його організаторами "квітневою революцією", став початком повороту мусульманської країни до соціалізму. Основна маса населення не прийняла нового режиму, який почав провадити радикальні реформи (націоналізацію промислових підприємств, роздачу землі селянам) без урахування економічної відсталості, релігійної свідомості, традицій і звичаїв народу. Однак він був всебічно підтриманий радянським керівництвом, яке бачило в Афганістані нову сферу свого впливу. Між тим, ворожнеча фракцій "Хальк" і "Парчам" не припинялася й посилювала нестабільність у країні. Політика кабульського режиму призвела до того, що велетенський потік біженців (приблизно 5 млн чол.) залишив рідні місця у пошуках притулку в Пакистані й Ірані. У Пакистані на кошти Заходу було створено понад 100 таборів біженців. У них для подальшої боротьби в Афганістані готувалися військові формування з моджахедів ("борців за віру"), які належали до різних релігійних груп і боролися між собою. Моджахеди, що сповідували іслам шіїтського спрямування, базувалися в Ірані, отримуючи допомогу від цієї країни.

У вересні 1979 р. керівник НДПА і Революційної ради Н. Таракі був скинутий і страчений його суперником Х. Аміном, після чого була розгорнута кампанія переслідування прихильників Таракі. До внутрішніх справ Афганістану грубо втрутився Радянський Союз: 27 грудня 1979 р. за рішенням Політбюро ЦК КПРС на чолі з Л. Брежневим до Кабула увійшли радянські війська, президентський палац був оточений і взятий штурмом, Амін вбитий, а на чолі НДПА і Революційної ради став ще донедавна посол ДРА у Чехословаччині Б. Кармаль.

Введення радянських військ до Афганістану призвело до розгортання руху опору афганського народу, який потім переріс у кровопролитну громадянську війну, що не припиняється і в наші дні. Ця акція була не тільки помилкою, але й грубим політичним прорахунком, а фактично — злочином колишнього радянського керівництва перед власним, а також афганським народом, історія, традиції, устрій життя якого були із зневагою перекреслені "кремлівськими стратегами".

Нове керівництво СРСР на чолі з М. С. Горбачовим визнало рішення своїх попередників помилковим. На цю позицію вплинув не тільки новий курс у зовнішній політиці, а й величезні втрати радянських військ у 1984–1985 рр. Наприкінці 1986 р. розпочалося поетапне виведення радянських військ.

В Афганістані до влади прийшло нове керівництво на чолі з Наджибуллою, ще одним ставлеником Москви, що керував службою безпеки після квітневого перевороту. Наджибулла був ініціатором ухвалення Декларації про національне примирення в Афганістані.

Одночасно у Женеві велись афгано-пакистанські переговори за посередництва ООН, у результаті яких у квітні 1988 р. було укладено низку угод про політичне врегулювання довкола Афганістану. Гарантами цих угод виступали СРСР і США. 15 лютого 1989 р. виведення радянських військ з Афганістану було закінчено. Наджибулла продовжував робити ставку на національне примирення. НДПА було перейменовано на Партію Вітчизни, однак опозиція промосковському режимові наростала.

В інтересах припинення війни, а також враховуючи поділ країни за етнічним принципом і повне припинення допомоги Росії у квітні 1992 р., Наджибулла пішов у відставку. Кабул оточили моджахеди. Одне з найбільших їхніх формувань очолював Гульбеддін Хекматіяр. За ним стояло понад 20 тисяч бійців. Він був главою найбільш радикальної Ісламської партії Афганістану (ІПА). У квітні 1992 р. він привів свої війська до столиці. Його головним противником був Ахмад Шах Масуд, командуючий військами Ісламського товариства Афганістану (ІТА), яке очолював професор теології Бурхануддін Раббані.

До ІТА примикала сильна коаліція з національних меншин, які виступали проти переважаючого пуштунів. Північ країни контролював лідер Руху національного і ісламського Афганістану генерал армії Абдул Рашид Дустум (узбек за національністю).

Вища влада утвердилась за Радою джихаду (політичною радою), створеною у Пешаварі (Пакистан) коаліцією ісламських партій і очолюваною С. Моджадедді, колишнім професором теології Кабульського університету. З квітня 1992 р. функції президента було покладено на Б. Раббані. Партія Вітчизни була розпущена. Життя країни почало спиратися на закони шаріату. Країна отримала нову назву — Ісламська Держава Афганістан.

Восени 1992 р. загони Г. Хекматіяра розпочали бойові дії у Кабулі, вимагаючи передачі влади ІПА. Столиця зазнала величезних руйнувань. Після досягнутого перемир'я Г. Хекматіяр став главою уряду. Однак громадянська війна у країні тривала.

У вересні 1994 р. у прикордонних з Пакистаном районах розпочала бойові дії нова воєнно-політична група талібів.

Таліби — учні релігійної школи медресе (найбільш близький український еквівалент — семінаристи). Слово "таліб" означає "шукач" (у тому числі — знань). У більшості медресе талібів навчали основам джихаду у його нинішньому войовничому розумінні. Чимало медресе було відкрито у таборах афганських біженців. Саме випускники медресе, багато з яких народилося й подорослішало у період сімнадцятирічної війни в Афганістані, і сформували кістяк руху талібів. Абсолютна більшість талібів за національною приналежністю є пуштунами.

У лютому 1995 р. таліби вже контролювали 8 з 30 провінцій країни. Тривалий час точилися жорстокі бої за столицю, і 27 вересня 1996 р. передові загони талібів вступили до Кабула. Захоплення загонами руху "Талібан" афганської столиці викликало хвилю жаху серед мешканців самого міста і прилеглих до нього районів. У жовтні талібами був повішений Наджибулла. Тріумфуючі ісламські повстанці заявили про введення шаріату по всій країні. Верховний лідер талібів Мохаммад Омар проголосив створення правлячої ради, яка мусила замінити уряд Раббані. Її головою призначили Мохаммада Раббані, однофамільця колишнього президента.

Нині загони талібів контролюють приблизно дві третини всієї території країни. Добре оснащені, маючи у своєму розпорядженні близько 200 танків, дюжину воєнних літаків і вертольотів, таліби контролюють і столицю. Загальна чисельність загонів "Талібан" — близько 40 тис. чоловік. Штаб-квартира знаходиться у Кандагарі. Воєнна тактика свідчить про наявність в їхніх рядах досвідчених воєнних радників і про достатні ресурси. Воєнну допомогу ісламському рухові подає Пакистан, а фінансову — Саудівська Аравія.

Пакистан

Ісламська Республіка Пакистан, держава у Південній Азії, заснована 1947 р. внаслідок розділу британської Індії.

До складу Пакистану увійшли географічно розрізнені частини Південноазіатського континенту — Західний і Східний Пакистан, розділені індійською територією. Протягом тривалого часу внутрішньополітичне становище країни позначалося нестабільністю і зміною воєнних режимів. Воєнні режими — ця крайня форма одержавлення політики — відіграли у житті Пакистану далеко не однозначну роль. З одного боку, правління військових само по собі мало антидемократичний характер, що супроводжувалось порушенням прав людини та інше. З іншого — саме військовому керівництву доводилось вирішувати чимало назрілих проблем, що довгий час було не під силу представницьким органам влади.

У перше десятиріччя існування Пакистану (1947-1957 рр.), коли у країні діяла парламентська форма правління, спроби хоч деякою мірою модернізувати суспільство успіху не мали. Військовий режим, встановлений у жовтні 1958 р., жорсткими методами провів серії перетворень в аграрній сфері, у галузі промислового виробництва, народної освіти, права. Суспільство було очищене від деяких пережитків минулого і наближене до вимог сучасності. Прискорився економічний розвиток, підвищився технологічний рівень виробництва.

Наступний військовий режим (1969-1972 рр.), очолюваний генералом Яхья Ханом, поставив за мету перешкодити відділенню від Пакистану його східної провінції. У грудні 1970 р. відбулися перші в історії Пакистану парламентські вибори, на яких перемогли партії, що виступали з програмою демократичних реформ: Народна ліга у Східному Пакистані, Пакистанська народна партія — у західній частині. Народна ліга висунула як основну вимогу надання автономії Східному Пакистану. Відмова уряду задовольнити цю вимогу спричинила повстання у східній частині країни.

Становище ускладнилось черговим індійсько-пакистанським збройним конфліктом у грудні 1971 р., в якому пакистанська армія зазнала поразки. У східній частині країни було створено Народну Республіку Бангладеш. У результаті режим Яхья Хана був повалений, і до влади прийшов громадянський уряд Зульфікара Алі Бхутто. Новий уряд провів націоналізацію провідних галузей промисловості, банків, страхових компаній, намічав аграрні реформи. 1972 р. було підписано угоду між Індією та Пакистаном, яка передбачала мирне розв'язання спірних

гитань. У лютому 1974 р. Пакистан визнав нову державу — Бангладеш.

Нова політична криза вибухнула у країні 1977 р., коли перемогу на виборах здобула Пакистанська народна партія на чолі з З. А. Бхутто, однак блок опозиційних партій відмовився визнати підсумки виборів. До влади прийшов третій військовий режим генерала М. Зія-уль-Хака, який проіснував до грудня 1985 р., а по суті — до загибелі генерала у серпні 1985 р. в авіакатастрофі. Новий режим стратив, незважаючи на протести світової громади, колишнього прем'єр-міністра З. А. Бхутто, безпідставно звинувативши його у зловживанні владою. Військова влада провадила політику ісламізації, впроваджуючи у різні сфери життя пакистанського суспільства норми і принципи "традиційного права". Режим придушував будь-яку опозицію, активно втручався у внутрішні справи Афганістану. Саме з території Пакистану афганські біженці, кількість яких перевищувала там 3 млн чоловік, здійснювали напади на урядові війська Афганістану та на радянський контингент.

На виборах 1988 р. перемогу одержала Пакистанська народна партія, її лідер Беназір Бхутто (дочка страченого З. А. Бхутто) стала прем'єр-міністром країни. Новий уряд послабив державне регулювання економіки, сприяв розвиткові підприємництва і приватновласницької ініціативи. Проводилась демократизація політичного життя країни. Проти уряду Б. Бхутто яро виступила опозиція в особі Ісламського демократичного альянсу. У серпні 1990 р. президент Пакистану Гулам Ісхак Хан змістив Б. Бхутто з посади прем'єра і оголосив про розпуск парламенту. Нові вибори принесли перемогу ІДА, який і сформував новий уряд. За наявності чималої кількості партій у сучасному Пакистані в цілому фактично сформувалася двопартійна система: її утворюють Пакистанська народна партія, очолювана Беназір Бхутто, і Пакистанська мусульманська ліга (ПМЛ) на чолі з Навазом Шарифом. Партії ці навперемін, залежно від результатів виборів, перебувають при владі.

2. Утворення держави Ізраїль

Державу Ізраїль було створено за рішенням Генеральної Асамблеї ООН. 29 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ухвалила рішення про поділ Палестини на дві демократичних держави — арабську і єврейську. Арабській державі відводилось 43% території Палестини, єврейській — 56%.

Єрусалиму надавався міжнародний статус (1% території), а британський мандат на Палестину ліквідовувався. За це рішення проголосували 33 держави (США, СРСР, Франція та інші), 13 голосували проти, а 10 утримались (у тому числі й Велика Британія).

У ситуації, коли єврейська община визнала рішення ООН, а араби Палестини категорично його відкинули, вже з грудня 1947 р. розпочалися збройні сутички між їхніми збройними формуваннями.

Велика Британія заявила, що з 15 травня 1948 р. вона припиняє дію свого мандата. 14 травня, коли останній англійський солдат залишив територію Палестини, було проголошено створення держави Ізраїль. Прийшовши на допомогу палестинцям, група арабських країн (Єгипет, Сирія, Ліван, Ірак, Йорданія, а потім Саудівська Аравія і Йемен) оголосила війну Ізраїлю вже 15 травня 1948 р. Однак у результаті війни 1948-1949 рр. Ізраїль отримав перемогу і захопив більшу частину призначеної для палестинців території, а решта підпала під владу Йорданії (західний берег ріки Йордан) і Єгипту (сектор Газа). Під час війни з Палестини було вигнано близько 900 тис. арабів, що знайшли притулок у різних арабських країнах. Виникла гостра проблема біженців. Палестинські араби горіли бажанням повернутися на батьківщину, а споріднені арабські країни цілком підтримували їхні наміри, прагнучи при цьому знищити Ізраїль. Нова держава отримала визнання багатьох країн світу, у тому числі США, СРСР, Великої Британії, Франції.

За державним устроєм Ізраїль — республіка. Глава держави — президент, якого обирає Кнесет (парламент) строком на 5 років. Законодавча влада здійснюється Кнесетом, що складається з однієї палати (120 депутатів) і обирається строком на 4 роки. Єдиної конституції у країні немає, її замінює ряд законів, основними з яких вважаються Закон і Адміністративний указ 1948 р. і Тимчасовий закон 1949 р. (про організацію законодавчих і виконавчих органів влади); Закон про повернення 1950 р.; Закон про громадянство 1952 р.; Основний закон про Кнесет 1958 р. та ін. Незважаючи на те що через конфлікт з арабами все життя Ізраїлю пронизане воєнними приготуваннями, незважаючи на виключне становище воєнної еліти, він сформувався як стабільна демократична держава. В Ізраїлі створено розвинуту промисловість, інтенсивне сільське господарство. Темпи зростання ВВП у 1948-1973 рр. стано-

вили 7,5% на рік. Одним з пріоритетних напрямків політики України на Близькому Сході є розвиток широких двосторонніх зв'язків з державою Ізраїль як активним і впливовим членом міжнародного товариства, однією з провідних країн близькосхідної і світової інфраструктури. Важливе значення Ізраїлю для України зумовлене широкими потенційними можливостями для взаємовигідного співробітництва у галузях економіки, торгівлі, науки, культури, туризму, а також географічною близькістю, зручністю морського і повітряного сполучень, наявністю в Ізраїлі понад 300 тис. вихідців з України. Придатним для нашої країни є досвід Ізраїлю у питаннях державотворення, приватизації, розвитку високо-ефективного сільськогосподарського виробництва, передової медицини.

3. Виникнення і поглиблення близькосхідної проблеми. Арабо-ізраїльські війни

При створенні держави Ізраїль було закладено нерозв'язані ще й досі арабо-ізраїльські протиріччя, які породили один з найбільш складних і затяжних воєнно-політичних конфліктів сучасності. Ізраїль і арабські країни воювали між собою п'ять разів. Друга війна сталася 1956 р.

Після націоналізації у липні 1956 р. Суецького каналу президентом Єгипту Г. А. Насером Англо-французька компанія, що володіла каналом, була позбавлена 100 млн доларів щорічного прибутку. Єгипетська влада заборонила прохід через канал ізраїльським кораблям і транспортним суднам, які прямували до портів Ізраїлю. У вересні 1956 р. почастишали інциденти на ізраїльсько-йорданському кордоні. Ізраїльські війська 30 жовтня розпочали вторгнення на Синайський півострів, їх підтримали війська Великої Британії і Франції, які бажали покарати Єгипет. Потрійну агресію проти Єгипту підтримали тільки Австралія, Нова Зеландія і Бельгія, інші ж держави світового товариства, включаючи США і СРСР, кожна через свої причини, негативно поставилися до війни проти Єгипту. Відповідно до резолюції ООН від 24 листопада 1956 р. франко-британські сили повинні були вивести свої війська з Єгипту, а Ізраїль — з Сінаю. Агресивна акція проти Єгипту зазнала повного провалу.

Друга арабо-ізраїльська війна закріпила кордони між країнами, що протистояли, однак контроль над ними було передано військам ООН.

Різко зросла напруженість між Ізраїлем і арабськими країнами у 60-х роках. Становище погіршувалось тим, що за ними стояли геополітичні інтереси США і СРСР. Від президента Єгипту і короля Йорданії виходили войовничі заяви про те, що вони готові "скинути Ізраїль у море". 5 червня 1967 р ізраїльське військове командування ухвалило рішення завдати превентивного (упереджуючого) удару. Уже 6 червня ізраїльські танкові частини окупували сектор Газа, що належав Єгипту; у подальшому протягом кількох днів, використовуючи фактор раптовості, було захоплено Сінайський півострів, арабську частину Єрусалиму, західний берег ріки Йордан, Голанські висоти. Значна частина авіації Єгипту була знищена просто на аеродромах. Рада Безпеки ООН активно втрутилась у хід подій, і воєнні дії було припинено. СРСР і країни Східної Європи розірвали дипломатичні відносини з Ізраїлем.

Однак "шестиденна війна" (5-12 червня 1967 р.) погіршила ситуацію в регіоні. На зустрічі глав арабських держав у Хартумі (Судан) у серпні 1967 р. стосовно Ізраїлю була зайнята вкрай жорстка позиція, яка виключала встановлення миру, проведення будь-яких переговорів з ним. Країни-учасниці не визнавали права Ізраїлю на існування. Організація визволення Палестини (ОВП), створена 1964 р., відіграла визначальну роль в ухваленні категоричних рішень.

Чергова війна у жовтні 1973 р., мета якої полягала у поверненні втраченого, також не принесла успіхів арабським державам, як, втім, і Ізраїлю. 6 жовтня 1973 р., коли в Ізраїлі відзначали релігійне свято і армія, що складалася переважно з резервістів, була розпущена, єгипетські війська вторглися на західний берег Суецького каналу, а сирійці захопили більшу частину Голанських висот. Незабаром ізраїльські війська перейшли у контрнаступ і створили загрозу для Каїра і Дамаска. Бойові дії знову зайшли у безвихідь і за настійливою вимогою Ради Безпеки були припинені. Скликана у грудні 1973 р. у Женеві мирна конференція по Близькому Сходу не зуміла вирішити протиріччя ворогуючих сторін. Після зміни воєнно-політичної ситуації в Єгипті, коли президент країни А. Садат у 1976 р. денонсував в односторонньому порядку угоду між СРСР та Єгиптом і почав орієнтуватися у зовнішній політиці на США, у регіоні склалася нова ситуація. Єгипетське керівництво, як і частина ізраїльського, почало розуміти, що воєнним шляхом близькосхідний конфлікт розв'язати не-

можливо. У вересні 1978 р. президент Єгипту А. Садат і прем'єр-міністр Ізраїлю М. Бегін підписали низку угод у резиденції американських президентів у Кемп-Девіді. Стан війни між двома державами було припинено, Єгипту повертався Сінайський півострів. На основі Кемп-Девідських угод між Єгиптом і Ізраїлем було укладено мирну угоду у березні 1979 р. Зближення Єгипту з Ізраїлем було вкрай негативно зустрінуте в арабському світі, однак Єгипет, скинувши з себе значний тягар воєнних витрат, досяг вражаючих економічних успіхів у 80-90-ті роки, тим самим продемонструвавши безперспективність продовження воєнної конфронтації.

У 80-ті роки становище на Близькому Сході істотно ускладнилось після оголошення у 1980 р. Ізраїлем Єрусалима "єдиною і неподільною столицею" країни і анексування Голанських висот, які належали Сирії. Посилили свій вплив у регіоні й США, уклавши з Ізраїлем наприкінці 1981 р. угоду про "стратегічне співробітництво". Сполучені Штати взяли на себе значну частину фінансових витрат і матеріального забезпечення оборони Ізраїлю.

Ситуацію ускладнила ліванська криза. Ізраїль у липні 1982 р. під приводом "забезпечення безпеки" північних територій розпочав вторгнення до Лівану. Щоб попередити ескалацію війни і руйнування столиці, ОВП вирішила вивести свої бойові загони з Бейрута. У Личані намітилося протистояння Ізраїлю і Сирії, війська якої контролювали 65% території країни. Ізраїль закріпив свою воєнну присутність на півдні Лівану, оголосивши цю територію "зоною своєї безпеки". Обстановку у Лівані різко погіршувала і громадянська війна між християнськими і мусульманськими збройними формуваннями. Лише 1991 р. було поновлено центральний уряд і припинено міжусобиці.

У другій половині 80-х років посилювався рух палестинців за створення власної держави. З кінця 1987 р. у секторі Газа і на західному березі ріки Йордан розгорнулася інтифада (повстання) арабів. Національна рада Палестини (парламент у вигнанні) у листопаді 1988 р. на своєму засіданні в Алжирі проголосила створення держави Палестина. Одночасно було оголошено, що араби погоджуються з принципом "мир в обмін на землю". Палестинці висловили готовність визнати право Ізраїлю на існування за умови повернення окупованих територій.

Припинення "холодної війни" у 90-ті роки надало новий імпульс процесові врегулювання близькосхідного конфлікту.

Після того як 30 жовтня — 1 листопада 1991 р. відбулася Мадридська конференція, яка дала старт арабо-ізраїльським переговорам у руслі близькосхідного врегулювання, вдалося значно просунути уперед. 13 вересня 1993 р. прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабін і голова ОВП Ясир Арафат підписали у Вашингтоні Декларацію про принципи організації тимчасового палестинського самоврядування, яка передбачала створення палестинської автономії у межах Ізраїлю.

26 жовтня 1994 р. Ізраїль і Йорданія в районі порту Акаба підписали повномасштабну мирну угоду — перший офіційний міжнародно-правовий акт, укладений у рамках Мадридського процесу, і у грудні 1994 р. обмінялися посольствами; між цими двома країнами було завершено нормалізацію відносин.

Незважаючи на дії ісламських та ізраїльських радикалів і ускладнення внутрішньої ситуації в Ізраїлі і в ОВП, 2 лютого 1995 р. у Каїрі за ініціативи президента АРЕ відбувся чотирьохсторонній самміт Х. Мубарака, І. Рабіна, Я. Арафата і короля Хусейна. Було досягнуто домовленості про поновлення палестино-ізраїльських переговорів, зафіксовано обов'язок сторін рішуче протидіяти тероризмові у регіоні.

11 серпня 1995 р. в єгипетському місті Таба глави палестинської та ізраїльської делегацій парафували, а 28 вересня 1995 р. у Вашингтоні підписали Тимчасову угоду між ОВП і Ізраїлем. Угодою передбачалося розширення географічних кордонів палестинського самоврядування на західному березі ріки Йордан і обрання Палестинської ради у складі 82 чоловік, яка матиме законодавчі й виконавчі прерогативи. За кілька місяців з Палестинської національної хартії було виключено статті, в яких містився заклик до знищення держави Ізраїль.

5 жовтня 1995 р. ізраїльський Кнесет після доповіді прем'єр-міністра затвердив Тимчасову угоду з мінімальною перевагою голосів (61 — за і 59 — проти), що свідчило про дуже сильну протидію правлячій коаліції з боку опозиції. В Ізраїлі здійнялася хвиля протесту праворадикальних сил, у тому числі переселенців, проти укладеної угоди. І лише за місяць після його ратифікації, 4 листопада, екстремісти не зупинилися перед тим, щоб вчинити вбивство прем'єр-міністра Ізраїлю, лауреата Нобелівської премії миру Іцхака Рабіна. Новий уряд на чолі з Шимоном Пересом рішуче продовжив курс на реалізацію угоди про перехідний період.

На виборах до парламенту у червні 1996 р. перемогу з перевагою у 0,9% голосів здобув блок "Лікуд", і 47-річний лідер Бен'ямін Нетаньяху сформував новий уряд. У програмі "Лікуд" записано: "ні" — повному виходу з Голанських висот і ліквідації там поселень; "ні" — створенню палестинської держави, "ні" — обговоренню питання про Єрусалим. Однак, як стверджував американський держсекретар Уоррен Крістофер, історія Ізраїлю знає чимало прикладів, коли його лідери спочатку виступали з украй жорсткими вимогами, а потім переглядали свою позицію.

Історія розвитку близькосхідного конфлікту демонструє всім його учасникам, що альтернативи мирним переговорам немає, якими б мотивами не керувались втягнуті у нього сторони. Военний шлях розв'язання проблеми, зростання тероризму і взаємної ворожості, небажання йти на компроміси заводять розв'язання однієї з найбільш глибоких криз сучасності у глухий кут.

4. Економічний та політичний розвиток арабських країн Сходу (на прикладі Єгипту)

Єгипет завжди посідав і посідає ключові позиції не тільки у арабському світі, а й у регіоні.

Під час Другої світової війни територія, матеріальні ресурси і армія Єгипту були використані Британією для боротьби з італо-німецькими військами. 1945 р. Єгипет став членом ООН.

Участь Єгипту в арабо-ізраїльській війні 1948-1949 рр. скінчилася поразкою, яка посилила масовий антиурядовий рух. Король Єгипту Фарук провадив проанглійський курс у внутрішній і зовнішній політиці.

Серед офіцерів-фронтовиків виникла таємна організація "Вільні офіцери", яка 23 липня 1952 р. здійснила державний переворот і захопила владу у країні. Вже у вересні 1952 р. було ухвалено закон про аграрну реформу, за яким конфісковувались королівські землі, а у поміщиків вилучалися землі площею понад 300 федданів. Всі політичні партії було розпущено. Було створено єдину офіційну політичну організацію — "Організацію визволення", стару конституцію скасовано, королівську династію офіційно скинуто 18 червня 1953 р. Єгипет був проголошений республікою. У жовтні 1954 р. підписано угоду про вивід з Єгипту англійських військ, і Єгипет де-факто перестав бути колонією. 26 липня 1956 р. нова конституція оголосила Єгипет "демократичним кооперативним соціалістич-

ним суспільством". Президентом країни було обрано Г. А. Насера.

Гамаль Абдель Насер народився 1918 р. у сім'ї поштового чиновника в Александрії. 1936 р. поступив на юридичний факультет Каїрського університету, а наступного року — до військової академії. В академії приєднався до групи молодих офіцерів, з яких згодом сформувалась організація "Вільні офіцери". Після перевороту 1952 р. Насер став заступником прем'єр-міністра, а з травня 1953 р. — міністром закордонних справ Єгипту. Насер дотримувався соціалістичної орієнтації за радянською моделлю, хоча деякі положення соціалізму трактував по-своєму. Це не заважало йому бути антикомуністом. Насер був противником і демократії, вважаючи її чужим для єгиптян явищем. Виступав прибічником ідеї єдності всього арабського світу для боротьби із Заходом і сіонізмом. Помер 28 вересня 1970 р.

Після досягнення незалежності, ліквідації монархії, успішної війни 1956 р. і націоналізації Суецького каналу керівництво країни взяло курс на будівництво соціалізму за марксистською моделлю. У середині 50-х років сталося зближення Єгипту і СРСР, у якому кожна сторона переслідувала власні інтереси. СРСР прагнув посилити свій вплив на Близькому Сході, запровадити там радянську модель соціалізму, отримати доступ до багатих джерел нафти. Єгипет очікував на воєнну, матеріальну й фінансову допомогу від СРСР, яку зрештою і отримав. Найбільшим спільним проектом було спорудження за допомогою СРСР Асуанської греблі. Протягом 1961—1964 рр. було націоналізовано всю велику й середню промисловість, фінанси, транспорт, зовнішню торгівлю. Певна увага приділялася забезпеченню незаможної частини населення. У Харгії національних дій 1962 р. говорилося про необхідність наукового планування економіки, обмеження великого капіталу і побудови соціалізму, щоправда, без диктатури пролетаріату та із збереженням неексплуаторського дрібного приватного підприємництва.

У лютому 1958 р. Єгипет і Сирія об'єдналися в одну державу під назвою Об'єднана Арабська Республіка (ОАР), однак об'єднання виявилось тимчасовим, і після перевороту 1961 р. Сирія вийшла зі складу ОАР, хоча назва держави в Єгипті збереглася. Після поразки в арабо-ізраїльській війні 1967 р. позиції Насера послабилися: він

навіть на кілька днів пішов у відставку, проте демонстрації, що розпочалися, змусили його повернутись на посаду глави держави. У зовнішній політиці відбулася переорієнтація на багатючі арабійські держави, які раніше називалися Насером не інакше як "реакційні монархії". Тимчасове закриття Суецького каналу погіршило економічне становище у країні. Навіть прибутки від продажу нафти не змінили ситуації.

Після раптової смерті Г. А. Насера у вересні 1970 р. президентом країни було обрано Анвара Садата. 1971 р. було ухвалено нову конституцію, згідно з якою країна почала називатись Арабською Республікою Єгипет.

На початку 70-х років далися взнаки позитивні наслідки аграрної реформи, коли єгипетські селяни отримали викуплену державою у поміщиків землю. Різко збільшилися посіви бавовни — основної експортної культури країни, вступили до дії великі металургійні підприємства, заводи по переробці нафти.

Разом з тим нова війна з Ізраїлем 1973 р. засвідчила нефективність державної економіки. А. Садат з 1974 р. взяв рішучий курс на реприватизацію економіки і заохочення приватного сектора. У країні відновлювалася багатопартійна система. До АРЕ почали надходити великі інвестиції із західних країн, у зовнішній політиці сталася переорієнтація на США. 1976 р. АРЕ в односторонньому порядку денонсувала Угоду про дружбу і співробітництво з СРСР від 1971 р. Країну залишили радянські військові спеціалісти і радники. Про соціалізм часів Насера вже ніхто не згадував, більшість єгиптян вважала його запровадження невдалим експериментом. Змінилася політика щодо врегулювання близькосхідного конфлікту. 1979 р. у Кемп-Девіді (США) А Садат поставив свій підпис під єгипетсько-ізраїльською мирною угодою. Арабські країни звинуватили АРЕ у зрадництві інтересів палестинського народу, було припинене членство Єгипту у Лізі арабських держав. За реалістичну політику А. Садат поплатився життям — у жовтні 1981 р. був убитий терористами під час військового параду. Президентом країни став Хосні Мубарак.

У 80-х роках АРЕ переживала справжнє економічне піднесення на тлі зростаючої політичної стабільності. Було відкрито шлях багатопартійному плюралізмові, змінився характер діяльності парламенту, розпочався наступ на екстремістські угруповання. Середній дохід на душу населення

склав наприкінці 80-х років 700 доларів, чималий прибуток економіці дає добре розвинута індустрія туризму. Іноземний капітал наприкінці 80-х — на початку 90-х років охоче пішов на спільні проекти з єгипетським державним і приватним капіталом. Практика "відкритих дверей" у Єгипті забезпечується і пільговим для іноземців валютним режимом. У Єгипті створено зони вільної торгівлі (Каїр, Александрія, Порт-Саїд, Суець та інші) Створюються транснаціональні корпорації, що отримують великі прибутки, але разом з тим працюють на економіку країни. Значного розвитку у 90-ті роки набули енергетика, нафтопереробна промисловість. Швидко прогресує текстильна промисловість, що має міцну сировинну базу, основою якої є бавовна. У країні виробляються автомобілі, трактори, холодильники, залізничні вагони, розвивається суднобудування (Александрія).

Завдяки гнучкій зовнішній політиці, орієнтації на принципи ринкової економіки, творчій праці мільйонів єгиптян країна впевнено дивиться у майбутнє.

5. Особливості повоєнного розвитку Туреччини

Вже у перші повоєнні роки Туреччина почала зміцнювати своє співробітництво із Сполученими Штатами Америки. За угодою із США від 1948 р. Туреччина почала отримувати істотну допомогу у рамках "плану Маршалла". Навзамін Туреччина надала США право створювати на своїй території військові бази. 1952 р. Туреччина вступила до НАТО, а 1955 р. підписала Багдадський пакт (згодом — Організація Центрального Договору, СЕНТО). Запекла політична боротьба 50-х років скінчилась у травні 1960 р. військовим заколотом. 27 травня 1960 р. генерал Дж. Гюрсель разом із своїми прибічниками захопив владу у країні і проголосив гасло повернення до принципів Ататюрка. Вся влада у країні перейшла до рук Комітету національної єдності (голова Дж. Гюрсель). 1961 р. було затверджено нову конституцію країни, яка, хоч і обмежено, але декларувала демократичні свободи.

Оскільки у політичному житті Туреччини були відсутні міцні демократичні традиції, цілком природно, що на перший план як важливий політичний фактор висунулися армія, генералітет, незадоволені нездатністю уряду подолати анархію, діяльність молодіжних ультралівих і ультраправих організацій, різних релігійних сект.

У березні 1971 р. вище командування армії, здійснивши черговий військовий заколот, посіло ключові позиції в управлінні державою.

Наприкінці 70-х років політичне становище у країні ще більше ускладнилося. Криза політична, що викликала часту зміну урядів, доповнювалась економічною. Спостерігався розгул релігійного фанатизму. В умовах політичної кризи, що наростала, 12 вересня 1980 р. знову владу у свої руки взяла армія. Голова Ради національної безпеки (РНБ) генерал Еврен запровадив воєнний стан, розпустив парламент, діяльність політичних партій було заборонено. Економіка країни перебувала у занепаді.

Визначальними для долі країни стали економічні реформи, розроблені заступником прем'єр-міністра країни (з 1980 р.) Тургутом Озалом. Перш за все радикальним чином було змінено роль фінансово-кредитної системи поставлено завдання домогтися зростання виробництва і загальмувати інфляцію.

13 грудня 1983 р. Тургут Озал сформував перший після перевороту 1980 р. громадянський уряд, до якого увійшли 6 інженерів і 5 економістів. Програма уряду передбачала повернення до громадянського демократичного режиму, боротьбу з тероризмом, економічні реформи. У зовнішній політиці ставилось завдання підтримувати дружні взаємини із Західною Європою і США, зберігаючи членство у НАТО.

Удосконалення фінансово-кредитного механізму дало можливість перейти до другого етапу реформ. Було переглянуто попередній закон "Про іноземні інвестиції". Закордонні інвестори отримали право набувати у власність нерухомість, створювати змішані компанії у різних галузях економіки. Швидко зростали приватні вкладення у турецьку економіку. 1985 р. у Туреччині було відкрито вільні економічні зони — спочатку у містах Анталія і Мерсін, а потім на західному узбережжі Анатолії і у чорноморському районі. Держава почала підтримувати тільки ті підприємства, які виробляли продукцію на експорт. При цьому перевагу віддавали приватному секторові.

У 80-ті роки Туреччина зробила потужний ривок у своєму економічному й соціальному розвитку. Саме у ці роки вона з аграрно-індустріальної країни перетворилася на індустріально-аграрну. Введення у дію понад двох десятків гідроелектростанцій дало можливість Турції, що отримувала раніше електроенергію з-за кордону, розпочати продаж її Болгарії і Румунії. Було також споруджено сучасну мережу телекомунікацій. Іноземні інвестори до початку 90-х років вкладали у турецьку економіку до

800-900 млн доларів щорічно. ВВП у 1989-1991 рр. збільшувався щорічно на 8% на рік.

Уряд Тансу Чіллер у 90-ті роки наштовхнувся на опір з боку партії ісламських фундаменталістів — Партії благоденства на чолі з Н. Ербаканом, яка виступала проти орієнтації Туреччини на західні країни.

На виборах у грудні 1995 р. перемогу здобула ПБ, і Н. Ербакан сформував перший за 73 роки ісламський уряд. Інші партії не підтримали ісламістів. Постала загроза нового політичного конфлікту. Навесні 1996 р. був сформований коаліційний уряд, до якого, крім ПБ, увійшли Партія вірного шляху (лідер Тансу Чіллер) і Партія Вітчизни (лідер Масут Йілмаз). Посаду прем'єра лідери партій коаліції обіймали по черзі. Видатні досягнення Туреччини в економічному розвитку у 80 — 90-х роках ще раз довели всьому світові, що економічні досягнення можливі на базі політичної стабільності, демократії і ринкових відносин, а тоталітарна влада навіть за тимчасових успіхів породжує страх, сковує ініціативу і призводить до протистояння і хаосу.

Відносини між Україною і Туреччиною динамічно розвиваються на основі Угоди про дружбу і співробітництво від 4 травня 1992 р. Створена і активно діє Україно-турецька економічна комісія. Товарообіг між країнами становить до 500 млн доларів щорічно. Великі можливості розкриваються для розвитку співробітництва у сфері культури, освіти, науки, технологій, інформації і спорту.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте загальні риси і відмінності у розвитку Ірану, Пакистану, Афганістану у повоєнний період.
2. Які причини і наслідки ісламської революції в Ірані?
3. Поясніть причини активізації громадянської війни в Афганістані після 1992 р.
4. Чим відрізняється ісламська держава від світської?
5. З якими країнами пов'язана діяльність перерахованих політичних лідерів? Які державні посади вони обіймали і обіймають?
  - Г. А. Насер
  - Хусейн Бен Талал
  - Б. Нетаньяху
  - Тургут Озал
  - А. Садат
  - Я. Арафат
  - Ш. Перес
  - С. Демірель
  - І. Рабін
  - Х. Мубарак
6. Звідки йдуть витоки арабсько-ізраїльської кризи?

7. Складіть порівняльну таблицю "Арабо-ізраїльської війни" за схемою:

Причини	Дати розв'язання	Учасники	Наслідки

8. Складіть хронологічний ланцюжок процесу врегулювання конфлікту на Близькому Сході у 80-90-ті роки. Які виникають перешкоди на шляху його розв'язання?
9. Чому Єгипет посідає ключову позицію в арабському світі? Зробіть порівняльний аналіз внутрішньої і зовнішньої політики президентів Г. А. Насера, А. Садата, Х. Мубарака.
10. Які особливості розвитку Туреччини у 50-60-ті роки? Чим зумовлене "турецьке економічне диво" 80-90-х років?
11. Як розвиваються інтеграційні процеси в арабському світі? Які перешкоди виникають на цьому шляху?

Документи і матеріали

1. Журнал "Уолл-стріт джорнел" про сучасний Іран

"Однак зсередини Іран не виглядає країною, яка може для когось являти загрозу. Як і Радянський Союз років десять тому, Іран набагато більше загрожує самому собі, аніж комусь іншому.

Деякі з представників духовенства вважають, що "нам шкодить участь в уряді; нам слід повернутися до первісної ролі духовних лідерів, — констатує Корані. — Серед найбільш впливових аятолл це — переважаюча точка зору".

Саме зараз Ісламська республіка може виявитись некерованою. Її конституція являє собою настільки заплутаний клубок обмежень і балансів — стосовно прав президента, міністрів і парламенту, — що тільки така непересічна особистість як аятолла Хомейні могла б примусити її діяти. Над всією світською системою влади височить влада духовенства, чиї права здаються майже необмеженими. Верховний мулла, oprіч усього іншого, є й верховним головнокомандувачем збройними силами Ірану. Як наслідок маємо таку собі мішанину революційної утопії, ісламського халіфату і сучасної громадянської держави. Одне слово — бедлам".

? Запитання до документа

1. Якими є особливості розвитку сучасного Ірану?

2. Із Спільної декларації про поглиблення і подальший розвиток взаємовигідних відносин, партнерства і співробітництва між Україною і Державою Ізраїль
26 листопада 1996 р.

"...Обидві країни активно сприятимуть торговельно-економічному співробітництву між підприємствами обох держав у різних формах, підтримуватимуть встановлення прямих партнерських і економічних зв'язків між суб'єктами господарювання двох країн на всіх рівнях, сприятимуть подальшому розвитку таких форм співробітництва, як створення спільних підприємств і промислових корпорацій, спільна торгівля на ринках третіх країн.

Обидві країни і в подальшому докладатимуть спільних зусиль до подолання глобальних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і будуть активно співробітничати у цій сфері. Українська сторона знову висловлює подяку ізраїльській стороні за організацію лікування і оздоровлення українських дітей, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи, передачу медичного обладнання та іншу допомогу, що стало внеском у розв'язання згаданих проблем. Україна цінує добру волю Ізраїлю у цьому питанні..."

? Запитання до документа

1. Які, на вашу думку, перспективи україно-ізраїльського співробітництва?

Запам'ятайте дати:

- 1945 р. — створення Ліги арабських держав (ЛАД).
- 1947 р. — створення Пакистану.
- 14 травня 1948 р. — створення держави Ізраїль.
- 1948-1949 рр. — перша арабо-ізраїльська війна.
- Жовтень 1956 р. — Друга арабо-ізраїльська війна.
- березень 1957 р. — Третя арабо-ізраїльська війна.
- Червень 1967 р. — завершення індійсько-пакистанського збройного конфлікту; створення Народної Республіки Бангладеш.
- 1971 р. — Четверта арабо-ізраїльська війна.
- Жовтень 1973 р. — Четверта арабо-ізраїльська війна.

- Січень 1978 р. — початок ісламської революції в Ірані.
- Квітень 1978 р. — Квітневий переворот в Афганістані.
- Березень 1979 р. — проголошення Ірану Ісламською республікою.
- 27 грудня 1979 р. — введення радянських військ до Афганістану.
- Січень 1980 р. — початок економічних реформ у Туреччині.
- 1982 р. — ліванська криза, агресія Ізраїлю проти Лівану.
- 1987 р. — початок інтифади.
- 28 вересня 1995 р. — підписання у Вашингтоні Тимчасової угоди між ОВП та Ізраїлем.

КРАЇНИ АФРИКИ

1. Здобуття незалежності народами континенту

Країни центральної і південної частини Африканського континенту особливо гостро відчули на собі наслідки панування колонізаторів. Тропічна Африка була найвідсталішим в економічному плані регіоном світу. Промислової продукції на душу населення вироблялось у 10 — 20 разів менше, ніж в економічно розвинутих країнах. Більша частина населення була зосереджена у традиційному секторі — сільському господарстві, де панували родоплемінні та напівфеодальні відносини. Корінне населення у більшості своїй було неписьменним. Голод і хвороби прирікали народи на вимирання. Середня тривалість життя становила менше 30 років. Найбільші колонії у регіоні належали Великій Британії, Франції, Бельгії та Португалії.

До Другої світової війни в Африці існувало тільки 4 незалежних держави: Єгипет, Ефіопія, Лівія і Південноафриканський Союз. 1957 р. незалежність отримали Лівія, Марокко, Туніс і Судан. Перші три країни належать до північної, більш розвинутої частини континенту, де переважає арабське населення. Найбільш спокійною і процвітаючою з них є Марокко, що раніш за інших обрала основою економіки ринкові відносини. Судан дуже тісно пов'язаний з Єгиптом.

Пік боротьби за незалежність в Африці припав на період з 1957 по 1962 рр., коли майже весь континент звільнився від колоніалізму, а 1960 р., коли свободу отримали одразу 17 держав, увійшов до історії як "рік Африки".

Першою незалежною державою у цей час стала колишня британська колонія Золотий Берег (з березня 1957 р. — Гана). У 60-ті роки незалежність здобули колишні британські колонії: Нігерія — 1960 р., 1961 р — Танганьїка, 1962 р. — Уганда, 1963 р. — Кенія, 1964 р. — Занзібар. Того ж 1964 р. відбулось об'єднання Танганьїки і Занзібару у нову державу — Об'єднану Республіку Танзанію. У жовтні 1958 р. звільнилася перша з французьких колоній — Гвінея, 1960 р. суверенітету набули колишні французькі володіння — Малі, Нігер, Чад, Камерун, Габон, Дагомея, Верхня Вольта (сучасна Буркіна-Фасо), Берег Слонової Кістки (Кот д'Івуар), Конго (із столицею Браззавіль), Мавританія, Сенегал, Малагасійська республіка (сучасна Демократична Республіка Мадагаскар). Різна доля випала колишнім французьким володінням в Африці, однак в

їхньому розвитку було чимало спільного. Соціалістична орієнтація завела у глухий кут народи Малі, Гвінеї. Наслідки експериментів у край загострили політичну ситуацію в цих країнах. Ставши на шлях реформ економічного характеру, стабільно і динамічно розвиваються Кот д'Івуар, Гамбія, а Буркіна-Фасо, яку потрясають воєнні перевороти та етнічні конфлікти, є однією з найбідніших і найвідсталіших країн Африки.

1960 р. бельгійці раптово залишили свою найбільшу колонію Конго (нині Заір). Місцеве населення виявилось неготовим до такого перебігу подій, і у країні вибухнула громадянська війна між різними етнічними групами. Період смуту, відомої як "конголезька криза", тривав до 1965 р. Для відновлення порядку ООН довелося відправити до країни експедиційний корпус.

1960 р. стала незалежною державою Сомалі, територія якої раніше належала Великій Британії та Італії. Тут було встановлено демократичну парламентську республіку на багатопартійній основі, одну з перших в Африці. Але багатопартійна система створювалась у країні з дуже сильним кланово-етнічним протистоянням. Переворот 1969 р. привів до влади С. Барре з його мріями про Велике Сомалі та орієнтацією на соціалістичну модель розвитку. У 1977—1978 рр. у війні з Ефіопією за Огаден Сомалі зазнало поразки, причому це вплинуло на зміну орієнтації: сомалійська влада відмовилась від колишньої ставки на СРСР, оскільки радянське керівництво підтримувало ефіопський режим Менгісту Хайле Маріама, і почало шукати підтримки на Заході. Однак західні держави не поспішали допомогти диктаторському правлінню С. Барре. Воєнні витрати призвели до найгострішої внутрішньої кризи, розпочалися виступи проти режиму Барре. Незважаючи на спроби диктатора провести лібералізацію економічної й політичної системи і навіть введення нової конституції 1989 р., тоталітарний режим був приречений і впав 1991 р. під ударами повстанців. 1992 р. у країні розгорнулася кровопролитна громадянська війна, яку не вдалося зупинити навіть військам ООН і армійським підрозділам США. У Сомалі стався небачений за масштабами голодомор.

Досить розвинута й навіть багата ресурсами Гана, ставши незалежною республікою на чолі з К. Нкрумою, також розпочала соціалістичні експерименти. Правляча Народна партія конвенту зробила ставку на тотальну націоналізацію і кооперацію по-марксистському, що призвело до розвалу

і без того вельми слабкої економіки країни. Воєнний переворот повалив владу К. Нкруме, розпустив правлячу партію, і нова влада рішуче відмовилась від соціалістичної моделі розвитку. Серія переворотів не вирішила проблем, що стояли перед країною. Влада повністю дискредитувала себе. Капітан Д. Ролінгс, який здійснив черговий переворот 1981 р., скасував конституцію, заборонив діяльність партій і парламенту. Створивши Вищу раду національної оборони, Д. Ролінгс взяв курс на ринкові відносини. Гана стала швидкими темпами (5% приросту на рік) розвиватися, крамниці наповнилися товарами, посилювався приплив зарубіжних інвестицій. У 1991 р. Вища рада виступила з ініціативою демократизації у країні.

Колишня британська колонія Нігерія — одна з найбільших і найбільш населена з країн Африки (близько 110 млн жителів). З 1963 р. країна стала федеративною республікою. Складні взаємини різних політичних сил і міжплемінні суперечності призвели до серії військових заколотів, поки 1979 р. військові не передали владу громадянському урядові на чолі з лідером Національної партії Нігерії, яка перемогла на виборах, Ш. Шахарі, що став президентом. Втім, громадянський уряд незабаром ув'язнув у корупції і викликав загальне незадоволення, за яким сталися перевороти 1983 та 1985 рр. Нігерійські генерали, які приходили до влади один за одним, то вводили парламентські норми з багатопартійністю, то, частіше, забороняли і те, й інше. Однак економіка країни розвивалася порівняно швидкими темпами, в основному — за рахунок багатючих ресурсів Нігерії, перш за все нафти. Темпи зростання у 70-ті роки становили 8,5% на рік, а прибуток на душу населення у 1980 р. склав 100 доларів на рік, що для Африки є високим показником. У 80 — 90-ті роки економіка країни, переживаючи періодичні кризи, продовжує досить динамічно розвиватися.

До демократичної революції у Португалії 1974 р., коли було повалено фашистський режим Салазара, на півдні Африки знаходилось п'ять португальських колоній — Ангола, Мозамбик, Гвінея-Бісау, Кабо-Верде (Острови Зеленого Мису), Сан-Томе і Принсіпі. Незважаючи на зміни на решті території Африки, португальська влада не мала наміру відмовлятися від своїх колоній, які були дуже багаті на природні ресурси (нафту, золото, залізо, мідь, вольфрам, молібден, уран та ін.). Португальські колонії отримували величезні інвестиції із США, Великої Британії.

Франції, інших розвинутих країн Заходу. Починаючи з 1950 р, національно-патріотичні рухи Мозамбіку, Гвінеї-Бісау і Анголи розгорнули партизанську війну проти португальської адміністрації. З особливою активністю розпочалися бойові дії проти португальських військ з лютого 1961 р. — після нападу партизанів на будинок португальської адміністрації у Луанді (Ангола).

Патріоти Гвінеї-Бісау і Островів Зеленого Мису з 1963 р. активізували збройну боротьбу з колонізаторами і до кінця 1972 р. очистили від колоніальних військ 2/3 території країни. 1973 р. було проголошено Республіку Гвінея-Бісау, а 1975 р. — Республіку Острови Зеленого Мису (з 1986 р. — Республіка Кабо-Верде).

Квітнева революція 1974 р. у Португалії створила сприятливі умови для здобуття незалежності колишніми португальськими колоніями. Однак подальші події в Анголі і Мозамбіку склалися трагічно — їхня територія стала ареною крововролитних громадянських воєн, у цій боротьбі перетиналися інтереси багатьох країн.

В Анголі ще під час визвольної боротьби склалися три протидіючих угруповання різного спрямування. Народний рух за незалежність Анголи (МПЛА) додержувався марксистської орієнтації і був підтриманий СРСР і Кубою. Фронт національного визволення Анголи (ФНЛА) виступав за збереження місцевих традицій і спирався на підтримку сусідніх африканських країн, перш за все Заїру. Національний фронт за повну незалежність Анголи (УНІТА) був прихильником прозахідного розвитку і мав підтримку США і ПАР.

Після підписання мирної угоди між трьома ангольськими угрупованнями і португальським урядом у січні 1975 р. було створено умови для мирного демократичного розвитку країни. Однак політичні та ідеологічні чвари взяли верх. Розгорнулися бої за столицю держави Луанду, до якої першими вступили війська МПЛА. 11 листопада 1975 р. було проголошено Народну Республіку Анголу (НРА). Першим президентом республіки став керівник МПЛА Антоніо Агостіньо Нето (1922-1979 рр.). Основна частина опозиційних угруповань відступила на південь країни і незабаром розпочала наступ на столицю. За прямої участі СРСР на допомогу режимові А. Нето було негайно перекинуто регулярні кубинські війська, і формування УНІТА і ФНЛА були блоковані на підступах до Луанди. Почалася тривала громадянська війна між урядом

і військами опозиціонерів, очолюваних Ж. Савімбі. Ангола, як і сусідній Мозамбик, у 70-80-ті роки були своєрідним полігоном, територією протиборства великих держав, двох світових сил. Марксистів Анголи і Мозамбіку підтримували 50 тис. кубинських військ і 20 тис. радянських військових спеціалістів, а формування УНІТА — південноафриканські війська.

Перебудова у СРСР, що розпочалася 1985 р., без сумніву, вплинула на перебіг подій у регіоні й насамперед позначилася на різкому скороченні допомоги прорадянським режимам МПЛА в Анголі і Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО). 1986 р. радянські війська залишили територію цих держав. Переговори, що розпочались між МПЛА та УНІТА за посередництва Заїру, привели до підписання угоди про перемир'я в Анголі (червень 1989 р.). У 1989-1991 рр. було підписано інші угоди між сторонами, які мали наслідком вивід кубинських військ. Постало питання про загальні вибори за участю всіх політичних сил Анголи. Вибори до парламенту восени 1992 р. повинні були поставити крапку на воєнному етапі історії незалежної Анголи. Однак перемога МПЛА не задовольнила опозиціонерів, і війна в Анголі триває.

Мозамбик — ще одна португальська колонія, яка набула незалежності 1975 р. і має подібну до Анголи долю. Після здобуття незалежності владу у країні захопила прорадянська організація ФРЕЛІМО (Фронт визволення Мозамбіку). Мозамбик з населенням близько 15 млн чол. протягом п'ятнадцяти років енергійно прямував шляхом, звичайним для соціалістичної моделі розвитку із здійсненням тотальної націоналізації і насильницької кооперації на селі. Прогресуюче погіршення економічного становища викликало до життя потужний опір прокомуністичному режимові. У країні вибухнула кровопролитна громадянська війна. Злам 80-90-х років був ознаменований відмовою керівництва Мозамбіку від багатьох з його первісних позицій. Керівник правлячої партії і президент країни Жоакім Чиссано, що змінив 1986 р. Самору Машела, провів низку реформ, пов'язаних з приватизацією економіки і відмовою від насильницької кооперації. У серпні 1989 р. розпочалися переговори між ФРЕЛІМО і РЕНАМО (Національний опір Мозамбіку). Прихильники ФРЕЛІМО також погодились на проведення виборів на багатопартійній основі. Переговорний процес здійснювався за посередництва керівника Зімбабве Роберта Мугабе. Незважаючи на поліп-

шення економічного становища, у країні мають місце спалахи воєнних дій.

Наприкінці 70-х років хвилі національно-визвольного руху на Африканському континенті докотились до останніх оплотів колоніалізму на півдні — Південної Родезії (Зімбабве) та Південно-Західної Африки (Намібії).

У Південній Родезії — колишній британській колонії — мешкало близько 200 тис. осіб європейського походження і понад 8,8 млн африканців, позбавлених будь-яких прав. Владу у країні контролювала біла меншина. Расисти на чолі з Яном Смітом заявили про проголошення "незалежності" і перебрали всю повноту влади до своїх рук. Однак чорна більшість розгорнула боротьбу за справжнє визволення під керівництвом Патріотичного фронту, створеного на базі двох організацій — Союзу африканського народу Зімбабве (ЗАПУ) і Африканського національного союзу Зімбабве (ЗАНУ). Британський уряд намагався оволодіти ситуацією у країні, однак його зусилля виявились марними. Лондон був змушений скликати конференцію всіх сторін, що протиборствували. На основі досягнутого компромісу у лютому 1980 р. відбулись вибори до парламенту Зімбабве. Внаслідок виборів, у яких взяли участь всі верстви населення, абсолютну перемогу здобув Патріотичний фронт. Новий уряд очолив один з його лідерів Роберт Мугабе. У квітні 1980 р. було проголошено незалежність Республіки Зімбабве, яка в подальшому досягла значних економічних успіхів за подальшої консолідації суспільства. Зімбабве стала активним членом Руху неприєднання.

Драматично розвивалася доля Намібії (так за рішенням ООН з 1968 р. почало називатись колишнє колоніальне володіння Південно-Західна Африка). ПАР практично перетворила територію Намібії на колонію, анексувавши її 1949 р. З кінця 50-х років у країні розгорнувся національно-визвольний рух, очолюваний Народною організацією Південно-Західної Африки (СВАПО). З 1966 р. поряд з політичними формами боротьби СВАПО розгорнуло збройний опір. 1973 р. ця організація була визнана ООН "єдиним справжнім представником народу Намібії". Ще раніше, 1966 р., ООН позбавила ПАР мандата на управління Намібією і передала країну під прямий контроль ООН. У 1978 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію 435 по Намібії, яка передбачала припинення вогню між ПАР і СВАПО, виведення військ ПАР з країни, проведення виборів до Установчих зборів під контролем ООН, ухва-

лення конституції, проголошення незалежності Намібії. Однак ПАР за підтримки США затягла виконання резолюції більш ніж на 10 років.

Внаслідок зусиль ООН 1988 р. відбулися багатосторонні переговори про політичне врегулювання на Південному Заході Африки, які тривали 8 місяців. Вони завершилися досягненням угод про надання незалежності Намібії, виведення військ ПАР з її території і контроль за виконанням цих угод з боку представників ООН. У березні 1990 р. було проголошено Республіку Намібію, першим президентом якої став Сем Нуйома, лідер СВАПО. Нове керівництво взяло курс на розвиток багатопартійної парламентської республіки і ринкових відносин в економіці.

2. Крах апартеїду на Півдні Африки

1910 р. Південна Африка отримала статус домініону Великої Британії, вся влада в якому належала білій меншині, що становила 20% усього населення країни. У свою чергу, біле населення поділялось на африканерів (колоністів голландського походження, які розмовляли мовою африкаанс) і англомовних південноафриканців. Особи європейського походження володіли більшою частиною землі, а також майже всіма промисловими підприємствами. Корінні жителі — африканці-банту, а також вихідці з Індії (індійці і так звані "кольорові", потомки змішаних шлюбів) склали пригнічену частину населення, практично позбавлену політичних прав.

З 1948 р. расистський режим Південно-Африканського Союзу (назву держава отримала 1910 р.) офіційно ввів політику апартеїду (мовою африкаанс це означало "розділення", "роздільне існування"). Понад 300 законів, ухвалених різними урядами ПАС (з 1961 р. — ПАР) створили систему апартеїду. Особливе обурення викликало ухвалення так званого закону "Про розвиток", який обґрунтовував створення за межами території, зайнятої білою меншиною, бантустанів — маріонеткових "національних держав", де повинна була жити більшість населення, що складало головну етнічну групу. Було створено 10 псевдодержав для африканців, щоб позбавити їх громадянства ПАР. Світове товариство рішуче засудило расистський режим ПАР, а ООН запровадило проти нього економічні, політичні та інші санкції. Боротьбу проти апартеїду і всієї політики дискримінації стосовно більшості населення ПАР послабляли міжплемінні протиріччя. У країні існували два воро-

гуючих політичних угруповання чорних — Африканський національний конгрес (АНК) і зулуський рух "Інката".

АНК був створений ще 1912 р. Зазнаючи переслідувань, він довгі роки діяв у підпіллі, здійснюючи акції громадянської непокорі. 1961 р. АНК і компартія, яка також діяла у підпіллі, створили збройне формування "Спис нації", однак діяльність його була паралізована масовими арештами, а лідер АНК Нельсон Мандела був засуджений до довічного ув'язнення.

"Інката" виникла у 20-ті роки на території провінції Наталь, населеної переважно зулусами — найчисленнішим народом банту в ПАР (7 млн чол.). "Інката" проголосила основною метою боротьбу за збереження національної самобутності зулуського народу. Активізувавши свою діяльність у 70-ті роки, "Інката" згодом стала впливовою політичною партією.

У середині 80-х років АНК одержав підтримку Об'єднаного демократичного фронту (ОДФ), створеного 1983 р. Він об'єднав організації африканців, індійців, "кольорових" і білих, які виступали проти режиму. До боротьби проти апартеїду активно включилась ООН.

Внутрішньополітичний розвиток країни багато в чому визначала правляча з 1948 р. Націоналістична партія. Вона була ініціатором проведення всіх расистських законів і протягом десятиріч відстоювала режим апартеїду. Хоча з кожним роком ставало дедалі ясніше, що розділення людей за расовою ознакою є справжнім гальмом суспільного розвитку ПАР.

Після приходу до влади лідера Націоналістичної партії Фредеріка де Клерка, який став 1989 р. президентом країни, розпочався поступовий демонтаж системи апартеїду. Були скасовані одіозні обмеження для чорного населення, анульовано закон про заборону змішаних шлюбів. Де Клерк і його прихильники виступали за активне залучення до економічного й політичного життя небілого населення. Було легалізовано всі опозиційні політичні партії, амністовано багатьох політв'язнів. Партія де Клерка намагалася знайти союзника у створеній 1989 р. Демократичній партії, яка спиралася на представників демократичної інтелігенції. Політика реформ наштовхнулася на опір Консервативної партії та вкрай правої організації "Африканський рух опору". Наприкінці 1991 р. у м. Йоханнесбург проходив конвент за демократичну Південну Африку, який зібрав представників усіх політичних сил. Він накрес-

лив обриси нової, нерасової конституції і заходи перехідного періоду. На конвенті Націоналістична партія принесла офіційні вибачення перед країною за політику апартеїду. 1991 р. отримав свободу Нельсон Мандела.

У квітні 1994 р. в ПАР уперше відбулися вибори до парламенту без расової дискримінації. За підсумками виборів АНК, за який проголосувало 62,55% виборців, отримав більшість місць у нижній палаті парламенту (Національна асамблея), у верхній (Сенат) і відповідно посади президента ПАР і першого виконавчого віце-президента (Табо Мбекі). Його представники очолили 18 з 27 міністерств. Президентом ПАР став Нельсон Мандела.

Нельсон Мандела народився 1918 р. у родині, пов'язаній сімейними зв'язками з королівською родиною Ксоза — вождів племені тембу, однак більшу частину дитинства був погоничем худоби. Йому пощастило закінчити Вітватерсрандський університет і отримати диплом юриста. 1944 р. Мандела став одним з організаторів молодіжної ліги АНК, а з 1948 р. став її національним секретарем. 1952 р. Мандела обіймає посаду віце-президента АНК. 1955 р. уперше позбавлений свободи за політичну діяльність. 1961 р. разом із своїми прихильниками заснував військову організацію АНК під назвою "Спис нації", яка розпочала партизанську війну. Мандела був оголошений політичним злочинцем, 1964 р. заарештований і засуджений до довічного ув'язнення. Загалом він перебував в ув'язненні 26 років і був звільнений тільки 1991 р. За боротьбу проти апартеїду Нельсон Мандела і президент ПАР Фредерік де Клерк були удостоєні Нобелівської премії миру. Після перших демократичних виборів 1994 р. Нельсон Мандела став президентом ПАР. Автор популярної книги "Немає легкого шляху до волі".

Н. Мандела та його уряд твердо здійснюють політику національного примирення, у тому числі шляхом збереження статус-кво в економічній системі і становища білого населення за одночасного здійснення масштабних заходів з метою поліпшення соціально-економічних умов життя чорних африканців.

Скасування економічних санкцій ООН викликало значну активізацію зовнішньоекономічних зв'язків ПАР. Продаж за кордон дорогоцінного й напівдорогоцінного каміння збільшився на 42% (до 10,1 млрд рандів). Експорт

"некласифікованих" товарів, включаючи золото і зброю, збільшився на 22% і склав приблизно 30 млрд рандів. Найзначнішими торговельними партнерами ПАР, як і раніше, залишаються США, Велика Британія, ФРН, Японія, Швейцарія.

? Запитання і завдання

1. Назвіть етапи процесу деколонізації в Африці.
2. Складіть таблицю "Національно-визвольна боротьба країн Африки" за схемою:

Дата здобуття незалежності	Країна	Внаслідок яких подій

3. Які країни Африки постраждали від соціалістичних експериментів? Чи є приклади успішної побудови соціалізму в Африці?
4. У чому полягає подібність історичних доль Зімбабве і Намібії?
5. Проаналізуйте загальні проблеми економічного розвитку країн Тропічної Африки.
6. Порівняйте особливості історичного розвитку португальських колоній після визволення за схемою:

Роки	Назва країни	Розвиток економіки	Політична боротьба	Воєнні дії та їх учасники
70-ті				
80-ті				
90-ті				

7. Поясніть терміни і аббревіатури:
  - АНК
  - расизм
  - неоколоніалізм
  - УНІТА, МПЛА, ФРЕЛІМО.
8. Використовуючи додаткову літературу, складіть політичний портрет Ф. де Клерка. Іноді його порівнюють з М. Горбачовим, чи згодні ви з цим?

Документи матеріали

1. Із статті президента ПАР Нельсона Мандели

"Південна Африка розпочала перетворення країни на основі демократичної конституції, яка набрала чинності

27 квітня 1994 р., і програми реконструкції та розвитку, що є набутком усього нашого народу.

Цілком зрозуміло, що ці документи стануть життєспроможними лише за умови, якщо у них вдихнуть життя люди. Текст їх повинен народжувати у душах наших людей почуття загальної кривної зацікавленості у реальному здійсненні проголошених на папері цілей.

Для того щоб це відбулося, ми повинні одночасно з пропагандою втілених у документах ідей перебрати на себе історичну місію — наново визначити, що ми собою являємо як нова держава.

Нашим девізом повинні стати: справедливість, мир, примирення і державне будівництво, спрямоване на створення країни, чужої расизмові й нерівності статей.

Що б ми не робили, ми повинні постійно турбуватися про загоєння ран, нанесених нашим людям — по який би бік лінії, що навпіл розколювала наше суспільство, вони не жили, — за довгі віки колоніального панування і апартеїду.

Нам треба домогтися, щоб колір шкіри, расова приналежність і стать розглядалися лише як дарунок, отриманий кожним з нас від Бога, а не як незмивне тавро або властивість, яка закріплює за кимось якимось особливе становище.

Ми повинні прагнути наблизити той день, коли всі південноафриканці бачитимуть один в одному рівноправні людські істоти, що належать до єдиної, а не розшматованої на частини нації".

? Запитання до документа

1. Як ви гадаєте, за що Н. Манделі, як і Ф. де Клерку, 1993 р. було присуджено Нобелівську премію миру?
2. Яким бачить президент ПАР подальший розвиток країни?

Запам'ятайте дати:

- 1960 р. — "рік Африки".
- 1975 р. — визволення Анголи і Мозамбіку від колоніалізму.
- 1980 р. — проголошення незалежності Республіки Зімбабве.
- 1990 р. — проголошення незалежності Республіки Намібія.
- 1991 р. — початок громадянської війни у Сомалі.
- 1994 р. — перші вільні й демократичні вибори в ПАР.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИЙ УРОК

У країнах Азії та Африки у повоєнний період відбулися кардинальні зміни, які стали наслідком глобальних змін на міжнародній арені, активізації національно-визвольного руху, найскладніших соціально-економічних і суспільно-політичних процесів у кожній країні. Характерним прикладом у цьому відношенні є Японія. Завдяки цілому комплексу внутрішніх і зовнішніх причин ця країна відіграє провідну роль в Азії і в усьому світі. Її модель економічного розвитку привертає увагу все більшої кількості країн. Японія є значним економічним велетом, фінансовим центром та й кредитором на світовому ринку, і особливо — стосовно сусідніх держав.

Кардинальні економічні реформи, розпочаті у 80-ті роки у Китаї за збереження провідної ролі компартії, на очах усього світового товариства перебудовують цю давню країну, яка пройшла складний шлях розвитку у повоєнні роки. В Індії вдалося створити стабільну демократичну державу, єдино можливу у країні, розділеній за кастовими, релігійними і національними ознаками. Китай та Індія посідають провідні позиції в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, перетворюючи його на один з центрів світової політики й економіки.

Туреччина, Іран, Афганістан також пройшли складний шлях розвитку у повоєнні роки. Іран пішов шляхом будівництва ісламської держави. Афганістан, де вплив ісламу також завжди був визначальним, пережив радянську окупацію, опинився у горнилі громадянської війни. За нинішніх умов дві третини території країни контролюють прихильники руху "Талібан". Вражаючих економічних успіхів досягла у 80-90-ті роки Туреччина, однак у країні триває боротьба між світським та ісламським напрямками розвитку.

У Пакистані, створеному 1947 р., тричі до влади приходили військові. Ця країна також зіткнулася з болісною реакцією населення на швидку модернізацію, хоча Пакистан і був проголошений ісламською республікою.

Країни Перської затоки, експортери нафти, за модернізації економіки намагаються зберегти традиційний суспільний устрій.

Країни Близького Сходу опинилися в епіцентрі арабо-ізраїльського конфлікту. Цей регіон став об'єктом протиставлення і геополітичних інтересів США і СРСР.

Безперспективність силового вирішення конфліктів і проблем з усією очевидністю виявила себе під час арабо-ізраїльських воєн. Угода між Ізраїлем, з одного боку, і Єгиптом, Йорданією, ОВП — з іншого, вселяють надію на повне врегулювання близькосхідної кризи.

Дуже складно і з великими протиріччями йшов процес деколонізації у Південно-Східній Азії. Ряд країн Індокитаю та Індонезії досягли незалежності після збройної боротьби. На розвиток регіону значно вплинула в'єтнамська війна. Внаслідок поразки США посилювався вплив В'єтнаму у регіоні, хоча він зазнавав найглибшої економічної кризи. Найжорстокіший режим Пол Пота і вторгнення в'єтнамських військ для його ліквідації створили "камбоджійську проблему", яку з труднощами вдалося залагодити у 90-ті роки. Відмовившись від експансії, В'єтнам, за прикладом Китаю, встав на шлях реформування економіки на ринкових засадах.

Південна Корея, Гонконг, Тайвань, Сінгапур, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, зробивши ставку на розвиток експортних галузей промисловості, застосування нових технологій, широке й раціональне використання досягнень НТР, стрімко увірвались до числа нових індустриальних країн.

До Другої світової війни на території Африки існувало тільки чотири незалежних держави. У повоєнний період першими здобули незалежність Марокко, Туніс, Лівія. Марокко і Туніс стали на шлях прозахідної орієнтації. Лівія і Алжир намагалися "будувати соціалізм" на ісламській основі. У підсумку Лівія стала тоталітарною державою, а Алжир — ареною збройних сутичок між прихильниками світської держави та ісламськими фундаменталістами.

Країни Тропічної Африки — найвідсталіші у світі. Їхня відсталість поглиблюється стрімким приростом населення за слаборозвинутої економіки, авантюрної політики окремих лідерів, етнічних конфліктів і відсутності політичної стабільності.

Кровопротитні війни точаться у Руанді, Ліберії, Уганді, Сомалі. Темпи їхнього економічного зростання зменшились. Багатьом державам загрожує голод.

Виборовши незалежність від Португалії, країни Південної Африки Ангола і Мозамбік стали ареною тривалих громадянських війн. Втручання СРСР і Куби, з одного боку, і ПАР — з іншого, у хід подій створили загрозу великомасштабної війни. Кардинальні зміни у

СРСР та політична воля народів цих країн зробили можливим вихід з кризи і національне примирення. Колишні португальські колонії відмовились від соціалістичної моделі розвитку.

Важливим явищем у визвольному русі Африки стало здобуття незалежності народами Зімбабве і Намібії. Розгорнувши рішучу боротьбу з апартеїдом, прогресивні і демократичні сили в ПАР 1994 р. взяли курс на національне примирення і створення умов для швидкого економічного розвитку країни, яка має найвищий промисловий потенціал на континенті.

Країни Азії та Африки відіграють дедалі більшу роль в інтеграційних процесах. Більшість з них є членами впливового Руху неприєднання.

Важливим фактором світової політики і економічного співробітництва стали Ліга арабських держав, Організація африканської єдності, АСЕАН та інші регіональні організації.

Серйозно ускладнюють міжнародну обстановку наявність чи розробка ядерної зброї у Китаї, Індії, Пакистані, Ізраїлі, Іраці, ряді інших країн. Причому Індія і Пакистан відмовляються приєднатися до Угоди про непоширення ядерної зброї, а в травні-червні 1998 р. провели випробування ядерної зброї, що дуже непокоїть світову громадськість. Проводяться масштабні роботи над створенням хімічної та бактеріологічної зброї у Лівії та Іраці. Інтернаціоналізуються громадянські війни в Афганістані, Руанді, Сомалі. Серйозну загрозу для світового товариства становить зростання тероризму у Лівії, Алжирі.

Однак історичний досвід переконливо доводить, що, тільки відмовившись від силових загроз і прагнення вирішити проблеми воєнним шляхом, ставши на шлях ринкових реформ і демократичних перетворень, можна посісти гідне місце у світовій співдружності цивілізованих держав.

? Запитання і завдання

1. *Вкажіть, з історією яких країн, у який період пов'язані терміни:*

- "великий стрибок"
- "економічне диво"
- "культурна революція"
- рух "Талібан"
- "азіатські дракони"
- "червоні кхмери"
- три неядерних принципи
- "шестиденна війна"
- одна держава — дві системи
- інтіфада.

2. Назвіть події, які об'єднують ці імена:
  - Мохаммед Реза Пехлеві, Р. Хомейні, А. А. Хошемі-Рафсанджані;
  - І. Рабін, Я. Арафат, Б. Клінтон;
  - Х. Амін, Б. Кармаль, Л. Брежнєв, Д. Устинов;
  - Н. Мандела, Ф. де Клерк.
3. Співвіднесіть події і дати:
  - "шестиденна війна"
  - Квітнева революція в Афганістані
  - проголошення Республіки Індонезія
  - громадянська війна у Китаї
  - створення держави Ізраїль
  - проголошення АНДР

1978 р.; 1967 р.; травень 1948 р.; 1962 р.; серпень 1945 р.; 1946 — 1949 рр.
4. Угоди у Кемп-Девіді було підписано:
  - між Ізраїлем і Сирією;
  - між Ізраїлем і Єгиптом;
  - між Ізраїлем та Йорданією.
5. З якими країнами пов'язана політична діяльність зазначених лідерів?

• А. Садат	• С. Хусейн
• Т. Озал	• К. Нкрума
• Х. Асад	• І. Ганді
• Х. Мубарак	• Б. Бхутто
• Я. Арафат	• А. Сукарно
• Б. Нетаньяху	• Дж. Неру
6. Поясніть поняття:

• апартеїд	• ісламський фундаменталізм
• ісламська революція	• нові індустріальні держави
• соціалістична орієнтація	• зелена революція.
7. Складіть хронологічний ланцюжок перелічених подій:
  - "рік Африки"
  - проголошення Республіки Індія, ухвалення конституції
  - початок реформ у Китаї
  - революція у Єгипті
  - прихід до влади І. Ганді
  - закінчення американської агресії у В'єтнамі.
8. Назвіть основні глобальні проблеми країн Азії та Африки, що звільнилися від колоніальної залежності.
9. Проаналізуйте причини близькосхідного конфлікту. Як відбувається процес врегулювання у 90-ті роки?
10. Поясніть причини швидкого економічного розвитку Японії.

11. Подумайте, що є спільного в економічному розвитку Японії, Китаю та Південної Кореї в 80-90-х рр.:
- ринкові реформи
  - роль держави
  - національний менталітет
  - зарубіжні інвестиції
  - запровадження досягнень НТР
  - невеликі військові витрати
  - запозичення зарубіжних ноу-хау
  - ставка на наукоємні виробництва.
12. Проаналізуйте і порівняйте основні етапи розвитку Туреччини, Ірану і Пакистану у повоєнні роки і на сучасному етапі за схемою:

Роки	Назва країни	Розвиток економіки	Політична сфера	Соціальна сфера
50-ті				
60-ті				
70-ті				
80-ті				
90-ті				

13. У чому, на ваш погляд, причини багаторічної громадянської війни в Афганістані?
14. Визначте основні етапи на шляху до демократії в ПАР.
15. Які уроки може здобути Україна з історії розвитку країн Азії та Африки?

КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

1. Прискорення економічного розвитку латиноамериканських країн під час Другої світової війни та у повоснні роки

В роки Другої світової війни чимало держав Латинської Америки приєдналася до антигітлерівської коаліції, більшість із них оголосила війну Німеччині та Японії після вступу в грудні 1941 р. у війну США. Проте, за винятком Мексики, яка послала ескадрилью ВПС на Філіппіни у складі військ США, і Бразилії, яка направила 50-тис. експедиційний корпус до Італії, особистої участі у війні вони не брали. Аргентина, яка заявила у вересні 1939 р. про свій нейтралітет, протягом усієї війни вела через францистську Іспанію активну торгівлю з гітлерівською Німеччиною. Лише 1944 р. вона розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною та Японією й у березні 1945 р. оголосила цим країнам війну. Чилі розірвала відносини з Німеччиною, Японією та Італією в січні 1943 р. У Бразилії, яка оголосила війну країнам фашистського блоку в серпні 1942 р., серед правлячих кіл були сильні профашистські настрої.

Міжнародне й внутрішнє становище країн Латинської Америки в роки війни було складним та суперечливим. Зовнішня торгівля в перші роки була дезорганізована, імпорту різко скоротився; втрата ринків збуту призвела до дефіциту бюджету, інфляції та дорожнечі життя. З 1942 р. почали створюватися більш сприятливі умови. Сталося суттєве переорієнтування зовнішньої торгівлі країн Латинської Америки з Європи на США. Внаслідок зростання попиту на сільськогосподарські товари й промислову сировину на світовому ринку економіка латиноамериканських країн у 1942-1945 рр. помітно пожвавилася. Розвивалися нафтопереробна, текстильна, цукрова, харчова галузі промисловості, шкіряне виробництво; споруджувалися електростанції; зростало цементне виробництво. Збільшилася чисельність промислових підприємств і зайнятих на них робітників та службовців (за 1940-1945 рр. з 8-9 млн до 14-15 млн чол.), особливо в таких країнах, як Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі, де було налагоджено виробництво чавуну й сталі.

Після закінчення війни економічні обставини ускладнюються. Маючи гостру потребу у промисловому устатку-

ванні та машинах, країни Латинської Америки витрачали величезні суми на імпорт. За цих умов виникає й здійснюється ідея імпортозамінюваної індустріалізації, тобто створення власного машинобудування та інших галузей промисловості для задоволення потреб економічного розвитку. Для запровадження цієї ідеї в життя здійснюється одержавлення значної частини економіки шляхом викупу або прямої націоналізації приватних підприємств, а також будівництва підприємств державного сектора. Процес цей триває декілька років — з другої половини 40-х років до кінця 50-х років: в Аргентині під час правління президента Хуана Домінго Перона (1946–1953 рр.), у Мексиці в роки президента Мігеля Алемана (1946–1953 рр.), у Бразилії під час перебування при владі президента Жетуліу Варгаса (1951–1954 рр.), у Чилі — в період правління президента Гонсалеса Відели (1946–1952 рр.). Отже, виробництво промислової продукції наприкінці 50-х років зросло в 2,5 рази порівняно з довоєнним періодом.

2. Нестабільність політичного життя країн регіону: втручання іноземних держав, військові перевороти, диктаторські режими

Порушення світових, економічних зв'язків у період Другої світової війни призвело до послаблення в регіоні західноєвропейського капіталу й різкого посилення позицій компаній та банків США. У другій половині 40-х років і в 50-х роках у більшості країн Латинської Америки, особливо в Аргентині, скорочуються англійські інвестиції, що було викликано націоналізацією залізниць, які перебували у власності британських монополій. Водночас зросли американські інвестиції у Венесуелі, Бразилії, Мексиці, Перу, Колумбії. До початку 50-х років США посіли домінуюче становище за розмірами капіталу, вкладеного в Латинську Америку. В умовах розв'язання "холодної війни" США були стурбовані лише одним: щоб СРСР не проник до Західної півкулі. Для запобігання цього акцент робився на посилення військово-політичного співробітництва країн Латинської Америки зі своїм північним сусідом.

Політичне життя латиноамериканських країн характеризувалося нестабільністю. Крім Мексики, військові заплоти всюди були звичним явищем. З 1945 по 1970 рр. у регіоні сталося більше 70 путчів. США прагнули покінчити з визвольною боротьбою в латиноамериканських країнах,

втягнути їх у "холодну війну" й перетворити Латинську Америку на надійне джерело стратегічної сировини й військово-стратегічний плацдарм. 1947 р. США нав'язали країнам регіону міжамериканський договір про взаємну допомогу. За підтримки США місцева реакція здійснила ряд державних заколотів. 1948 р. армійська верхівка на чолі з генералом М. А. Одрією захопила владу в Перу. Реакція прийшла до влади у Венесуелі, Колумбії. Посилили репресії проти демократичних сил створені в 30-ті роки диктаторські режими Р. Л. Трухильо в Домініканській Республіці й А. Сомоси в Нікарагуа. 1954 р. було організовано вторгнення озброєних найманців до Гватемали.

До кінця 50-х років у Латинській Америці стали брати верх визвольні тенденції. 1956 р. під тиском народних виступів був вимушений залишити президентський пост диктатор генерал Одрія в Перу. 1957 р. повалено режим Г. Рохаса Пінільї в Колумбії. На початку 1958 р. внаслідок загальнонаціонального страйку було скинуто диктатуру Переса Хіменеса у Венесуелі. Створення в Чилі 1956 р. революційного Фронту народної дії дало змогу посилити боротьбу за демократизацію країни.

У 50-60-ті роки розпочався новий етап соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки. Ресурси для проведення імпортозамінюваної індустріалізації було вичерпано. Державний бюджет через силу підтримував розбухлий державний сектор економіки. Дефіцит держбюджету був спричинений також здійсненням амбіційних проектів. Наприклад, 1957 р. у Бразилії розпочалося будівництво нової столиці подалі від перенаселеного Ріо-де-Жанейро. Це було ультрасучасне місто, збудоване за проектом всесвітньо відомого архітектора Оскара Німейєра на невпорядкованій території. Його назвали Бразиліа. Нова столиця мала стати символом майбутнього розквіту країни. Мексика домоглася права проведення у своїй столиці Мехіко Олімпійських ігор 1968 р., що спричинило значну реконструкцію багатомільйонного міста. Ці амбіційні проекти призвели до інфляції (у Бразилії національна грошова одиниця крузейро за період з 1961 по 1964 рр. "схуднула" у п'ять разів) й зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Вихід з цього становища шукали в установленні диктаторських режимів правого або лівого напрямів.

У 60-ті роки військові перевороти сталися в Еквадорі, Гватемалі, Гондурасі, Домініканській Республіці, Бразилії.

Правлячі кола США проголосили "жорсткий курс" стосовно країн Латинської Америки. 1965 р. американські війська здійснили озброєну інтервенцію проти Домініканської Республіки й потопили в крові виступ домініканського народу проти диктаторського режиму. На основі доктрин "ідеологічних кордонів", "внутрішнього фронту", "антипартизанської війни" США намагалися перетворити латиноамериканські армії на каральні загони придушення боротьби власних народів. Це призвело до посилення ліво-радикальних тенденцій та встановлення прокомуністичних режимів у ряді країн: на Кубі, у Чилі та Нікарагуа.

3. Кубинська революція 1959 року. Ф. Кастро

Боротьбу проти військово-політичної диктатури американського ставленика Батісти розпочали молоді революціонери на чолі з Фіделем Кастро, які організували напад на казарму Монкада 26 липня 1953 р.

Фідель Кастро Рус народився 13 серпня 1926 р. у селищі Біран провінції Орієнте в родині багатого землевласника. Закінчивши католицький коледж 1945 р., вступив до Гаванського університету на факультет права, який закінчив 1950 р., отримавши диплом адвоката й ступінь доктора права. Світогляд та активна життєва позиція Ф. Кастро формувалися під впливом ідей героя кубинської національно-визвольної революції ХІХ в. Хосе Марті. Активну діяльність у суспільному та політичному житті він розпочав у студентські роки. 1952 р. був висунутий кандидатом у депутати парламенту, але вибори не відбулися через військовий заколот Ф. Батісти. Через декілька годин після перевороту Ф. Кастро звернувся до народу з маніфестом "Це не революція, а розбійний напад", яким поклав початок розробки стратегії й тактики повалення диктаторського режиму. З цією метою він створив підпільну організацію "Рух 26 липня". Реалізував розроблений ним план штурму казарми Монкада в Сантьяго-де-Куба, але зазнав невдачі. Більшість його товаришів загинуло. На суді над учасниками штурму Ф. Кастро вимовив широко відому промову "Історія мене виправдає", яка стала програмним документом подальшої боротьби. Був засуджений на 15 років тюремного ув'язнення на острові Пінос, через 3 роки амністований та висланий до Мексики. 2 грудня 1956 р. на шхуні "Гранма" неве-

ликий озброєний загін під керівництвом Кастро висадився на узбережжя Куби у Східній провінції. Озброєну боротьбу проти режиму Батісти Кастро продовжував до 1 січня 1959 р. — дати повалення диктатури. 1 січня 1959 р. революція перемогла. Ф. Кастро став прем'єр-міністром Куби. 1961 р. — один з ініціаторів створення Об'єднаної революційної організації, перетвореної 1963 р. на Єдину партію соціалістичної революції, а 1965 р. — на Комуністичну партію, Генеральним секретарем якої він став. Відповідно до Конституції 1976 р. Ф. Кастро обраний головою Державної ради й Ради міністрів.

Своє завдання, як голова уряду, Ф. Кастро бачив у зміцненні незалежності Куби від США. Але, наштотувавшись на опір США, націоналізував всю американську власність і пішов на зближення з СРСР, що сприяло швидкому перетворенню Ф. Кастро на ревного комуніста, а Куби — на типову тоталітарну соціалістичну країну. Збереглася традиційна залежність кубинської економіки від експорту цукру, але тепер не до США, а до СРСР та країн Східної Європи. СРСР став головним кредитором Куби. США, зі свого боку, після несподіваної перемоги Кастро проголошують новий курс у відносинах з країнами Латинської Америки. 1961 р. з ініціативи президента Дж. Кеннеді було створено "Спілку заради прогресу" — програму економічної допомоги країнам Латинської Америки. Ця програма діяла з 1961 по 1971 рр. США, пропонуючи свою допомогу в подоланні відсталості, радили робити наголос на соціальні реформи, щоб запобігти кубинському варіанту розвитку подій. Країнам Латинської Америки було надано кредит у сумі 20 млрд дол. терміном на 10 років. Передбачалися також щорічне збільшення валового національного доходу на душу населення на 3,6%, проведення аграрної реформи, ліквідація неписьменності. До 1967 р. було відкрито 186 тис. шкільних помешкань і підготовлено 800 тис. вчителів, збудовано тисячі лікарень. У 14 країнах були проведені аграрні реформи, споруджувалися дороги, електростанції, системи водопостачання й каналізації. Проте, це не вирішило основних економічних, соціальних та політичних проблем.

4. Економічні труднощі 80-90-х років

На межі 70-80-х років загострилися суперечності між країнами Латинської Америки та США, що було виклика-

но посиленням прагнення латиноамериканських країн до справжньої економічної й політичної незалежності. Відмітна риса розвитку регіону у 1973-1981 рр. — зростаючий тягар зовнішньої заборгованості. Борг, який досяг 1989 р. 430 млрд дол., практично паралізував нормальну економічну діяльність в латиноамериканських країнах, призвів до падіння рівня життя трудящих мас, викликав зростання соціальної напруженості. З початком боргової кризи 1982 р., яка вразила Мексику, регіон виявився економічно та ідеологічно беззбройним перед нав'язуваною ззовні політикою "шокової терапії" й переорієнтування розвитку. Зовнішні кредитори (МВФ, МБРР та інші), які бажали мати гарантоване повернення боргів, зажадали глибоких реформ у неоліберальному дусі, чим й обумовили надання нових позик. Йшлося про кардинальне реформування національних економік: скорочення державних витрат на утримання держсектора, соціальних програм та управлінського апарату; максимальну приватизацію державних підприємств, особливо збиткових; припинення втручання держави в інвестиційну політику, валютні та зовнішньоторговельні операції; надання пільгових умов для приватного капіталу — і національного, й іноземного. Прийняття цих умов означало кардинальну зміну стратегії розвитку регіону. На їхнє виконання пішло десятиріччя, яке одержало назву "загублене десятиріччя". Наслідками стали різка поляризація суспільства, концентрація прибутків та зростання злиднів до небачених раніше розмірів. Вихід із цієї драматичної ситуації був можливий тільки на новій основі, коли паралельно здійснюються кардинальні зміни в економіці й соціальній сфері. Проведення соціальних реформ — питання першорядної важливості для більшості країн регіону. Сьогодні Латинська Америка — другий континент, де досягнуто економічної стабільності, де інфляція знаходиться під контролем. У 1995 р. вона склала тільки 25%. Намітилося зростання ВВП до 3% на рік. Проте фінансова криза в Мексиці й Аргентині наприкінці 1994 р. знову засвідчила залежність економіки країн Латинської Америки від зовнішніх джерел фінансування. У ці ж роки намітилися нові тенденції у відносинах латиноамериканських держав із США. Центральною постаттю двосторонніх відносин стали представники фінансових і комерційних кіл, що привнесло інший зміст у ці відношення. Американські ділові кола переконалися, що потенціал Латинської Америки являє для розвитку їхньої країни величезний інтерес,

і це спонукало їх до конкретних дій щодо зміцнення співробітництва.

5. Ліквідація військово-диктаторських режимів і відновлення конституційного ладу в ряді країн регіону

Паралельно з реформуванням економіки в 70-80-ті роки у Латинській Америці розгортається боротьба за політичні реформи, за демократичний розвиток. Повсюдно відмовилися від військових путчів як засобу досягнення політичних цілей. Скінчився час військових диктатур.

Характерна в цьому відношенні ситуація в Чилі. Тут 1970 р. до влади конституційним шляхом прийшов лівий блок у складі комуністів і лівих соціалістів. Президентом був обраний Сальвадор Альєнде, який проголосив побудову соціалізму. Серія радикальних перетворень, які включали й націоналізацію мідної промисловості, провідної галузі економіки, призвела до дійсного хаосу й масового незадоволення в країні, що посилювалися провокаціями з боку ЦРУ США. Скориставшись цим, генерал Аугусто Піночет вчинив 1973 р. державний заколот й установив у країні диктаторський режим. С. Альєнде загинув при захисті президентського палацу.

За часів правління Піночета чилійська економіка розвивалася дуже успішно завдяки скасування тарифних бар'єрів зарубіжним інвестиціям, використанню новітніх технологій. Проте відкритий, ринковий варіант розвитку економіки й жорстка політична диктатура довго співіснувати не могли. 1980 р. Піночет вводить конституцію, яка відновила інститути демократії, проте вибори до конгресу й вибори президента відкладалися до 1989 р. На виборах 1989 р. перемогу здобув лідер Християнсько-демократичної партії П. Ейлвін. 11 березня 1990 р. Піночет передав йому владу.

Протягом 80-90-х років авторитарні режими було повалено в 13 країнах регіону: Болівії (1982 р.), Аргентині (1983 р.), Уругваї (1984 р.), Бразилії й Гватемалі (1985 р.), Сурінамі (1985-1987 рр.), Парагваї (1989 р.), Гаїті (1986 р., 1994 р.). Перехід від диктатури до демократії відбувався в більшості країн мирним шляхом. У Гренаді (1983 р.) і Панамі (1989 р.) мало місце воєнне втручання США. У Нікарагуа й Сальвадорі тривалий час йшла громадянська війна. У Нікарагуа в липні 1979 р. внаслідок тривалої партизанської війни до влади прийшов Фронт національного визволення імені Сандіно, що скинув найбільш одіозну в Латинській

Америці диктатуру Самоси, який правив країною більше 30 років. Сандіністи розпочали в країні соціалістичні експерименти, проти яких виступили як колишні самосівці, так і демократичні організації. Тривала громадянська війна завершилася 1990 р. проведенням вільних виборів. Президентом Нікарагуа було обрано Віолету Чаморо, міністром оборони став лідер сандіністів Даніель Ортега.

У цей час в Латинській Америці залишилася тільки одна країна з диктаторським режимом — Куба. Після розпаду СРСР комуністичний режим опинився в дуже важкому становищі, але Ф. Кастро утримує владу в країні.

80-90-ті роки характеризуються посиленням дипломатичної активності латиноамериканських країн як у рамках регіону, так і за його межами. Основними чинниками цієї активності є питання економіки, проблеми зовнішньої заборгованості.

6. Інтеграційні процеси в регіоні

30 квітня 1948 р. на черговій Міжамериканській конференції, що відбулася в м. Богота (Колумбія), було створено військово-політичну спілку — Організацію американських держав (ОАД). До складу ОАД входять 26 латиноамериканських країн і США. До 1962 р. до ОАД входила Куба. Формально проголошеною метою ОАД є підтримка миру й безпеки на континенті, урегулювання спірних питань між державами-членами мирним шляхом; організація спільних дій проти агресії; вирішення загальними зусиллями політичних, юридичних та економічних проблем. Керівну роль в ОАД відіграють США, які, використовуючи засоби економічного та політичного тиску, неодноразово нав'язували рішення ОАД з метою зміцнення своїх позицій. У віданні ОАД знаходиться Міжамериканський банк розвитку. Основними органами ОАД є: Генеральна асамблея міністрів закордонних справ (скликається щорічно); Постійна Рада; Економічна й Соціальна Рада; Рада з питань культури, науки й освіти; Юридичний комітет; Генеральний секретаріат. Штаб-квартира ОАД знаходиться у Вашингтоні.

Після важкої кризи усіх регіональних програм інтеграції в цей час у Латинській Америці спостерігається інтеграційний бум. Відроджено діяльність угруповань, що виникли в 60-ті роки, утворюються нові, зміцнюються їхні зв'язки, укладаються угоди про вільну торгівлю й інші форми співробітництва між окремими країнами й об'єд-

наннями, між латиноамериканськими угрупованнями інших регіонів і континентів.

Дедалі помітнішу роль у цих процесах відіграє порівняно молодий економічний союз — загальний ринок країн південного конуса Меркосур, створений 1991 р. Аргентиною, Бразилією, Парагваєм, Уругваєм. Ці країни першими розпочали пошук нових шляхів виходу з кризи регіональної інтеграції, зміни її стилю й орієнтації, вони відразу ж виявилися в центрі її різноспрямованих тенденцій.

Підписаний у березні 1991 р. в Асунсьйоні договір про створення Меркосур набрав сили 29 листопада 1991 р. Він передбачає скасування усіх мит та нетарифних обмежень у взаємній торгівлі між чотирма країнами, вільне переміщення капіталів і робочої сили, введення єдиного зовнішнього тарифу й утворення митного союзу, координацію політики в промисловості, сільському господарстві, транспорті і зв'язку, у валютно-фінансовій сфері. З 1 січня 1995 р. Меркосур перетворився на практично перший митний союз у Південній Америці й найбільший в усьому світі, що розвивається. Він є ринком, який охоплює 195 млн чол. (44% населення Латинської Америки й Карибського басейну) і 12 млн кв. км, або 59% території регіону із сукупним ВВП, що становить 800 млрд дол.

Другий блок — НАФТА (Північноамериканський договір про вільну торгівлю) — містить групу трьох: Мексику, Венесуелу й Колумбію. НАФТА є першим етапом реалізації нової латиноамериканської стратегії Вашингтона і вже призвів до суттєвого поширення різноманітних форм американо-мексиканського економічного співробітництва, дав поштовх до посилення взаємозалежності обох країн.

США розглядають утворення протягом найближчого 10-річчя загальноамериканського економічного блоку як одне зі своїх найважливіших стратегічних завдань. Вони мають намір просуватися до цієї мети як шляхом збільшення кількості учасників НАФТА (принципову згоду про своє бажання приєднатися до НАФТА висловили Коста-Ріка, Ямайка, Чилі), так і шляхом створення економічного об'єднання, що охоплює усі країни регіону.

Латиноамериканська інтеграція стає об'єктом дедалі пильнішої уваги Європейського Союзу. Лінія ЄС спрямована на те, щоб не допустити подальшого ослаблення своїх економічних позицій у Латинській Америці. Цю мету передбачається реалізувати шляхом поширення контактів між ЄС і Меркосур, а також на основі зміцнення двосторонніх

відносин західноєвропейських держав з латиноамериканськими країнами. У грудні 1995 р. у Мадриді між ЄС і Меркосур було підписано угоду, яка передбачає створення в першому десятилітті ХХІ ст. загальної зони вільної торгівлі. На підготовчому етапі (1996-2001 рр.) намічається поглиблення міжрегіонального співробітництва в розробці економічної, промислової, торгової політики, а також у науково-технічній і культурній сферах.

7. Українці в країнах регіону

Переважна більшість українців, що проживають в Латинській Америці, зосереджена в Аргентині та Бразилії.

В Аргентині історія українського поселення розпочинається в 1897 р., коли сюди на постійне проживання прибула перша невелика група українських емігрантів. Прибували до Аргентини українці протягом 50 років.

Українські громади селилися в 43 місцевостях майже в усіх провінціях країни. З 250 тис. осіб українського походження біля 100 тисяч є жителями столиці й провінції Буенос-Айрес, біля 55 тис. мешкають у провінції Чако і 10 тис. — у провінції Мендоса.

Другою за чисельністю групою після селян серед етнічних українців є індустриальні робітники. Вони зайняті у верстатобудуванні, автомобілебудуванні, на механічних і металургійних заводах, будівельних комбінатах, меблевих фабриках. Деякі є власниками невеликих промислових підприємств. Частина аргентинців українського походження працює в сфері обслуговування, торгівлі. Вони є власниками магазинів з продажу автомобілів, меблів, госптоварів, ювелірних виробів. Деякі є власниками готелів, ресторанів, мають невеликі фірми імпорту-експорту. Українці працюють вчителями народних, середніх або вищих шкіл, служать у поліції й армії. Українські поселенці греко-католицької віри зробили визначний внесок у створення аргентинської католицької церкви. Їхні численні представники працювали як латинські священики, а Андрій Сапеляк був обраний єпископом. Вплив аргентинських українців на суспільно-політичне життя країни дуже помітний, хоча за винятком Богдана Галайчука — доктора, професора університету, знавця міжнародного права, який довгі роки працював радником міністерства закордонних справ, ніхто з українських поселенців та їхніх нащадків не обіймав високих урядових посад.

В Аргентині існує багато українських громадських організацій. Це "Просвіта", "Відродження", "Український на-

ціональний клуб", "Січ". 1947 р. був скликаний Перший конгрес українців в Аргентині, на якому створено Українську центральну репрезентацію (УЦР).

Аргентина однією з перших у світі і першою в Латинській Америці визнала незалежність України (5 грудня 1991 р.). З появою в березні 1993 р. у Буенос-Айресі посольства України аргентинські українці мають можливість одержувати об'єктивну, правдиву інформацію про свою історичну Батьківщину.

Українська громада активно виступає за розвиток торгово-економічного співробітництва між двома країнами. З цією метою на початку 1992 року було створено Аргентино-українську торговельну палату, яка об'єднує 50 підприємців.

Велике значення для розвитку і зміцнення аргентино-українських відносин мав візит президента України Л. Д. Кучми до Аргентини, Бразилії, Чилі (1995 р.).

У Бразилії мешкає понад 200 тис. етнічних українців, більшість з них зосереджена в південному штаті Парана, що межує з аргентинською провінцією Мисьонес, де також живе багато українців. Значна частина українського населення Бразилії займається сільським господарством, хоча є серед них і робітники промисловості й сфери обслуговування, люди з вищою освітою — інженери, лікарі, вчителі, юристи, вчені. Українська мова широко використовується в побуті, виробничому і громадському житті українських громад Бразилії. У новій конституції 1988 р. штату Парана з'явилася стаття, що гарантує вільний вибір вивчення мови. У 1989-1990 рр. розпочалося викладання української мови, літератури та історії в університеті штату Парана. Існують просвітницькі товариства, найбільшим з яких є Хліборобсько-просвітницька спілка в Парані. Наукову і видавничу діяльність здійснює Україно-бразильський центр українознавства.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте особливості економічного розвитку країн Латинської Америки під час Другої світової війни й у перші повоєнні роки.
2. Назвіть причини посилення ролі США в латиноамериканських країнах після війни.
3. З якою метою було створено ОАД?
4. Чому, з вашої точки зору, частим явищем у латиноамериканських країнах у 60-70-ті рр. були військові заколоти?

5. Яким чином перемогла революція на Кубі?
6. Учому суть програми Д. Кеннеді "Союз заради прогресу"?
7. В яких країнах регіону в 80-90-х рр. розпочався перехід від тоталітарних режимів до демократії?
8. Дайте характеристику перебудові економіки країн Латинської Америки в 80-90-ті рр.
9. У яких формах здійснюється економічна інтеграція країн Латинської Америки?
10. Схарактеризуйте суспільно-політичне життя українців в Аргентині та Бразилії.

Документи та матеріали

Пол Джонсон. Сучасність
(витяг з книги "Світ із двадцятих до дев'яностих років")

"У 60-ті роки Радянська Росія порівняно дешево купила прихильність Куби: менш ніж за півмільярда доларів щорічно. Натомість вона отримала усну підтримку: Кастро гучно-мовно захищав радянське вторгнення до Чехословаччини в 1968 р. На початку 70-х років кубинська економіка швидко деградувала, і 1972 р. сталася болісна переоцінка радянсько-кубинських відносин. Кубинський борг СРСР становив приблизно 4 млрд дол., і Брежнєв не бачив іншого виходу, крім як відкласти погашення процентів й основного боргу до 1986 р., а водночас допомагати Кубі. Витрати СРСР зросли спочатку до 8, потім до 10 і на початку 80-х років до 12 млн дол. на день; майже 4,5 млрд дол. щорічно. Але навзаємін Брежнєв здобув дорогоцінний інструмент для проникнення до Африки на південь від Сахари.

Радянські військові й економічні місії в Африці часто бували непопулярними. Як білих людей їх легко було звинуватити в "імперіалізмі". Кубинських солдатів, які були кольоровими (а в більшості випадків — чорними), важко було уявити імперіалістами. Під радянським морським прикриттям у грудні 1975 р. перші кубинські війська висадилися в Анголі. 1976 р. вони ввійшли до Абіссинії, яка вже належала до радянського табору, та в Центральну і Східну Африку".

? Запитання до документа

1. Які причини, на ваш погляд, змушували уряд Куби йти на тісне зближення з СРСР?

Запам'ятайте дати:

- 1948 р. — утворення Організації американських держав.
- 1 січня 1959 р. — перемога революції на Кубі.
- 1961 р. — проголошення президентом Д. Кеннеді програми "Союз заради прогресу".
- 1964-1985 рр. — роки військової диктатури в Бразилії.
- Березень 1990 р. — передача влади А. Піночетом законно обраному президенту.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

ПОДІЛ СВІТУ НА ДВА ВОРОГУЮЧИХ
БЛОКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х —
ПЕРША ПОЛОВИНА 50-х РОКІВ)

1. Початок "холодної війни"

Друга світова війна закінчилася поразкою Німеччини та її спільників, перемогою країн антигітлерівської коаліції. Проте вже в перші місяці після закінчення війни в стані переможців виникають серйозні конфлікти, протиріччя, які переростають у "холодну війну".

Поняття "холодна війна" містить в собі пропагандистську війну, активну участь у регіональних конфліктах, боротьбу за вплив на країни "третього світу", економічну війну, технічну, гонку ракетно-ядерних озброєнь, боротьбу розвідувальних служб, ідеологічні диверсії, глобальне військове протистояння, стратегію взаємного ядерного залякування, протистояння військово-політичних блоків, гонку космічних озброєнь і т. ін.

Поняття "холодна війна" пов'язане з іменами Й. Сталіна, У. Черчілля і Г. Трумена. Як стверджує ряд істориків, Й. Сталін і У. Черчілль 1944 р. домовилися між собою про поділ зон впливу в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Радянський Союз прагнув мати на своїх західних кордонах зону з дружніх та залежних держав. Черчілль запропонував, а Сталін погодився на 90% радянського переважаювання в Румунії, 80% — у Болгарії й Угорщині, 50% — у Югославії й 90% британського переважаювання в Греції. Проте Сполучені Штати завжди підкреслювали, що усі держави, великі й малі, мають право на самовизначення, і не погодилися на радянський диктат у цих країнах. Тим більше, що основна маса населення східноєвропейських країн не бажала заміни однієї диктатури — гітлерівської на іншу — радянську. Про це свідчили вибори в Угорщині в листопаді 1945 р., коли комуністи одержали тільки 17% голосів проти 57%, отриманих партією дрібних хазяїв. Ніхто із західних дипломатів не сумнівався в тому, що аналогічний результат одержали б демократичні партії в Польщі, Румунії, Болгарії у разі проведення там вільних

виборів. Проте Сталін не збирався цього робити. Навпаки, у країнах Східної Європи відкрито здійснювався процес встановлення радянського панування.

В американських дипломатичних колах виникла гаряча суперечка про відповідні дії стосовно СРСР. Радник американського посольства в Москві Дж. Кеннан направив у держдепартамент знамениту "довгу телеграму" з 8 тис. слів, де пояснював початки радянського експансіонізму й радив американському урядові обрати жорстку лінію поводження стосовно СРСР. У ній вперше було сформульовано ідею "стримування комунізму". Президент Трумен у принципі з цим погодився. У березні 1946 р. йому випала вдала нагода продемонструвати свої наміри. Екс-прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчілль виступив у Вестмінстерському коледжі м. Фултон штату Міссурі (рідного штату президента Трумена) з промовою, в якій проголосив, що над Східною Європою впала "залізна завіса", тому необхідно "об'єднання всієї потужності англо-саксонського світу" в боротьбі з міжнародним комунізмом на чолі з СРСР. Президент Трумен, який був присутній у залі, зустрів ці слова повним схваленням. Ці ж думки про боротьбу з міжнародним комунізмом, про розв'язання "холодної війни" Черчілль повторював неодноразово в наступні місяці в Європі.

У свою чергу, Радянський Союз взяв активну участь у розпалюванні "холодної війни". СРСР висунув територіальні претензії до Туреччини, зажадав створення бази ВМФ у Дарданеллах і режиму опіки над колишньою італійською колонією в Африці Тріполітанією (Лівією) з метою забезпечити бази для розміщення свого флоту в Середземному морі. Крім того, СРСР активно втручався в справи сусідніх Ірану й Китаю. Все це й багато чого іншого свідчило про прагнення радянських керівників провадити активний зовнішньополітичний курс, розширювати зону свого впливу на сусідні держави, незважаючи на інтереси народів цих країн і світову громадську думку.

Тому можна погодитися із словами відомого американського історика Артура Шлезінгера-молодшого:

"Друга світова війна привела міжнародне товариство в страхітливий хаос. За умов, коли країни Вісі було розгромлено, європейських союзників виснажено, колоніальні імперії перебували в хвилюванні й процесі розпаду, у світовій владній структурі з'явилися зяючі діри. Війна залишила тільки дві держави — Америку й Радянську Росію — у стані політичного, ідеологічного й військового

динамізму, зробивши їх спроможними заповнити цей вакуум. Більше того, обидві ці держави були засновані на протилежних, антагоністичних ідеях. Жодна з них у точності не знала, який має намір друга... Протягом двох складних і небезпечних десятиліть цей антагонізм тримав у страху все людство, а в деяких ситуаціях навіть ставив світ на межу катастрофи".

Таким чином, причинами "холодної війни" були:

- перетворення СРСР і США на наддержави й виникнення між ними гострих розбіжностей з питань повоєнного устрою світу;

- встановлення радянської моделі тоталітарного суспільства в країнах Східної Європи;

- боротьба за сфери впливу і "заповнення вакуумів" між СРСР та США. Як наслідок — створення військово-політичних блоків, розкол світу на два антагоністичних табори: "соціалістичний", що утворився навколо СРСР, і "капіталістичний" на чолі зі США.

2. Доктрина Трумена

Конкретним втіленням боротьби за сфери впливу й "заповнення вакуумів" стала доктрина Трумена. Доктриною в американській історії прийнято називати найважливіші принципи внутрішньої або зовнішньої політики, які визначають її напрямки на роки. Доктрина Трумена була сформульована американським президентом у його промові перед обома палатами Конгресу США 12 березня 1947 р. Зіславшись на комуністичну небезпеку, що нависла над Грецією й Туреччиною, президент заявив про намір у терміновому порядку надати 400 млн дол. "вільним народам" на допомогу у їхній боротьбі з зовнішнім тиском.

Висунута Труменом програма зі схвалення Конгресу була закріплена законом від 15 травня 1947 р., відповідно до яких було підписано американо-грецькі й американо-турецькі угоди, що визначили подання американської допомоги цим країнам та передбачали створення в Греції й Туреччині американських місій з наділенням їх широкими повноваженнями.

Незважаючи на регіональний характер доктрини Трумена, вона була першим проявом стратегії "стримування комунізму". Американський президент у цьому ж виступі визначив протистояння США і СРСР як протистояння демократії й тоталітаризму. Конфронтація між наддержавами ще більше посилювалася.

3. Протистояння НАТО і Варшавського Договору

В умовах розв'язання відкритої конфронтації між колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції розпочинається створення військово-політичних союзів, що протистоять один одному. Відповідно до доктрини про "стримування комунізму", взятої на озброєння держдепартаментом США, вже 2 вересня 1947 р. на Конференції американських держав у Ріо-де-Жанейро під тиском США було підписано договір про захист Західної півкулі від загрози комунізму.

В Європі Велика Британія, Франція, Бельгія, Голландія, Люксембург 17 березня 1948 р. також підписали договір про співробітництво й колективний самозахист, створивши тим самим "Західний союз".

Після цього Сполучені Штати запропонували створити трансатлантичний військово-політичний союз за участю США, Канади й західноєвропейських держав. З ініціативи США такий союз було створено 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні. 12 держав (Велика Британія, Бельгія, Голландія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Канада, Норвегія, Португалія, США, Франція) підписали цього дня договір про створення Північно-Атлантичного Пакту — військово-політичного блоку НАТО. Учасники договору брали на себе зобов'язання подавати одне одному допомогу у разі загрози "політичній незалежності або безпеці" будь-якої з договірних сторін. "Нападаючою стороною" був Радянський Союз й інші країни соціалізму. На підставі цієї й наступних угод США розмістили свої збройні сили в більшості країн—учасниць блоку. 1955 р. до складу НАТО увійшла ФРН. Згодом, у 50-ті роки, з ініціативи США було створено військово-політичні блоки в Азії — СЕАТО й СЕНТО. Організація договору Південно-Східної Азії — СЕАТО — виникла 1954 р. в Манілі (Філіппіни). До її складу увійшли США, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Філіппіни, Таїланд, Пакистан. 1955 р. було створено блок СЕАТО, або Багдадський пакт, який підписали Велика Британія, Туреччина, Ірак, Іран, Пакистан.

У цей ж час СРСР об'єднує своїх союзників у Європі. 1949 р. була заснована Рада Економічної Взаємодопомоги, а 14 травня 1955 р. соціалістичні держави підписали договір про створення Організації Варшавського Договору (ОВД), до якої увійшли Албанія, Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Румунія й Чехословаччина. Країни—учасниці організації зобов'язані були у разі нападу на одну або

декількох із них подати постраждалій стороні негайну допомогу всіма можливими засобами включаючи застосування збройної сили.

Було створено Об'єднане Командування збройними силами учасників договору та Політичний Консультативний Комітет. Таким чином, "холодна війна" вилілася в протистояння військово-політичних блоків у Європі й інших регіонах світу.

4. Перші воєнні сутички

Свого апогею конфронтація досягла в період "берлінської кризи".

Причиною "берлінської кризи" стало проведення в західній частині Німеччини (Тризонії) грошової реформи, введення нової грошової одиниці. 21 червня 1948 р. Радянська військова адміністрація Німеччини (РВАН) була сповіщена про цю акцію за 10 днів, але розцінила введення нової грошової одиниці в Західній зоні як крок, що веде до розколу країни. Голова РВАН маршал Соколовський покинув засідання Союзної Контрольної Ради, яка незабаром припинила своє існування, а у відповідь радянська сторона вирішила розпочати демарш проти колишніх союзників по антигітлерівській коаліції. Скориставшись з того, що в угоді про статус окупованого Берліна не були передбачені конкретні зобов'язання СРСР із забезпечення транспортним зв'язком західних секторів міста, 24 червня 1948 р. Радянський Союз перекрив транспортні сполуки Західного Берліна й Тризонії, тобто Західної Німеччини. Фактично було встановлено блокаду Західного Берліна. Блокада тривала 324 дні — з 24 червня 1948 р. до 12 травня 1949 р., коли на конференції в Нью-Йорку колишні союзники домовилися про компромісні умови її скасування.

У важкі дні "берлінської кризи" постачання двохмільйонного міста всім необхідним узяла на себе англо-американська авіація. Був установлений "повітряний коридор", яким мешканці Західного Берліна отримували продовольство, медикаменти, паливо, машини й інші товари.

Безумовно, позиція СРСР сприяла поглибленню протистояння й розпалу "холодної війни".

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років міжнародна напруженість зростає, "холодна війна" декілька разів переростає в "гарячу війну". У 1950-1953 рр. бойові дії розгортаються на Корейському півострові.

Тут із 1948 р. існували дві держави: Республіка Корея зі столицею в Сеулі, президентом якої був Лі Син Ман, що

орієнтувався на США, і Корейська Народна-Демократична Республіка (КНДР) із столицею в Пхеньяні, якою керував ставленик СРСР Кім Ір Сен. Фактично протистояння цих двох держав було протистоянням двох військово-політичних блоків.

Збройний конфлікт між Північною й Південною Кореєю розпочався 25 червня 1950 р. нападом військ КНДР на Республіку Корея.

Добре підготовлена й озброєна за допомогою СРСР армія північнокорейців розгорнула швидкий наступ углиб Південної Кореї. Через декілька тижнів після початку бойових дій армія КНДР контролювала 90% території Південної Кореї. Проте Рада Безпеки ООН вже в липні 1950 р. розглянула на прохання США питання про агресію з боку КНДР, за відсутності представника СРСР прийняла резолюцію, яка засуджувала такі дії, і дала згоду на посилку військ ООН для її відбиття. 8 липня 1950 р. командуючим військами ООН, основну силу яких складали військові контингенти США, було призначено генерала Макартура. Колись він очолював штаб американських окупаційних військ у Японії, був "переможцем Японії" і тому почувався хазяїном Далекого Сходу.

15 вересня 1950 р. війська ООН висадили потужний десант на півдні Корейського півострова й з ходу почали тиснути війська КНДР. У жовтні 1950 р. війська Макартура зайняли Пхеньян і вийшли до кордону КНР. Тоді на допомогу північнокорейцям прийшли так звані китайські "добровольці" — регулярні частини Китайської Народної Армії на чолі з маршалом Пен Дехуайем — і радянські військові фахівці.

30 листопада 1950 р. президент Трумен, із подачі генерала Макартура, заявив, що США готові використовувати в Кореї всі воєнні засоби включаючи атомну бомбу. Вперше виникла загроза переростання локального конфлікту в ядерну війну. Це надзвичайно стурбувало народи різних держав. З огляду на громадську думку своїх країн, союзники США по НАТО категорично виступили проти застосування ядерної зброї. Президент Трумен відступив, а упертого генерала Макартура було відправлено у відставку.

Здоровий глузд переміг військові й політичні амбіції.

Наприкінці 1950 р. фронт стабілізувався вздовж 38-ї паралелі. Влітку 1951 р. розпочалися мирні переговори, які закінчилися підписанням 27 липня 1953 р. перемир'я. Цей документ зафіксував існування двох держав на Корейському півострові.

5. Рух за мир

"Холодна війна", яка неодноразово ставила світ на межу глобальної ядерної війни, супроводжувалася великомасштабною гонкою озброєнь, розробкою, випробуваннями та впровадженням нових дорогих систем масового знищення. Подібні дії урядів викликали критику широких верств громадськості, які починали усвідомлювати необхідність колективних дій проти загрози загального знищення.

Перший Всесвітній Конгрес прихильників Миру відбувся в квітні 1949 р. одночасно в Парижі і Празі. На ньому було покладено початок руху за роззброювання і збереження миру. Цей рух набув широкого поширення в різних кутках Земної кулі. Підтвердженням того слугував факт збирання підписів під Стокгольмським зверненням проти загрози ядерної війни. Це звернення було прийнято в березні 1950 р. постійним комітетом Всесвітнього Конгресу прихильників Миру на сесії в Стокгольмі (Швеція). У документі йшлося про необхідність установити суворий контроль за виробництвом ядерної зброї, про заборону його застосування, про оголошення "військовими злочинцями" тих державних діячів, які першими його використовують.

Протягом 6 місяців під Стокгольмським зверненням у різних країнах поставили свої підписи більше 500 млн чоловік. Тим самим "сильні світу цього" мусили переконалися, що роззброювання стає однією з найважливіших проблем сучасності.

У наступні роки Всесвітні Конгреси прихильників Миру проводилися регулярно й справляли великий вплив на міжнародні відносини.

1955 р. відомі вчені світу Альберт Ейнштейн, Фредерік Жоліо-Кюрі, Бертран Расел та інші виступили з ініціативою по створенню руху вчених за мир, роззброєння, міжнародну безпеку і співробітництво. Рух отримав назву Пагуошського за місцем проведення першої конференції прихильників цього напряму боротьби (м. Пагуош, Канада).

? *Запитання і завдання*

1. *Поясніть причини виникнення "холодної війни".*
2. *Складіть політичний портрет діяча, котрий проголосив промову у Фултоні.*
3. *Чи погоджуєтесь ви з думкою, що винуватцем розв'язання "холодної війни" є Радянський Союз? Відповідь обґрунтуйте.*

4. Дайте визначення терміна "холодна війна".
5. Чим, на вашу думку, була викликана поява "доктрини Трумена"?
6. Проаналізуйте розвиток "берлінської кризи" та її наслідки.
7. Яку мету переслідувало створення військово-політичних блоків НАТО й ОВД? Який із цих блоків витримав випробування часом?
8. Коли виник рух прихильників миру?
9. Складіть хронологічний ланцюжок подій: проголошення доктрини Трумена; промова у Фултоні; створення НАТО; "берлінська криза"; створення ОВД; Корейська війна.

Документи і матеріали

1. Меморандум уряду СРСР про північно-атлантичний договір

31 березня 1949 р.

"1. Північно-атлантичний договір не має нічого спільного з цілями самооборони держав — учасниць договору, яким ніхто не загрожує і на які ніхто не збирається нападати. Навпаки, цей договір має явно агресивний характер і спрямований проти СРСР, чого не приховують навіть офіційні представники держав—учасниць договору у своїх публічних виступах.

2. Північно-атлантичний договір не тільки не сприяє зміцненню миру і міжнародної безпеки, що є обов'язком усіх членів Організації Об'єднаних Націй, але він прямо суперечить принципам і цілям Статуту ООН і веде до підриву Організації Об'єднаних Націй.

3. Північно-атлантичний договір суперечить договору між Великобританією і Радянським Союзом, укладеним у 1942 році, за яким обидві держави зобов'язалися співробітничати в справі підтримання миру і міжнародної безпеки і "не укласти ніяких союзів і не брати участі ні в яких коаліціях, спрямованих проти другої Високої Договірної Сторони".

4. Північно-атлантичний договір суперечить договору між Францією і Радянським Союзом, укладеним у 1944 році, за яким обидві держави зобов'язалися співробітничати в справі підтримання миру і міжнародної безпеки і "не укласти будь-якого союзу і не брати участі в будь-якій коаліції, спрямованій проти однієї з Високих Договірних Сторін".

5. Північно-атлантичний договір суперечить тим угодам між Радянським Союзом, Сполученими Штатами Америки і Великобританією, укладеним на Ялтинській і Потсдамській конференціях, а також на інших нарадах представників цих держав, що відбулися як під час, так і після Другої світової війни, згідно з якими Сполучені Штати Америки і Великобританія, так само як і Радянський Союз, зобов'язалися співробітничати в справі зміцнення загального миру і міжнародної безпеки і сприяти зміцненню Організації Об'єднаних Націй".

? Запитання до документа

1. Чи погоджуєтесь ви з твердженням авторів меморандуму про те, що договір про створення НАТО "має явно агресивний характер і спрямований проти СРСР"? Відповідь аргументуйте.

2. Американські історики про причини "холодної війни"

"Прямо продовжуючи аргументацію войовничої антиросійської промови, проголошеної Уїнстоном Черчиллем у березні 1946 року, доктрина Трумена складала провину за всі бідування в світі на Радянський Союз й сповіщала про рішучість Сполучених Штатів зупинити поширення революційного радикалізму".

(Із книги В. Вільямса "Трагедія американської дипломатії")

"Холодна війна... була результатом не якогось рішення, а наслідком дилеми, перед якою опинилися сторони. Кожна сторона відчувала непереборне бажання провадити саме ту політику, яку інша ніяк не могла розглядати інакше, як загрозу принципам влаштування світу. Потім кожна сторона відчула настійну потребу розпочати оборонні заходи. Так, росіяни не бачили іншого вибору, крім зміцнення своєї безпеки в Східній Європі. Американці, які вважали, що це всього лише перший крок у напрямку до Західної Європи, прореагували заявою про свої інтереси в зоні, яку росіяни вважали дуже важливою для своєї безпеки...

Кожна сторона жагуче вірила, що майбутня міжнародна стабільність залежить від успіху її власної концепції світового порядку".

(Із книги Артура М. Шлезингера "Цикли американської історії")

? Запитання до документа

1. Яка з наведених точок зору, на ваш погляд, більш відповідає дійсності?
2. Прокоментуйте останнє речення з наведеного уривка книги Артура М. Шлезингера.

Запам'ятайте дати:

- 5 березня 1946 р. — промова У. Черчилля у Фултоні, яка ознаменувала початок "холодної війни".
- 12 березня 1947 р. — доктрина Трумена.
- 24 червня 1948 р. —
- 12 травня 1949 р. — "берлінська криза".
- 4 квітня 1949 р. — створення НАТО.
- 14 травня 1955 р. — створення ОВД.
- 25 червня 1950 р. —
- 27 липня 1953 р. — Корейська війна.

СПРОБИ ПОВОРОТУ ВІД "ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ" ДО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-х — 60-ті РОКИ XX СТ.)

1. Спроби роззброєння. Договір про заборону випробувань ядерної зброї

Проблеми роззброєння були в центрі уваги всіх сесій Генеральної Асамблеї ООН другої половини 50-х років. У вересні 1960 р. уперше в історії ООН на порядку денному Генеральної Асамблеї постало питання про загальне й повне роззброєння. Свої позиції висували різні делегації, а потім це питання перейшло на розгляд численних комісій, які були не уповноважені приймати остаточні ухвали.

Крім того, численні ініціативи з питань роззброювання виявляли інші міжнародні організації, окремі уряди, в тому числі й СРСР, керівники якого полюбили козирнути своїм миролюбством. Тільки наприкінці 50-х років проблема роззброювання перейшла в конкретну площину. 1958 р. розпочалися переговори між делегаціями СРСР, США і Великої Британії про заборону ядерних випробувань. Переговори йшли важко. Каменем спотикання було питання про контроль. Нарешті всі погодились, що вибухи в трьох сферах — у повітрі, під водою й у космосі — можна контролювати національними засобами без міжнародного контролю. 5 серпня 1963 р. було підписано Московський договір трьох держав про заборону випробувань ядерної зброї в трьох сферах. Тільки підземні ядерні вибухи було дозволено, але надалі відповідні переговори було проведено й щодо них. На жаль, Франція й Китай не приєдналися до Договору 1963 р. і продовжували випробування в атмосфері. Проте Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї мав велике значення — він був першою конкретною угодою з обмеження гонки озброєнь. В цей час до Московського договору приєдналося понад 130 держав світу. 1963 р. Генеральна Асамблея ООН закріпила своїм рішенням радянсько-американську домовленість "не розміщувати у космічному просторі будь-які об'єкти з ядерною зброєю або іншими видами зброї масового знищення".

2. Карибська криза

Ще одна серйозна загроза розв'язання світової війни виникла під час так званої Карибської кризи у жовтні 1962 р. Початок кризи пов'язаний з перемогою в січні 1959 р. революції на Кубі, поваленням проамериканського режиму Батісти та приходом до влади Фіделя Кастро. Америко-кубинські відносини різко загострилися. 1960 р. США взяли курс на встановлення економічної блокади Куби, а в січні 1961 р. розірвали з нею дипломатичні відносини. У квітні того ж року здійснено невдалу висадку "контрас" (контрреволюційних груп) на територію Куби. За цих умов Ф. Кастро звернувся за допомогою до СРСР. Радянське керівництво, з огляду на те, що "Острів Свободи" розташований у 90 км від узбережжя США, вирішило розмістити на ньому ракети середнього радіусу дії. Дізнавшись про це, президент США Дж. Кеннеді оголосив про введення з 22 жовтня 1962 р. військово-морської блокади Куби й направив до її берегів 183 бойових кораблі. Усі радянські кораблі, що прямували до Куби, підлягали огляду. Слідом за цим було приведено в бойову готовність війська США в Європі й війська Організації Варшавського Договору. Криза тривала з 22 по 28 жовтня 1962 р. Загроза ядерної катастрофи в ці дні була реальною як ніколи раніше. Проте, на щастя, керівники наддержав М. Хрущов і Дж. Кеннеді виявили державну мудрість, реалізм і зуміли стати на шлях вирішення конфлікту не воєнними, а політичними засобами. 28 жовтня 1962 р. вони пішли на розумну поступку: СРСР погодився вивезти ядерні ракети з Куби в обмін на зняття Сполученими Штатами блокади острова та надання Кубі гарантій безпеки. Домовленості було досягнуто завдяки лінії спецзв'язку між Кремлем і Білим домом, що діє відтоді безперебійно.

3. "Берлінська стіна"

Гострі прояви "холодної війни" спостерігалися не тільки в Азії, Америці, але й, звісно ж, у Європі. Епіцентром протистояння НАТО й ОВД був кордон між НДР і ФРН. Особливий статус мав Західний Берлін, який перетворився фактично на "фронтове місто", оточене територією НДР. Кордон між Західним і Східним Берліном був достатньо прозорим, і тисяча східних німців знаходили можливість переїхати до Західного Берліна, а потім до ФРН. Масовий перехід на Захід міг завдати значної шкоди економіці НДР.

За цих умов радянське керівництво прийняло рішення спорудити стіну між Східним і Західним Берліном. Стіна,

досить складна в інженерному відношенні споруда, була зведена за одну ніч з 12 на 13 серпня 1961 р. військовими будівельниками з СРСР і робочими бригадами НДР. Висота цієї бетонної споруди становила 4 метри, довжина 46 км (плюс довжина кордону навколо Західного Берліна 115 км). Стіна мала 25 контрольно-пропускних пунктів, які надійно охоронялися. Тим самим можливість несанкціонованого перетинання кордону виключалася.

Реакція США на цю акцію виявилася надзвичайно різкою. Американське командування розпочало перекидання додаткових військових підрозділів на територію ФРН і Західного Берліна. 27 жовтня американські танки було підтягнуто до контрольно-пропускного пункту на Фрідріхштрассе, навпроти них на відстані 200 метрів зупинилися радянські танки. Цілу добу тривало жорстке протистояння, ревіння моторів бойових машин не змовкало ні на хвилину. Проте радянські й американські керівники зуміли виробити умови поступки, військам було віддано наказ відійти від кордону. Напруга в місті зберігалася до 3 серпня 1971 р., коли було укладено чотирьохсторонню угоду по Західному Берліну. Загалом же "Берлінська стіна" простояла більше 28 років до листопада 1989 р., коли була зруйнована народами обох німецьких держав, які прагнули об'єднання.

4. Становлення Руху неприєднання

У 50-60-ті роки на міжнародній арені з'являється багато нових держав Азії й Африки, що великими зусиллями здобули звільнення від колоніальної залежності. Їх об'єднувало прагнення рівноправного співробітництва держав, визнання їхніх законних прав та інтересів, виключення з міжнародних відносин проявів диктату панування, претензій на гегемонію. У боротьбі за свої права вони вирішили створити об'єднання держав, яке не приєдналося до військових блоків. Перша конференція країн неприєднання проходила в столиці Югославії Белград з 1 по 6 вересня 1961 року. У ній взяли участь 25 держав. "Батьками-засновниками" Руху неприєднання стали лідери п'яти держав: Дж. Неру (Індія), І. Броз Тіто (Югославія), Г. Л. Насер (Єгипет), А. Сукарно (Індонезія) і К. Нкрума (Гана). Ідейною основою Руху були принципи "Панга сила". Фактично Рух виступив третьою силою в протистоянні двох найбільших військово-політичних блоків. Він засвідчив, що існують не тільки конфлікт "Схід—Захід", а й глибокі протиріччя між індустріальною Північчю й аграрним Півднем.

У перший період існування Рух неприєднання був ближче до радянського блоку, але поступово він став провадити політику "рівновіддаленості від блоків", зосередившись на проблемах країн, що розвиваються.

До цього Руху входить більше 100 держав усіх континентів. Це країни з найрізноманітнішими режимами, але оскільки рішення в ньому мають рекомендаційний характер і приймаються на основі загальної згоди, на конференціях Руху вдається уникати конфліктів і гострих розбіжностей.

Форуми Руху неприєднання виступали на підтримку народів, що боролися за незалежність, у тому числі на захист прав народу Палестини, на підтримку в'єтнамського народу в його боротьбі проти американської агресії, проти режиму апартеїду на Півдні Африки й політики ПАР щодо Анголи і Мозамбіку, за припинення радянської інтервенції в Афганістані та з інших гострих проблем міжнародного життя. Велику увагу Рух приділяв перебудові міжнародних економічних відносин на користь країн, що розвиваються, завжди підтримував будь-які ініціативи роззброювання. Він і сьогодні залишається впливовою силою сучасності.

? *Запитання і завдання*

1. Поясніть поняття "роззброєння".
2. Які держави підписали Московський договір 1963 р. про заборону випробувань ядерної зброї, а які — ні?
3. Які держави стояли за силами, що протистояли в Кореї?
4. Схарактеризуйте причини Карибської кризи. З іменами яких державних діячів пов'язане її завершення?
5. У чому, на ваш погляд, полягають причини спорудження "Берлінської стіни"?
6. За яких обставин "Берлінську стіну" було зруйновано?
7. Назвіть державних діячів, що заснували Рух неприєднання.
8. Чому Рух неприєднання називали "третьою силою" у світовій політиці?
9. Як ви вважаєте, чи буде вирішено палестинську проблему в ХХ столітті? Відповідь обґрунтуйте.

Документи і матеріали

Американський історик Поль Джонсон про Карибську кризу (з книги "Сучасність. Світ із двадцятих до дев'яностих років")

"Хрущов відправив на Кубу сорок дві ядерні ракети з радіусом дії 1100 миль і двадцять чотири — із радіусом

2200 миль (останні так і не прибули) разом із двадцятьма чотирма групами протиповітряних ракет САМ і 22000 чоловік радянських військ та обслуговуючого персоналу.

Не існувало жодної можливості приховати цю діяльність від американської військово-повітряної розвідки. Місця розташування були сфотографовані з двох літаків Ю-2 15 жовтня. 18 жовтня адміністрація (США. — Авт.) почала сперечатися про те, що робити. Стався розкол на так названих "яструбів" і "голубів". "Яструби", керовані запрошеним Діном Ячесоном, закликали до "рішучого знищення ракетних баз повітряною атакою" без подальших попереджень. "Голуби", керовані Робертом Кеннеді й Робертом Макнамарою, засуджували ідею про "Пірл-Харбор навпаки", при проведенні якої напевно буде вбито "декілька тисяч" російського, а також кубинського цивільного населення. Москва, стверджував Макнамара, вважатиме себе зобов'язаною завдати "дуже потужного відповідного удару. У такому випадку Сполучені Штати втратять контроль над ситуацією, що може перерости в загальну війну". Замість цього вони пропонували блокаду або, інакше кажучи, "карантин", який надасть Росії шанс відійти від краю прірви, не гублячи престижу.

Президент Кеннеді, що вагався між двома рішеннями, зрештою обрав карантин й оголосив його привселюдно 22 жовтня, визначивши початок його вступу до дії через два дні.

24 жовтня навантажені ракетами радянські судна досягли лінії карантину й зупинилися. Але залишалося прибрати встановлені ракети. Так чином, наступного дня президент Кеннеді телеграфував Хрущову, вимагаючи "відновлення попереднього становища" (тобто виведення ракет). Хрущов надіслав дві відповіді. У першій, від 26 жовтня, висловлювалася згода в обмін на американську гарантію, що США не нападуть на Кубу. В другій, надісланій наступного дня, вимагалася ще одна поступка від США — прибрати з Туреччини американські ракети середнього радіуса дії "Юпітер". Кеннеді проігнорував другого листа й прийняв угоду про ненапад, запропонований у першому. Саме на основі цього 28 жовтня Хрущов погодився вивести ракети".

? Запитання до документа

1. Які поради давали президентові Кеннеді його помічники щодо вирішення Карибської кризи?
2. Подумайте, чю думку підтримав президент Кеннеді.
3. Чи було, з вашої точки зору, виявлено здоровий глузд при розв'язанні кризи керівником СРСР Хрущовим?

Запам'ятайте дати:

- 25 червня 1950 —
27 липня 1953 рр. — *Корейська війна.*
- 1 вересня 1961 р. — *створення Руху неприєднання.*
- 13 серпня 1961 р. — *спорудження "Берлінської стіни".*

- 22-28 жовтня
1962 р. — *Карибська криза.*
- 5 серпня 1963 р. — *підписання Московського договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох сферах: в атмосфері, у космосі й під водою.*

КУРС НА РОЗРЯДКУ МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА ЙОГО ЗРИВ (70-ті — ПЕРША ПОЛОВИНА 80-х РОКІВ)

1. Передумови розрядки міжнародної напруженості

З початку 70-х років міжнародні відносини вступили в новий період — період переходу від протистояння, конфронтації двох світів на чолі з "наддержавами" СРСР і США до розрядки міжнародної напруженості. Серед передумов цих змін можна назвати такі:

- досягнення до початку 70-х років військово-стратегічного паритету (рівноваги) між СРСР і США;
- усвідомлення світовою громадськістю, керівниками провідних світових держав катастрофічності для світу будь-якого ядерного конфлікту;
- поглиблення взаємозалежності і взаємозв'язку країн світу, неможливість поодиночі вирішити наростаючі проблеми в екології, енергетиці, забезпеченні сировинними ресурсами й інші глобальні проблеми людства.

2. Нормалізація відносин ФРН з країнами Центральної та Східної Європи

На тлі розвитку відносин СРСР та його союзників з іншими державами Заходу позиція ФРН по невизнанню країн Східної Європи ставала безперспективною. СДПН виступила ініціатором перегляду застарілих стереотипів і розробки "нової східної політики". У 1969 р. дві партії — Соціал-демократична та Вільна демократична — сформували коаліцію і перемогли на виборах. Канцлером став соціал-демократ В. Брандт, віце-канцлером і міністром закордонних справ — вільний демократ В. Шеель. Канцлер В. Брандт запропонував відмовитись від "холодної війни", поважати співвідношення сил, що склалося, налагодити нормальні стосунки з країнами Східної Європи, що постраждали від гітлерівської агресії, в першу чергу з СРСР та Польщею, визнати НДР. При цьому В. Брандт не відмовлявся від надій на майбутнє об'єднання Німеччини, але тільки мирним шляхом. Вони почали реалізувати "нову східну політику". У серпні 1970 р. було підписано договір між СРСР і ФРН, в якому обидві сторони взяли на себе зобов'язання сприяти розвиткові мирних відносин між усіма європейськими країнами. Важливе значення мала 3-тя стаття договору, за якою ФРН визнавала повоєнні

кордони у Східній Європі. Це сприяло становленню міждержавних відносин з Німецькою Демократичною Республікою. Взаємне визнання відкрило німецьким державам шлях до ООН. Аналогічні договори було підписано з Польщею та Чехословаччиною.

Пом'якшенню політичного клімату в Європі сприяло й підписання у вересні 1971 р. угоди чотирьох держав — СРСР, Великої Британії, США та Франції по Західному Берліну, де зазначалося, що Західний Берлін не є складовою частиною ФРН.

3. Радянсько-американські угоди

Першим внеском в оздоровлення міжнародної обстановки в 70-ті роки стали радянсько-американські переговори на вищому рівні, що відбулися в 1972-1974 рр. У лютому 1972 р. президент США Р. Ніксон у своєму посланні до Конгресу заявив, що у виробництві ядерної зброї між СРСР і США досягнуто паритету. Це стало поштовхом до початку переговорів, внаслідок яких були підписані "основи взаємовідносин між СРСР і США":

- Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), що має безстроковий характер;

- Тимчасова угода про деякі засоби в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСВ-1), укладена терміном на 5 років;

- Угода про запобігання ядерної війни. Важливе значення мала й підписана 1972 р. Великою Британією, СРСР і США Конвенція про заборону розробки, виробництва й накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) й токсичної зброї та про їхнє знищення.

У листопаді 1974 р. у Владивостоці відбулася зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва та президента США Д. Форда, на якій було підписано попередню угоду про подальші радянсько-американські дії в галузі контролю над озброєннями. Ця зустріч стала важливим кроком на шляху до загальноєвропейської наради 1975 р. у Хельсінкі.

1974 р. СРСР і США підписали Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. Але особливе значення для приборкання гонки озброєнь мав підписаний двома країнами в 1979 р. договір ОСВ-2. Він не був ратифікований, хоча обидві сторони дотримувалися його виконання.

4. Народа з питань безпеки і співробітництва в Європі

Переговори та консультації з підготовки Народи з питань безпеки й співробітництва в Європі велися шість років (1969-1975 рр.). У цій роботі брали участь представники 33 європейських країн (за винятком делегації Албанії), а також США й Канади — держав, які відіграють велику роль у світовій та європейській політиці, у тому числі — як члени НАТО.

Нарада увінчалася підписанням 1 серпня Заключного акта — найважливішого політичного документа, що відіграє велику роль у формуванні міжнародних відносин і в наші дні. Заключний акт мав такі розділи:

- 1 — з питань безпеки в Європі;
- 2 — з економічного, науково-технічного співробітництва й охорони навколишнього середовища;
- 3 — з гуманітарних питань;
- 4 — з урахування й виконання положень Заключного акта Народи; продовження розвитку міжнародних контактів, у тому числі — організації нових зустрічей і нарад, подібних до Хельсінської. Такі зустрічі держав—учасниць загальноєвропейської Народи відбулися пізніше в Белграді (1977-1978 рр.), Мадриді (1980-1983 рр.), Стокгольмі (1984-1987 рр.), Відні (1986-1989 рр.).

Хельсінська нарада була унікальним, безпрецедентним явищем у міжнародному житті, яке відіграло велику роль у стабілізації становища у світі, запобіганні сутички між двома системами, що привело б до загибелі людської цивілізації.

Одним із результатів форуму в Хельсінкі стало створення постійної Народи з питань безпеки й співробітництва в Європі (НБСЕ), яка до 90-х років охопила більше 50 держав Європи, США і Канади. Зараз вона має політичні механізми, що забезпечують можливість оперативно реагувати на порушення прав людини. НБСЕ опікується також питаннями безпеки і роззброювання, співробітництва в галузі економіки й охорони навколишнього середовища, формування образу нової, неблокової Європи.

5. Проблеми мирного врегулювання конфліктів на Сході

Процес розрядки міжнародної напруженості в 70-ті роки поширився й на інші регіони світу. У 1971 р. населення Східної Бенгалії після тривалої боротьби здобуло незалежність; на політичній карті Азії з'явилася нова держава — Народна Республіка Бангладеш. 1973 р. було укладено

Паризьку угоду щодо В'єтнаму, яка припинила багаторічну війну в Індокитаї.

Почався розпад військово-політичних блоків. 1972 р. про вихід із СЕАТО заявив уряд Пакистану (1977 р. блок СЕАТО припинив своє існування). Через деякий час було розпущено блок СЕНТО.

Водночас 70-ті роки, особливо їхня друга половина, знаменували собою значну активізацію спроб СРСР проникнути до різних регіонів світу. Вибухнувши в 1973-1974 рр., економічна криза змусила країни Заходу зосередитися на внутрішніх проблемах, і вони послабили контроль над своїми традиційними зонами впливу, чим скористався Радянський Союз. 1974 р. після збройного заколоту в Ефіопії до влади прийшли офіцери на чолі з М. Х. Маріамом, які обрали орієнтацію на СРСР. Після революції в Португалії незалежність завоювали її колишні колонії — Ангола і Мозамбік, які оголосили про свою соціалістичну орієнтацію. 1975 р. об'єднався в єдину державу В'єтнам; прокомуністичні режими було встановлено також у Камбоджі й Лаосі. 1978 р. внаслідок заколоту в Афганістані до влади прийшов Н. М. Таракі. 1979 р. курс на зближення з Кубою і СРСР узяв режим Д. Ортеги в Нікарагуа. СРСР також посилив втручання до справ ряду країн Африки, Латинської Америки, де розгорталася національно-визвольна боротьба. Посиленню протистояння великих держав сприяло й розміщення Радянським Союзом на своїх західних кордонах ракет середнього радіуса дії "СС-20". Політика США також сприяла загостренню міжнародної напруженості. Сполучені Штати організували 1973 р. військовий путч у Чилі, пішли на зближення з Китаєм, у якого були напружені відносини з СРСР. США підтримували протистояння з СРСР на Півдні Африки, у районі Африканського Рогу (конфлікт між Сомалі й Ефіопією), у Південно-Східній Азії, Центральній Америці. Ситуацію в Європі загострило рішення НАТО про розміщення на території Великої Британії, Бельгії, ФРН й Італії 574 крилатих ракет й ракет середньої дальності "Першинг-2".

Таким чином, розрядка міжнародної напруженості, кульмінацією якої була Хельсінська угода 1975 р., не стала незворотною. Недовіра між країнами двох блоків, і насамперед — СРСР і США, не зникла, а навпаки, загострилася.

6. Радянсько-афганська війна

Проте найдужчого удару, що остаточно "поховав" розрядку, завдала радянська інтервенція в Афганістан, що

розпочалася 27 грудня 1979 р. введенням до цієї країни 100-тисячного "обмеженого" контингенту військ.

На міжнародній арені СРСР виявився практично в повній ізоляції. Вже 3 січня 1980 р. 52 держави—члени ООН зажадали термінового скликання Ради Безпеки з афганського питання, заявивши, що радянська збройна інтервенція дестабілізувала становище в районі і загрожує міжнародному миру й безпеці. Пізніше радянську інтервенцію засудила Генеральна Асамблея ООН. Радянська агресія не знайшла підтримки навіть у більшості соціалістичних країн.

Дедалі негативніше ставлення до афганської війни формувалося й у радянському суспільстві через великі людські втрати, матеріальні збитки. Але реальні кроки до припинення агресії в Афганістані СРСР зробив лише після 1985 р., коли на чолі радянського керівництва став М. С. Горбачов. Переговори між учасниками афганського конфлікту, що велися під егідою ООН, завершилися підписанням 14 квітня 1988 р. Женевських угод делегаціями Афганістану, Пакистану, а також СРСР і США як держав-гарантів. ООН спостерігала за виконанням Женевських угод, відповідно до яких остаточне виведення радянських військ з Афганістану було завершено 15 лютого 1989 р. Під час війни в Афганістані загинуло біля 15 тис. радянських солдатів, із них 2378 українців.

Після виведення радянських військ громадянська війна в Афганістані не тільки на припинилася, але й спалахнула з новою силою.

В середині 90-х років сильнішою воєнною стороною конфлікту стали таліби — прихильники руху "Талібан". Громадянська війна триває в Афганістані до сьогоднішнього дня.

? Запитання і завдання

1. Поясніть передумови політики розрядки міжнародної напруженості в першій половині 70-х років.
2. Яким чином вирішилося "німецьке питання" на початку 70-х років?
3. Проаналізуйте американо-радянські відносини в 1972-1976 рр.
4. Схарактеризуйте етапи проведення Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі.
5. З яких розділів складається Заключний акт Наради? Який розділ, на вашу думку, був найбільш важким для виконання керівництвом СРСР?

6. Які дії Радянського Союзу й США призвели до загострення міжнародної обстановки в другій половині 70-х років?
7. Опишіть наслідки введення радянських військ до Афганістану як для внутрішньополітичної ситуації, так і для міжнародного авторитету СРСР.
8. Складіть таблицю "Втручання наддержав у внутрішні справи інших країн" за схемою:

Наддержава	Назва країни	Рік	Зміст події

Документи і матеріали

1. Нарада з питань безпеки й співробітництва в Європі. Заключний акт (витяг)

"I. а) Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах

I. Суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету
Держави-учасниці шануватимуть суверенну рівність і своєрідність кожної, а також всі права, властиві їхньому суверенітетові й охоплювані ним, до яких входить зокрема право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на волю й політичну незалежність...

II. Незастосування сили або погрози силою

Держави-учасниці утримуватимуться в їхніх взаєминах, як і взагалі в їхніх міжнародних відносинах, від застосування сили або погрози силою.

III. Непорушність кордонів

Держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одне одної, так і кордони всіх держав у Європі, і тому вони утримуватимуться тепер і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони...

IV. Територіальна цілісність держав

Держави-учасниці шануватимуть територіальну цілісність кожної держави-учасниці...

V. Мирне врегулювання спорів

Держави-учасниці вирішуватимуть суперечки між ними мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку й справедливість...

VI. Невтручання у внутрішні справи

Держави-учасниці утримуватимуться від будь-якого втручання, прямого або непрямого, індивідуального або колективного у внутрішні або зовнішні справи, що належать до

внутрішньої компетенції іншої держави-учасниці, незалежно від їхніх стосунків...

VII. Повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії й переконань

Держави-учасниці шануватимуть права людини й основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії й переконань, для всіх, без розрізнення раси, статі, мови й релігії...

X. Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом
Держави-учасниці сумлінно виконуватимуть свої зобов'язання за міжнародним правом, як ті зобов'язання, що випливають із загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті зобов'язання, що випливають з відповідних міжнародному праву договорів або інших угод, учасниками яких вони є.

Усі принципи, викладені вище, мають першорядну важливість, і, отже, вони однаково й безсумнівно застосовуватимуться щодо інтерпретації кожного з них з урахуванням інших..."

? Запитання до документа

1. Назвіть основні принципи відносин між країнами відповідно до Декларації.
2. Які з викладених у декларації принципів мають велике, а які — менше значення і чому?
3. У яких країнах Європи на момент підписання Заключного акта Наради не виконувалися деякі положення Декларації?

Запам'ятайте дати:

- 1971 р. — чотирьохстороння угода по Західному Берліну (СРСР, США, Велика Британія й Франція).
- 1971 р. — Договори між ФРН і НДР, ФРН і Польщею, ФРН і Чехословаччиною.
- 1972 р. — Конвенція про заборону розробки, виробництва й накопичення бактеріологічної зброї (СРСР, США, Велика Британія).
- 1974 р. — Договір між СРСР і США про обмеження підземних випробувань ядерної зброї.
- 1975 р. — Нарада з питань безпеки й співробітництва в Європі.
- 1985 р. — Радянсько-американські переговори в Женеві з питань космічних та ядерних озброєнь.

КІНЕЦЬ "ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ" (ДРУГА ПОЛОВИНА 80-х — 90-ті РОКИ)

1. Перехід від конфронтації до співробітництва у міжнародній політиці. Американо-радянські угоди

Перебудова в СРСР дала змогу прийти до створення "нового політичного мислення". В його основу насамперед було покладено те, що на зміну класовим пріоритетам у радянську зовнішню політику прийшов пріоритет загальнолюдських цінностей, вироблених людською цивілізацією. Крім цього, основоположними принципами "нового політичного мислення" були:

- ідея взаємозалежності двох суспільних систем;
- загальна для всіх загроза знищення життя на Землі;
- принципи мирного співіснування як умови збереження цивілізації;
- всеосяжний характер проблем міжнародної безпеки;
- усвідомлення необхідності загальних умов для вирішення глобальних проблем людства.

"Нове політичне мислення" припускало визнання за народом кожної країни його власного соціального й політичного вибору, забезпечення балансу інтересів усіх держав — членів світового товариства.

Усвідомлюючи непосильність продовження гонки озброєнь для радянської економіки і розуміючи, що послаблення міжнародної напруженості неможливе без взаємних поступок, М. Горбачов оголосив про припинення з квітня 1985 р. розгортання ракет середньої дальності "СС-20", а з 6 серпня — про введення одностороннього мораторію на ядерні випробування, який діяв приблизно півтора року.

19-21 листопада 1985 р. у Женеві пройшла перша радянсько-американська зустріч на вищому рівні між переобраним 1984 р. президентом США Р. Рейганом і новим радянським лідером М. Горбачовим. Внаслідок цієї важливої зустрічі було досягнуто принципової згоди про 50-процентне скорочення стратегічних наступальних озброєнь, до того ж обидві сторони підписали проміжний договір про ядерні сили середнього радіуса дії.

У січні 1986 р. М. Горбачов запропонував світовому товариству розраховану до кінця сторіччя поетапну програму ліквідації ядерної зброї в усьому світі. США, погоджуючись з низкою положень цієї програми, заявили про найважливіше значення створення ефективної системи

контролю за ядерним роззброюванням. На Стокгольмській конференції по заходах до зміцнення довіри й безпеки в Європі, що працювала з перервами з 17 січня 1984 р. до 21 вересня 1986 р., СРСР виступив з пакетом ініціатив щодо обмеження військово-морської діяльності на Півночі Європи й у Середземному морі: пропонувалося вивести з Середземномор'я як радянські, так і американські кораблі — носії ядерної зброї, а пізніше — вивести цілком військові флоти США і СРСР.

11-12 жовтня 1986 р. відбулася нова радянсько-американська зустріч на вищому рівні в Рейк'явіку. СРСР виніс на неї пакет радикальних пропозицій щодо ядерного роззброювання: скоротити на 50% стратегічні наступальні озброєння протягом перших п'яти років, а потім цілком їх ліквідувати; звільнити Європу від усіх ракет середньої дальності; домовитися про заборону ядерних іспитів та ін. На відміну від колишніх переговорів, СРСР погодився з вимогами США про жорстку систему контролю. Підписання цих угод, що мало б історичне значення, перешкодили розбіжності з питань розгортання програми СОІ. Але важливий крок на шляху зміцнення взаємної довіри між двома наддержавами було зроблено.

У травні 1987 р. були обнародовані основні положення нової, оборонної військової доктрини Організації Варшавського Договору. Було зокрема декларовано, що країни—члени ОВД за жодних обставин не розпочнуть воєнних дій проти будь-якої держави або союзу держав, якщо самі не стануть об'єктом агресії; що країни ОВД ніколи не застосують першими ядерної зброї; що СРСР і його союзники не мають територіальних претензій до інших країн і не бачать в них ворогів.

У грудні 1987 р. у ході чергової радянсько-американської зустрічі на вищому рівні М. Горбачов і Р. Рейган підписали Угоду про скорочення озброєнь середнього радіуса дії, відповідно до якої передбачалася ліквідація цілого класу ядерної зброї при суворому взаємному контролі.

Тенденція послаблення міжнародної напруженості і "погепління" політичного клімату у взаємовідносинах між Сходом і Заходом проявилася й на черговій Загальноєвропейській конференції, що проходила у Відні з 1986 до 1989 рр. Тут поряд з проблемами зміцнення міжнародної безпеки серйозну увагу було приділено дотриманню прав людини.

Проте остаточно завершилася епоха "холодної війни" й повалилася "залізна завіса" між Сходом і Заходом з оста-

точним виведенням 15 лютого 1989 р. радянських військ з Афганістану, зруйнуванням "Берлінської стіни" в листопаді 1989 р. і грудневою зустріччю на Мальті М. Горбачова та обранням 1988 р. нового президента США Д. Буша. За підсумками мальтійської зустрічі СРСР і США припинили розглядати один одного як потенційних супротивників.

У січні 1989 р. Д. Буш оголосив про свій намір скоротити чисельність американських військ у Європі до 195 тис. чоловік. У лютому 1989 р. відбулися радянсько-американські переговори про контроль над озброєннями, а також про перспективи об'єднання Східної і Західної Німеччини.

Після семи місяців тривалих багатосторонніх дискусій Радянський Союз відмовився від своїх прав, визначених повоєнною угодою, і визнав об'єднану Німеччину повноправним членом НАТО. Угоду про остаточне вирішення німецького питання було підписано в Москві 12 вересня цього ж року.

19 листопада 1990 р. на триденній зустрічі керівників держав на засіданні НБСЄ лідери 22 країн підписали Угоду про звичайні види озброєнь в Європі. Ця угода виявилася однією з найскладніших і принципових тому, що вона визначала долю безлічі танків, літаків й артилерійських стволів, розміщених від Атлантики до Уралу блоком НАТО і країнами Варшавського Договору. Після цього, 31 липня 1991 р. було укладено найважливішу радянсько-американську угоду: М. Горбачов та Д. Буш підписали в Москві давно обговорюваний Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), який передбачав взаємне 30-40-процентне скорочення ядерних арсеналів. Уперше в історії роззброювання найбільших держав світу досягло таких масштабів.

У січні 1993 р. президенти Борис Єльцин і Джордж Буш підписали новий Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2), до якого приєдналася й Україна.

Таким чином, внаслідок реалізації "нового політичного мислення" вдалося досягти великих позитивних змін у Європі й світі:

— було досягнуто угоди зі США про радикальні скорочення звичайних і ядерних озброєнь, СРСР і США перестали розглядати один одного як потенційних ворогів;

— було створено умови для розвитку співробітництва між усіма країнами, сформовано передумови просування до єдиної Європи;

— виведення радянських військ з Афганістану, прагнення до партнерства між СРСР і США сприяли консолідації сил світового товариства у вирішенні регіональних конфліктів;

— дійсно стало шануватися право народів на самостійне визначення суспільного шляху розвитку, що знайшло вираження зокрема в реакції на революційні події в Східній Європі наприкінці 80-х — на початку 90-х років.

2. Нова роль центрально- і східноєвропейських держав на міжнародній арені

Внаслідок демократичних революцій 1989-1990 рр. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи було ліквідовано нав'язану ззовні радянську модель соціалізму. Нові політичні сили, що прийшли до влади, розпочали демонтаж адміністративно-командної системи й будівництво соціально орієнтованого господарства, правової держави та ліберальної демократії. Проте економічні й політичні труднощі, з якими прийшлося зіткнутися новим керівникам, виявилися більш серйозними, ніж очікувалося. У ряді країн Східної Європи (в Польщі, Угорщині) до влади повернулися ліві сили.

На сучасному етапі східноєвропейські країни прагнуть інтеграції з економічними й політичними структурами західноєвропейських країн, бажають увійти до НАТО. Проте їхній соціально-економічний і політичний рівень різниться, тому західні країни провадять диференційовану політику щодо цих держав.

У липні 1997 р. під час зустрічі лідерів НАТО в Мадриді було прийнято рішення про прийом до цієї організації трьох колишніх учасників Варшавського Договору — Угорщини, Польщі та Чехії. Це має відбутися 1999 р., коли НАТО відзначатиме свій 50-річний ювілей. Хоча Франція та Італія наполягали на прийомі до альянсу Румунії та Словенії, інші учасники зустрічі у верхах не підтримали цю пропозицію. Двері НАТО оголосили відкритими для всіх, але без конкретних термінів прийому "чергової хвилі". А всім, хто лишився поза межами організації, запропонована підсилена програма "Партнерство заради миру".

9 липня 1997 р., після того, як були оголошені нові члени НАТО, відбулася зустріч 44 керівників держав і урядів у Мадриді, яка отримала назву Першої сесії Ради євроатлантичного партнерства (РЕАП) на вищому рівні. Ця Рада замінила існуючий форум політичних консульта-

цій Заходу й Сходу північноатлантичного співробітництва й прийняла на себе місію координатора військового партнерства.

Поряд із західноєвропейською орієнтацією країни Центральної та Східної Європи прагнуть створити свої регіональні організації, зокрема "Балто-чорноморську асоціацію", до якої мають намір увійти Польща, Україна, Литва, Латвія, Естонія. Керівників цих країн, а також сусідів дуже хвилюють відносини з Росією. Тому вони прагнуть виробити якісь спільні пропозиції щодо вирішення спірних питань. У вересні 1997 р. у Вільнюсі відбулася міжнародна конференція "Співіснування держав і добросусідські відносини — гарант безпеки й стабільності в Європі", в якій взяли участь керівники 12 східно- й центральноєвропейських країн, в тому числі й Росії.

Таким чином, створення нових моделей різнобічного співробітництва має велику перспективу.

3. Проблема врегулювання конфліктних ситуацій у світі

Ейфорія, викликана закінченням "холодної війни", затьмарила 2 серпня 1990 р., коли іракські війська вторглися на територію Кувейту. Окупація Кувейту й небезпека, яку вона несла для Саудівської Аравії та держав Персидської затоки, ставили під загрозу інтереси насамперед західного світу, який цілком залежав від нафтових поставок з цього регіону. Крім того, цинічні дії іракського диктатора кидали виклик усьому світові і порушували питання: чи здатне міжнародне товариство в нових історичних умовах відсутності конфронтації між Сходом і Заходом захистити мир і безпеку малих країн від агресії?

Позачергова сесія Ради Безпеки ООН одноголосно проголосувала за осуд агресивної політики Іраку й схвалила вимоги припинення вогню та виведення іракських військ з території Кувейту. Проте Ірак проголосив анексію Кувейту, почав брати американських і англійських заручників на кувейтській території.

Зусиллями США було створено унікальну військово-політичну коаліцію, до якої ввійшли збройні сили країн Азії, Європи, Африки, Близького Сходу. Сполученим Штатам вдалося переконати Ізраїль не відповідати на ракетні атаки Іраку й інші провокації, щоб не поставити під загрозу участь в антиіракській коаліції ряду арабських держав.

Зусилля СРСР, Франції та інших країн щодо мирного вирішення конфлікту не дали результату. За період, що

минув з дня вторгнення іракських військ на територію Кувейту, Рада безпеки ООН прийняла 12 резолюцій, які містили осуд агресії Іраку й оголошення про накладення на цю країну економічних санкцій. Дванадцята резолюція, прийнята 29 листопада, вперше після Корейської війни схвалила застосування воєнної сили країнами — членами ООН, якщо іракські солдати не залишать Кувейт до 15 січня 1991 р. Новий характер американо-радянських відносин створив необхідні умови для того, щоб ООН змогла ефективно припинити іракську агресію. Без згоди між двома наддержавами ООН ніколи не змогла б санкціонувати воєнну акцію проти Іраку.

Бойові дії антиіракської коаліції ("Буря в пустелі") розпочалися 17 січня — через добу після терміну, встановленого ООН. Війська США, Великої Британії, Франції, Італії, Саудівської Аравії, Кувейту провели успішну операцію по звільненню захоплених територій, завдавши Іраку нищівного повітряного удару. Кампанія, в якій головну роль відігравали ВПС США, тривала трохи більше місяця. Сухопутна операція, в якій агресор був розгромлений, тривала лише 100 годин.

США зі своїми союзниками досягли мети, хоча перемога виявилася відносною: С. Хусейн зберіг своє перебування при владі в Багдаді. Чимало політичних спостерігачів вважає, що США не захотіли скидати іракського диктатора, щоб не спровокувати розкол Іраку, де на півночі за незалежність борються курди (підтримуючи контакти з одноплемінниками в Туреччині й інших країнах), на півдні — шиїти, і не дестабілізувати обстановку в усьому регіоні.

Проте, додатковим ефектом антиіракської війни стало те, що Сполученим Штатам вдалося переконати арабські держави, Ізраїль й Організацію звільнення Палестини в необхідності прямих переговорів про вирішення складного комплексу питань урегулювання арабо-ізраїльського конфлікту.

Внаслідок міжнародних зусиль в Осло 13 вересня 1993 р. було підписано декларацію принципів мирного урегулювання між Ізраїлем і Організацією звільнення Палестини. Цей документ став основою урегулювання відносин між сторонами. Декларація поклала початок передачі повноважень влади в Іудеї, Самарії й секторі Газа Палестинській раді. Розпочалося виведення ізраїльських військ з територій Західного берега ріки Йордан, які переходили до складу палестинської автономії.

26 жовтня 1994 р. було підписано мирний договір між Ізраїлем та Йорданією. Договір передбачає передачу Ізраїлем Йорданії 400 кв. км території, поставки мільйонів кубометрів питної води, визначає статус святих місць та інше. Йорданія стала другою після Єгипту арабською державою, яка визнала право Ізраїлю на існування й підписала з ним мирний договір.

Процес палестино-ізраїльського урегулювання призупинився на початку 1997 р. у зв'язку з рішенням уряду Б. Нетаньяху про будівництво єврейського кварталу в Східному Єрусалимі.

Регіональні конфлікти на Близькому і Середньому Сході, у колишній Югославії, на території колишнього СРСР та в ряді інших регіонів світу, де на зміну глобальному протистоянню прийшли локальні міждержавні, міжетнічні й інші сутички, ускладнюють досягнення безпечного миру. Головна специфічна особливість теперішнього співвідношення сил у світі пов'язана з тим, що, на думку більшості політологів, на зміну "двохполюсному світові" з СРСР і США прийшов однополюсний, в якому США не мають серйозної військово-політичної противаги. В цих умовах більшість пов'язують надії на стабільність у світі з ООН та іншими міжнародними організаціями.

4. Внесок України у поліпшення загальної атмосфери безпеки у світі

Після розпаду СРСР ядерними державами стали Росія, Україна, Білорусь, Казахстан. Для західних країн це стало великою проблемою. Вони прагнули, щоб Україна, Білорусь і Казахстан відмовилися від своїх ядерних арсеналів і вивезли їх до Росії. Починаючи з 1992 р. США витратили 1,5 млрд дол. на встановлення контролю за ядерною зброєю в Росії, Україні, Білорусі та Казахстані (до цієї суми входять витрати на перевезення ядерних боєголовок, їх зберігання та демонтаж). Президент України в січні 1993 р. разом з президентами США та Росії підписав договір про скорочення стратегічної ядерної зброї (СНО-2). Україна почала вивозити свої ядерні боєголовки до Росії, демонтувати ракети та шахтні установки. Така діяльність України викликала велику повагу до неї з боку урядів та народів багатьох країн світу.

Важливим досягненням зовнішньої політики незалежної України стало її приєднання до Договору про непоширення ядерної зброї (ДНЯЗ). Це стало можливим після

того, як на будапештській зустрічі у верхах країн НБСЄ у грудні 1994 р. президенти США та Росії, а також прем'єр-міністр Великої Британії поставили свої підписи під меморандумом про гарантії безпеки Україні, Білорусі та Казахстану. Аналогічні гарантії надали Україні уряди КНР і Франції, які мають ядерну зброю. Таким чином, всі члени ядерного клубу надали гарантії безпеки Україні в обмін на те, що вона ліквідувала свої ядерні арсенали й отримала статус без'ядерної держави.

Україна підтримує програму НАТО "Партнерство заради миру". 9 липня 1997 р. Л. Кучма підписав у Мадриді з лідерами 16 країн НАТО Хартію особливого партнерства України з цим альянсом. Цей документ сприяв зміцненню миру і безпеки в Європі.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте еволюцію радянсько-американських відносин у 80-ті роки.
2. Яких позитивних змін вдалося досягти внаслідок реалізації нового політичного мислення?
3. Підтвердіть фактами думку про те, що "холодна війна" завершилася наприкінці 80-х років.
4. Чи погоджуєтесь ви з твердженням про те, що світ у 90-х роках перестав бути біполярним і став однополюсним?
5. Дайте характеристику локальних збройних конфліктів останнього часу. Як їх вдалося урегулювати?
6. Визначте нову роль східноєвропейських країн на міжнародній арені в 90-ті роки.
7. В чому полягає внесок України в поліпшення атмосфери безпеки у світі?

Запам'ятайте дати:

- 1985 р. — зустріч М. С. Горбачова і Р. Рейгана в Женеві.
- 1987 р. — радянсько-американська Угода про скорочення озброєнь середнього радіуса дії.
- 19 листопада 1990 р. — Угода про звичайні види озброєнь в Європі, прийняття "Хартії для Нової Європи".
- Січень 1993 р. — підписання договору СНО-2.
- Грудень 1994 р. — приєднання України до договору про непоширення ядерної зброї.
- Вересень 1995 р. — вступ України до Ради Європи.

ПОВТОРЮВАЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИЙ УРОК

Міжнародні відносини другої половини ХХ ст. мали декілька характерних ознак.

По-перше, довгі роки світ був біполярним: дві наймогутніші держави, США та СРСР, об'єднали своїх союзників і вели гостру й непримиренну "холодну війну" у різних сферах буття, починаючи від гонки озброєнь і закінчуючи ідеологічним протистоянням. Неодноразово "холодна війна" переростала у "гарячу" і світ опинявся на межі ядерної катастрофи, оскільки ядерні арсенали постійно збільшувалися й урізноманітнювались. Найбільш гострими конфліктами повоєнного часу були Корейська війна 1950-53 рр. та Карибська криза 1962 р. Тільки здоровий глузд керівників США та СРСР дозволив у жовтні 1962 р. зупинитися на краю прірви. Втіленням конфронтації стало створення військово-політичних блоків.

"Холодна війна" тривала протягом чотирьох десятиріч з короткою перервою на "розрядку" у першій половині 70-х років. Вона завдала незчисленних збитків матеріального й морального характеру починаючи від витрат величезних коштів на гонку озброєнь, замість того щоб вкладати їх у розвиток цивільних галузей, на покращання добробуту людей, і закінчуючи "шпигуноманією", "полюванням на вільд" та еміграцією кращих представників інтелігенції.

Друга характерна ознака полягає в тому, що "холодна війна" спровокувала виникнення та існування протягом довгих десятиліть локальних збройних конфліктів на зразок близькосхідної кризи, серцевиною якої є палестинська проблема.

Третя ознака міжнародних відносин повоєнного періоду — це вихід на світову арену молодих незалежних держав Азії та Африки, які звільнилися від колоніального гніту протягом 40-х—70-х років. Ці країни об'єдналися в декілька міжнародних організацій, найчисленнішою з яких є Рух неприєднання. Країни Сходу мають свої специфічні інтереси, але вони теж зацікавлені в підтриманні миру та безпеки у світі.

Четверта ознака з'явилася нещодавно — після розпаду СРСР й початку демократичних революцій в країнах Центральної та Східної Європи. Співвідношення сил докорінним чином змінилося. Світ перестав бути біполярним.

Виникли нові центри сили, як економічні, так політичні й військові. Велику роль зараз відіграє об'єднана Європа, інтеграційні процеси в якій набули великого розмаху зі створенням Європейського Союзу. На Далекому Сході фінансовим, економічним торговим центром залишається Японія. В останні десятиріччя бурхливо розвивається Китай, який має величезний людський, економічний та військовий потенціал. Голосно заявили про себе нові індустріальні держави Сходу, позиції яких на міжнародній арені були дещо підірвані останнім часом фінансовою кризою.

Таким чином, світ, з одного боку, став однополюсним, оскільки з супердержав залишилися лише США, а з другого, він став багатополісним, оскільки в останні десятиріччя збільшили свою вагу нові центри сили.

П'ята ознака — рух прихильників миру, який виник у найтяжчі роки "холодної війни" і не припинявся жодного дня.

? Запитання і завдання

1. Поясніть тезу, що "холодна війна" пов'язана з іменами Й. Сталіна, У. Черчілля та Г. Трумена.
2. Складіть хронологічний ланцюжок подій:
  - зведення "Берлінської стіни";
  - Карибська криза;
  - вторгнення радянських військ до Афганістану;
  - Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі в Хельсінкі;
  - чотирьохстороння угода по Західному Берліну;
  - прийняття "Хартії для Нової Європи";
  - вступ України до Ради Європи.
3. З якими подіями пов'язані ці дати?
  - 4 квітня 1949 р.
  - 13 серпня 1961 р.
  - 1 серпня 1975 р.
  - 15 лютого 1989 р.
  - 19 листопада 1990 р.
  - 9 липня 1997 р.
4. Складіть таблицю "Холодна війна" за схемою:

Причини	Початок	Основні напрями протистояння	Етапи	Наслідки

5. Поясніть терміни:

- "залізна завіса",
- "двополюсний світ",
- "заповнення вакуумів",
- "наддержави",
- "берлінська криза",
- "розрядка".

6. Складіть таблицю "Процес роззброєння" за схемою:

Етапи	Основні угоди	Учасники	Дати укладення	Результати
60-ті роки				
70-ті роки				
80-ті роки				
90-ті роки				

7. Які наслідки завершення "холодної війни" ви вважаєте найголовнішими?
8. Складіть план відповіді на питання "Врегулювання конфліктних ситуацій у світі в 90-ті роки."

КУЛЬТУРА КРАЇН ЗАРУБІЖНОГО СВІТУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ У ПОВОЄННОМУ СВІТІ, ЇХНІЙ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

1. Загальна характеристика напрямків розвитку культури у ХХ ст.

Друга половина ХХ ст. позначилася небаченим раніше стрімким розвитком усіх без винятку напрямів людської діяльності, у тому числі й такої її невід'ємної складової, як культура. Відповідно до того, що діяльність людини умовно поділяється на матеріальну й духовну, і культура розрізняється як матеріальна й духовна. Проте саме з другої половини теперішнього століття ці традиційні поняття наповнюються цілком новим змістом. Розвиток культури відбувається тепер відповідно до таких провідних тенденцій:

- прискорення технічного й інформаційного розвитку;
- поява нових, пов'язаних з освоєнням космосу, наук;
- вплив індустріалізації на культуру;
- нові форми передачі культурної інформації;
- взаємопроникнення культур різних регіонів.

Накопичення значних обсягів інформації і удосконалення засобів її передачі зробили інформацію найціннішим товаром у світі й навіть породили нечуване раніше поняття "інфократії" — влади володарів інформації. Масова комп'ютеризація, яка з 70-х років набрала форм справжньої "комп'ютерної революції", докорінно змінила саме поняття інформації. Практично необмежені можливості комп'ютерів останнього покоління копіювати й моделювати діяльність людського мозку (приклад цього — перемога 11 травня 1997 р. в Нью-Йорку комп'ютера фірми ІВМ "Deep Blue" над чемпіоном світу з шахів Г. Каспаровим), з одного боку, збагачують можливості обміну й поширення (зокрема, через систему "Інтернет", число користувачів якої тільки в США становить 40 млн чол.), а з іншого — існує реальна загроза духовного відчуження людини, маніпулювання її психікою та свідомістю, втручання в особисте

життя. Вже сьогодні викликають серйозне занепокоєння випадки серйозних порушень психіки у деяких любителів надто активного "спілкування" з комп'ютером. Людству вже найближчим часом доведеться визначити ту межу, яку у взаєминах зі створеним ним "інтелектом" йому не варто було б переходити.

Досягнення людства, у тому числі й України (виробництво ракетноносіїв, запуск у 1996 р. штучного супутника "Січ", політ у 1997 р. на американському "човнику" "Коламбія" першого українського астронавта Л. Каденюка тощо), в освоєнні космічного простору значно розширили горизонти пізнання, покликали до життя нові галузі науки: нейрофізіологію, ендокринологію, молекулярну біологію та ін. У той же час активне й не завжди бездоганно розраховане освоєння макрокосмосу вимагає посиленої уваги до екологічних проблем; збереження довкілля набуває філософського звучання й стає справою самого існування життя на Землі. Космічна тема є не лише чисто науково-пізнавальним, а й культурним чинником. Навіть те, що у різний час популярні (тут не йдеться про їхній мистецький рівень) музичні колективи ("Зодіак", "Спайс", "Спайс Герлз" та інші) обирали для себе "космічні" назви, свідчить про це.

Індустріалізація, що дала людству досконалі технічні засоби й новітні технології, створила нові умови для тиражування й передачі культурної інформації про концерти, фестивалі, конкурси, експозиції. Тепер не стало великої різниці між тим, де перебуває глядач, а де — витвір мистецтва. Закриті раніше для сторонніх очей скарби численних приватних зібрань і колекцій стали, хоча й не в буквальному розумінні, загальнодоступними.

Змінюється співвідношення між масовою (розрахованою на широкий загаль без спеціальної підготовки) й елітарною (вимагає певної підготовки для сприйняття) культурами. Щоправда, таке зближення нерідко призводить до спрощення й пристосування до "звичайного" споживача кращих зразків культурної спадщини.

Чим вищий рівень технологічного виробництва й усієї людської діяльності, тим вищим повинен бути ступінь розвитку самої людини, його взаємодії з навколишнім середовищем. Відповідно має сформуватися нова гуманістична культура, в якій людина буде розглядатися як самоціль суспільного розвитку.

Поширення цієї ідеї в науці і суспільній свідомості сприяло усвідомленню глобалізації соціальних та культур-

них процесів в сучасному світі, що, в свою чергу, привело до активного діалогу культур Заходу і Сходу, пошуків точок дотику, взаємодії й трансформації культур. Так, наприклад, кращі характерні риси західної культури — дух демократії і громадянського суспільства, динамізм, орієнтація на новизну, ствердження гідності й поваги до людської особистості, ідеали волі, рівності, толерантності — запозичають передові країни Азії й Африки.

На західне суспільство, у свою чергу, позитивно впливають духовно-моральні системи східних країн, які орієнтуються на високі духовні основи в людській особистості та критично ставляться до усього плотського, приземленого.

Навіть часткове поширення цих ідеалів на Заході могло б привести до зменшення впливу ідеології споживання, яка панує в благополучних державах Європи й Америки. Внаслідок широкого поширення ідеології споживання у свідомості людини вкорінюється небезпечна помилка, нібито метою й змістом життєдіяльності є виробництво речей та їхнє споживання. Це, безперечно, завдає величезної шкоди духовному світові особистості, обмежує можливості її всебічного розвитку.

Поряд з тенденціями інтернаціоналізації у світовому культурному процесі відбувається бурхливий розквіт національних культур, особливо в умовах здобуття незалежності державами "третього світу". Це зробило світову культуру кінця ХХ ст. надзвичайно різноманітною.

2. Проблеми розвитку освіти у зарубіжних країнах. Розвиток освіти в індустріальних державах

Розвиток системи освіти — одна з важливіших сфер діяльності держави, оскільки цим самим держава піклується про своє майбутнє. Обов'язкове навчання дітей шкільного віку закріплено в законодавстві переважної більшості країн світу. Парламенти приймають закони, які регламентують освітній рівень, гарантований державою. В одних країнах — це обов'язкове початкове навчання, в інших — 9-річне, в найбільш передових — загальна середня освіта. Міністерства освіти, які існують практично в усіх країнах, відповідають за розвиток освітньої галузі. У розвинутих державах практично всі, хто прагне вчитися, має змогу здобути принаймні середню освіту. Концепція безперервного навчання від дошкільного віку до вищої школи прийнята більшістю країн як стратегічна лінія освітньої

діяльності. Зокрема, кількість випускників середніх шкіл у США, Великій Британії, Франції, Японії зросла за п'ятдесят повоєнних років приблизно утричі. Високим рівнем освіти визначалися країни, що належали до "соціалістичного" табору. До числа провідних країн у галузі освіти у 70-90-х роках прорвалися нові індустріальні держави — Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Малайзія, які впродовж короткого часу впровадили загальну середню освіту, зробили її доступною для більшості дітей шкільного віку, піднесли її рівень до сучасних світових стандартів.

Для здійснення освітньої діяльності на відповідному рівні держава повинна витратити великі кошти. Зростають видатки на освіту, що дає змогу будувати нові навчальні заклади всіх рівнів відповідно до останнього слова науки та оснащувати заклади освіти всім необхідним обладнанням. Комп'ютери, аудіовідеотехніка, різноманітні прилади стали невід'ємною частиною навчання дітей в передових країнах, особливо в престижних елітних школах. Щодо країн, що розвиваються, то для більшості з них найважливіше завдання — ліквідація неписьменності, навчання грамоти всіх дітей шкільного віку.

Проте не тільки уряди й парламенти піклуються про освіту. До цієї сфери привернуто увагу політичних партій, суспільних рухів, громадськості. Люди прагнуть знати, яким чином відбувається навчання їхніх дітей. Тим більше, що, крім державної, існує ціла система приватних закладів навчання.

Усвідомлення вирішальної ролі освіти у розвитку суспільства привело до радикальних реформ в освітній галузі. Основна мета реформ — встановлення відповідності між освітою та суспільними потребами. Реформи в системі освіти, зокрема в індустріально розвинутих країнах, мали багатоаспектний характер — від розбудови традиційних освітніх ланок, модернізації змісту та методів навчання до створення якісно нових видів навчальних закладів.

Зокрема модернізація змісту та методів навчання полягала, з одного боку, у збільшенні уваги до вивчення природничих та математичних предметів, а з другого — у гуманізації та гуманітаризації системи освіти. Принципи демократизації, глибокої поваги до загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших народів і культур стали основними при викладанні гуманітарних дисциплін у загальноосвітніх закладах.

Методи навчання змінилися відповідно до нових завдань, стали більш динамічними, різнобарвними, спрямованими на розвиток розумової діяльності учня.

Останнім часом реформа призвела до того, що з'явилися нові, доступні для всіх бажаючих навчальні заклади: коледжі, спеціальні школи, відкриті університети. У розвинутих країнах розширюються можливості для неформального навчання. Пошуки нових ідей та підходів та їхня реалізація спонукали до розробки і прийняття національних і міжнародних проектів розвитку освіти. Серед них виділяються масштабними змінами й великими капіталовкладеннями програмні проекти "Освіта майбутнього" (Франція), "Освіта для XXI ст." (США), "Модель освіти для XXI ст." (Японія).

Посилюється інтеграція освіти. Найбільший розвиток освітньої інтеграції спостерігається в країнах Західної Європи. Така впливова міжнародна організація, як Рада Європи займається питаннями освіти багато років. В її структурі існує департамент з питань освіти, спорту і туризму. Ця організація в останнє десятиріччя звертає особливу увагу на розвиток освіти, зокрема історичної, в країнах Центральної та Східної Європи. Вона допомагає проведенню науково-практичних конференцій, де розглядаються питання по узгодженню шкільних програм, випуску підручників, розробки нових методик викладання шкільних дисциплін.

Інша міжнародна організація — Європейський Союз — створила Центр досліджень у галузі освіти, який розробляє стратегію нововведень у навчальному процесі, займається заснуванням експериментальних міжнародних шкіл, фондів для субсидіювання освіти.

Таким чином, розвиток освіти в індустріальних державах здійснюється досить успішно, хоча й не без проблем.

3. Проблеми освіти в країнах, що розвиваються, й основні шляхи їх вирішення

Головною проблемою в галузі освіти для країн, що розвиваються, є ліквідація неписьменності. Тривале колоніальне панування, слабкий економічний розвиток, вкорінені етнічні та родові регресивні традиції призвели до значного відставання цих країн в організації освіти і забезпеченні грамотності населення. Наприклад, у Непалі, Бангладеш, Ірані, Індії частка грамотного населення становить лише 20%, а в Афганістані, Мавританії, Судані, Чаді — не

більше 10%. У 30 країнах, що розвиваються, взагалі відсутнє законодавство про обов'язкову освіту, в 48 державах рівень обов'язкової освіти обмежується 5-6 роками. Але й ці вимоги не виконуються. За даними ЮНЕСКО, у 88 країнах, що розвиваються, лише 60% дітей навчається протягом 4 років, тобто досягають рівня елементарної грамотності. У цілому неписьменність у світі зменшується, хоча й дуже повільно. Розрив у рівні освіти між населенням індустриальних держав і країн, що розвиваються, у 90-х роках не тільки не скоротився, а навпаки, збільшився. Вирішити цю проблему можливо тільки спільними зусиллями світової громадськості разом з урядами країн, що розвиваються. Необхідно залучити значні фінансові ресурси міжнародних організацій, урядів та приватних осіб, на ці кошти побудувати освітні установи, підготувати вчителів, закупити обладнання та підручники. Це, безумовно, дуже складне завдання для слабких економік країн, що розвиваються, але ті, хто дбає про майбутнє, — піклуються про освіту.

? Запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте основні напрямки в розвиткові культури другої половини ХХ ст.*
2. *Які нові форми передачі культурної інформації ви знаєте?*
3. *В чому, на ваш погляд, виявляється позитивний наслідок взаємопроникнення культур Заходу і Сходу?*
4. *Який вплив на культуру справляє індустріалізація?*
5. *Проаналізуйте розвиток освіти в індустриальних країнах у другій половині ХХ ст.*
6. *Як технізація і комп'ютеризація впливають на освіту в розвинених країнах?*
7. *Які проблеми стоять перед країнами, що розвиваються, в галузі освіти?*

РОЗВИТОК НАУКИ

1. НТР, наукові відкриття, поява нових галузей наук. Інтеграція науки і виробництва

Друга половина ХХ ст. внесла кардинальні зміни в життя більшості народів світу. Це пов'язано насамперед з прискоренням індустріалізації, урбанізації та науково-технічною революцією.

Розвиток виробництва у більшості країн світу в повоєнні роки вимагав великої кількості вільних робочих рук, а проведення аграрних реформ, використання машин і добрив у сільському господарстві дало змогу визволити ці руки з аграрного сектора й перетворити мешканців сіл на городян. Кочовик-бедуїн з Північної Африки стає таксистом у Каїрі або Александрії, а селянин Південної Кореї — робітником біля конвеєра в Сеулі або Пуссані. Крім того, в 60-70-ті роки розвинуті країни Заходу починають вивозити "брудні" галузі (ті, що забруднюють навколишнє середовище) виробництва з території своїх держав і споруджувати відповідні підприємства в країнах, що розвиваються. Це активно стимулює процес індустріалізації в державах "третього світу" і втягує до виробничої сфери мільйони людей. В країнах Заходу, у свою чергу, інтенсивно розвивається сфера послуг, де також одержують робочі місця тисячі вихідців із села.

Таким чином, процес індустріалізації й урбанізації змінює спосіб життя значної частини населення Землі.

У другій половині ХХ ст. людство зробило величезний крок в оволодінні таємницями природи та їхньому практичному застосуванні. Відкриття та мирне використання атомної енергії, освоєння космосу, поява нових технологій змінили організацію та управління виробництвом. Наука і технологія стали провідними силами цивілізації. Процес розвитку науки і техніки, що постійно прискорюється, одержав назву науково-технічної революції (НТР). Початком НТР вважають 50-ті роки, коли стали до ладу перші атомні електростанції, було запущено перший супутник Землі, розпочалося використання у промисловості електронно-обчислювальних машин. Розгортання НТР привело до прискорення соціально-економічних процесів у світі. Наука, що раніше виступала лише як джерело нових технічних ідей, перетворилася на безпосередню виробничу силу. Виробництво ставило завдання перед наукою, а наука пропонувала нові технології виробництву. Якщо на

першому етапі НТР тільки робилися перші кроки в цьому напрямі, то на другому етапі, у 60-ті роки, масовою стає автоматизація виробництва: широко використовуються роботи, автоматизовані системи управління виробництвом.

З початку 80-х років настав третій етап НТР. Автоматизація та роботизація виробництва досягли такого рівня, що робітник дедалі більше відходив від процесу виготовлення продукції і здійснював лише регулювання та контроль виробничого процесу.

У всіх сферах життя людей відбуваються перетворення. Основними енергоносіями в різний час були вугілля, нафта, газ. Проте їхні запаси не безмежні, тому вчені працюють над використанням інших видів енергії, наприклад ядерної. Ведуться пошуки шляхів широкого застосування енергії води, сонця. У природі є величезна кількість ресурсів, але далеко не завжди можливо знайти матеріали, що повністю задовольняли б вимоги людей. Тому завдяки досягненням науки з'явилися синтетичні замітники, які широко використовуються у побуті та на виробництві.

Створення комп'ютера вважають одним з найбільших досягнень людства і прирівнюють до відкриття вогню та винаходу колеса. Мікроелектроніка відкрила й відкриває величезні можливості для інтелектуалізації праці представників величезної більшості професій. Слідом за мікроелектронікою починають стрімко розвиватися біотехнологія, а також технологія створення матеріалів із задалегідь заданими властивостями.

Удосконалюються системи транспорту і зв'язку. Невід'ємною частиною життя більшості жителів Землі стало телебачення. Супутники зв'язку зробили засоби масової інформації глобальними. Зменшується значення одних природних ресурсів і зростає роль інших. Зникають енергоємні і з'являються наукомісткі виробництва. Дедалі більшого значення набуває інтелектуальна праця. З цього випливає, що наука і технічна революція принципово змінили обличчя суспільства, з'являється можливість дедалі більшого задоволення потреб усіх його членів.

2. Загальні тенденції в розвитку науки і найважливіші досягнення в освоєнні космосу, здобутки у галузі фізики, хімії, математики, біології, медицини

Завдяки широкому розвитку мікроелектроніки, комп'ютеризації, засобів масової інформації й комунікацій, поглибленню розподілу праці й спеціалізацій відбувається

інтернаціоналізація всієї суспільної діяльності на Землі, людство об'єднується в єдину соціокультурну цілісність. Велика кількість вчених схиляється до думки, що, незважаючи на виразні соціально-культурні, економічні, політичні контрасти між різноманітними регіонами, державами і народами, на сучасному етапі розвитку людства формується єдина цивілізація на всій планеті.

Найважливіші здобутки й відкриття в різних галузях науки традиційно оцінюються присвоєнням їхнім авторам Нобелівської премії. Премії по фізиці, хімії, економіці присуджує Шведська Королівська академія наук. Нобелівську премію в галузі фізики 1996 р. отримали американські вчені, професори Корнельського університету Девід Лі та Роберт Річардсон, а також їхній колега із Стенфордського університету Дуглас Ощерофф. Вони удостоєні премії за відкриття надтекучості "гелія-3". 1997 р. лауреатами Нобелівської премії в галузі фізики стали теж американські вчені — професори Стівен Чу і Уільям Філіпс, а також їхній колега з Франції Клод Коен-Таннуджи. Вчені були нагороджені премією за розвиток методів охолодження і вловлювання атомів за допомогою лазерного променя. Ця робота має практичне значення для створення надзвичайно точного атомного годинника.

В галузі хімії 1996 р. Нобелівської премії були удостоєні професор із Великої Британії Гарольд Крото та вчені із США Роберт Керл і Річард Сметлі. Вони відкрили нову форму вуглецю, яку назвали фуллереном.

1997 р. премію отримали професор Енсус Ску із Данії, Поль Бойер із США та доктор Джон Уолкер з Великої Британії за новітні відкриття в галузі ферментів. В усіх живих організмах ці сполуки відіграють роль універсальних акумуляторів енергії.

Премії в галузі фізіології й медицини присуджує Королівський Каролінський інститут. Австралієць Пітер Дохерті й швейцарець Рольф Цинкернагель були удостоєні Нобелівської премії 1996 р. в галузі медицини за дослідження того, як імунна система людини розрізняє клітини, вражені вірусами. 1997 р. премію вручено професорові Каліфорнійського університету США Стенлі Прусинеру за важливе відкриття принципово нового біологічного збудника інфекційних захворювань, що отримав назву "пріон". Частиці цієї речовини, яка в звичайних умовах є нешкідливим клітинним протеїном, за певних умов змінюють свою структуру й перетворюються на смертельно небезпечну

загрозу для мозку людини або тварини. Поки що людський організм не виробив засобів боротьби з пріоном. Винахід С. Прусинера допоможе в боротьбі з дуже складними захворюваннями, в роботі над створенням необхідних ліків.

Яскравим показником видатних наукових досягнень другої половини ХХ ст. є перехід людства до вивчення космосу. Запуск у СРСР штучного супутника Землі 4 жовтня 1957 р. відкрив епоху освоєння космічного простору. Процес цей відбувався в умовах гострого суперництва між двома наддержавами — СРСР і США. Спочатку першість була за СРСР, оскільки 12 квітня 1961 р. радянський космонавт Ю. Гагарін уперше в історії облетів навколо Землі на космічному кораблі "Восток-1", а в березні 1965 р. О. Леонов уперше вийшов у відкритий космос. Але вже наприкінці 60-х років США зробили потужний ривок: 21 липня 1969 р. Н. Амстронг і Е. Олдрін висадилися на Місяці, де пробули дві з половиною години, провели необхідні спостереження і взяли зразки ґрунту, відкривши епоху всебічного вивчення космічного супутника Землі.

Суперництво в освоєнні космосу тривало ще два десятиріччя, оскільки це було пов'язано з удосконалюванням ракетних установок і успіхи в космічній сфері розглядалися як гарантія перемоги в можливому воєнному конфлікті. Тільки після завершення "холодної війни" взяли верх тенденції співробітництва в цій важливій галузі людської діяльності. Зараз на орбітальній станції "Мир" і космічних кораблях "Шатл" працюють інтернаціональні екіпажі за різноманітними програмами, розробленими науковими центрами більшості країн світу. У листопаді 1997 р. на космічному кораблі "Шатл" у складі інтернаціонального екіпажу працював перший космонавт незалежної України Л. Каденюк.

3. Гуманітарні науки, їх розвиток і роль в утвердженні загальнолюдських цінностей

Вирішення загальносвітових глобальних проблем намагалися знайти вчені різноманітних фахів, але головні зусилля в цьому напрямку розпочали філософи, які належать за своїми поглядами до декількох провідних філософських шкіл. У центрі уваги сучасної філософської думки є проблема людини.

Одним із найяскравіших і впливовіших напрямків сучасної філософії є екзистенціалізм. Головне питання для

екзистенціалістів — як жити, існувати людині (з фр. *екзистенція* — існування) перед загрозою історичної катастрофи. Цей напрямок сформувався в Західній Європі в період між двома світовими війнами. Безпосередніми родоначальниками екзистенціалізму є німецькі філософи Мартін Хайдеггер (1889-1976 рр.), Карл Ясперс (1883-1969 рр.), французькі філософи і письменники, лауреати Нобелівської премії Жан-Поль Сартр (1905-1980 рр.) і Альбер Камю (1913-1960 рр.).

У покоління західної інтелігенції, яке пережило Першу світову війну, оманливу стабілізацію 20-30-х років, прихід фашизму, гітлерівську окупацію, цей філософський напрямок викликав інтерес насамперед тому, що він звернувся до проблеми критичних і кризових ситуацій, до яких найчастіше потрапляє людина в період суворих історичних іспитів. Екзистенціалізові навіть було приліплено ярлик "філософії кризи".

Екзистенціалізм, дійсно, відштовхується від великомасштабного розчарування в історії, що призводить до сприйняття сучасної епохи як періоду кризи цивілізації, кризи розуму й гуманності. Екзистенціалісти вважають, що катастрофічні події новітньої історії виявили нестійкість, уразливість існування не тільки окремої людської особи, а й усього людства в цілому. Але екзистенціалізм не виступає як захисник цієї кризи. Навпаки, він протестує проти капітуляції особи перед цією кризою. Перший заклик цієї філософії "Людино, прокинься!". Тобто обери активну життєву позицію, дій у цьому світові й протидій йому самотужки.

У той же час, відповідно до екзистенціалізму, людина — це тимчасова кінцева істота, приречена на смерть. Екзистенціалісти вважають, що людина не повинна тікати від усвідомлення своєї смертності, а тому високо цінувати все те, що нагадує про суєтність практичних починань.

Цей момент яскраво відбито в екзистенціалістському вченні про "прикордонні ситуації" — граничні життєві обставини, до яких постійно потрапляє людська особа. Прикордонні ситуації ставлять перед необхідністю вибору. Людина постійно повинна обирати ту або іншу форму поведінки, орієнтуватися на ті або інші цінності й ідеали. Обираючи ті або інші цінності й ідеали, роблячи ті або інші вчинки, індивід формує себе як особистість. За висловленням Ж. П. Сартра, "людина сама себе обирає". Але, обираючи себе, ми обираємо всіх людей. Кожна наша дія створює

образ людини, якою вона повинна, за нашим уявленням, бути.

Таким чином, вчення екзистенціалістів має яскраво виражений морально-етичний характер, мобілізує людей на формування активної життєвої позиції.

Після смерті основних представників цієї течії вплив екзистенціалізму був істотно послаблений, проте його основні ідеї й донині впливають на людей через філософію, літературу, мистецтво.

? Запитання і завдання

1. Дайте визначення поняттям "науково-технічна революція", "урбанізація".
2. Схарактеризуйте три етапи розвитку НТР в повоєнний період.
3. Чому створення комп'ютера вважають одним з найбільших досягнень людства?
4. Проаналізуйте вивчення космосу в 60—90-х рр.
5. Завдяки чому людство на сучасному етапі об'єднується в єдину соціокультурну цілісність?
6. Дайте характеристику екзистенціалізму як культурно-філософської течії. Назвіть його представників.
7. Які міжнародні організації займаються вирішенням глобальних проблем сучасності?
8. Розкажіть про лауреатів Нобелівської премії в провідних галузях науки за останні роки.

1. Основні тенденції і напрямки у розвиткові літератури зарубіжних країн у повоєнні роки. Провідна тематика творів Література після Другої світової війни як складова частина духовної культури людства, наслідуючи кращі традиції класиків світової літератури — О. Бальзака, Ч. Діккенса, Г. Флобера, Л. М. Толстого, Ф. М. Достоєвського, Т. Манна та багатьох інших, — продовжувала об'єктивно відображати дійсність, служити ідеям гуманізму та прогресу.

Однак війна з її трагічними наслідками для людської цивілізації, розгром фашизму, розкол світу на демократичну та тоталітарну системи, ядерна небезпека докорінним чином впливали на суспільні настрої і відбивалися в художній літературі. В літературу вторглася історія, визначаючи риси мистецтва не лише реалістичного, а й модерністського.

Пріоритетне місце після війни посіла реалістична література, позначена психологізмом, морально-етичною проблематикою, усвідомленням антагонізмів сучасної цивілізації, політичною актуальністю.

У перші повоєнні роки у творчості багатьох письменників, особливо воюючих країн, превалюючою стала антифашистська тематика. Багато з них самі були солдатами Другої світової війни, учасниками руху Опору. Ступінь їхньої участі в антифашистській боротьбі визначив характер головної теми 50-х років — теми руху Опору. Серед них французькі письменники Роже Вайян (1907—1965 рр.), Робер Мерль (нар. 1908 р.), Ельза Тріоле (1896—1970 рр.); німецькі письменники Анна Зегерс, Генріх Белль та інші.

Робер Мерль в романі "Смерть — моє ремесло" з великою силою ненависті зобразив Освенцім; багато письменників порушили тему зради батьківщини (Жан Фрєвіль, збірка оповідань "Колабораціоністи"; Луї Арагон, збірка оповідань "Рабство і велич французів" та ін.). Тема антифашистської боротьби лунала в повісті Жана Лаффіта "Ми ще повернемося за пролісками" (1947 р.).

Нестабільність, невпевненість і тривожність повоєнного часу, крах надій на те, що після війни настане мир у світі, також знайшли адекватне відображення в літературі. Так, виразниками незадоволення молоді дійсністю виступила в 50-х роках група англійських письменників, яка в критиці отримала назву "розгнівані молоді люди". Серед представників цієї групи найбільш відомі

Дж. Уейн (нар. 1925 р.) — роман "Поспішай вниз" (1953 р.); Кінгслі Еміс (нар. 1922) — романи "Щасливчик Джим" (1954 р.) та "Невизначене життя" (1955 р.); Джон Осборн (нар. 1929 р.) — п'єса "Озирнись у гніві" (1957 р.); Джон Брейн (нар. 1922 р.) — роман "Шлях угору" (1957 р.). У США подібне світосприйняття передавали в своїх творах "битники" ("розбите покоління").

Особливим напрямом в реалізмі вважається "соціалістичний реалізм", притаманний літературі Радянського Союзу та країн "соціалістичної співдружності". В умовах існування тоталітарного режиму виникла "слухняна" по відношенню до влади література. Літературний процес втратив багатобарвність. Теоретики "соціалістичного реалізму" вимагали від письменників покращити історію, "приборкати" вперті факти, зробити своєрідну вітрину внутрішнього життя в соціалістичних країнах. Вони штовхали письменників на компроміси, на пошуки напів-правди, на "лакування" дійсності. Прикладами такої напів-правди були твори відомих письменників "Піднята цілина" М. Шолохова, "Хліб" О. Толстого, другий варіант "Молодої гвардії" О. Фадєєва та інші.

Розвиваючись, реалізм збагачується новими відтінками і нюансами. Так, особливим явищем в літературі став "міфологічний реалізм", представником якого є латино-американський письменник Ф. Г. Маркес. Він міфологізовано зображує в своїх творах реальні диктаторські режими останніх десятиріч в країнах Латинської Америки. В романах "Сто років самотності", "Осінь патріарха" письменник сатирично зображує три різні іпостасі диктатора і його влади в офіційній пропаганді, в народному поголосі і в реальності. Романи підносять питання значення особистих якостей правителя для міцної влади.

Крім реалістичного, в сучасній зарубіжній літературі існує модерністський напрям. Центральне місце в модернізмі цього періоду посідає екзистенціалізм.

Надзвичайна популярність екзистенціалізму пояснюється тим, що він вирвався за межі суворой реальності і став світовідчуттям, нерідко надзвичайно життєвим, емоційним.

Екзистенціалізм захоплює якраз тим, що дозволяє обходитися ілюзіями, утверджуючи свободу особи серед безмежного моря буття.

Ідеї екзистенціалізму справили вплив на творчість багатьох письменників. В їхніх творах світ виступає позбав-

леним здорового глузду, хаотичним і некерованим. Людина в ньому трагічно самотня, її внутрішній світ недоступний для інших. Найяскравіші представники цього напрямку: Жан Поль Сартр, Альбер Камю, Сімона де Бовуар (Франція); Айріс Мердок і К. Уїлсон (Англія); Н. Мейлер (США). Зокрема, основоположник французького екзистенціалізму Ж. П. Сартр (1905—1980 рр.) на початку 70-х років був кумиром певної частини молоді. Пошук абсолютної свободи, абсурдність буття проходять червоною ниткою через його незавершений роман-тетралогію "Дороги свободи" (50-ті роки).

У романі-притчі А. Камю (1913—1960 рр.) "Чума" вища мужність людини вбачається в боротьбі з абсурдністю буття. У п'єсі "Облога" життя змальоване як круговерть, де рух відбувається від поганого до гіршого і знову повертається до поганого.

Близькою до цього напрямку була й течія в західноєвропейській драматургії, відома під назвою "драма абсурду" (50-ті роки). Характерні ознаки цього напрямку — песимізм, некомунікабельність, передчуття загибелі, алогізм вчинків та слів персонажів. Найбільш відомі представники "драми абсурду" — ірландський драматург, що писав французькою та англійською мовами, С. Беккет (нар. 1906 р.) та румунський драматург Ежен Іонеско, що писав французькою мовою (нар. 1912 р.). У п'єсах останнього "Лиса співачка" (1950 р.), "Урок" (1951 р.), "Носорог" (1959 р.), "Небесний пішохід" (1962 р.) домінують відчуття кошмару та безглуздості життя.

Різновидом французької модерністської прози 50-60-х років став "неороман" ("антироман"). На противагу традиційній романічній оповіді, "неороман" не має сюжетної чи композиційної завершеності, стверджує замкнуту на собі особистість (французька письменниця Наталі Саррот, її співвітчизник Ален Роб-Грійє).

Звернення митців до історії як практики минулого матеріалізувалося в історичних романах, повістях, драматичних творах. Часто до історичного роману зверталися і всесвітньо відомі діячі літературної творчості, такі як Луї Арагон — "Страшний тиждень"; Ф. Вольф (1888-1953 рр.) — історична трагедія "Томас Мюнцер" та інші письменники.

Бурхливі події в громадському і політичному житті дали поштовх розвитку детективної літератури, яка в сучасному світі має чи не найбільшу читачку аудиторію. Детектив багатьом дає змогу забути від переповнених

вулиць, гуркоту автомобілів, одноманітної виробничої діяльності та труднощів життя. Письменники різних літературних напрямів випробовують себе у детективному жанрі. Так, 1965 р. з'явився детектив К. Еміса "Досье Джеймса Бонда", а 1975 р. — "Благочестивий агент", шпигунський роман Джона Брейна. Справжніми королями детективу стали англійська письменниця Агата Крісті (1894—1976 рр.) та французький письменник Жорж Сімон (1903—1989 рр.).

В епоху бурхливого розвитку НТР важливе значення має розвиток такого напрямку в літературі, як наукова фантастика. Яскравими представниками цього напрямку стали А. Азимов, А. Кларк, Р. Шеклі, П. Андерсон, Ф. Корсак та ін.

Своєрідністю наукової фантастики є її соціально і науково моделююча роль. Чималий внесок в розвиток цього жанру зробив Р. Д. Бредбері, якого називають моралістом ХХ століття у фантастиці. Його твори мають морально-філософську спрямованість, протестують проти "машинізації" людини, виступають на захист свободи виразу "природних почуттів". У романі "451° за Фаренгейтом" ставиться питання про цінності традиційної культури в технічно оновлюваній цивілізації. Автор критикує безвідповідальне політиканство, застерігає проти підкорення людини штучним інтелектом.

2. Особливості розвитку літератури окремих країн

Найбільш популярним письменником в Англії в повоєнні роки був Джон Бойтон Прістлі. В його романі "Ця стара країна" (1967 р.) зображено звичаї та побут сучасної Англії.

Всесвітньо визнаними стали англійські письменники Грем Грін (нар. 1904 р.) і Чарлз Сноу (1905—1980 рр.).

Художня сила романів Гріна визначається постановкою актуальних соціально-політичних і морально-психологічних проблем. Ця закономірність спостерігається в романах "Тихий американець", "Наша людина в Гавані", "Комедіанти", "Почесний консул" та ін.

1971 р. Г. Грін опублікував автобіографію "Таке життя", в якій розповів про ранній період свого життя. Значення цієї книги полягає в тому, що вона допомагає краще розібратися в складній спадщині письменника, відчути внутрішні мотиви його творчості.

Перу видатного англійського письменника-гуманіста Чарлза Сноу належать всесвітньо відомі романи "Чужі і

брати" (1960 р.), "Коридори влади" (1964 р.), "Пора надій" (1970 р.) та ін.

Неможливо уявити собі сучасну англійську літературу без Айріс Мердок (нар. 1919 р.). Викладач філософії, автор цікавих наукових праць, вона відома читачам України своїм чудовим романом "Чорний принц" (1973 р.).

Одним з головних напрямів у літературі Франції повоєнних років був критичний реалізм. Найвидатніші його представники М. Дрюон (трилогія "Кінець людей", 1954 р.), Ерве Базен ("Родина Резо", 1948-1972 рр.), Ф. Ерріа ("Родина Буссардель", 1957 р.).

Значне місце в повоєнній літературі Франції посідає творчий доробок Луї Арагона (1897-1982 рр.). В поетичному збірнику "Знову ніж у серце" він засуджує мілітаризм. У 50-х роках він створює дві прекрасні поеми "Очі і пам'ять" і "Незакінчений роман" — про любов, війну і мир, про себе та свої шляхи в мистецтві, про долю свого часу.

Важливе місце у повоєнній літературі реалістичного напрямку посідають письменники США. У творах драматурга Артура Міллера (нар. 1915 р.) "Суворе випробування" (1953 р.), "Це трапилось у Віші" (1965 р.), "Створення світу та інші справи" (1972 р.) йде пошук морального абсолюту, ставляться проблеми відповідальності кожного за зло у світі. Страждання самотніх, часто неповноцінних, але поетичних натур в черствому, прагматичному і нетерпимому оточенні зображено в п'єсах "Скляний звіринець" (1944 р.), "Трамвай "Бажання" (1947 р.), "Орфей спускається в пекло" (1955 р.), "Ніч ігуани" (1961 р.) драматурга Теннессі Уільямса.

Вірою в духовні цінності та культурні традиції пройнято романи Сола Беллоу (нар. 1915 р.) "Герзак" (1964 р.) та "Планета містера Самлера" (1969 р.). Джон Апдайк (нар. 1932 р.) у 1978 р. опублікував іронічний роман "Переворот", в якому змальовується світ політиків. Мотиви зла ХХ століття — злочинності — звучать в романі "Звичайне вбивство" (1965 р.) та в повісті "Домовинки ручної роботи" (1979 р.) Трумена Капоте (нар. 1924 р.). Взагалі для сучасної американської літератури характерна насамперед тема людини як індивіда, що цілком узгоджується з традиціями американського індивідуалізму.

У Радянському Союзі поряд із "слухняною" літературою існували автори, що викривали вади тоталітаризму і знаходили свої літературні й художні засоби боротьби з ними. До найбільш відомих борців з режимом належить

О. Солженіцин, який у своїх творах "Один день Івана Денисовича", "Архіпелаг ГУТАБ", "Раковий корпус" розкрив світові страшну правду про сталінські репресії.

Крамольними з погляду влади і забороненими в Радянському Союзі були роман Б. Пастернака "Доктор Живаго", удостоєний Нобелівської премії, твори А. Платонова, І. Бродського, В. Войновича та інших письменників, які мусли покинути Батьківщину і переселитися на Захід.

Проте були в Радянському Союзі письменники, які не переслідувались владою, але в рамках дозволеного писали твори (особливо в роки "відлиги" та "перебудови"), що підносили справжні проблеми добра і зла, сенсу життя, людських стосунків і найвищого його прояву — кохання, які ставали близькими і зрозумілими людям всього світу. До таких письменників належать В. Астаф'єв, Ч. Айтматов, В. Биков, Г. Бакланов, О. Гончар та деякі інші.

В руслі соціалістичного реалізму виділялися "селянські" письменники (С. Залигін, В. Шукшин), що підіймали проблеми життя людей в російській глибинці, "екологічна" проза (В. Распутін "Прощання з Мат'юрою", Б. Васильєв "Не стріляйте в білих лебедів"), яка розкривала проблеми збереження довкілля в умовах наступу НТР та збереження культурної спадщини (В. Солоухін "Чорні дошки" та інші).

Популярними авторами, творами яких зачитувалися мільйони людей в Радянському Союзі, були В. Пікуль та Ю. Семенов. Перший писав в основному історичні романи, другий — політичні детективи.

В цілому треба відзначити, що в СРСР була найбільш читаюча публіка у світі.

У країнах Центральної та Східної Європи в період соціалізму (50-80-ті роки) теж жили і творили талановиті поети і письменники, що намагалися правдиво змалювати життя своїх народів. Наприклад, трилогія польського письменника Я. Івашкевича "Слава і хвала" висвітлює події в житті польського народу від Першої світової війни до нацистської окупації. Вершиною творчості відомої чеської письменниці Марії Пуйманової є трилогія "Люди на роздоріжжі", "Гра з вогнем", "Життя проти смерті", в якій відображено боротьбу прогресивної інтелігенції. Великої слави набув роман про німецьку молодь 60-х років письменника із НДР Дітера Нолля "Пригоди Вернера Хольта". В Румунії великої популярності в той час набули твори відомого поета Т. Аргезі — філософська поема "Хвала людині" та поема "1907 рік". У Болгарії в 50-60-х роках відомими були

письменники Іван Радоев, Василій Ханчев, Іван Пейчев, а в Угорщині — П. Вереш, П. Сабо, І. Добози, що змальовували життя в умовах "побудови соціалізму".

В сучасній Італії найкращими представниками неореалізму є Васко Проталіні — автор "Повісті про бідних закоханих" і роману "Метелло", та Альберто Моравія, відомий своїми "Римськими оповіданнями" та романом "Чочара". Це твори про простих людей, про їхні тяжкі страждання в умовах диктатури Муссоліні, про боротьбу за свободу і гідність.

Серед прогресивних письменників сучасної Іспанії виділяються Мігель Ернандес і Рафаель Альберті, Хуан Гойтисоло та Анна Марія Матуре.

Надзвичайно багата і різноманітна література країн Азії та Африки. Особливого розквіту в повоєнні роки набула література Японії, в якій гармонійно поєднуються як традиційні жанри та стилі, так і сучасні теми та напрямки. Найвидатнішими сучасними письменниками Індії є Халдар, Бошу, Варме, а Єгипту — М. Таемур, Т. Хусейн, Ю. Ідріс. У творчості цих письменників відбито національно-визвольну боротьбу та успіхи демократичних перетворень в своїх країнах.

У Латинській Америці теж існує блискуча плеяда всесвітньо відомих письменників та поетів. Це і бразилець Жоржи Амаду зі своїми романами "Кам'яна стіна", "Червоні вруна" та іншими, аргентинець Едуардо Мальєга (романи "Європейський ноктюрн", "Місто", "Листопадове свято"), чилійський поет Пабло Неруда, який у своїх численних творах пристрасно закликав до боротьби з фашизмом.

Таким чином, літературний процес другої половини ХХ ст. вирізняється великим розмаїттям течій та стилів, багатобарвністю письменницьких пошуків, глибиною та значущістю піднятих тем, значним впливом на життя суспільства.

? Запитання і завдання

1. *Які основні тенденції і напрямки у розвитку літератури зарубіжних країн у повоєнні роки ви знаєте?*
2. *Схарактеризуйте провідну тематику творів зарубіжних письменників другої половини ХХ ст.*
3. *Проаналізуйте особливості розвитку літератури в Радянському Союзі та країнах Східної та Центральної Європи в період соціалізму.*
4. *Назвіть найбільш популярні жанри в літературі країн Заходу.*
5. *Назвіть найбільш відомих письменників і поетів Латинської Америки та їхні твори.*

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО, МУЗИКА, ТЕАТР, КІНО, АРХІТЕКТУРА

1. Основні течії в образотворчому мистецтві

Повоєнний період ознаменувався значним піднесенням і новими досягненнями в розвиткові образотворчого мистецтва. В цей період відроджуються різноманітні художні напрямки і стилі, які виникли в перші десятиріччя ХХ ст., але пережили спад у роки війни.

З усієї строкатості й розмаїтості течій у повоєнному мистецтві виділяються дві основні: соціальний реалізм й абстракціонізм. Соціальний реалізм об'єднав художників, які вбачали зміст мистецтва в його зв'язку з дійсністю, у суспільних діях, служінні цій меті засобами художньої творчості. Абстракціонізм об'єднав художників, які віддавали перевагу формам, фарбам, кольору.

Мистецтво соціального реалізму проявилось в двох основних формах: неореалізм (демократичні держави Заходу) і соціалістичний реалізм (країни соціалістичного табору). Вони мали загальні риси, які виражалися в соціальній спрямованості, але їх кардинально відрізняло ставлення до життя.

Засновником неореалістичного напрямку став італійський художник Ренато Гуттузо (1912-1987 рр.). 1952 р. у Римі з ініціативи Р. Гуттузо була заснована газета "Реалізм", якій призначено було стати теоретичним центром напрямку, названого неореалізмом. Художники-неореалісти сприймали життя як драму, герой якого шукає, але не знаходить вирішення своїх проблем. Їх об'єднувало прагнення критично осмислити події, що відбуваються. На відміну від класичного реалізму, художники нового напрямку прагнули максимальної узагальненості образів своїх картин. Вони переходили в образи-символи, зображали не особистість, якій притаманні окремі якості, а масового героя; велику увагу приділяли кольору, який ніс і змістове, й емоційне навантаження.

Розквіт італійського неореалізму припадає на середину 50-х років. Р. Гуттузо створює свої твори "Заняття пустуючих земель батраками в Сицилії", "Битва біля мосту Аммірально", які стали класикою цього напрямку. Андре Фужерон зі своїм реалістичним полотном "Слава Андре Ульє" і Борис Тислицький із серією графічних портретів в'язнів Бухенвальда представляють французький неореалізм. Все-

світньої популярності набула робота японських майстрів Маруки Іри і Маруки Поамо "Страхіття Хіросіми". Автори з величезною художньою переконливістю зобразили трагічну картину загибелі жителів міста від атомного вибуху. Резонанс, викликаний цією роботою, порівнюється лише з відгуком світової громадськості на знамениту "Герніку" П. Пікассо. У неореалістичній графіці найгучнішими були імена англійця П. Хогарта і американця Е. Уайета.

Другий значний напрям соціального реалізму — соціалістичний реалізм — славив соціалістичну ідеологію, правлячі партії та їхніх лідерів. Авторам творів, створених у стилі соціалістичного реалізму, був властивий показний, часто фальшивий оптимізм. Усі явища, зображені художниками, наділялися громадським змістом. До "класичних" творців соціалістичного реалізму можна віднести митців Д. Налбадяна, У. Лопухова, скульптора Ф. Кломера. Становлення соціалістичного реалізму відбувалося в гострій боротьбі з усіма іншими стилями і тенденціями в мистецтві, які кваліфікувалися як реакційні. У тоталітарних державах офіційне мистецтво також набуло рис тоталітаризму, воно ніколи не "опускалося" до реальних проблем людини, які завжди приносилися в жертву абстрактної людяності. Тому навіть у кращих творах соціалістичного реалізму автори ніколи не ставили головною метою пізнання людиною дійсності, шукання істини.

Впровадження демократичних ідей у західному суспільстві сприяло розвитку альтернативних реалізові течій. Найбільш значною з них став абстракціонізм. Ця течія склалася ще в 10-ті роки ХХ ст., але широкого соціального відгону абстракціонізм набув після потрясінь війни, страхіть фашизму. В основі абстракціонізму лежить переконання, що мистецтво покликане зображати насамперед не навколишню дійсність, а власний духовний світ художника, стан його душі.

Течію повоєнного абстракціонізму можна поділити на три великі групи. Перша з них — "абстрактний експресіонізм". Засновником його став американець Джексон Поллок. Він вводить термін "дриппінг" — розбрикання фарб на полотні без використання пензля, за допомогою інших предметів. У цьому мистецтві акцент робиться на самій дії, процесі створення картини. Інший представник цього напрямку, Жорж Мат'є, супроводжував свої творчі сеанси в присутності публіки маскарадними перевдяганнями і музикою.

Друга група абстракціоністів тяжіє до деякої загадковості, автори вкривають свої полотна знаками, які нічого не значать. Третю групу складають послідовники технізованого, абстрактно-геометричного мистецтва. Живописці створюють строго геометричні декоративні композиції, скульптори використовують для своїх абстрактних творів полірований або грубий зварний метал, а також металеві механізми і пристосування.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. у світовому мистецтві проявилися перші симптоми кризи абстракціонізму. Свідченням цього стала поява нових стилів: "поп-арте" (популярне мистецтво) та "оп-арте" (оптичне мистецтво). Характерною рисою "поп-арте" було створення різноманітних композицій, часто абстрактних, з цілком реальних предметів побуту, у тому числі сільськогосподарських знарядь, шматків труб, частин автомобілів тощо. Стиль "поп-арте" виник у США. Його засновниками були Р. Рушенберг і Дж. Джонс.

"Оп-арте" — це ефект кольору і світла, пропущених через оптичні прилади на складні геометричні конструкції. На повну силу цей напрямок продемонстрував себе на виставці "Чуйне око" у Нью-Йорку, де брали участь 75 художників з 10 країн.

Ще одним відомим різновидом мистецтва повоєнних років став сюрреалізм. Сюрреалістичний (надреальний) напрямок в мистецтві виник ще в 1924 р. Він проголосив своїм гаслом "психологічний автоматизм" творчості — щось на зразок запису мислення. Сюрреалісти вирішили замінити існуючий реальний світ містичним, підсвідомим. Найбільш яскравим представником цього напрямку став видатний художник сучасності іспанець Сальвадор Далі (1904-1984 рр.). Його найвідоміші картини повоєнного періоду — "Три сфінкси Бікіні", "Атомний Нерон", "Атомна Леда", "Атомістичний хрест".

Проте без перебільшення можна сказати, що найвидатнішою постаттю у світовому образотворчому мистецтві ХХ ст. є французький художник, іспанець за походженням Пабло Пікассо (1881-1973 рр.). З ім'ям цієї людини пов'язана ціла епоха в сучасному живописі. У повоєнні роки у творчості Пікассо переважали ідеї любові до життя й добра, ненависті до війни, властиві більшості художників його покоління. Його головні твори — статуя "Людина з ягням" і малюнки голуба Миру, над якими Пікассо працював починаючи з 1942 р., — втілюють ідеали добра і миру.

Цій же тематиці присвячено знаменитий плакат до Всесвітнього конгресу прихильників миру (1949 р.) і політичний памфлет "Кривава бойня в Кореї" (1951 р.), який об'єднав символічні та реальні мотиви. Апогеєм творчості майстра на антивоєнну тему став розпис Храму миру у Валлорисі (1952 р.), де на протилежних стінах невеликої капели було створено дві фрески "Війна" і "Мир".

Із 70-х років розпочинається нова епоха у світовому мистецтві, яку називають "постмодернізмом". Ця епоха ознаменувалася прагненням мистецтва повернутися до реального світу. Водночас реалізм, який десятиліттями зазнавав гоніння, знову повертає до себе жвавий інтерес. Особливе місце в цьому процесі посідає гіперреалізм (або фотореалізм) — живопис, що буквально імітує реальні сцени і предмети з фотографічною точністю. Ця течія виникла в США і набула поширення в інших країнах. Взагалі ж "постмодернізм" характерний появою плеяди молодих художників, які мають суворий і вимогливий погляд на життя.

2. Особливості архітектурного будівництва

Якщо до війни основні напрямки розвитку світової архітектури визначалися переважно творчістю європейських майстрів, то вже в 50-ті роки основними "законодавцями моди" в архітектурі стають американці. Архітектори зі США набули величезного авторитету завдяки масштабному розвитку будівельної індустрії в їхній країні, чудовій організації проектних фірм, використанню новітніх будівельних і оздоблювальних матеріалів. Не менш відомими стають архітектори ряду латиноамериканських держав, особливо бразильський архітектор Оскар Німейер, який показав себе блискучим професіоналом при створенні об'ємно-просторових композицій. За його проектом в незайманих тропічних джунглях за три роки було збудовано нову столицю Бразилія. 21 квітня 1960 р. відбулося офіційне відкриття міста. Сьогодні його нерідко називають одним із найкрасивіших міст планети.

Європейські майстри частково запозичали досвід своїх американських колег, спираючись в основному на ідеї видатних архітекторів 20-30-х років В. Гроніуса (Німеччина), Ле Корбузе (Франція), Х. Мейєрера (Велика Британія), які були ідеологами функціоналізму. Функціоналізм став практично основним архітектурним напрямком ХХ ст. Для нього характерний принцип, відповідно до якого архі-

тектурну форму визначають функції, призначення будинку. Функціоналізм дав світові нові типи житлових будинків (коридорного типу, галерейного типу, з квартирами в двох рівнях) з покриттями, економічними квартирами з вмонтованим устаткуванням і зручним для трансформації інтер'єром. Принципи функціоналізму легко пристосовувались до національних особливостей різних країн, що зробило цей напрямок інтернаціональним. У більшості міст світу з'явилися нові житлові квартали, дуже схожі один на один. Найбільш поширеним типом будівлі громадського призначення став такий, художній образ якого визначається як "скляний паралелепіпед" або "скляна призма", — тобто будинок, який складається з суворо геометричного металевого каркасу, зашкленого з усіх боків. Ці будинки стали свого роду візитною карткою архітектури 50-60-х років (наприклад, будинок ООН та 400-метровий Всесвітній торговий центр у Нью-Йорку, готельні комплекси "Хілтон" і "Форум" у більшості європейських міст). Такі типові будинки зі скла й бетону першим запропонував світові американець Л. Міс ван дер Роє.

Ще одним напрямком в архітектурі повоєнного часу стала органічна архітектура. Її ідеолог, американський архітектор Франк Ллойд Райт, проповідує зв'язок із природою, звернення до людської індивідуальності. Цей напрямок протистоїть нівельованій стандартизації сучасного життя, захопленню голим функціоналізмом. Одним із прикладів органічної архітектури є будинок Сіднейської опери в столиці Австралії. Цей витвір зі скла й бетону схожий на сюрреалістичного лебедя, що збирається злетіти. Насправді ж архітектор, датчанин Йорг Утзон, говорить, що був натхненний вітрилами яхт у сіднейському порту й частково — храмовими будівлями майя та ацтеків у Мексиці. Проект Утзона переміг у конкурсі, в якому брали участь 233 фахівці з 32 країн.

Найвидатніший архітектор ХХ ст. Ле Корбузьє (1887-1965 рр., справжнє ім'я Шарль Едуард Жаннере) прагнув зблизити й об'єднати сильні сторони як функціоналізму, так і органічної архітектури (житловий будинок у Марселі, капела Нотр-Дам дю О у Ронніні). В 1951 р. він отримав можливість здійснити свою мрію: побудувати ціле місто. Північний штат Пенджаб (Індія) втратив свою столицю при поділі держави 1947 р., і Ле Корбузьє було запропоновано спроектувати нову столицю Чандигарх. Це місце знаходиться в горах Сивані між двох рік. Було вирито

велике штучне озеро, навколо якого проклали прогулянкову дорогу. Все місто засадили квітучими деревами. Чандигарх розділений на сектори-мікрорайони широкими бульварами. Більшість важливих будівель зведено на палях. Втім, критики вважають, що архітектор не врахував особливостей Індії, спосіб життя індусів. (Чандигарх задуманий як місто з поживленим автомобільним рухом, що абсолютно не відповідає дійсності.)

Переконавшись у деякій обмеженості функціоналізму, сучасні архітектори роблять спробу органічно пов'язати його з національними культурами своїх країн. Чудові приклади такого зв'язку — олімпійський комплекс Уойоґі в Японії (Кендзо Танґе) і палац "Фінляндія" у Хельсінкі (Алвар Аалто).

3. Театральне мистецтво, його особливості

У повоєнні роки театральне мистецтво переживало не кращі часи, тому що увагу глядача притягав більш доступний і видовищний кінематограф, а потім і телебачення. За цих умов для повернення глядачів у театральні зали величезну роботу було здійснено драматургами і театральними режисерами. У США, наприклад, створюється чисто американська традиція організації театральної справи. Найвідоміший американський драматург Юджин О'Ніл визначив шляхи розвитку театру на десятиріччя. У його п'єсах "Продавець льоду прийде", "Довга подорож у ніч", "Місяць для пасинків долі" створено картину абсурдності й глибокої ганебності людських відносин. Ці твори проклали дорогу для сприйняття публікою таких складних драматургів, як Тенессі Уільямс й Артур Міллер. У п'єсах Уільямса "Скляний звіринець", "Трамвай Бажання", "Орфей спускається в пекло" й інших світ людських відносин постає в усій своїй трагічності й проблемності. П'єси Уільямса переведено на більшість мов, вони з успіхом ставилися на сценах найбільш престижних театрів світу. У роботах А. Міллера "Смерть комівоєжера", "Вид з мосту", "Після гріхопадіння" підносяться проблеми цінності внутрішнього світу людини, його неповторності, відповідальності кожного за те добро і зло, яке він учинив.

Співзвучні мотиви спостерігаються й у творчості європейських драматургів, які створили "драму абсурду". Найбільш відомі представники цієї течії — французькі драматурги Ежен Іонеско (румун за походженням) і Семюель Беккет (за походженням ірландець). Відчуженість

людини від суспільства, самотність, песимізм, передчуття загибелі, абсурдність слів та вчинків персонажів — головні риси цього напрямку. У п'єсах Іонеско "Лиса співачка", "Урок", "Носоріг", "Небесний пішохід" домінують відчуття кошмару і нісенітності існування. Широкої популярності набули п'єси С. Беккета "В чеканні Годо", "Кінець гри", "Остання стрічка". 1969 р. творчість драматурга було відзначено Нобелівською премією.

На відміну від кіномистецтва, розрахованого на мільйонні аудиторії і, як правило середнього споживача, театр залишається великою мірою елітарним мистецтвом.

4. Розвиток музичної культури зарубіжних країн

Для музики більшою мірою, ніж для інших видів мистецтва, характерний поділ на "елітарну" й "масову". Головною відмінною рисою "масової культури" порівняно з "елітарною" (що орієнтується на смаки обраної публіки), є свідома ставка на середнього масового споживача.

"Елітарна" музика розвивалася в таких напрямках: "неокласична" музика, для якої характерні висока людяність, відданість одвічним ідеалам художньої спадщини (наприклад, опера-сатира І. Стравинського "Пригоди" за мотивами гравюр Дж. Хоггарта); електронна музика, яка формувалася в 50-ті роки, для неї характерна складна електронна переробка звуків живої природи (А. Шнітке, С. Губайдуліна, А. Пуссер, "Електра", Е. Денисов, "Спів птахів").

В цей період подальшого розвитку дістають такі жанри, як джаз і мюзикл. Джаз стає фаховим мистецтвом, радянські оркестри О. Лундстрема, К. Орбеляна набувають всесвітньої популярності. До кращих зразків мюзиклу 50-х років належать надзвичайно популярні твори "Звуки музики" Роджерса, "Моя чарівна леді" Ф. Лоу, "Вестсайдська історія" Л. Бернстайна.

Серцевиною "масової" музики стала рок-музика. Цей стиль виник у середині 50-х років. 1954 р. уперше пролунала пісенька Білла Хейлі "Rock around the clock", яка дала назву новому музичному стилю. Цього ж року вийшла перша платівка майбутнього короля рок-н-ролу Елвіса Преслі. Новий стиль одразу ж привернув увагу глядачів, особливо молоді. Для творчості Е. Преслі характерні прості, позбавлені змісту солодкі мелодії, інтимний характер виконання.

У 60-ті роки з'являються легендарні групи "Бітлз" і "Роллінг Стоунз". Найбільший успіх випав на долю "Бітлз".

Їхній стиль визначають як поп-музику, співзвучну настроям, сподіванням, ідеалам 60-х років. "Бітли" оспівували любов, протестували проти війни у В'єтнамі, вимагали повернення Ірландії ірландцям, збирали гроші для жителів Бангладеш. Прикладами політизованого року були їхні пісні "Дамо світу шанс", "Не хочу бути солдатом", "Скажи мені хоч трохи правди" та ін.

Вершиною цього етапу розвитку року стала широко відома в 70-ті роки рок-опера "Ісус Христос — суперзірка" (музика Ендрю Уеббера). Дія рок-опери охоплює останні шість днів життя Ісуса, але в тексті говориться й про його минуле. Ідеї, закладені у творі й оформлені сучасними засобами, зробили твір надзвичайно привабливим.

Різко аполітичний, бунтарський, "непристойний" напрямок символізувала група "Роллінг Стоунз", що, на їхню думку, було протестом проти обивательської буржуазної культури. У рок-музиці розвивались і розвиваються інші напрямки: панк-рок, брейк, рок-метал, хард-рок та інші.

У колишньому Радянському Союзі рок-музика набуває популярності у 60-ті роки. Офіційною владою вона всіляко критикувалася і замовчувалася.

5. Досягнення сучасного кіно

У повоєнні роки кіно стає найбільш масовим видом мистецтва. Найпотужнішу кіноіндустрію було створено в США. Центром її є Голлівуд — передмістя Лос-Анджелеса, де розташовуються найбільші кіностудії світу. Проте в художньому відношенні голлівудські фільми переважно належали до творів "масової культури". Вони не піднімали глибоких, серйозних проблем, для них більш характерні гострота інтриги, герої-супермени, використання багатих декорацій, костюмів та спецефектів, професійна гра акторів.

Що стосується художніх напрямків і стилів, то найпоширенішим напрямком кіномистецтва повоєнного часу стає неореалізм. Найбільш повне втілення він знайшов в італійському кінематографі. Неореалізм виник на хвилі руху Опору, в умовах розвитку демократичного суспільства. Видатними майстрами цього напрямку були італійські режисери Р. Росселіні, Ф. Фелліні, Л. Вісконті. Фільм Р. Росселіні "Рим відкрите місто" (1945 р.) став першим шедевром неореалізму. Фільм розповідає про жорстокі репресії нацистів проти учасників італійського Опору.

Картина має дуже достовірний, майже документальний характер, часом нагадує кінохроніку воєнних років. Надалі Роберт Росселіні створив гостросоціальні картини "Пайза" й "Німеччина, рік нульовий", підтвердивши репутацію класика неореалізму. Велику увагу видатні майстри неореалізму приділяли поглибленому аналізу взаємовідносин між людьми. В картинах Фредеріко Фелліні "Дорога", "Ночі Кабірії" затверджується широсердечна доброта, людське порозуміння. Дослідження психологічних і соціальних мотивів поведінки людини проводиться у фільмах Мікеланжело Антоніоні "Хроніка однієї любові", "Лемент", фільмах Фелліні "Солодке життя", "8 1/2".

Наприкінці 60-х років почали оформлюватись основні жанри і напрямки політичного кіно, яке в Італії досягає свого розквіту на початку 70-х років. Поряд з класиками ("Амаркорд" і "Репетиція оркестру" Фелліні, "Загибель богів" Вісконті) політичні фільми створювали молоді режисери ("Слідство закінчене — забудьте" Д. Даміані, "Сіятельні трупи" Розі). Революція сталася не тільки в тематиці й режисурі, але й в акторській грі. Глядачі познайомилися з новаторством таких всесвітньо відомих акторів, як Анна Маньяні, Едуардо де Філіппо, Джульєтта Мазіні, Марчелло Маджорані, Софі Лорен.

Італійський неореалізм вплинув на розвиток кіномистецтва інших країн, навіть на американський кінематограф. Видатний американський режисер С. Кубрик здобув популярність постановкою фільмів "Вбивство" й "Спартак", де знайшли відбиття неореалістичні традиції. Впливу італійського неореалізму не уникнув й інший відомий режисер Голлівуда — С. Крамер. У своїх фільмах він прагнув досягти історичної правди й високохудожньої виразності. Можна також говорити і про вплив неореалізму на творчість видатного шведського режисера Інгмара Бергмана. У своїх ранніх роботах він використовує цей метод, потім створює індивідуальний, особливий стиль. У фільмах "Сьома печать", "Полунична поляна" знайшли втілення міркування про сенс життя, про одвічні цінності. Глобальні проблеми сучасності, загрозу війни зачеплено в картинах "Сором", "Зміїне яйце".

Для французького кінематографа повоєнного часу характерна величезна розмаїтість жанрів — від ліричних комедій з такими чудовими акторами, як Луї де Фюнес, Жан Поль Бельмондо, П'єр Рішар, до серйозних фільмів молодих режисерів так званої "нової хвилі" — Франсуа

Трюффо "400 ударів", Жан Люка Годара "На останньому подиху" та ін.

Головною тенденцією розвитку англійського кіно є вірність національним традиціям і класиці. Видатний режисер і актор Лоуренс Олів'є з успіхом зняв кінострічки за творами В. Шекспіра "Гамлет", "Генріх V", "Річард III".

Оригінальністю й самобутністю вирізняється кіномистецтво Японії й Індії, для яких визначальним стало збереження національних традицій. Найбільш відомим японським кінорежисером став Акіро Куросава, історичні фільми якого "Ресемон", "Сім самураїв" та інші здобули призи на міжнародних фестивалях.

Індійський кінематограф, який за кількістю випущених фільмів посідає друге місце у світі після Голлівуда, спеціалізується в основному на створенні музичних, історичних, мелодраматичних фільмів.

Останнім часом телебачення перехоплює пальму першості у традиційного кінематографа, оскільки стало невід'ємною частиною побуту кожної родини. Герої телесеріалів, що розтягуються на довгі місяці й роки, сприймаються як гарні знайомі, за перипетіями життя яких глядачі стежать з увагою і співчуттям. Перед творцями цих фільмів постає дуже важлива задача — виховувати людей в дусі гуманізму, за допомогою різноманітних художніх засобів прищеплювати їм кращі загальнолюдські цінності.

Таким чином, друга половина ХХ ст. характеризується кардинальними змінами не тільки в громадському житті, а й у психології людини. Найбільш яскраво це виявилось в духовній сфері — у розвитку культури. Нові естетичні принципи, нова стилістика, пластика, принципово нова організація художньої реальності — ось характерні ознаки розвитку мистецтва другої половини ХХ ст.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте основні течії в образотворчому мистецтві за схемою:

Назва течії	Країна	Представники (художники, скульптори)	Художні твори

2. У чому суть абстракціонізму та сюрреалізму в мистецтві?

3. Подумайте, чим було викликане велике поширення нео-реалізму в живописі та кінематографі в 50-60-ті рр.
4. Назвіть імена найвизначніших італійських кінорежисерів та їхні фільми.
5. Які найбільш характерні риси розвитку сучасного кіномистецтва в різних країнах? За допомогою додаткових джерел складіть таблицю "Розвиток сучасного кіномистецтва" за схемою:

Країни	Тематика творів	Видатні режисери	Видатні актори	Назви кінофільмів

6. Назвіть імена видатних архітекторів сучасності та їхні твори.
7. Схарактеризуйте найбільш популярний напрямок у музиці, що виник у 50-ті роки. Чому ансамбль "Бітлз" мав такий успіх у 60-ті роки?

РОЗВИТОК ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

1. Основні тенденції в розвитку фізкультури і спорту в повоєнному світі

Фізична культура є складовою частиною загальної культури людства. Ще з глибокої давнини люди прагнули бути сильними, спритними, мати гармонійно розвинуте тіло і гарну координацію рухів. Скульптори та художники Стародавньої Греції та Риму залишили нам пам'ятки прекрасно розвинутих атлетів, бігунів та інших спортсменів античності, які довгі століття слугували взірцем для фізичного розвитку людини.

У ХХ столітті, особливо в другій його половині, фізкультура і спорт набули дуже великого поширення. Цьому сприяли збільшення вільного часу у основної маси населення розвинутих країн завдяки введенню п'ятиденного робочого тижня, запровадженню відпусток, широкому використанню побутової техніки, що звільняє час від виконання рутинних побутових справ, цілеспрямована великомасштабна пропаганда здорового способу життя.

Велике значення мала також державна підтримка фізкультури та спорту як у демократичних, так і в тоталітарних країнах. Уряди більшості країн світу переконалися, що краще витратити гроші на розвиток фізкультури, створювати умови для занять спортом, тобто запобігати захворюванням, ніж будувати лікарні й фармацевтичні фабрики (які, безумовно, теж необхідні). Предмет "фізичне виховання" введено в розклад занять всіх навчальних закладів світу. В розвинутих країнах Заходу було створено державні установи (міністерства, комітети, департаменти) у справах молоді, спорту і туризму, прийнято державні програми з розвитку фізичної культури. В колишніх соціалістичних країнах розвиток фізкультури і спорту повністю перебуває під державним контролем.

У повоєнний період було створено також різноманітні міжнародні організації, що координують діяльність національних спортивних комітетів, федерацій з окремих видів спорту. До їх обов'язків входить організація міжнародних змагань, зустрічей, турнірів, чемпіонатів, першостей. Ці організації досить могутні й впливові, але вони намагаються триматися подалі від політики.

Ще однією характерною ознакою розвитку фізкультури і спорту в другій половині ХХ ст. є велике поширення

професійного спорту. Спортсмени, що здобули чемпіонські титули в багатьох видах спорту (особливо це стосується хокею, футболу, боксу, баскетболу, тенісу тощо), переходять в професійні ліги. З цим пов'язано також створення і поширення культу зірок спорту. Великі спортсмени, олімпійські та світові чемпіони стають всесвітньо відомими завдяки розвитку системи телекомунікацій, трансляції спортивних змагань на багатомільйонні аудиторії. Відповідно вони отримують дуже великі гонорари і стають багатими людьми.

Таким чином, розвиток фізкультури і спорту в повоєнний період відзначається масовістю, державною підтримкою, зростанням професіоналізму, досягненням нових рекордів, створенням культу зірок.

2. Розвиток Олімпійського руху

Олімпіади — найбільші свята спорту. У повоєнні роки відбулися XIV-XXVI Олімпіади: у Лондоні (1948 р.), Хельсінкі (1952 р.), Мельбурні (1956 р.), Римі (1960 р.), Токіо (1964 р.), Мехіко (1968 р.), Мюнхені (1972 р.), Монреалі (1976 р.), Москві (1980 р.), Лос-Анджелесі (1984 р.), Сеулі (1988 р.), Барселоні (1992 р.), Атланті (1996 р.).

Кількість країн—учасниць ігор та спортсменів, що беруть в них участь, постійно зростає. До Атланти 1996 р. з'їхалося біля 11 тис. спортсменів із 197 країн світу. Перевагу на літніх Олімпійських іграх у повоєнний час мали спортсмени СРСР (уперше взяли участь у Іграх 1952 р. в Хельсінкі й одразу завоювали 71 медаль), США та Німеччини. В 1952 р. на третє місце в командній першості після СРСР та США вийшли спортсмени Угорщини, а в 1956 р. — спортсмени Австралії.

На Олімпіаді в Атланті перше місце в командній першості здобули США, спортсмени яких вибороли 101 олімпійську нагороду. На другому місці були спортсмени Росії, а українська команда вийшла на 9-те місце, завоювавши 23 медалі (з них 9 — золотих). Це великий успіх наших спортсменів.

Зимові Олімпійські ігри проводяться з 1924 р. Починаючи з XVII Олімпіади 1994 р. в Ліллекхаммері (Норвегія) спортсмени України беруть в них участь окремою командою. На цій Олімпіаді юна фігуристка Оксана Баюл завоювала золоту медаль.

З 1948 р. проводяться альтернативні Олімпійські ігри для інвалідів. Вони мають велике значення для фізичного

оздоровлення й моральної підтримки людей, які страждають від тяжких недуг. Ці ігри проводяться в тій же країні і того ж року, що й літні Олімпійські ігри.

У сучасному світі Олімпійський рух розвивається досить успішно, хоча теж має свої проблеми. Одна з них — вплив політичних факторів. Яскравим прикладом цього був бойкот XXII Олімпійських ігор у Москві олімпійськими комітетами США, Великої Британії, Японії та багатьох інших країн у зв'язку із радянською агресією в Афганістані. Аналогічну акцію бойкоту XXIII Олімпійських ігор в Лос-Анджелесі здійснили 1984 р. уряди СРСР і 11-ти його союзників.

Другою важливою проблемою для Олімпійського руху є комерціалізація й професіоналізація спорту, який прагнуть перетворити на спортивний бізнес. З цим пов'язано проведення масових видовищних змагань, що приносять великі прибутки їхнім організаторам. Цей спортивний бізнес призводить до експлуатації спортсменів, їхнього каліцтва, передчасного фізичного та психічного виснаження.

Третьою проблемою для сучасного Олімпійського руху, як і для всього спорту, є вживання спортсменами допінгів. Аматорський спорт повністю виключає це, ті спортсмени, які були помічені у вживанні допінгів, дискваліфікуються.

Незважаючи на існуючі проблеми, Олімпійський рух об'єднує переважну більшість населення Землі.

? Запитання і завдання

1. Проаналізуйте основні тенденції в розвитку фізкультури і спорту в повоєнному світі.
2. Складіть схему проведення Олімпійських ігор у повоєнні роки та тих спортивних досягнень, які були там отримані провідними командами світу.
3. Назвіть імена видатних спортсменів сучасності, яких ви знаєте.
4. Які проблеми існують в Олімпійському русі в наші дні?

СВІТ НА МЕЖІ ДВОХ ТИСЯЧОЛІТЬ

1. Загальна характеристика глобальних проблем сучасності

Глобалізація соціальних, культурних, економічних та політичних процесів у сучасному світі поряд з позитивними сторонами породила ряд серйозних проблем, які одержали назву глобальних проблем сучасності — екологічних, демографічних, військово-політичних, етнічних та інших. Всі ці проблеми дуже важливі для сьогодення й майбутнього людства. Сутність *екологічної проблеми*, наприклад, полягає в протиріччі, яке чітко виявилось і заглиблюється, між продуктивною діяльністю людства і стабільністю природного середовища його проживання. Штучне середовище поступово й неминуче насувається на природне й поглинає його. Забруднення навколишнього середовища досягло безпрецедентних масштабів і становить загрозу існуванню людини. У рік на кожного жителя Землі припадає більше 20 т промислових та інших відходів. В атмосферу потрапляє більше 200 млн т окислів сірки й азоту і мільйони тонн вуглекислого газу. Підвищення концентрації вуглекислоти в атмосфері загрожує її розігрівом ("парниковий ефект") і зміною клімату, руйнування озонового прошарку в атмосфері посилює вплив ультрафіолетового випромінювання. Велика частина населення світу використовує забруднені джерела питної води.

Демографічна проблема полягає в тому, що в більшості країн Сходу зберігаються дуже високі темпи народжуваності при зниженні темпів смертності. Якщо в Європі досягнуто рівноваги між кількістю померлих і народжуваних, то у країнах, що розвиваються, відбувається демографічний вибух. Дві третини населення припадає на Азію, Африку і Латинську Америку. У деяких країнах щільність населення становить сотні чоловік на квадратний кілометр. Майже половина людства проживає у містах. В цих регіонах видобувається половина сировинних і паливних ресурсів планети, але самі країни цих континентів споживають лише 1/8 частку своїх багатств. Така величезна кількість напівголодних, охоплених відчаєм людей створює на планеті ситуацію, дуже небезпечну для загального миру.

Загроза війни із застосуванням зброї масового знищення (термоядерної, хімічної, бактеріологічної), що ймовірно призведе до ліквідації людської цивілізації, становить сут-

ність *військово-політичної проблеми*. Крім того, існує загроза неконтрольованого розповзання ядерної зброї по всьому світові, використання її різними маніяками в своїх корисливих цілях, переростання локальних збройних конфліктів у світову війну.

Соціально-економічні проблеми людства пов'язані з існуванням на землі багатих і бідних країн. Основна маса "однодоларових" країн (де люди в день отримують не більше одного долара) знаходиться в Азії, Африці та Латинській Америці. Хоча останнім часом деякі країни Центральної та Східної Європи, в тому числі й Україна, теж опинилися в цій зоні.

Існує також глобальна *проблема збереження енергоресурсів*, оскільки запаси нафти, газу, руди дуже швидко вичерпуються. Людству необхідно шукати альтернативні джерела енергії.

Продовольча проблема. При всій шкідливості промислового розвитку для більшості країн його інтенсифікація залишається єдиною надією покінчити зі своїми соціальними хворобами. У першу чергу — з хронічним недоїданням людей, особливо в Азії та Африці. Відомо, що постійно 450 млн чоловік на планеті голодують, а ще декілька сот мільйонів одержують недостатню кількість їжі. Хоча виробництво зерна на планеті постійно зростає, з кінця 70-х років на кожну людину його припадає дедалі менше і менше.

Бідою людства стало *хронічне безробіття*. У розвинутих країнах воно сягає мільйонів людей. Зростає безробіття і в країнах Азії, Африки та Латинської Америки через зuboжіння сільського населення та його міграцію у міста.

Існують також *проблеми невиліковних хвороб*, в першу чергу СНІДу та інших.

Для вирішення глобальних проблем необхідні спільні зусилля людства — як міжнародних організацій, в першу чергу ООН та ЮНЕСКО, так і урядів окремих країн.

2. Міжнародний тероризм

У другій половині ХХ ст. виникло і набуло великого поширення таке страшне і огидне явище, як міжнародний тероризм. Воно має різні форми: індивідуальний, груповий та державний тероризм; застосовує різноманітні методи, але суть його одна — цинічна, брутальна неповага до цінності людського життя, демократичних прав і свобод особи.

Терористом № 1 у світі тривалий час вважався венесуелець Ілліч Рамірес Санчес. Під час навчання у Москві Санчес пройнявся співчуттям до палестинського руху й вирішив допомогти йому, організувавши терористичні акції в Європі проти тих, хто співробітничав з Ізраїлем або негативно ставився до ОВП, а також проти ізраїльських установ. Санчес постійно отримував допомогу від спецслужб соціалістичних країн, а також від західнонімецької терористичної організації "Революційні осередки". З 1976 р. Санчес очолив цю організацію і виконував найбрудніші замовлення арабських диктаторів. З крахом соціалістичної системи Санчес втратив притулок у Східній Європі і переховувався у Сирії, а потім у Судані, де 1994 р. був викритий, заарештований і виданий Франції.

Нині терористом N 1 став мільйонер Усома бен Ладен, виходець із Саудівської Аравії, що проживає в Афганістані. Він очолює "Рух за визволення святих місць", є давнім і зятим ворогом США. Бен Ладен у серпні 1998 р. організував і фінансував два найгучніших теракти — вибухи бомб біля американських посольств в Кенії та Танзанії. Від рук терористів, яких послав бен Ладен, загинуло 257 чоловік, а ще 5 тис. дістали поранення. Американці влаштували на нього справжнє полювання, застосовували навіть ракетні удари, але бен Ладену вдалося зникнути.

Ще одного відомого терориста, лідера палестинської терористичної організації Абу Нідала, вдалося захопити в Єгипті. В організованих ним терактах у 1992 р. загинуло 120 чоловік. Тепер він сидить за ґратами, як і сліпий Шейх Рахман, генерал "священної війни", що очолював організацію "Аль-Гамаа аль-ісламія". На рахунку цього терориста багато злочинів. Лише 1997 р. з його вини загинули 58 туристів в Луксорі (Єгипет). Тепер він перебуватиме в ув'язненні в США до кінця свого життя.

Тривалий час на іспанців наводила жах ЕТА. За 23 роки терористичної діяльності баскськими екстремістами було вбито понад 700 чоловік. Близько 500 баскських бойовиків відбувають покарання у тюрмах. Жалюгідні політичні і моральні результати терору змусили багатьох членів ЕТА замислитися над доцільністю насильницьких методів. В організації зростає прошарок поміркованих.

Тероризм як метод державної політики активно використовувала Лівія. На її території було створено цілу мережу баз для підготовки різних "революціонерів", які готувалися до насильницького захоплення влади у своїх країнах.

Найвідоміші злочини лівійських спецслужб — знищення пасажирських літаків над Шотландією в 1988 р. і над Нігером в 1989 р. У цих авіакатастрофах загинуло 440 чоловік.

Боротьба з міжнародним тероризмом провадиться всіма цивілізованими країнами, які об'єднують свої зусилля в подоланні цього зла. Проблема міжнародної злочинності постійно обговорюється на різних міжнародних конференціях, симпозіумах, семінарах. Спецслужби різних країн дедалі активніше координують свої зусилля для запобігання злочинів та для розшуку тих, на кого впала підозра у їх вчиненні. Така впливова міжнародна організація, як Інтерпол має величезну картотеку злочинців, кваліфікованих співробітників і сучасну техніку, що дозволяє знаходити, передавати до суду міжнародних терористів.

Уряди багатьох країн укладають між собою домовленості про розшук і видачу тих людей, що підозрюються у скоєнні тяжких злочинів.

Таким чином, вирішення глобальних проблем залежить від багатьох факторів, найголовнішим з яких є найтісніша інтеграція людства.

? Запитання і завдання

1. Дайте характеристику глобальних проблем сучасності.
2. Що, на вашу думку, може врятувати людство від тих бід, що йому загрожують?
3. Наведіть аргументи на користь ідеї про формування на сучасному етапі єдиної цивілізації на всій планеті.
4. Назвіть найнебезпечніших міжнародних злочинців та терористичні організації сучасності. Які методи боротьби з ними ви знаєте?
5. Розкажіть про шляхи вирішення глобальних проблем.

КОРОТКА ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

- 1939, вересень, 1 — напад нацистської Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.
- 1939, вересень, 3 — вступ Великої Британії та Франції у війну з Німеччиною.
- 1939, вересень, 3 — "Дивна війна".
- 1939, вересень, 17 — вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії.
- 1939, листопад, 30 — Радянсько-фінляндська війна.
- 1940, березень, 12 — напад Німеччини на Данію та Норвегію.
- 1940, квітень, 9 — початок німецького наступу на Францію, Бельгію, Голландію. Люксембург.
- 1940, травень, 10 — капітуляція Франції. Підписання перемир'я між Францією і Німеччиною.
- 1940, червень, 22 — приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР.
- 1940, червень, 28—30 — приєднання Латвії, Литви та Естонії до СРСР.
- 1940, серпень — підписання воєнної угоди між Німеччиною, Італією та Японією (Троїстий пакт).
- 1940, вересень, 27 — приєднання Угорщини, Румунії та Словаччини до Троїстого пакту.
- 1940, листопад, 20—24 — загарбання німецькими та італійськими військами Югославії.
- 1941, квітень, 6—17 — загарбання Греції.
- 1941, квітень, 6—29 — напад Німеччини на СРСР.
- 1941, червень, 22 — Директива РНК та ЦК ВКП(б) про перебудову життя СРСР на військовий лад.
- 1941, червень, 29 —
- 1941, липень, 10 — Смоленська битва.
- 1941, вересень, 10 —
- 1941, липень, 7 — оборона Києва.
- 1941, вересень, 26 —
- 1941, липень, 10 — битва за Ленінград.
- 1944, серпень, 9 —
- 1941, серпень, 5 — оборона Одеси.
- 1941, жовтень, 16 —
- 1941, вересень, 29 — Московська конференція представників СРСР, Великої Британії та США.
- 1941, жовтень, 1 —
- 1941, вересень, 30 — битва під Москвою.
- 1942, квітень, 20 —
- 1941, жовтень, 30 — оборона Севастополя.
- 1942, липень, 1 — напад Японії на Піріл-Харбор. Початок війни на Тихому океані.
- 1941, грудень, 7 —
- 1942, липень, 17 — Сталінградська битва.
- 1943, лютий, 2 — початок контрнаступу англійських військ під Ель-Аламейном.
- 1942, жовтень, 23 —
- 1943, липень, 5 — битва на Курській дузі.
- 1943, серпень, 23 — крах фашистського режиму в Італії.
- 1943, липень, 25 — підписання Італією акта про беззастережну капітуляцію.
- 1943, вересень, 3 —
- 1943, листопад, 28 — Тегеранська конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії.
- 1943, грудень, 1 — остаточна ліквідація блокади Ленінграда.
- 1944, січень — висадка англо-американських військ в Північній Франції. Відкриття Другого фронту в Європі.
- 1944, червень, 6 —

- 1944, серпень, 23 — повалення військово-фашистської диктатури в Румунії.
- 1944, серпень, 29 —
жовтень, 28 — Словацьке національне повстання.
- 1944, вересень, 9 — перемога народного повстання в Софії.
- 1944, жовтень, 2 — повстання у Варшаві.
- 1944, жовтень, 20 — визволення Белграда.
- 1945, лютий, 4—12 — Кримська конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії.
- 1945, квітень, 4 — завершення визволення Угорщини.
- 1945, квітень, 16 —
травень, 2 — Берлінська операція радянських військ.
- 1945, квітень, 25 —
червень, 26 — Конференція Об'єднаних націй в Сан-Франциско.
- 1945, травень, 8 — підписання акта про беззастережну капітуляцію Німеччини.
- 1945, травень, 9 — визволення радянськими військами Праги.
- 1945, липень, 17 —
серпень, 20 — Потсдамська конференція глав урядів США, СРСР, Великої Британії та Франції.
- 1945, серпень, 6 — США скинули атомну бомбу на Хіросіму.
- 1945, серпень, 9 — оголошення урядом СРСР війни Японії.
- 1945, серпень, 17 — проголошення Республіки Індонезії.
- 1945, вересень, 2 — підписання акта про беззастережну капітуляцію Японії.
- 1945, жовтень, 24 — створення Організації Об'єднаних Націй (ООН).
- 1945, листопад, 20 —
1946, жовтень, 1 — Нюрнберзький процес над військовими злочинцями.
- 1946, травень —
1948, листопад — Токійський процес над військовими злочинцями.
- 1946, жовтень, 13 — прийняття конституції Франції (Четверта республіка).
- 1946, грудень — початок війни французьких колонізаторів проти народів Індокитаю.
- 1947, лютий, 10 — підписання в Парижі мирних договорів з Італією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.
- 1947, березень, 12 — проголошення США "доктрини Трумена".
- 1947, червень, 5 — проголошення США "плану Маршалла".
- 1947, серпень, 15 — проголошення незалежності Індії і Пакистану.
- 1947, грудень, 22 — прийняття Установчими зборами конституції Італії.
- 1948, квітень — створення Організації американських держав (ОАД).
- 1948, травень, 14 — створення держави Ізраїль.
- 1948, грудень, 10 — прийняття ООН Загальної декларації прав людини.
- 1949, січень, 5—8 — створення Ради економічної взаємодопомоги.
- 1949, квітень, 4 — створення Північноатлантичного пакту (НАТО).
- 1949, вересень, 20 — створення Федеративної Республіки Німеччини.
- 1949, жовтень, 1 — проголошення Китайської Народної Республіки.
- 1949, жовтень, 7 — створення Німецької Демократичної Республіки.
- 1950, червень, 25 — початок війни на Корейському півострові.
- 1951, вересень, 8 — підписання мирного договору з Японією.
- 1953, березень, 5 — смерть І. Сталіна.
- 1953, вересень — обрання М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС.

- 1953, червень, 18 — проголошення Єгипту республікою.
 1953, липень, 10 — арешт Л. Берії.
 1953, вересень — пленум ЦК КПРС з проблем сільського господарства.
- 1954 — початок освоєння цілинних земель.
 1954, липень, 21 — підписання в Женеві угод про припинення воєнних дій в Індокитаї.
- 1954, вересень, 8 — створення СЕАТО.
 1955, травень, 14 — підписання Варшавського договору між СРСР, Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною, Албанією, НДР, Болгарією.
- 1956, лютий, 24 — доповідь М. Хрушова XX з'їзду КПРС "Про культ особи Й. Сталіна".
 1956, жовтень — англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту.
 1956, жовтень, 23 — Народне повстання в Угорщині проти тоталітаризму.
 листопад, 6 — підписання в Римі договору про створення Європейського економічного співтовариства ("Загальний ринок").
- 1957, березень, 25 — прихід до влади у Франції Ш. де Голля.
 — прийняття у Франції конституції П'ятої республіки.
- 1958, червень, 1 — "Рік Африки". Утворення в Африці 17 незалежних держав.
 1958, вересень, 28 — спорудження "Берлінської стіни".
- 1960 — "Карибська криза".
 — створення Організації африканської єдності (ОАЄ).
- 1961, серпень, 13 — вбивство американського президента Дж. Кеннеді.
 1962, жовтень— листопад — відставка М. Хрушова з усіх посад.
 1963, травень, 25 — Першим секретарем ЦК КПРС обрано Л. Брежнєва.
- 1963, листопад, 22 — прийняття програми вдосконалення системи і принципів управління народним господарством СРСР.
 1964, жовтень, 13 — напад Ізраїлю на Єгипет, Сирію та Іорданію.
 1964, жовтень — "Празька весна".
- 1965, березень— вересень — масові виступи робітників та студентів у Франції.
 1967, червень, 5 — підписання договору про нерозповсюдження ядерної зброї.
 1968, травень— червень — введення в Чехословаччину військ п'яти країн Варшавського Договору для "відводу загрози контрреволюції".
 1968, липень — відставка Ш. де Голля.
 1968, серпень, 21 — підписання чотирьохсторонньої угоди по Берліну.
- 1969, квітень, 28 — Договір про вступ Великої Британії до "Спільного ринку".
 1971, вересень, 3 — підписання в Парижі угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі.
 1972, січень, 22 — підписання угоди між СРСР і США про відвернення загрози ядерної війни.
 1973, січень, 27 — "Уотергейтська справа", відставка Р. Ніксона з поста президента США.
- 1973, червень — загальноєвропейська нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінкі).
 1974, серпень, 9
 1975, липень, 30 — серпень, 1

- 1978, грудень — початок реформ в Китаї. >
- 1979, квітень — проголошення Ісламської республіки Іран.
- 1979, травень — Прихід до влади у Великій Британії уряду консерваторів на чолі з М. Тетчер.
- 1979, грудень, 27 — введення радянських військ до Афганістану.
- 1980, листопад — обрання президентом США Р. Рейгана.
- 1982, червень—серпень — "Ліванська криза" Напад Ізраїлю на Ліван.
- 1982, листопад — смерть Л. Брежнєва. Прихід до влади Ю. Андропова.
- 1984, січень, 17 — Стокгольмська конференція по заходах закріплення довіри і безпеки в Європі.
- 1986, вересень, 21 — початок розробки в США програми СОІ.
- 1983, березень, 23 — смерть Ю. Андропова. Прихід до влади К. Черненко.
- 1984, лютий — смерть К. Черненко. Обрання генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова.
- 1985, березень — пленум ЦК КПРС, що поклав початок перебудови.
- 1985, квітень — реформа А. Аганбегяна в СРСР.
- 1986, листопад — підписання М. Горбачовим і Р. Ганді Делійської декларації. Початок "нового мислення" у зовнішній політиці СРСР.
- 1987, грудень, 8 — підписання угоди про знищення ракет середньої і малої дальності між СРСР і США.
- 1988, червень — ХІХ партійна конференція КПРС, яка поклала початок політичній реформі в СРСР.
- 1989, лютий, 15 — завершення виводу радянських військ з Афганістану.
- 1989, червень — парламентські вибори в Польщі, що принесли поразку ПОРП.
- 1989, жовтень, 18 — відставка Е. Хонеккера в НДР.
- 1989, жовтень, 23 — проголошення Угорської республіки та прийняття поправок до конституції.
- 1989, листопад, 9 — злам "Берлінської стіни".
- 1989, листопад, 17 — початок "бархатної революції" в Чехословаччині.
- 1989, грудень, 22 — збройне повстання в Румунії проти диктатури М. Чаушеску.
- 1990, серпень — агресія Ірака проти Кувейту.
- 1990, листопад, 21 — підписання паризької Хартії для нової Європи.
- 1990, жовтень, 3 — об'єднання Німеччини.
- 1991, січень — операція "Буря в пустелі".
- 1991, червень, 12 — обрання першим президентом Росії Б. Єльцина.
- 1991, серпень, 19—21 — спроба державного пучку, здійсненого першими особами керівництва СРСР.
- 1991, грудень, 7 — припинення існування СРСР як держави. Створення Співдружності незалежних держав (СНД).
- 1991, грудень, 21 — заява в Алматі 8 колишніх республік СРСР про приєднання до СНД.
- 1991, червень — прийняття рішення парламентами Словенії та Хорватії про їх вихід зі складу Югославії. Початок бойових дій між Югославською народною армією і військовими частинами цих республік.
- 1992, лютий — підписання Маастріхтських домовленостей.
- 1992, квітень — початок бойових дій в столиці Боснії та Герцеговини м. Сараєво.
- 1992, квітень, 27 — проголошення Союзної Республіки Югославії.
- 1992, листопад — обрання президентом США У. Клінтона.

- 1992, листопад, 25 — прийняття федеральними зборами ЧСФР рішення про роз'єднання країни.
- 1993, січень, 1 — утворення Чеської Республіки і Словацької Республіки.
- 1993, січень, 3 — підписання договору СНО-2 між США та Росією.
- 1993, травень — перші вільні вибори в Камбоджі.
- 1993, вересень, 22 — підписання угоди між Ізраїлем і ОВП (палестинцями) про надання статусу автономії сектору Газа і району Ієрихона.
- 1994, травень — обрання Н. Мандели президентом Південно-Африканської Республіки.
- 1994, вересень — укладання мирного договору між Ізраїлем та Йорданією.
- 1994, грудень 5—6 — Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі. Приєднання України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї.
- 1995, травень — обрання президентом Франції Ж. Ширака.
- 1995, вересень — вступ України до Ради Європи.
- 1995, вересень — підписання договору між Ізраїлем та ОВП про надання статусу автономії Західному Берегу р. Йордан.
- 1995, жовтень — XI Конференція країн, що не приєдналися, в Колумбії.
- 1995, листопад, 4 — вбивство прем'єр-міністра Ізраїлю Іцхака Рабіна.
- 1995, листопад — підписання Дейтонських угод.
- 1995, листопад, 19 — обрання О. Квасньневського президентом Польщі.
- 1995, грудень, 14 — підписання Паризької мирної угоди по Боснії і Герцеговині.
- 1996, травень, 29 — обрання прем'єр-міністром Ізраїлю Б. Нетаньяху.
- 1996, липень, 3 — обрання Б. Єльцина президентом Росії на повторний термін.
- 1996, серпень, 30 — підписання Хасав'юртських угод, що поклали край війні у Чечні.
- 1996, листопад — обрання Б. Клінтона президентом США на другий строк.
- 1996, грудень — зустріч країн—членів ОБСЄ в Ліссабоні, прийняття Декларації про модель загальної безпеки в Європі.
- 1997, травень, 1 — перемога лейбористів на виборах у Великій Британії, обрання Т. Блера прем'єр-міністром.
- 1997, травень, 27 — підписання Акта Росія—НАТО.
- 1997, травень, 31 — підписання широкомасштабного Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Росією.
- 1997, липень, 1 — входження Гонконгу до складу КНР як спеціального адміністративного району.
- 1997, липень, 8 — прийняття рішення про вступ Чеської Республіки, Угорщини та Польщі до НАТО.
- 1997, липень, 9 — підписання Хартії про особливе партнерство між НАТО й Україною.
- 1997, лютий — смерть Ден Сяопіна.
- 1998, травень — Індія здійснила п'ять ядерних вибухів.
- 1998, травень, 20 — відставка президента Індонезії Сухарто.
- 1998, вересень, 27 — перемога на виборах до бундестагу соціал-демократів, обрання канцлером Німеччини Г. Шредера.
- 1998, жовтень — підписання угоди між Ізраїлем і Палестинською автономією про вивід ізраїльських військ з 40% Західного Берега ріки Йордан.

ЗМІСТ

Тема 1. Друга світова війна (1939-1941 роки)	
Початок війни. Події 1939 — червня 1941 років	3
Воєнні дії у 1941-1942 роках	17
Перебіг війни у 1943 році	30
Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору	40
Воєнні дії у 1944 році	52
Завершення та підсумки війни	63
Світ після Другої Світової війни: загальні тенденції	75
Тема 2. США і Канада	
США у 1945-1960 роках	85
США у 60-70-х роках	91
США у 80-90-х роках	107
Канада	121
Тема 3. Країни Західної Європи	
Особливості суспільно-політичного та економіч- ного розвитку країн Західної Європи у 40-90-ті роки	134
Велика Британія	142
Франція	159
Німеччина	175
Італія	191
Повторювально-узагальнювальний урок	204
Тема 4. СРСР. Нові незалежні держави	
СРСР у 1945—1953 роках	208
"Відлига" (1953-1964 роки)	216
Роки "застою" (1964-1985 роки)	227
"Перебудова" і розпад СРСР (1985-1991 роки)	240
Росія у 1991-1998 роках	256
Відновлені та нові незалежні держави: початок самостійного життя (1991-1998 роки)	269
Повторювально-узагальнювальний урок	278
Тема 5. Країни Центральної та Східної Європи	
Встановлення радянського домінування у східноєвропейських країнах	283
Революції кінця 80-х — початку 90-х років	291
Польща	300
Чехословаччина, Чеська та Словацька республіки	314
Угорщина	328
Румунія	341
Болгарія	354
Югославія. Нові південнослов'янські держави	364
Повторювально-узагальнювальний урок	383

Тема 6. Країни Азії та Африки	
Національно-визвольний рух і крах колоніалізму.	
Особливості розвитку країн Сходу	
у 40-90-ті роки	386
Японія	395
Китай	407
Індія	421
Країни Південно-Східної Азії	433
Країни Близького і Середнього Сходу	446
Країни Африки	469
Повторювально-узагальнювальний урок	480
Тема 7. Країни Латинської Америки	485
Тема 8. Міжнародні відносини	
Поділ світу на два ворогуючих блоки (друга	
половина 40-х — перша половина 50-х років)	498
Спроби повороту від "холодної війни" до	
співробітництва держав (друга половина 50-х —	
60-ті роки ХХ ст.)	508
Курс на розрядку міжнародної напруженості та	
його зрив (70-ті — перша половина 80-х років)	514
Кінець "холодної війни" (друга половина 80-х —	
90-ті роки)	521
Повторювально-узагальнювальний урок	529
Тема 9. Культура країн зарубіжного світу у другій	
половині ХХ ст.	
Суспільно-політичні і економічні зміни у	
повоєнному світі, їхній вплив на розвиток	
культури	532
Розвиток науки	538
Література	544
Образотворче мистецтво, музика, театр, кіно,	
архітектура	551
Розвиток фізичної культури і спорту	562
Світ на межі двох тисячоліть	565
Коротка хронологічна таблиця	569